АКАДЕМІЯ НАУК СРСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

*

*Під загальною редакцією
академіка Г. Ф. Александрова*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1954

ВІД ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АКАДЕМІЇ НАУК СРСР

Підготовляючи до випуску в світ працю «Діалектичний матеріалізм», Інститут філософії АН СРСР ставив завдання дати книгу, яка могла б бути посібником для вивчаючих основи марксистсько-ленінської філософії. Тематично книга побудована відповідно до теперішньої програми курсу діалектичного матеріалізму у вищих учбових закладах.

Книга написана авторським колективом у складі Г. Ф. Александрова, А. В. Вострікова, С. П. Дуделя, І. В. Кузнецова, М. А. Леонова, В. С. Молодцова, К. В. Мороза, Н. Ф. Овчинникова, Т. І. Ойзермана, Д. М. Трошина, В. П. Черткова.

В науково-організаційній роботі по підготовці книги взяла участь В. І. Стемпковська.

Інститут філософії АН СРСР звертається до кафедр діалектичного матеріалізму, історії філософії, марксизму-ленінізму, до викладачів і наукових працівників у галузі діалектичного матеріалізму з просьбою прислати свої критичні зауваження, побажання і пропозиції на адресу: Москва, Волхонка, 14, Інститут філософії АН СРСР.

Розділ перший

☆

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — СВІТОГЛЯД КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

1. Діалектичний матеріалізм — єдино науковий, революційний світогляд

Марксизм є наука про закони розвитку природи і суспільства, про революцію пригноблених і експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах, про будівництво комуністичного суспільства.

Марксизм є нерозривна єдність трьох складових частин: діалектичного і історичного матеріалізму, політичної економії, наукового соціалізму.

Діалектичний матеріалізм є філософія марксизму, теоретичний фундамент наукового комунізму, світогляд Комуністичної партії. Він непримиренно ворожий всім видам буржуазної ідеології.

Для того щоб з'ясувати собі суть марксистської філософії, її корінну відмінність від усіх попередніх, в тому числі і прогресивних, філософських учень, треба насамперед відповісти на такі питання: Що таке філософія? Що таке діалектика? Що таке матеріалізм?

Філософія є однією з форм суспільної свідомості. *Філософія є світогляд, тобто сукупність поглядів, уявлень про світ в цілому і його закони.* Кожний суспільний клас має свій світогляд, прагне скласти загальну картину світу, охопити єдиним поглядом всю різноманітність явищ природи і історії людства.

Сучасні буржуазні вчені і філософи, подібно до ідеологів середньовіччя, твердять, що науковий світогляд, тобто світогляд, оснований на даних науки і практики, неможливий. Єдино можливим, з точки зору цих учених і

філософів, світоглядом є релігія. Так, наприклад, сучасні ідеалісти, які подвизаються в США, Англії та інших буржуазних країнах, твердять, що філософія «є *віра* мислячої людини». На їх думку, філософія, якщо і включає в себе які-небудь знання, то це виявляється тільки знанням «смислу і меж пізнання». Ідеалісти вимагають, щоб філософія служила «безпосередньому єднанню з божеством». Таке заперечення науковості світогляду має на меті перетворити філософію в служницю релігії.

Заперечення можливості наукового світогляду являє собою один з проявів релігійного мракобісся, що його проповідує сучасна імперіалістична буржуазія.

Слідом за буржуазними філософами можливість наукового світогляду заперечує також і багато лідерів правих соціалістів. Вони заявляють, що «всякий світогляд є і повинен бути чимсь гіпотетичним». Заперечуючи об'єктивний зміст і суспільне значення філософії, праві соціалісти запевняють, ніби «кожна людина має свій власний світогляд», через що світогляд начебто не має «ніякого колективізуючого значення». Звідси роблять висновок, що партія робітничого класу не потребує світогляду; філософія, мовляв, являє собою тільки приватну, особисту справу.

Заперечуючи можливість наукового світогляду, буржуазні філософи намагаються ідейно обеззброїти пролетаріат, штовхнути робітничий рух на шлях стихійного блукання, підірвати організуючий і перетворюючий вплив марксистського світогляду, що згуртовує робітничі маси в боротьбі проти капіталізму, за соціалізм.

Великою заслугою пролетарської, комуністичної партії та її вождів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна є створення і розвиток єдино наукового світогляду — діалектичного матеріалізму, творче застосування і поширення його, безустанна боротьба проти антинаукового світогляду експлуататорських класів.

Діалектичний матеріалізм є теоретичною, науковою основою програми комуністичних партій, їх стратегії і тактики.

Великі перемоги, які здобув радянський народ у будівництві соціалізму і комунізму, пояснюються тим, що радянським народом керує Комуністична партія, яка має наукову програму, науковий світогляд — діалектичний матеріалізм.

Радянський народ, трудящі країн народної демократії, прогресивні сили всіх країн знаходять в діалектичному матеріалізмі теоретичне обгрунтування революційних методів і форм боротьби проти капіталізму, за соціалізм і комунізм.

Предмет діалектичного матеріалізму. Діалектичний матеріалізм *вивчає найбільш загальні (завжди і всюди діючі) об'єктивні закони зміни і розвитку природи, суспільства і пізнання, дає матеріалістичне витлумачення явищам об'єктивного світу.* Ці загальні закони існують об'єктивно, тобто незалежно від волі і свідомості людей; вони нерозривно зв'язані з специфічними законами, властивими окремим формам руху матерії. Специфічні закони (наприклад, закони механічного руху матерії, закони обміну білкових речовин і т. д.) є своєрідним проявом загальних законів руху, зміни, розвитку матерії. Закони суспільного життя, наприклад, якісно відмінні від законів природи. Проте і ті і другі закони являють собою специфічні форми прояву одних і тих же загальних об'єктивних діалектичних закономірностей.

Діалектичний матеріалізм не відгороджений від окремих наук про природу і суспільство, не підміняє їх, а, навпаки, являє собою наукове узагальнення результатів, досягнутих всіма іншими галузями знань. Цим визначається співвідношення між діалектичним матеріалізмом і окремими науками, що вивчають природу, суспільство і свідомість.

Різні науки досліджують конкретні форми руху матерії, якісні особливості, властивості явищ природи і суспільства. Так, механіка вивчає переміщення тіл у просторі і часі. У відповідності з різноманітністю механічного руху і якісною своєрідністю переміщення різних частинок матерії механіка як наука поділяється на механіку твердих, рідких, газоподібних тіл і т. д.

Те саме стосується і до всякої іншої науки. Так, ботаніка вивчає життя рослин, їх будову, життєдіяльність і т. д. Відповідно до цього ботаніка поділяється на морфологію, яка досліджує зовнішню форму рослин, систематику, що класифікує рослини і описує різні їх види, анатомію, предметом якої є мікроскопічна будова тканин і органів рослин, фізіологію, що вивчає життєві процеси рослин, селекцію, що досліджує шляхи створення нових рослинних форм, і т. д. Разом з тим ботаніка є частиною більш

загальної науки — біології, предметом якої є закономірності всіх живих тіл.

Природно, що кожна наука і навіть кожна окрема дисципліна, яка входить до її складу, певною мірою ізолюють предмет свого вивчення від предмета інших наук і дисциплін. Біологія не займається вивченням агрегатних станів фізичних тіл, тобто їх твердого, рідкого, газоподібного станів, а політична економія не досліджує якості товарів з того боку, з якого вони вивчаються товарознавством. Але разом з тим науки і окремі дисципліни, з яких вони складаються, не можуть цілком відриватися, ізолюватися одна від одної, бо різні форми руху матерії, різні якісні особливості, властивості, стани, що є предметами окремих наукових дисциплін, в дійсності не існують ізольовано одні від одних, вони зв'язані між собою, одні одних зумовлюють, переходять одні в одних. Отже, і наукові дисципліни, які досліджують ці форми руху матерії, повинні бути зв'язані між собою. Так, сучасна біологія спирається на хімію і фізику.

Що ж дає можливість ученому будь-якої спеціальності глибоко проникнути в суть досліджуваних явищ, що дає змогу йому зв'язуватися з іншими науковими дисциплінами і здобувати з них дані, необхідні для тієї галузі науки, якою він зайнятий?

Цю можливість дає науковий світогляд — марксистський діалектичний метод і марксистський філософський матеріалізм,— який озброює нас науковим підходом до всіх явищ світу і їх науковим тлумаченням, розумінням. Вивчаючи діалектичний матеріалізм, ми тим самим пізнаємо світ *в цілому,* і саме це орієнтує нас в розумінні окремих явищ природи і суспільства, а значить, і окремих наук. Таким чином, предметом діалектичного матеріалізму є найбільш загальні закони руху, зміни, розвитку природи, суспільства і пізнання, вивчення яких дає стрункУ наукову картину світу.

Виникнення діалектичного матеріалізму — революція у філософії. З виникненням діалектичного матеріалізму принципіально змінилась суспільна роль філософії, її предмет, метод і теорія. Діалектичний матеріалізм якісно відрізняється від усієї старої філософії.

Діалектичний матеріалізм є світогляд Комуністичної партії, яка теоретично обгрунтовує революційну боротьбу робітничого класу за комуністичне перетворення суспіль-

ства. Цим зумовлюється нова суспільна роль марксистсько-ленінської філософії.

Протиставлячи свою філософію всім попереднім філософським ученням, Маркс говорив: «Філософи лише порізному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»[1]. Це положення Маркса вказує на те, що домарксистська філософія панівних класів не була і не могла бути теоретичним обгрунтуванням революційної зміни світу, не була і не могла бути зброєю революційних мас в їх боротьбі проти соціального гніту. Не обгрунтування революційної зміни існуючого експлуататорського ладу, а його виправдання становило найважливіше завдання філософії експлуататорських класів, яка прагнула примирити маси з суспільними порядками, що тоді існували. Тим-то філософи і проповідували, що людина повинна стояти «над» практичними, тлінними, минущими інтересами, що вона повинна цікавитися лише вічним, абсолютним і т. п. Філософи твердили, що ті практичні цілі, які ставить собі людина в реальному житті, мізерні, дрібні, «конечні» і що філософія повинна абстрагуватися від них.

Такого роду філософська проповідь, яка відвертала людину від боротьби за краще майбутнє, мало чим відрізнялась від релігійних учень. Характерним прикладом може бути твердження німецького філософа-ідеаліста XIX ст. Фіхте, який писав, що «саме в тому й полягає найсолодша нагорода філософського розгляду, що, осягаючи розумом все в загальному зв'язку і нічого не залишаючи відособленим, він визнає все необхідним і тому добрим і мириться з усім існуючим, як воно існує, бо воно повинно бути таким заради вищої мети»[2].

Даний приклад наочно показує, як ідеалістична філософія, подібно до релігії, прагнула примирити маси з експлуататорськими порядками, заглушити в них протест, довести, що все, що існує, розумне, необхідне.

Проте не тільки ідеалістична філософія, але й домарксівський метафізичний матеріалізм твердив, що все існуюче в *основі* своїй незмінне: незмінна природа поза нами, незмінна людська природа, через що можливе тільки усунення «перекручень» в соціальних установах, а не доко

---

[1] *К. Маркс, Ф. Енгельс,* Вибрані твори, т. II, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 351.

[2] *Фихте,* Основные черты современной эпохи, Спб. 1906, стор. 12.

рінна зміна всього суспільного життя. Відомо, наприклад, що французькі матеріалісти XVIII ст. виступали проти феодальних порядків і релігії, оголошуючи те і друге нерозумним, протиприродним, невідповідним людській природі. Але природу людини вони вважали незмінною, а буржуазне суспільство «природним» і відповідним розумові та «вічним» законам людської природи.

Філософські вчення експлуататорських класів розуміли філософію як витлумачення, виправдання корінних основ існуючого ладу, заперечуючи можливість або необхідність теоретичного обгрунтування докорінної зміни дійсності. Тільки матеріалісти — революційні демократи, відображаючи у своїх філософських ученнях інтереси широких трудящих мас селянства, вважали потрібним філософське обгрунтування завдань революційної боротьби проти соціального гніту. Проте, оскільки визвольний рух селянства не веде і не може вести до знищення експлуатації людини людиною, революційні демократи і навіть найбільш видатні серед них — класики російської матеріалістичної філософії XIX ст.— не змогли розв'язати цього надзвичайно важливого завдання, поставленого визвольним рухом народних мас.

Виникнення марксистської філософії зумовлене насамперед життєвою необхідністю для робітничого класу відкрити об'єктивні закони суспільного розвитку. Пролетаріат виступив на арену історії як клас, що руйнує старе суспільство і створює новий, безкласовий суспільний лад. Історична місія пролетаріату полягає в ліквідації буржуазного ладу, в революційному перетворенні суспільства, в побудові більш високого, безкласового суспільного ладу — комунізму. Ось чому вчення матеріалістичної діалектики про рух, зміну, розвиток, про перемогу нового над старим органічно сприймається пролетаріатом як підтвердження і висвітлення його класових прагнень.

Заперечення старого нерозривно зв'язане в діяльності пролетаріату з творенням нового. Саме тому величезне революційне перетворення суспільства, здійснюване пролетаріатом, не тільки не виключає, а, навпаки, передбачає використання всіх досягнень попереднього розвитку культури. Пролетаріатові чужа та обмеженість, яка була властива класам, що панували раніше, його життєві інтереси вимагають переходу до безкласового, комуністичного суспільства. Ці особливості пролетаріату показують, чому

саме ідеологи пролетаріату — Маркс і Енгельс були творцями єдино наукового філософського матеріалізму і діалектичного методу, що мають величезне значення як для теоретичного пізнання, так і для практичної діяльності. Історія науки, з одного боку, досвід революційного руху і соціалістичного будівництва — з другого, наочно свідчать про величезне значення марксистської філософії.

Маркс і Енгельс — вожді, ідеологи пролетаріату — докорінно змінили суспільну роль філософії, перетворивши філософію в теоретичну основу революційної боротьби робітничого класу, в теоретичну основу комунізму. Саме тому вчення Маркса і Енгельса не просто філософське вчення: це — вчення пролетарських мас, ідейний прапор їх великої визвольної боротьби.

Домарксистські філософи звичайно навіть тоді, коли вони ставили перед собою завдання дослідити найбільш загальні закони, властиві самій об'єктивній дійсності, мали на увазі закони незмінного порядку всього існуючого. Мова йшла про встановлення постійних взаємовідносин між одночасно існуючими речами, а не про розкриття закономірного зв'язку між тим, що було, є і буде. Марксизм відкрив об'єктивні закони *зміни, розвитку* матеріального світу, поклавши це відкриття в основу свого, єдино наукового, розуміння предмета філософії, її методу і теорії. В цьому корінна відмінність учення діалектичного матеріалізму від усіх попередніх, в тому числі і прогресивних, філософських учень.

Домарксівські філософські вчення не тільки протиставляли теорію, філософію практиці, визвольному рухові трудящих: вони також протиставляли філософію спеціальним наукам, які займаються дослідженням певного, обмеженого кола явищ природи або суспільства. Природознавству звичайно протиставлялась філософія природи, історії — філософія історії, мистецтвознавству — філософія мистецтва і т. д. При цьому висловлювалось твердження, що філософія не повинна зважати на конкретні дані наук, що вона є «наукою наук», яка перевершує «конечні» і «обмежені» спеціальні науки своєю здатністю давати повну, абсолютну істину в останній інстанції. Ця претензія на наднаукове знання особливо була характерна для ідеалістичної філософії, яка третирувала природничі науки за їх стихійно-матеріалістичне ставлення до природи. Так, наприклад, Гегель, не зважаючи на факти, встановлені

природознавством, твердив, що природа не розвивається в часі, а є втіленням різних логічних ступенів розвитку «абсолютної ідеї», тобто бога. Ідеалістично перекручуючи дійсність, Гегель розглядає сонце як втілення зору, повітря — як втілення нюху, зводячи, таким чином, все фізичне до психічного.

Філософія видавалася ідеалістами і метафізичними матеріалістами за пізнання вічного, абсолютного, загального, а спеціальні науки — за пізнання самого тільки минущого, відносного, одиничного. Марксизм рішуче виступив проти цього антинаукового, метафізичного протиставлення вічного і минущого, абсолютного і відносного, загального і одиничного. Основоположники марксизму довели, що, пізнаючи минуще, ми пізнаємо і вічне, пізнаючи конечне, пізнаємо безконечне, пізнаючи одиничне, пізнаємо загальне: «Усяке істинне пізнання природи,— писав Енгельс,— є пізнання вічного, безконечного, і тому воно по суті абсолютне»[1].

Покінчивши з протиставленням філософії наукам про природу і суспільство, марксизм поставив на місце «науки наук», яка не була науковою філософією, світогляд, що підсумовує, критично узагальнює дані науки. Уже в період свого виникнення діалектичний матеріалізм теоретично узагальнив усі істотні відкриття природознавства середини XIX ст., в тому числі найвидатніші з них: відкриття закону збереження і перетворення енергії, відкриття клітини і вчення Дарвіна. Пізніше В. І. Ленін у своєму «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» геніально підсумував великі відкриття фізики кінця XIX — початку XX ст. Надзвичайно важливим результатом революційного перевороту у філософії, зробленого Марксом і Енгельсом, є створення *історичного матеріалізму,* який являє собою теоретичну основу всіх суспільних наук. Таким чином, роль філософії в розвитку наук про природу і суспільство докорінно змінилася. Ця докорінна, якісна зміна місця філософії в системі наук про природу і суспільство принципіально відрізняє діалектичний матеріалізм від усієї попередньої філософії.

Корінна протилежність діалектики метафізиці. Світогляд Комуністичної партії називається *діалектичним*

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 172.

матеріалізмом тому, що його підхід до явищ природи, його метод вивчення явищ природи є діалектичним. Що ж таке діалектика?

Слово «діалектика» походить від старогрецького слова «діалего», що значить вести бесіду, вести полеміку. Діалектикою в стародавній Греції називали умілість спору, яка полягала в тому, щоб розкрити суперечності в судженні противника і тим самим спростувати його доводи. Діалектика розглядалася стародавніми греками як найкращий засіб добитися істини шляхом зіткнення протилежних поглядів і подолання виникаючих суперечностей. Так, наприклад, якщо один з тих, які спорили, твердив, що справедливість полягає в тому, щоб робити людям добро, то другий, заперечуючи йому, говорив, що на війні робити добро противникові було б несправедливим. Таким чином виявлялась недостатність однобічних визначень предметів чи понять, необхідність їх всебічної характеристики. Згодом словом «діалектика» стали означати не стільки спосіб полеміки, скільки спосіб вивчення явищ, що розкриває внутрішньо властиві їм суперечності.

Специфічною особливістю діалектики як методу пізнання є те, що вона розглядає навколишні явища в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості, в їх русі, зміні, розвитку на основі внутрішніх, властивих самим явищам суперечностей. Але чому саме такий підхід до вивчення дійсності є єдино правильним? Тому, що всі явища природи і суспільства дійсно зв'язані одно з одним, одно одне зумовлюють, перебувають у стані руху, зміни, розвитку. Суперечності властиві не тільки процесові пізнання, вони насамперед властиві самим предметам і явищам, в яких одночасно існує старе і нове, те, що відживає, і те, що народжується.

Багато філософів і природодослідників намагалися доводити, що є речі, незалежні від інших речей, що є абсолютно нерухомі тіла, незмінні сутності, що розвиток зводиться тільки до кількісного росту. Ці самі вчені твердили, що суперечності можливі тільки в мисленні, та й то в разі заблудження, а в явищах природи і суспільства вони неможливі. Такий погляд, такий підхід до явищ навколишнього світу називається метафізичним. Метафізичний метод на протилежність діалектиці вважає, що навколишні явища треба розглядати незалежно, ізольовано одне від одного, поза рухом, зміною, розвитком.

Діалектика і метафізика — два протилежні один одному методи пізнання — існують на протязі всього розвитку науки і філософії. Характерною особливістю матеріалістичної діалектики є те, що вона розглядає явища так, як вони відбуваються в дійсності, тобто об'єктивно, а значить,— в безперервному русі, зміні, розвитку. Діалектика заперечує суб'єктивізм у науковому дослідженні. Й. В. Сталін так характеризує цю, властиву діалектиці справжню об'єктивність: «Діалектичний метод говорить, що життя треба розглядати саме таким, яке воно в дійсності. Ми бачили, що життя перебуває в безперервному русі, отже, ми повинні розглядати життя в його русі і ставити питання: куди йде життя? Ми бачили, що життя являє картину постійного руйнування і творення, отже, наш обов'язок — розглядати життя в його руйнуванні і творенні і ставити питання: що руйнується і що створюється в житті?»[1].

На протилежність діалектиці метафізика вириває явища з їх об'єктивного зв'язку, тобто розглядає їх суб'єктивно, не так, як вони насправді існують, а ізолюючи їх одне від одного, абстрагуючись від їх руху, зміни, розвитку, від властивих усім цим явищам внутрішніх суперечностей.

Діалектика на протязі всієї історії науки і філософії безперервно розвивалась і удосконалювалась в боротьбі проти метафізики. Але наукової діалектики, наукового діалектичного методу вивчення природи і суспільства, методу, який узагальнює історію науки і практики, до виникнення марксизму не існувало. Марксистський діалектичний метод є єдино науковим підходом до вивчення дійсності, якісно відмінним від усіх тих форм діалектичного мислення, які історично передували марксизмові.

Хоч уся історія філософської думки говорить про боротьбу діалектики з метафізикою, про непримиримість їх, проте цілковита протилежність діалектики і метафізики була розкрита тільки марксизмом. Марксизм дослідив закономірності розвитку пізнання і не тільки відкинув метафізику, як ненауковий метод пізнання, але й розкрив її історичне коріння.

Процес пізнання, як про це свідчить історія науки, має суперечливий характер. Наука, прагнучи до пізнання світу, на певному етапі свого розвитку змушена зосередити свої зусилля на вивченні окремих частин, предметів, без

[1] *И. В. Сталін,* Твори, т. 1, стор. 287.

зв'язку їх між собою. Енгельс указував, що основою видатних успіхів природознавства XVI—XVIII ст. був розклад природи на окремі частини, розчленування цілого, поділ явищ на певні класи, опис форми і внутрішньої будови тіл, анатомування тварин і рослин. Але цей спосіб вивчення дійсності, який цілком виправдав себе в розвитку науки, при своїй *абсолютизації* ставав метафізичним, тому що він розглядав речі і процеси природи в їх відособленості, поза їх загальним зв'язком і через це — не в русі, а в нерухомому стані, не як змінювані істотно, а як вічно незмінні, мертві.

Таким чином, виникнення метафізичного методу було зв'язане з тією історично неминучою стадією розвитку наук, коли вони мали описовий характер і обмежували свої завдання переважно нагромадженням фактів та їх систематизацією. Разом з тим, як указує В. І. Ленін, можливість метафізичного перекручення явищ навколишньої дійсності є і в самому факті абстрактного мислення, яке не може «уявити, виразити, виміряти, зобразити рухи, не перервавши неперервного, не спростивши, згрубивши, не поділивши, не омертвивши живого. Зображення руху думкою є завжди огрублення, омертвлення,— і не тільки думкою, але й відчуттям, і не тільки руху, але й ***всякого*** поняття»[1]. Марксистський діалектичний метод пізнання ясно вказує на цю можливість огрублення, омертвлення і тим застерігає від однобічності та інших метафізичних і суб'єктивістських помилок.

В природі всі явища перебувають у взаємозв'язку і взаємозумовленості, але разом з тим кожне явище — це щось одиничне, визначене, якісно відмінне від усіх інших. В природі все тече і змінюється, але разом з тим кожне явище до якогось часу залишається самим собою, зберігає свою визначеність, сталість.

Метафізика перетворює ці реальні особливості самих речей в абсолют; відносну відособленість речей оголошує повною і вічною; відносну стійкість речей оголошує непорушною і заперечує їх розвиток.

Проте можливість виникнення метафізики сама по собі ще не робить метафізичне мислення неминучим. Якщо немає певних, сприятливих для цього суспільних умов, то ця можливість не перетвориться в дійсність.

---

[1] *В. И. Ленин*, Философские тетради, 1947, стор. 243.

В результаті суперечливості, складності явищ дійсності завжди є можливість не помітити загального зв'язку за відносною відособленістю явищ, не помітити зміни за їх відносною сталістю, не помітити суперечностей всередині предметів. Але ця можливість метафізики стає дійсністю тільки тоді, коли існують певні класи, в цьому зацікавлені.

Метафізичний розгляд явищ природи і особливо явищ суспільного життя вигідний для пануючих експлуататорських класів: метафізика використовується ними для теоретичного обгрунтування боротьби реакційних сил за збереження капіталістичного ладу. Внаслідок свого економічного і політичного становища пануючі експлуататорські класи, природно, завжди вбачають у дальшому прогресі суспільства, який передбачає зміну даного суспільного ладу іншим, більш високим, свою загибель. Ідеї розвитку цими класами сприймаються як «протиприродні», а ідеї незмінності і застою — як єдино «нормальні».

Як свідчить історія, проповідь метафізики особливо посилювалась в періоди історичної загибелі тих чи інших експлуататорських класів. Тим-то нині, коли капіталізм переживає останню фазу свого існування, метафізичні погляди безроздільно панують у капіталістичному суспільстві. Тим-то сучасна буржуазія уперто проповідує метафізику, хоч сучасна наука виявила її неспроможність.

Буржуазні вчені-реакціонери перекручують факти і висновки, які випливають з природничих і суспільних наук. Так, силкуючись довести, що капіталізм нібито являє собою вершину суспільного прогресу, вчені лакеї буржуазії говорять про «кінець еволюції» і не тільки в суспільстві, але і в світі тварин і рослин. Захисники капіталізму пнуться з шкіри, доводячи «помилковість» вчення діалектики про розвиток і неминучість боротьби нового з старим.

В сучасних умовах, коли існує капіталістичне оточення, реакційні метафізичні концепції іноді проникають і в радянську науку. Прикладом цього може бути реакційна вейсманістсько-морганістська концепція про існування якихось незмінних генів, що начебто зумовлюють спадковість. Комуністична партія Радянського Союзу веде послідовну боротьбу за перебудову всіх галузей науки на міцній теоретичній базі діалектичного матеріалізму. Радянські вчені під керівництвом Комуністичної партії здійс-

нили ідейний розгром таких ідеалістичних і метафізичних теорій, як вейсманізм-морганізм, вірховіанське вчення про клітину, «теорія» резонансу в хімії і т. д. Ці реакційні теорії, що проникли в радянську науку, гальмували її розвиток. Боротьба проти метафізичних і ідеалістичних перекручень в науці є актуальним завданням і тепер. Для успішного розв'язання цього завдання необхідне творче оволодіння марксистським діалектичним методом і повне усвідомлення його непримиримої протилежності метафізиці.

Корінна протилежність матеріалізму і ідеалізму. Світогляд марксистсько-ленінської партії зветься діалектичним *матеріалізмом* тому, що його тлумачення явищ природи, його розуміння явищ природи, його теорія є *матеріалістичною*. Що ж таке матеріалізм?

На протязі тисячоліть розвитку філософії в класовому суспільстві існували і існують понині найрізніші філософські вчення. Але хоч як відрізняються одне від одного ці вчення, всі вони так чи інакше відповідають на питання про відношення свідомості до буття, мислення до матерії, психічного до фізичного. Це і є головне, *основне питання філософії*, яке становить вихідний теоретичний пункт в розв'язанні всіх інших філософських питань.

Що чому передує: свідомість — буттю, духовне — матеріальному чи, навпаки, буття передує свідомості, матеріальне — духовному? Така *перша сторона* основного філософського питання про відношення свідомості до буття. Чи здатна людина пізнати матеріальний світ, чи дійсність, яка існує людину, недоступна для пізнання? Така *друга сторона* основного питання філософії.

В розв'язанні основного питання філософії всі філософи поділилися на два протилежні табори. Представники одного з них — ідеалісти — твердять, що свідомість, духовне є первинним, а матерія, природа є похідним, вторинним; другі — матеріалісти,— навпаки, виходять з визнання первинності матерії і вторинності свідомості.

Матеріалісти, виходячи з визнання первинності матерії і вторинності свідомості, твердять, що матерія вічна і безконечна, що світ не має ні початку, ні кінця як у часі, так і в просторі. А ідеалісти, розглядаючи матерію як вторинне, похідне, приходять до висновку, що світ має початок у часі і обмежений у просторі, що був через це нібито час, коли матерії, природи не існувало, що вона виникла або

була створена. Таким чином, ідеалісти відстоюють релігійну точку зору створення світу.

Існують дві основні різновидності ідеалістичної філософії: *об'єктивний ідеалізм* і *суб'єктивний ідеалізм*. Об'єктивний ідеалізм виходить з визнання якоїсь надприродної, надлюдської духовної сили, що нібито створює все існуюче в природі і суспільстві. Звичайне релігійне уявлення про існування божественної, позаприродної істоти лежить в основі цієї ідеалістичної концепції, яка зветься об'єктивним ідеалізмом тільки тому, що визнає незалежне від людської свідомості існування якоїсь «світової душі», «світового духа». Найвидатнішими представниками об'єктивного ідеалізму були за старих часів Платон (близько 427—347 рр. до н. е.) і за нових часів Гегель (1770 — 1831 рр.).

Платон створив містичну систему об'єктивного ідеалізму з її уявленнями про вічний і незмінний світ ідей, блідим і тлінним відображенням якого начебто є світ чуттєвих речей. Гегель виступив з ідеалістичною, містичною системою, в якій свідомість, піднесена до рангу «світового розуму», «абсолютної ідеї», була оголошена первинною, а весь інший світ, всі явища безконечної природи трактувалися тільки як щось тимчасове і похідне, породжуване і знищуване «абсолютною ідеєю». Гегель вважав, що філософське, ідеалістичне уявлення про світ походить з релігійного, яке воно «очищає», надаючи йому «наукової», вираженої в поняттях форми.

Обожествивши мислення під назвою «абсолютної ідеї», Гегель розглядав природу як «інобуття» ідеї, а суспільство і форми свідомості — як подальші ступені її самосвідомості. Закономірності природи і суспільства Гегель звів до логічних законів мислення, у зв'язку з чим поняття було оголошене сутністю речей. Намагаючись показати все існуюче в світі як розумне і логічне в своїй основі, Гегель закликав не до боротьби проти реакційних соціальних порядків, що існували тоді в Німеччині, а до визнання їх кінець кінцем розумними і змінюваними на краще, незалежно від суб'єктивних прагнень людини. Гегель увічнював монархію в її конституційній формі, а разом з нею і становий поділ суспільства, особливо панування дворянства.

В епоху імперіалізму неогегельянство як один з найбільш поширених напрямів об'єктивного ідеалізму стало

ідеологією імперіалістичної буржуазії. На відміну від Гегеля неогегельянці твердять, що дух, який становить нібито первооснову існуючого, є не розумним і свідомим, а стихійно діючим духом, наслідком чого є нібито «нерозв'язні» і «трагічні» суперечності в суспільному житті. Ця неогегельянська філософія, філософія песимізму відображає загальну кризу капіталістичної системи. Вслід за Гегелем неогегельянці оголошують державу втіленням абсолютного духа, або бога, і на цій підставі вимагають сліпого, безсуперечного підпорядкування імперіалістичній державі, відкидаючи демократію як нібито незаконне втручання мас у божественні прерогативи буржуазної державної машини.

Характерними представниками об'єктивного ідеалізму в США є так звані «персоналісти», які твердять, що первоначалом, джерелом всього існуючого є «верховна особа» — бог, який створив світ за образом і подобою своєю. Всі речі в світі є внаслідок цього духовними індивідуальностями: кожний предмет має начебто абсолютно індивідуальну духовну сутність, являє собою своєрідну «особистість». З цих позицій персоналісти заперечують взаємозв'язок, взаємозалежність явищ і підмінюють закони природи божественним передвстановленням. Абсолютизуючи індивідуальне, персоналізм виступає проти наукового пізнання світу, підносячи містичне одкровення, релігійний екстаз і т. п.

Система персоналізму має на меті «космічне» обгрунтування буржуазного індивідуалізму: все у всесвіті, як твердять персоналісти, має індивідуалістичний характер, випливає з «особистого», «індивідуалізуючого» начала. З точки зору буржуазного індивідуалізму, який переслідує особисті корисливі цілі і не нехтує ніякими засобами, персоналісти намагаються обгрунтувати реакційну ідеологію космополітизму, оголошуючи національність, державний суверенітет «неістотними».

Суб'єктивний ідеалізм на відміну від ідеалізму об'єктивного твердить, нібито духовне первоначало, яке збігається з свідомістю суб'єкта, з індивідуальною свідомістю — людським Я, породжує і визначає все існуюче. Один з основоположників суб'єктивного ідеалізму — англійський єпископ Берклі в свій час намагався довести, що сприймані нашими почуттями речі (а про існування ніким не сприйманих речей ми, мовляв, не маємо підстав говорити)

існують лише в наших чуттєвих сприйняттях. Бути — значить бути у сприйнятті, говорив Берклі. Всі якості, властиві речам,— колір, запах, звук, вага, твердість, температурний стан і т. п.— Берклі вважав суб'єктивними, тобто породженими самим актом сприймання.

Неважко зрозуміти, до яких безглуздих висновків приводить суб'єктивний ідеалізм. Якщо всі явища існують тільки завдяки суб'єктові, який сприймає, якщо вони являють собою тільки сполучення відчуттів, уявлень, ідей цього суб'єкта, то людське Я виявляється єдиною реальністю, і навіть інші люди повинні бути визнані існуючими тільки у сприйнятті даного суб'єкта. Цей неминучий висновок із суб'єктивного ідеалізму називається *соліпсизмом*. Той факт, що багато суб'єктивних ідеалістів всіляко відхрещуються від цих крайніх і абсурдних висновків, наочно розкриває внутрішню неспроможність суб'єктивного ідеалізму.

В епоху імперіалізму суб'єктивний ідеалізм як найбільш реакційна форма ідеалізму, що прямо заперечує об'єктивність законів природи і суспільства, є найбільш поширеним філософським світоглядом буржуазії. В сучасних умовах суб'єктивний ідеалізм звичайно видає себе за емпіризм, тобто за оснований на досвіді світогляд; суб'єктивні ідеалісти посилаються на свідчення органів почуттів, декларують своє довір'я до відчуттів, апелюють до «досвіду», який вони розуміють як переживання суб'єкта. Насправді ж суб'єктивні ідеалісти є найлютішими ворогами досвідного знання, вони заперечують об'єктивний зміст, об'єктивне значення досвіду.

У своїй геніальній праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін викрив один з найбільш поширених напрямів суб'єктивного ідеалізму — махізм, або емпіріокритицизм. Один з головних представників цього напряму — Мах твердив, що тіла природи являють собою «комплекси елементів». Елементами Мах називав все чуттєво сприймане, наприклад тепле, червоне, м'яке, тверде і т. п. Далі, Мах твердив, що всі ці чуттєво сприймані якості лише в одному відношенні є фізичними елементами; в другому відношенні вони являють собою не що інше, як відчуття. Таким чином, «комплекс елементів» зводився до «комплексу відчуттів», фізичне розглядалось як один з проявів психічного; відчуття і уявлення оголошувались єдиною реальністю, яка називалась до того ж досвідом

даною. Другий представник того ж берклеанського напряму — Авенаріус твердив, що існування об'єкта має як свою передпосилку існування суб'єкта; той і другий знаходяться, мовляв, у відношенні «принципіальної координації», тобто, просто кажучи, невіддільні один від одного. Викриваючи цю різновидність суб'єктивного ідеалізму, яка маскується під науковість, В. І. Ленін підкреслює, що визнання явищ похідними від чуттєвого сприйняття є такою самою попівщиною, як і будь-яке положення об'єктивного ідеалізму, бо головне і тут і там — твердження, що природа вторинна, похідна.

Ленінська критика махізму має величезне значення для викриття сучасної суб'єктивно-ідеалістичної філософії імперіалістичної буржуазії. Вона безпосередньо спрямована проти таких поглядів, які, наприклад, розвиває відомий англійський реакціонер від філософії Б. Рассел, що вважає вихідним пунктом пізнання не об'єктивний світ, а саму свідомість. «Нашими даними,— говорить він, — є насамперед факти чуттєвого пізнання, тобто наші власні чуттєві дані і закони логіки». Неважко бачити, що Рассел повторює аргументи махістів, давно вже викриті Леніним.

Діалектичний матеріалізм, повністю викриваючи і об'єктивний і суб'єктивний ідеалізм, показує, що та і друга різновидності ідеалістичної філософії по суті єдині, збігаються в основному, головному, вирішальному — в захисті попівщини.

В сучасних умовах філософи-ідеалісти звичайно маскують свій ідеалізм. Для цього вони розглагольствують про «застарілість» протилежності між матеріалізмом і ідеалізмом і боротьби між ними. Багато сучасних буржуазних філософів твердять, ніби вони подолали «однобічність» матеріалізму та ідеалізму і створили філософію, яка не є ні матеріалістичною, ні ідеалістичною. В дійсності не можна ні примирити матеріалізм і ідеалізм, які є взаємовиключаючими філософськими вченнями, ворожими філософськими партіями, ні піднятися «над» протилежністю матеріалізму і ідеалізму. Такого роду претензії цілком аналогічні іншим лицемірним заявам цих філософів, які заявляють, що їх учення начебто підносяться над істиною і заблудженням.

Викриваючи тупоумну претензію буржуазних філософів піднятися над матеріалізмом і ідеалізмом, спроби

зобразити застарілою боротьбу між ними, В. І. Ленін показав, що за дві тисячі років розвитку філософії не застаріла і не могла застаріти боротьба ідеалізму і матеріалізму, не застаріла і не могла застаріти боротьба релігії і науки, боротьба прихильників надчуттєвого знання з противниками його.

В поділі філософських течій на матеріалістичні і ідеалістичні яскраво виражена партійність філософії, її нерозривний зв'язок з певними — прогресивними чи реакційними — суспільними класами і групами.

Боротьба основних філософських напрямів — матеріалізму і ідеалізму — з часу їх виникнення і до наших днів є боротьбою філософських партій, які представляють інтереси ворожих одні одним класів і соціальних груп. Те чи інше розв'язання основного питання філософії—питання про відношення свідомості до буття — виражає кінець кінцем відношення того чи іншого класу до навколишньої дійсності.

Так, наприклад, боротьба матеріалістичної «лінії Демокріта» проти ідеалістичної «лінії Платона» в старогрецькій філософії відбила боротьбу між прогресивною рабовласницькою демократією і реакційною аристократією. Боротьба Бєлінського, Герцена, Чернишевського, Писарєва проти ідеалізму Юркевича і слов'янофілів відбила протест російського селянства проти панування поміщиків.

Отже, поки існують в суспільстві протилежні класи, боротьба матеріалізму проти ідеалізму є закономірністю розвитку філософії.

Матеріалізм в історії людства є, як правило, світоглядом прогресивних класів і соціальних груп, тимчасом як ідеалізм виражає інтереси реакційних класів і груп, а також всіляке примирення з реакцією.

Матеріалізм є теоретичною основою і ідейною рушійною силою розвитку наукового пізнання. А ідеалізм, навпаки, гальмує розвиток науки, тягне її назад, паразитує на труднощах розвитку природно-наукової думки. Природознавство неможливе, немислиме поза матеріалізмом, без зв'язку з матеріалістичною філософією. Матеріалістична філософія ставить перед наукою питання, які вимагають вирішення, намічає в загальних рисах ці вирішення, вказує шляхи і методи наукового дослідження. Відомо, що корінні положення природознавства — такі, як ідея незнищуваності матерії і руху, еволюційна ідея, питання про відношення

психічного до фізичного, положення про атомістичну структуру матерії,— були висунуті насамперед філософами-матеріалістами і що вся безпосередня творча діяльність самих природодослідників спирається на ідеї матеріалізму.

Матеріалістична ідея зв'язку матерії і руху привела великого вченого М. В. Ломоносова до наукового уявлення про те, що теплота — не якийсь нематеріальний невагомий «флюїд», а рух молекул. Ця ідея була доведена наукою і стала одним з її найблискучіших завоювань.

Матеріалістичне положення про те, що взаємодія тіл, які перебувають на відстані одне від одного, неможлива без матеріального носія цієї взаємодії, привело до виникнення прогресивної на свій час гіпотези про «світовий ефір», який заповнює весь простір. Результатом розвитку цієї гіпотези є сучасне вчення про «фізичне поле» як особливу специфічну форму матерії. Без учення про матеріальне поле неможливо уявити собі сучасну фізику, в якій це вчення становить наріжний камінь.

Матеріалістичне уявлення про реальність атомів привело О. М. Бутлерова до створення теорії хімічної будови, яка стала однією з найважливіших віх в розвитку науки.

Матеріалістичні уявлення про зв'язок живого організму і матеріального середовища, що оточує його, допомогли відкрити джерело розвитку тваринного світу і посунули біологію далеко вперед.

З цих фактів видно, що розвиток науки внутрішньо зв'язаний з розвитком матеріалізму.

Буржуазні філософи всіляко намагаються принизити роль матеріалізму в історії пізнання. Але марні ці спроби: історія філософії є історія виникнення і розвитку наукового матеріалістичного світогляду і його законів у боротьбі проти ворожого науці ідеалізму. Прагнучи опорочити матеріалізм, буржуазні філософи приписують матеріалістам проповідь егоїзму, черевоугодництва та інші аморальні якості, властиві самим капіталістам. Цей наклеп на матеріалістичну філософію виявляє ідейне убозтво сучасної буржуазії, яка не гребує ніякими засобами для спростування матеріалізму.

Великою заслугою матеріалізму в історії людства є обгрунтування атеїзму, який прямо випливає з матеріалістичного вирішення основного питання філософії. Релігія, яка на протязі тисячоліть історії людства освячувала поневолення людини людиною і прославляла неуцтво як

«блаженний» стан, зустрічає в особі матеріалістичної філософії непримиренного противника. Викриваючи релігійні забобони, матеріалізм прищеплює людині віру в свої власні сили, у можливість добитися щастя тут, на землі, а не в якомусь вигаданому загробному світі.

Навпаки, ідеалізм визнає існування надприродних, нематеріальних, містичних сил. Хоч би як називали ідеалісти цю надматеріальну силу, в усіх випадках ці назви є тільки синонімами бога. Тому ідеалізм являє собою витончену, прикрашену попівщину, яка викладає в наукоподібній формі релігійні догмати. «Всі ідеалісти, як філософські, так і релігійні, як старі, так і нові,—відмічають Маркс і Енгельс,— вірять в навіяння, одкровення, спасителів, чудотворців, і тільки від ступеня їх освіти залежить, чи набирає ця віра грубої, релігійної форми чи освіченої, філософської...» [1].

Ідеалізм завжди зводиться так чи інакше до захисту або підтримки релігії. Він по своїй природі глибоко ворожий науці.

Особливо ворожий науці сучасний ідеалізм, який є світоглядом імперіалістичної буржуазії, що проповідує похід проти наукового пізнання і істини взагалі. Один з представників реакційної американської філософії «персоналізму», Хоккінг, шкодує за тим, що церква досі намагалась умиротворити науку і відступала під її натиском, шукаючи пристановища в недосліджених ще галузях. Засуджуючи такого роду «тактику оборони», Хоккінг вимагає «наступу» на науку. Другий реакційний філософ, Флюеллінг, прямо заявляє: «Найкраще, що може зробити філософія, це показати розумність визнання бога». Так, відроджуючи середньовічне мракобісся, сучасна ідеалістична філософія наочно показує свою ворожість до науки.

Тільки діалектичний матеріалізм є дійсно науковим світоглядом.

Творчий характер діалектичного матеріалізму. Діалектичний матеріалізм як світогляд, що ґрунтується на даних науки і практики, виходить з визнання того, що процес пізнання ніколи не вичерпує до кінця предмета, пізнання безмежне, в силу чого претензія домарксистських філософів на створення раз назавжди даної, готової, завершеної, абсолютної системи знання є цілком неспроможна.

---

[1] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. IV, 1937, стор. 532.

Маркс і Енгельс завжди підкреслювали, що їх учення є не догмою, а керівництвом до дії. Вони протиставляли своє вчення всім минулим філософським системам, що мали догматичний характер.

Творці філософських систем минулого — ідеологи експлуататорських класів — видавали свої вчення за абсолютно закінчене, незмінне знання. Навпаки, найважливішою особливістю марксистсько-ленінської філософії, що робить її різко відмінною від усіх попередніх учень, є її творчий, антидогматичний характер, джерелом якого є її нерозривний зв'язок з практикою, з життям, з боротьбою робітничого класу за демократію і соціалізм. Єдність теорії і революційної практики внутрішньо властива марксизмові. Філософія марксизму розглядає суспільну практику і як основу пізнання і як критерій його істинності. В цьому наочно проявляється творчий, дійовий, антидогматичний характер марксистської філософії. Підкреслюючи цю корінну рису всього світогляду марксизму, якою він принципіально відмінний від опортунізму, для якого характерний розрив між теорією і практикою, В. І. Ленін писав: «Не може бути догматизму там, де верховним і єдиним критерієм доктрини ставиться — відповідність її з дійсним процесом суспільно-економічного розвитку...» [1].

Постійний розвиток — ознака найглибшої життєвості діалектичного матеріалізму. Завдяки цьому діалектичний матеріалізм може теоретично узагальнювати не тільки дані минулого, але і теперішнє, а також науково передбачати майбутнє. Цієї надзвичайно важливої якості не мала ні одна філософська система до Маркса; для більшості домарксистських філософських учень була характерною раболіпна відданість минулому, що відображала інтереси експлуататорських класів. Тільки діалектичний матеріалізм дає можливість теоретично узагальнювати події, що відбуваються перед нашими очима, передбачати їх дальший хід і відповідно будувати практичну роботу.

Маркс і Енгельс розвивали створену ними філософію в умовах домонополістичного капіталізму, теоретично узагальнюючи історичний досвід і відкриття природознавства XIX ст. Нові історичні умови епохи імперіалізму і пролетарських революцій, нові дані науки поставили завдання дальшого розвитку марксизму, в тому числі і завдання

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 1, стор. 266.

дальшого розвитку ленінізму. Це завдання було розв'язане Комуністичною партією, її вождями В. І. Леніним і Й. В. Сталіним та їх найближчими соратниками і учнями.

Діалектичний матеріалізм є вчення живе, творче, вчення, що розвивається. Було б начотництвом і талмудизмом розглядати діалектичний матеріалізм, окремі висновки і формули діалектичного матеріалізму як зібрання догматів, що ніколи не змінюються, незважаючи на зміну умов розвитку суспільства. Оволодіння діалектичним матеріалізмом не має нічого спільного з простим заучуванням його висновків і формул. Оволодіти марксистським діалектичним методом і марксистським філософським матеріалізмом — значить навчитися їх застосовувати для розв'язання завдань науки і практики, для здобуття нових висновків науки і визначення шляхів розв'язання практичних завдань.

2. Партійність діалектичного матеріалізму

Діалектичний матеріалізм — теоретичний вираз корінних інтересів робітничого класу. В умовах класового суспільства всяка філософія є виразом інтересів якого-небудь класу, світоглядом якої-небудь партії. Безпартійної, нейтральної, байдужої до інтересів тих чи інших класів філософії нема і не може бути, поки існують класи і класова боротьба. Не можна жити в суспільстві і бути вільним від нього. Не можна жити в класовому суспільстві і не належати так чи інакше до одного з класів цього суспільства, стояти осторонь від класової боротьби і бути незалежним у поглядах на світ від інтересів певного класу. В. І. Ленін пише: «Чекати безсторонньої науки в суспільстві найманого рабства — така ж дурненька наївність, як чекати безсторонності фабрикантів у питанні про те, чи не слід збільшити плату робітникам, зменшивши прибуток капіталу» [1].

Буржуазні філософи всіляко приховують партійний характер своїх теорій, в той час як характерною рисою діалектичного матеріалізму є пряма, відкрита, войовнича партійність. Буржуазія приховує партійний характер своєї філософії, бо ця філософія захищає класові інтереси екс-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 19, стор. 3.

плуататорів, інтереси мізерної меншості людей, протилежні інтересам величезної маси людства. «Безпартійність» буржуазної філософії є лицемірним прикриттям її класової своєкорисливості. «Безпартійність в буржуазному суспільстві,— говорив Ленін,— є лише лицемірний, прихований, пасивний вияв належності до партії ситих, до партії пануючих, до партії експлуататорів» [1].

Філософія марксизму-ленінізму прямо і відкрито виступає від імені робітничого класу, називає себе світоглядом Комуністичної партії. Вона не приховує того, що розглядає світ і його явища з позицій робітничого класу, трудящих, що при тлумаченні явищ суспільного життя виражає інтереси робітничого класу, трудящих.

Але якщо філософія розглядає і пояснює явища навколишнього світу і особливо явища суспільного життя під кутом зору інтересів певного класу, то чи не перекручує вона в такому разі світ і його закони, чи не дає вона в своїх теоретичних положеннях і висновках завідомо перекручену, пристосовану до класових інтересів картину світу?

Щодо буржуазної, особливо сучасної, філософії, то це дійсно так. Класові інтереси сучасної буржуазії не тільки не збігаються з об'єктивним ходом розвитку суспільства, але і прямо протилежні йому. Сучасне суспільне життя в силу об'єктивних, не залежних від волі людей законів розвивається по шляху неминучої загибелі старого, капіталістичного суспільства і перемоги нового, комуністичного суспільства. Ясно, що буржуазія не може примиритися з цим. Тому ідеологи буржуазії, намагаючись захистити капіталізм від загибелі, прикривають його язви, завідомо перекручують закономірності суспільного розвитку, ідеалізують капіталізм і його закони.

Інша річ — робітничий клас. Класові інтереси робітничого класу не тільки не суперечать об'єктивній закономірності розвитку суспільства, але й цілком збігаються з нею. Чим послідовніше робітничий клас бореться за здійснення своїх класових інтересів, тим більшою мірою він сприяє розвиткові суспільства відповідно до об'єктивних, не залежних від волі людей законів.

Тому робітничий клас, його ідеологи ставлять мету всебічно пізнати закони розвитку природи і суспільства, дати

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 10, стор. 59.

вірне, без усяких перекручень, філософське відображення світу. Чим повніше будуть виражені інтереси робітничого класу у філософії, тим точніше, повніше, глибше будуть відображені об'єктивні закони світу, який нас оточує. Чим вірніша, всебічніша картина світу, відтворювана в марксистській філософії, тим глибше відображає вона історичні завдання робітничого класу і його партії. Інакше кажучи, чим послідовніше ми будемо проводити принцип марксистсько-ленінської партійності у філософії, тим більшою мірою ми гарантовані від помилок в поясненні явищ природи і суспільства, які ми вивчаємо.

Саме тому, що партійний характер марксистсько-ленінського світогляду цілком збігається з об'єктивною істиною, комуністичні партії перед лицем всього світу сміливо і мужньо відстоюють партійність свого світогляду, своєї політики і ідеології.

Яскравим виявом боротьби Комуністичної партії за послідовну партійність марксистсько-ленінської філософії є проведена ЦК КПРС широка творча дискусія з приводу книги Г. Ф. Александрова «Історія західноєвропейської філософії».

ЦК КПРС указав на небезпеку об'єктивістських помилок і відходу від принципу партійності у філософії в сучасний період, коли з величезною силою перед Комуністичною партією постали завдання дальшої боротьби за піднесення комуністичної свідомості мас, за ліквідацію пережитків капіталізму в свідомості людей, за розвиток і ще більше зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства.

Ці вказівки дали вірне, глибоке орієнтування радянським філософам, розчистили грунт від усякого роду помилкових поглядів.

У післявоєнні роки, як і на протязі всього попереднього періоду розвитку, КПРС вела і веде уперту і нещадну боротьбу проти всіх різновидностей буржуазної ідеології, відступів від матеріалізму, проти вульгаризації марксизму, проти догматизму і начотництва.

Було б неправильним думати, що в сучасних умовах, коли в радянському соціалістичному суспільстві немає більше класів, ворожих комунізмові, коли радянське суспільство єдине в морально-політичному відношенні, в середовище радянських людей не можуть більше проникати буржуазні погляди та ідеї. Залишки буржуазної ідеології,

різні немарксистські «погляди» і «концепції» ще не зжиті повністю, так само як не повністю ліквідовано пережитки приватновласницької психології і моралі. Ці пережитки живучі, вони підігріваються капіталістичним оточенням, і проти них треба вести рішучу боротьбу.

Радянські люди, учить марксизм-ленінізм, повинні бути рішучими, принципіальними і нещадними в боротьбі проти класових ворогів та їх світогляду, в боротьбі проти буржуазної ідеології.

Діалектичний матеріалізм — теоретична основа радянської науки. Діалектичний матеріалізм є теоретичною основою радянського природознавства. Діалектико-матеріалістичний світогляд радянських природодослідників озброює їх єдино науковим методом пізнання, єдино науковим філософським тлумаченням явищ природи. Видатні успіхи науки нерозривно зв'язані з творчим застосуванням діалектичного матеріалізму до дослідження природи.

Характерним прикладом цього впливу діалектичного матеріалізму на природознавство є розвиток радянської біологічної науки. Мічурінська біологія виходить з визнання нерозривного внутрішнього зв'язку і взаємозумовленості між організмом і умовами його існування. Послідовно проводячи цю діалектичну точку зору, мічурінська біологія розкриває закономірності, що зумовлюють розвиток живих істот, закономірності зміни властивої їм спадковості. Не обмежуючись самим тільки поясненням біологічних процесів, мічурінська біологія теоретично обгрунтовує і практично здійснює зміну рослин і тварин. «Тільки на основі вчення Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна,— писав І. В. Мічурін,— можна повністю реконструювати науку» [1]. Озброєні діалектико-матеріалістичним світоглядом, мічурінці піддали рішучій критиці вейсманізм-морганізм з його вченням про незмінну спадковість і довели теоретичну і практичну неспроможність цього буржуазного вчення.

Видатних успіхів добилася радянська матеріалістична фізіологічна наука. Вчення академіка І. П. Павлова про умовні та безумовні рефлекси, про першу і другу сигнальні системи було діалектико-матеріалістичним дослідженням вищої нервової діяльності. Фізіологічне вчення Павлова

---

[1] *И. В. Мичурин,* Избранные сочинения, М. 1948, стор. 508.

повністю викрило псевдонаукове, ідеалістичне тлумачення вищої нервової діяльності і експериментально підтвердило діалектико-матеріалістичне розуміння взаємовідношення психічного і фізичного.

Дуже значних успіхів добилося радянське грунтознавство, розкривши складні біохімічні процеси, які зумовлюють родючість грунту, і показавши конкретні шляхи підвищення врожайності. Один з найвидатніших представників радянського грунтознавства академік В. Р. Вільямс так характеризував значення діалектичного матеріалізму в своїх наукових дослідженнях: «Якщо мною що-небудь зроблено в науці, то тільки завдяки цій філософії, її методологічним принципам» [1].

Те саме стосується в такій же мірі до всіх галузей радянського природознавства.

В той час як буржуазна наука обслуговує капіталістичний лад, імперіалістичну буржуазію, яка придушує, пригноблює трудящих, готує нову світову війну,— наука Радянської країни спрямована на піднесення і звеличення людини, на розкриття і розвиток у ній всіх її духовних і фізичних сил. Вона спрямована на створення духовних цінностей і достатку матеріальних благ для мільйонів трудящих, на перетворення людини в повновладного господаря природи.

Діалектичний матеріалізм — теоретичний фундамент комунізму. Науковий комунізм тому і називається науковим, що він грунтується на науково-філософському, діалектико-матеріалістичному розумінні суспільного життя. Соціалісти-утопісти, не знаючи законів розвитку суспільства, ідеалістично трактуючи суспільні явища, вважали, що соціалізм відповідає вимогам «розуму», «загальної моралі», «справедливості» і створюється незалежно від матеріальних умов, завдяки добрим побажанням «видатних осіб», які, переконавшись в правильності, розумності і справедливості соціалістичного ідеалу, беруться за його здійснення.

Утопічний соціалізм витав над життям, тоді як потрібен був міцний зв'язок з дійсністю. Капіталізм здавався утопістам згубним наслідком людського недоумства, неуцтва, нерозуміння власної природи. Утопісти були метафізиками, які не розуміли необхідності, об'єктивної зумовле-

[1] «Правда» від 7 березня 1937 р.

ності розвитку суспільства. З точки зору утопістів, соціалізм міг виникнути в будь-який час, навіть 500 років тому,— коли б який-небудь геній винайшов ідею соціалізму.

На противагу утопічним соціалістам Маркс і Енгельс довели, що соціалізм — не просто мрія, а необхідний, неминучий результат розвитку суспільства, зумовлений не «вільним рішенням», не «доброю волею» людей, а всім попереднім розвитком суспільства. «Маркс і Енгельс, великі учителі пролетаріату, на противагу соціалістам-утопістам, перші роз'яснили, що соціалізм — не вигадка мрійників (утопістів), а необхідний результат розвитку сучасного капіталістичного суспільства. Вони показали, що капіталістичний лад впаде так само, як впав кріпосний лад, що капіталізм сам створює собі могильника в особі пролетаріату»[1].

Суть філософського обгрунтування теорії і практики наукового комунізму полягає у відкритті і дослідженні законів розвитку суспільства, законів переходу від капіталізму до комунізму, у вияснснні шляхів і засобів комуністичного перетворення суспільного життя на основі свідомого використання закономірностей суспільного розвитку, що зумовлюють необхідність комунізму як вищого ступеня розвитку людства.

Маркс і Енгельс розвивали матеріалістичну філософію як теоретичну основу комунізму. Розглядаючи людину, відносини між людьми, як зумовлені *змінюваними матеріальними умовами* суспільного життя, основоположники марксизму розкрили органічний зв'язок між послідовно і всебічно проведеним матеріалістичним розумінням світу і соціалізмом.

Поширюючи діалектичний матеріалізм на розуміння суспільного життя, Маркс і Енгельс зв'язали філософію з революційною практикою, з політикою, з боротьбою проти капіталізму. Саме через це вони характеризували діалектичний матеріалізм — найвищий розвиток матеріалістичної теорії — як практичний матеріалізм, підкреслюючи, що «...для *практичного* матеріаліста, тобто для *комуніста,* вся справа в тому, щоб революціонізувати існуючий світ, щоб практично стати проти існуючого стану речей і змінити його» [2].

---

[1] «Історія ВКП(б). Короткий курс», Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 10—11.

[2] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Соч., т. IV, стор. 33.

Ідеалістичне розуміння історії, метафізичний підхід до суспільного життя неминуче приводили соціалістів-утопістів — Фур'є, Сен-Сімона, Оуена та інших утопістів — до нерозуміння справжніх шляхів здійснення соціалістичного ідеалу. Здійснення соціалізму ці мислителі уявляли як наслідок поширення соціалістичних ідей, оскільки вони не бачили, що цим ідеям протистоять не тільки ворожі їм ідеї, але й (і це головне) ворожі їм класи, які борються проти соціалізму не через свою «несвідомість», а тому, що вони, ці експлуататорські класи, цілком усвідомлюють свої інтереси, ворожі трудящим. Утопісти не розуміли ролі робітничого класу. Для них пролетаріат був тільки *об'єктом* експлуатації, але не *суб'єктом,* не творцем нового суспільства. На противагу утопістам класики марксизму, матеріалістично витлумачуючи зміст соціалістичного ідеалу, діалектично розкриваючи непримиримість протилежність між пролетаріатом і буржуазією, між соціалізмом і капіталізмом, показали, що ворожа соціалізмові матеріальна сила може бути повалена матеріальною ж силою, в ході класової боротьби, шляхом соціалістичної революції.

Марксизм учить, що для практичного здійснення історичного переходу від капіталізму до комунізму необхідна класова організація пролетаріату, необхідна Комуністична партія, яка веде пролетаріат до соціалістичної революції, необхідна диктатура пролетаріату. Діалектичний матеріалізм як учення про закономірну зміну всіх явищ неминуче приводить до відкриття конкретних шляхів і засобів боротьби за перемогу соціалізму.

На протилежність опортунізмові, який принижує значення революційної філософської теорії, Комуністична партія високо оцінює її організуючу, мобілізуючу і перетворюючу роль. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу учить, що партія робітничого класу не може виконати ролі керівника робітничого класу в боротьбі проти капіталізму, за перемогу соціалізму, якщо вона не володіє єдино науковою і революційною теорією робітничого руху — марксизмом-ленінізмом. Той факт, що діалектичний матеріалізм є світоглядом Комуністичної партії, наочно свідчить про величезне значення філософії марксизму, про видатну роль Комуністичної партії у справі розвитку цієї філософії.

Комуністична партія здійснює з'єднання наукового соціалізму, теоретичною основою якого є діалектичний ма-

теріалізм, з робітничим рухом. Марксистсько-ленінська теорія становить велику силу Комуністичної партії Радянського Союзу і радянського народу.

Сила марксистсько-ленінської теорії полягає в тому, що вона дає партії можливість орієнтуватися в обстановці, зрозуміти внутрішній зв'язок навколишніх подій і розпізнати не тільки те, як і куди розвиваються події в теперішньому, але й те, як і куди вони повинні розвиватися в майбутньому.

Марксистська діалектика озброює Комуністичну партію глибоким розумінням взаємозумовленості явищ, їх руху і розвитку на основі внутрішньо властивих їм суперечностей; завдяки цьому марксистська діалектика є незамінною ідейною зброєю партії в справі комуністичного перетворення суспільства. Марксистський матеріалізм дає партії єдино наукове тлумачення навколишніх явищ, завдяки якому партія правильно визначає лінію боротьби на кожному даному етапі розвитку суспільства.

Стратегія і тактика Комуністичної партії, її програма, політика грунтуються на найглибшому науково-філософському розумінні дійсності. В цьому одно з найважливіших джерел сили і непереможності Комуністичної партії.

На протязі всієї своєї історії Комуністична партія Радянського Союзу вела безустанну боротьбу за чистоту марксистського світогляду. Вороги партії — меншовики, троцькісти, бухарінці — намагалися підмінити марксистську діалектику метафізикою, суб'єктивістським підходом до дійсності. Марксистський філософський матеріалізм вороги партії прагнули замінити ідеалізмом і різними вульгарними «теоріями», історичний матеріалізм вони підміняли ідеалістичним тлумаченням історії. Комуністична партія розгромила всі ці спроби підірвати роль і значення діалектичного матеріалізму і, керуючись цією, єдино науковою і революційною філософською теорією, розвиваючи і збагачуючи її на досвіді історичного розвитку і нових даних науки, привела народи нашої великої Батьківщини до всесвітньоісторичної перемоги соціалізму.

«Комуністична партія і Радянський Уряд,— говорить Г. М. Маленков,— знають, куди і як вести народ, тому що вони керуються науковою теорією суспільного розвитку — марксизмом-ленінізмом, прапор якої високо піднесений нашим батьком і учителем геніальним Леніним і продовжувачем його справи великим Сталіним. Радянська

держава і Комуністична партія озброюють народ на основі вчення Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна глибоким знанням об'єктивних законів розвитку суспільства, законів будівництва комунізму і дають тим самим ясну перспективу творчої діяльності радянського народу»[1].

Така є сила марксистського світогляду, який являє собою теоретичний фундамент комунізму, дає можливість глибоко пізнати дійсність, сміливо дивитися вперед, передбачати хід історичного розвитку і мобілізувати маси на перемогу комунізму над капіталізмом.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Діалектичний матеріалізм — філософія марксизму-ленінізму, світогляд Комуністичної партії, науковий вираз корінних інтересів робітничого класу. Виникнувши понад сто років тому, марксистська філософія ідейно озброїла робітничий клас на боротьбу за визволення трудящих від гніту капіталу. Під прапором марксистсько-ленінського світогляду робітничий клас переміг в Росії і в країнах народної демократії Європи і Азії. Під цим прапором радянський народ будує комунізм.

Діалектичний матеріалізм — єдино наукова філософія, що якісно відрізняється від усіх попередніх, в тому числі і прогресивних, філософських учень. Предметом діалектичного матеріалізму є найбільш загальні закони руху, зміни, розвитку природи, суспільства і пізнання. Діалектичний матеріалізм є філософським обгрунтуванням революційного перетворення природи і суспільства. Діалектичний матеріалізм являє собою єдність марксистського діалектичного методу і марксистського філософського матеріалізму. Створення діалектичного матеріалізму означає кінець старої філософії, яка протистояла спеціальним наукам і претендувала на знання абсолютної істини в останній інстанції. Діалектичний матеріалізм узагальнює дані науки і практики і тому є світоглядом передової науки і передової практики. Створенням діалектичного матеріалізму Маркс і Енгельс зробили великий революційний переворот у філософії.

Діалектичний матеріалізм є теоретичним фундаментом комунізму. Поширивши діалектико-матеріалістичний світ-

[1] *Г. М. Маленков,* Промова на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 44.

огляд на розуміння історії суспільства, Маркс і Енгельс перетворили соціалізм з утопії в науку, обгрунтували неминучість революційного переходу від капіталізму до соціалізму. Діалектичний матеріалізм являє собою теоретичну основу Комуністичної партії, основу її програми, стратегії і тактики. Творчо застосовуючи і розвиваючи діалектичний матеріалізм, Комуністична партія Радянського Союзу керує всією будівничою діяльністю радянського народу — будівника комунізму, спрямовує і запалює боротьбу радянського народу за мир в усьому світі.

Пряма, відкрита, войовнича партійність — специфічна риса діалектико-матеріалістичного світогляду. Якщо партійність буржуазної філософії виражає класову обмеженість, своєкорисливість і суб'єктивізм буржуазії, то партійність діалектичного матеріалізму збігається з справді науковою об'єктивністю. Послідовна боротьба за проведення в життя політики Комуністичної партії, непримиренна боротьба з усіма ворогами пролетарського світогляду — найважливіший зміст марксистсько-ленінського принципу партійності філософії.

Розділ другий

☆

МАРКСИСТСЬКИЙ ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД — ЄДИНО НАУКОВИЙ МЕТОД ПІЗНАННЯ І РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ СВІТУ

Люди в процесі праці змінюють, перетворюють природу. Пізнаючи закономірності об'єктивного світу, вони оволодівають ними, використовують їх для задоволення своїх потреб. Пізнання, зумовлене потребами розвитку матеріального життя суспільства, є життєво необхідною функцією всякого суспільства. Успіх пізнання на всіх етапах розвитку людського суспільства зумовлюється, кінець кінцем, рівнем розвитку матеріальних продуктивних сил, соціальною організацією, що дає певний напрям пізнанню, рівнем знань, нагромаджених за попередній період, і методом, який застосовується з метою пізнання світу, що нас оточує.

Метод є необхідною стороною процесу пізнання, однією з найбільш важливих умов успіху пізнавальної діяльності людей.

Марксистський діалектичний метод, принципіально протилежний метафізиці, якісно відрізняється від усіх попередніх історичних форм діалектики як єдино науковий метод, що підсумовує всі дані наук про природу і суспільство, весь практичний досвід людства. Тільки марксизм створив діалектику як науковий, об'єктивний, оснований на послідовно матеріалістичному розумінні світу метод.

Марксистський діалектичний метод, марксистська діалектика є науковий підхід до явищ природи і суспільства, теорія розвитку, застосовувана до пізнання об'єктив-

ного світу. Марксистський діалектичний метод грунтується на матеріалістичному розумінні світу і невіддільний від нього.

Закони і категорії пізнання, що містяться в діалектичному методі, є відображенням у свідомості людини законів розвитку, властивих усім явищам. Марксистсько-ленінське вчення про метод і є вчення про об'єктивні, усвідомлені людиною і свідомо нею застосовувані діалектичні закони зовнішнього світу.

Метафізикам і ідеалістам властиве антинаукове розуміння методу як певної схеми пізнання, з якою, мовляв, повинна узгоджуватися дійсність, під яку цю дійсність слід нібито підганяти. Насправді не природа, не історія суспільства узгоджуються з певними прийнятими принципами, а, навпаки, принципи науки вірні лише остільки, оскільки вони відповідають природі й історії. Тільки приймаючи це основне положення матеріалізму, можна зрозуміти, чому закони свідомості збігаються за своїм змістом з законами об'єктивного світу, хоч формою і відрізняються від них.

Тимчасом метафізики і ідеалісти відривають закони мислення, закони пізнання від об'єктивного світу, протиставляють їх світові як щось самостійне, як такі закони, яким світ, мовляв, повинен підлягати. Відкидаючи це цілком неспроможне розуміння законів пізнання, марксизм-ленінізм твердить, що те, що є в пізнанні, ще до процесу пізнання було в дійсності.

Вороги діалектичного матеріалізму приписують звичайно матеріалістичній діалектиці упереджене ставлення до навколишньої дійсності, заявляючи, що діалектика визнає лише такі факти, які не суперечать її твердженням. Безглуздий, наклепницький характер такого роду обвинувачень полягає в тому, що діалектичному матеріалізмові приписують ідеалізм, тобто цілком протилежну, несполучну з ним точку зору. Марксистська діалектика потрібна зовсім не для того, щоб, керуючись нею, визнавати чи заперечувати існування встановлених фактів. Марксисти виходять з фактів, з матеріальної дійсності і на протилежність ідеалістам ніколи, звичайно, не займаються запереченням фактів. Діалектика необхідна не просто для встановлення фактів, а для того, щоб правильно розібратися в різноманітності і суті фактів, побачити їх зв'язок, розкрити закони їх зміни, розвитку, властиві їм суперечн-

ності. В цьому розумінні Енгельс говорив, що матеріалістична діалектика не є простим знаряддям доказу, а являє собою метод досягнення нових результатів, метод пізнання того, що ще невідоме.

1) Основні історичні форми домарксистської діалектики

Марксистська історія філософії є історія виникнення і розвитку науково-матеріалістичного світогляду, який має в собі і вчення про найбільш загальні закони руху, зміни, розвитку природи, суспільства, пізнання. Ці найбільш загальні закони розвитку всього існуючого називаються діалектичними законами. Саме тому історія філософії є разом з тим історія діалектики, історія боротьби діалектики проти метафізики. Починаючи з перших кроків філософської думки, зародилась і невпинно розвивалась діалектика. З новими великими відкриттями науки, з новими досягненнями суспільної практики людей діалектика набирала нової форми. Історія філософської думки домарксистського періоду знає три основні історичні форми діалектики: діалектику філософів стародавнього світу, ідеалістичну діалектику Гегеля та інших німецьких ідеалістів кінця XVIII — початку XIX ст. і діалектику революційних демократів XIX ст.

Вивчення історичних форм домарксистської діалектики показує, що марксистський діалектичний метод був підготовлений всією попередньою історією пізнання. Воно спростовує вульгаризаторські погляди, які відривають марксизм від кращих досягнень історії минулого. Вивчення історичних форм діалектики показує, що марксистська діалектика — якісно новий ступінь в розвитку філософії, зобов'язаний своїм виникненням тій революції у філософії, яку здійснили Маркс і Енгельс. Воно спростовує також об'єктивістське уявлення про марксистську діалектику, яке затушовує її докорінну відмінність від ненаукової домарксистської діалектики.

Діалектика стародавніх мислителів. Діалектичний підхід до явищ природи в елементарній формі мав місце уже в стародавньому Китаї, Індії, стародавній Греції.

Так, в стародавній китайській книзі невідомого автора є твердження, що зміна світу — результат взаємодіяння протилежних начал. Уже в VI—V ст. до н. е. прогре-

сивні китайські мислителі учили, що світ перебуває в стані постійної зміни: одні явища світу створюються, другі руйнуються.

Використовуючи досягнення філософської і наукової думки народів стародавнього Сходу, філософи стародавньої Греції найповніше розробили першу історичну форму діалектичного розгляду явищ природи, яку можна характеризувати як наївну діалектику. Наївність діалектики стародавніх греків різко проявилася в їх уявленні про первоначало, первоматерію, з якої виникають, розвиваються всі різноманітні чуттєво сприймані явища. Так, Геракліт, найяскравіший представник наївної античної діалектики, доводив, що все походить від вогню і в огонь перетворюється, весь час змінюючи форму свого існування. Вогонь, горіння утворює, за Гераклітом, суть усіх речей, внаслідок чого і протилежності зв'язані одна з одною, перетворюються одна в одну. «Все обмінюється на вогонь,— говорить Геракліт,— і вогонь на все, так само, як на золото товари і на товари золото».

Античні матеріалісти Демокріт, Епікур, Лукрецій Кар у своїх творах малювали картину того, як з найдрібніших матеріальних частинок — атомів, що на початку носилися в світовому просторі, поступово формуються космічні світи, в тому числі і Земля, як мало-помалу виникають на ній дедалі складніші явища аж до появи життя і людини. Проте ця правильна ідея стародавніх матеріалістів виражалася ними в наївних ще уявленнях про історичний прогрес. Але варте уваги те, що ідея розвитку, хоч і в наївній ще формі, пронизувала всі їх уявлення про природу і суспільство.

Видатним представником античної діалектики був Арістотель (384—322 рр. до н. е.), для поглядів якого, як вказував В. І. Ленін, характерні живі зачатки діалектики. Арістотель висловлював діалектичні думки про розвиток природи, про перехід речей з одного стану в інший, про перетворення можливості в дійсність. Досліджуючи форми і категорії теоретичного мислення, він діалектично підкреслював зв'язок понять, відображення в них взаємозв'язків, які є в самому об'єктивному світі. Проте і Арістотель, подібно до своїх попередників, не виходив за межі загальних уявлень про природу.

Така наївна, в значній мірі стихійна діалектика не була, звичайно, науковою. Характеризуючи цей погляд на

природу, Енгельс указує, що хоч цей погляд і «вірно схоплює загальний характер всієї картини явищ, він все-таки недостатній для пояснення частковостей, з яких вона складається, а поки ми не знаємо їх, нам не ясна і загальна картина»[1]. В цьому полягала одна з обмеженостей діалектики стародавніх мислителів.

В силу своєї обмеженості діалектика древніх, будучи спрямована тільки на пізнання загальної картини світу, була непридатна для дослідження окремих процесів, явищ, предметів. Обмежуючись лише безпосередньо споглядуваною загальною картиною навколишньої дійсності, наївна діалектика древніх не розкривала через це зростаючих реальних внутрішніх суперечностей, властивих певним процесам, внаслідок чого її загальні уявлення про суперечність, рух і розвиток були умоглядні. Така діалектика не могла, звичайно, подолати метафізики, вона існувала поряд з нею, іноді навіть в ученні одного й того самого мислителя.

Щоб правильно відобразити в свідомості природу в її цілому, розкрити закони розвитку природи, треба було перейти від загальних міркувань про природу до вивчення її конкретних предметів і явищ. Цей історично необхідний етап пізнання — етап нагромадження конкретних знань про природу — зайняв багато подальших століть.

В умовах феодалізму, хоч і повільно і обмежено, але неухильно відбувався процес нагромадження уривчастих знань про природу. Починаючи з XV—XVI ст. в зв'язку з початком росту капіталістичних відносин, розвитком торгівлі, ремесла, промисловості природознавство починає швидко йти вперед, роблячи одно за другим видатні відкриття в галузі астрономії, механіки, фізики, математики і т. д.

Наука в цей період поступово нагромаджувала значний фактичний матеріал, в тому числі і про рослинний і тваринний світ, що дало змогу потім приступити до класифікації рослин і тварин, до систематичного вивчення їх.

На перших стадіях збирання фактів пізнання окремих явищ природи приводило до того, що предмети природи розглядалися без зв'язку з іншими, ізольовано і внаслідок цього не в русі, зміні і розвитку. Ці особливості природно-наукового підходу до явищ природи, абсолютизовані філософами XVII—XVIII ст., привели до великого

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 21.

поширення метафізики, яка замінила собою наївне діалектичне мислення старогрецьких філософів. Проте панування метафізики мало тимчасовий характер, бо процес нагромадження знань про окремі явища природи неминуче приводив і не міг не приводити до підриву цих позицій, до виникнення ворожих метафізиці діалектичних поглядів. Яскравим прикладом цього в умовах XVIII ст. є ідеї геніального російського вченого М. В. Ломоносова.

М. В. Ломоносов на протилежність метафізичним поглядам, які панували за його часів, доводив, що вся природа — і не тільки Земля, але й інші небесні тіла — перебуває в постійній зміні. М. В. Ломоносов намалював зокрема яскраву картину безперервної зміни земної кори.

У своїй праці «Про шари земні» Ломоносов писав: «...Твердо пам'ятати належить, що видимі тілесні на землі речі і весь світ не в такому стані були з початку від створення, як нині знаходимо, але великі відбувалися в ньому зміни, що показує історія і стародавня географія, з нинішньою зіставлена, і ті зміни земної поверхні, які бувають в наші часи. Коли і головні найбільші тіла світу, планети, і навіть нерухомі зірки змінюються, зникають у небі, показуються знов, то щодо них малої нашої кулі земної найменші частинки, тобто гори (величезні в очах наших громади), чи можуть від змін бути вільні?»[1].

Ломоносов наполегливо розвивав ідею єдності світу, основуючи цю ідею на положеннях наукової атомістики, яку він розвивав. Завдяки цьому він вперше в науці вказав на внутрішній зв'язок фізики і хімії, руйнуючи тим самим метафізичну перегородку між цими науками. Встановлений ним закон збереження речовини Ломоносов зв'язав з законом збереження руху. Тим самим у науці була висунута величезної ваги ідея взаємозв'язку матерії і руху, яка підриває корінні положення метафізики.

Ці великі ідеї Ломоносова, які набагато випереджали стан сучасного йому природознавства, не були належно оцінені вченими тієї епохи, що перебували під владою метафізики. Тільки поступово, під натиском все нових і нових даних природодослідники кінця XVIII і початку XIX ст. приходили до ідей розвитку природи.

Французькі матеріалісти XVIII ст. Дідро, Гольбах, Гельвецій та ін., будучи в цілому метафізиками, також

[1] *М. В. Ломоносов,* Избранные философские произведения, Госполитиздат, 1950, стор. 396—397.

зуміли у своїх творах висловити ряд геніальних діалектичних догадок: вони вказували на нерозривний зв'язок руху з матерією, розглядали рух, як форму існування матерії, заперечуючи метафізичне і ідеалістичне уявлення про первопоштовх. Дідро говорив про внутрішнє невичерпне джерело руху, яке міститься в кожній частинці матерії, висував прогресивну ідею про походження одних видів від інших, менш розвинутих, вважаючи головною умовою еволюції зміну умов існування. Проте стан науки тих часів не давав змоги цим мислителям піти далі окремих догадок. Тільки в першій третині XIX ст. нові дані, нагромаджені природознавством, дали можливість поставити питання про єдину діалектичну картину світу.

Ідеалістична діалектика Гегеля. Спроба обгрунтувати в нових умовах ідею діалектичного розвитку була зроблена німецькими ідеалістами кінця XVIII і початку XIX ст., особливо Гегелем.

На початку XIX ст., коли виступив Гегель, процес вивчення окремих явищ природи і суспільства досяг того ступеня, коли вже почали складатися умови для розуміння розвитку природи. Саме ці досягнення науки про природу, а не самий по собі розвиток «чистого мислення» були основою того, що Гегель намагався подати «увесь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, тобто в безперервному русі, зміні, перетворенні й розвитку, і намагався розкрити внутрішній зв'язок цього руху і розвитку» [1].

Гегель поставив питання про загальність розвитку. Це було новим ступенем у розвитку діалектичної думки, раціональним зерном гегелівської філософії.

Проте, поставивши це надзвичайно важливе для науки питання, Гегель його не розв'язав. Він не міг розв'язати його, будучи ідеологом німецької буржуазії, яка ставала після великої французької революції все більш і більш полохливою і реакційною.

В ході французької революції 1789—1794 рр. сталося дальше розшарування третього стану. Диктатура якобінців відбивала не тільки тенденції деяких революційних верств французької буржуазії, але й натиск широких народних мас. Злякавшись руху народних мас, буржуазія прагнула спинити революцію. Німецька буржуазія була смертельно налякана революційним рухом, що охопив на-

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 23.

родині «низи». В обстановці відречення буржуазії від матеріалізму, в боротьбі проти матеріалізму і виникає німецький ідеалізм як аристократична реакція на французьку революцію і французький матеріалізм. І якщо Гегель, поставивши питання про загальність розвитку, так чи інакше відбив певні досягнення науки, то через класові причини він відбивав їх по-своєму, ідеалістично, тобто перекручено.

Згідно з філософією Гегеля, природа створена «абсолютною ідеєю», вона виступає як «інобуття» ідеї і не розвивається в часі. «І це безглуздя розвитку в просторі, але поза часом,— який є основною умовою всякого розвитку,— говорив Енгельс,— Гегель нав'язував природі якраз у той час, коли вже досить були розроблені і геологія, і ембріологія, і фізіологія рослин і тварин, і органічна хімія, і коли, на основі цих нових наук, вже всюди зароджувались геніальні догадки, які передхоплювали пізнішу теорію розвитку (наприклад Гете і Ламарк)» [1].

Гегель сформулював основні принципи діалектики, але сформулював їх на ідеалістичній основі, внаслідок чого гегелівська діалектика, пройнята і повита містикою, перекручувала реальні процеси, які діалектично здійснюються. Гегель жорстоко нападав на твердження матеріалістів про матеріальність руху, про саморух матерії. Він доводив, що природа взагалі існує поза часом, тобто не має ні минулого, ні майбутнього. Гегель третирував як беззмістовне наукове уявлення «про походження більш розвинутих тваринних організацій з нижчих», прямо заявляючи, що «в природі ніщо не нове під місяцем... лише у змінах, що відбуваються в духовній сфері, виникає нове». Всі ці твердження Гегеля свідчили насамперед про те, що він заперечував розвиток матерії, природи і матеріального життя суспільства і, значить, не визнавав загального характеру діалектики, обмежуючи її сферою ідеалістично сприйманої свідомості.

Діалектика Гегеля, через те що вона була ідеалістичною діалектикою, в цілому сама була заражена метафізикою і не могла подолати останню. Так, за Гегелем, процес суспільного розвитку спиняється на прусській становій монархії, яка є нібито вершиною суспільного прогресу; прогрес пізнання спиняється на його, гегелівській філософії;

[1] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 20.

в процесі розвитку протилежності нібито примиряються і боротьба між ними припиняється і т. д.

Ідеалістична система Гегеля, всупереч «раціональному зерну» його діалектики, була безпосередньо спрямована проти революційного ставлення до дійсності. Діалектика Гегеля була звернена тільки в минуле, принцип розвитку застосовувався ним лише для виведення теперішнього з минулого, для виправдання теперішнього історією, яка йому передувала. Щождо сучасності, то Гегелю була чужа діалектика. Діалектичне мислення Гегель розглядав не як відображення матеріальної дійсності, а як щось самодостатнє, чим перекручував не тільки розуміння природи і суспільства, але й розуміння людського мислення. Діалектика Гегеля мала перекручений, ненауковий характер. І дуже важко було розкрити під містичною оболонкою її раціональне зерно.

Цим «раціональним зерном» було вчення про розвиток; незважаючи на властиву діалектиці Гегеля містифікацію об'єктивного процесу, раціональне зерно його діалектики містило в собі глибоку догадку про дійсні закономірності розвитку.

Завдання виявлення раціонального зерна у філософії Гегеля і використання цього зерна для створення — на основі узагальнення суспільно-історичної практики людства і даних природознавства — якісно нової філософії, філософії партії пролетаріату, розв'язали основоположники марксизму Маркс і Енгельс. Вони «відкинули реакційну систему гегелівської філософії. Разом з тим вони вдержали те прогресивне, що було в діалектичному методі Гегеля. При цьому Маркс і Енгельс докорінно переробили метод Гегеля, поставили його з голови на ноги, і, таким чином, ідеалістична діалектика Гегеля поступилася місцем матеріалістичній діалектиці Маркса»[1].

К. Маркс у післяслові до першого тома «Капіталу» рішуче протиставить наукову, матеріалістичну діалектику ненауковій, ідеалістичній діалектиці Гегеля, розкриваючи існуючу між ними непримиренну протилежність.

«Мій діалектичний метод не тільки в корені відмінний від гегелівського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, що його він перетворює навіть

[1] «Про недоліки і помилки у висвітленні історії німецької філософії кінця XVIII і початку XIX ст.», «Большевик» № 7—8, 1944 р., стор. 15.

під назвою ідеї в самостійний суб'єкт, є деміург [творець, будівничий] дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову і перетворене в ній» [1].

Це класичне положення повністю викриває ідеалістичний характер діалектики Гегеля, що розглядав процес мислення як надприродну, божественну силу. На противагу Гегелю Маркс показує, що процес мислення є відображенням матеріальної дійсності, що категорично заперечував Гегель. Маркс застосовує діалектику до процесу відображення у свідомості людей матеріальної дійсності, розглядаючи науковий діалектичний метод як відображення об'єктивних законів розвитку світу.

Гегель всіляко намагався довести, що діалектика на базі матеріалізму неможлива, що рух, зміна, розвиток властиві лише духовному. Цим самим Гегель фактично заперечував діалектику природи і, значить, відкидав сформульоване ним самим положення про загальність діалектики. На протилежність Гегелю Маркс довів, що науковий, послідовний діалектичний метод можливий тільки на матеріалістичній основі. Тільки матеріалістична діалектика розкриває найбільш загальні закони розвитку як об'єктивні (тобто незалежні від свідомості), як дійсно загальні, тобто властиві всьому існуючому.

Таким чином, марксистський діалектичний метод цілком протилежний гегелівській діалектиці. Метод Маркса — матеріалістична діалектика, тоді як методом Гегеля була ідеалістична діалектика. Марксистська діалектика розкриває загальний характер розвитку і боротьби протилежностей; ідеалістична діалектика Гегеля обмежує сферу розвитку областю духа, а замість боротьби протилежностей проповідує примирення старого і нового. Саме тому на протилежність гегелівській ідеалістичній діалектиці марксистський діалектичний метод є єдино науковим, єдино революційним підходом до вивчення дійсності, до її практичного перетворення.

Діалектика революційних демократів. В той період, коли Маркс і Енгельс створювали і розроблювали нову філософію — світогляд робітничого класу, в Росії виникала філософія революційних демократів — Бєлінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова та їх соратників

[1] *К. Маркс,* Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 19.

і послідовників. Хоч філософія революційних демократів розвивалася тоді, коли на Заході вже існував марксизм, вона все ж за своїм змістом, як ідеологія визвольного руху широких селянських мас, історично повинна бути віднесена до домарксистської епохи.

Російська класична матеріалістична філософія XIX ст.— найвищий етап розвитку домарксистської філософської думки. Корінною особливістю філософії Бєлінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, яка робить її відмінною від попередньої філософії, є те, що вона виражає інтереси не експлуатуючих, а експлуатованих. Це — філософія непролетарських трудящих мас, яка підносила прапор буржуазно-демократичної селянської революції і висувала разом з тим (правда, в утопічній формі) ідеї соціалізму. Отже, ця філософія не обмежувала свого завдання самим тільки поясненням світу, вона намагалась теоретично обгрунтувати його революційне перетворення в інтересах трудящих. Філософія революційних демократів характеризується яскравим патріотизмом, відкритим служінням народові. Ця соціальна основа і корінна особливість філософії російських революційних демократів визначає їх перевагу над попередніми філософами в галузі методу і філософської теорії.

Рішуче викриваючи ідеалізм Гегеля, вони, проте, не відкинули його діалектики, як це зробив, наприклад, Фейєрбах, а використали принцип розвитку (проголошений Гегелем на ідеалістичній основі) з метою пояснення явищ дійсності.

Класики російської матеріалістичної філософії широко застосовували принцип розвитку через суперечності в дослідженні різних явищ природи і суспільного життя. Так, наприклад, Герцен розглядав розвиток природи як такий, «який починається з стихійної боротьби, з хімічної спорідненості і закінчується самопізнаючим мозком людської голови» [1].

Активно викриваючи кріпосницькі порядки Росії, Герцен закликáв до зміни кріпосницького ладу новим, демократичним, розглядаючи цю зміну як історичну необхідність, зумовлену незаперечними законами розвитку суспільної історії. Він вважав, що царству капіталу і праву власності так само прийде кінець, як колись прийшов

[1] *О. І. Герцен,* Вибрані філософські твори, т. 1, Укрполітвидав, 1949, стор. 84.

кінець царству феодальному і аристократичному. Герцен бачив у діалектиці «алгебру революції».

Чернишевський у праці «Критика філософських упереджень проти общинного володіння» писав: «Вічна зміна форм, вічне відкидання форми, породженої певним змістом або прагненням, внаслідок посилення того самого прагнення, вищого розвитку того самого змісту,—хто зрозумів цей великий, вічний, повсюдний закон, хто привчився застосовувати його до всякого явища,— о, як спокійно кличе він шанси, які бентежать інших!.. він не жалкує ні про що, що відживає свій час...» [1].

В розумінні питань діалектики природи, в розв'язанні проблеми пізнаванності природи і по багатьох інших питаннях російські революційні демократи XIX ст. представляли краще, що було в філософії домарксистського періоду. Проте вони не зуміли поширити матеріалізм на розуміння суспільного життя, не змогли розробити системи діалектичного світогляду і перейти від утопічного соціалізму (хоч і вищого за утопічний соціалізм західноєвропейських мислителів) до наукового соціалізму. Історичне місце російських революційних демократів в історії філософії чітко визначене В. І. Леніним в його характеристиці Герцена: «Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом»[2].

Вищий ступінь домарксистської діалектики, що дістав з точки зору його класової і наукової характеристики яскравий вираз у творчості Бєлінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова, не можна розглядати як якесь тільки російське національне явище. Там, де селянські маси цього періоду і пізніше підіймалися на боротьбу проти гнобителів, в умовах, коли пролетаріат не склався в самостійну історичну силу,— там ідеологи революційного селянства (наприклад, Христо Ботев і Світозар Маркович на Балканах, Ахундов і Налбандян на Кавказі та ін.) у своїх філософських і публіцистичних працях демонструють глибоке розуміння діалектики, прагнуть діалектично підходити до вивчення явищ.

Такі є основні історичні форми домарксистської діалектики. Вивчення історії діалектики приводить до висновку, що марксистський діалектичний метод є найвищою і

---

[1] *М. Г. Чернишевський,* Вибрані філософські твори, т. 2, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 449.

[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 18, стор. 9.

єдино науковою формою діалектики, яка увінчує весь попередній розвиток пізнання і показує науці шлях до нових великих досягнень.

2. Марксистський діалектичний метод — найвища, якісно нова форма діалектики

Основні історичні форми домарксистської діалектики, розглянуті вище, являють собою ступені в розвитку діалектичного пізнання. Новий, найвищий ступінь в розвитку матеріалістичної діалектики — марксистська діалектика була створена Марксом і Енгельсом, великими вождями пролетаріату, як метод пізнання і зміни дійсності, метод революційної дії робітничого класу. Марксистська діалектика була найважливішим результатом великого творчого подвигу Маркса і Енгельса, революційного перевороту, зробленого ними у філософії.

Спираючись на всі завоювання наукової думки за попередній період історії, Маркс і Енгельс створили якісно нову діалектику, що вперше стала науковою.

Марксистська діалектика — наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, загальний метод пізнання і революційної зміни дійсності.

Великою заслугою Маркса і Енгельса є не тільки те, що вони відкрили діалектику в природі і суспільстві, але й те, що вони обгрунтували загальний характер діалектики, її законів. Основоположники марксизму довели, що закони взаємозв'язку, руху, зміни, розвитку є найбільш загальними, властивими всім без винятку явищам світу. Такого висновку не могли зробити домарксистські матеріалісти внаслідок недостатності наукових даних того часу, а також внаслідок своєї класової обмеженості. Щождо ідеалістів-діалектиків, то саме ідеалістичний характер їх діалектики виключав можливість доведення загальності руху, зміни, розвитку. Ідеалісти всіляко намагалися довести, що діалектика властива не матерії, а «надматеріальним» явищам.

Відкривши діалектику в природі і в суспільстві і науково витлумачивши її відображення в свідомості людини, Маркс і Енгельс вперше обгрунтували загальний характер її законів. Незважаючи на величезну відмінність між явищами неорганічної і органічної природи, між суспільством і явищами природи, а також між всіма цими явищами і мисленням, Маркс і Енгельс знайшли те спіль-

ще, що всіх їх об'єднує: закони розвитку природи, суспільства і пізнання.

Енгельс вказує, що діалектика є наукою про найбільш загальні закони всякого руху. Це значить, що закони діалектики мають силу як для руху в природі і людській історії, так і для руху мислення.

Так, наприклад, марксистська діалектика твердить, що в природі, суспільстві і мисленні нема ізольованих явищ, а, навпаки, всі вони зв'язані одне з одним. Взаємозалежність і взаємозумовленість — загальний закон об'єктивного світу.

Марксистська діалектика твердить, що все перебуває в стані руху і зміни і що всі явища природи і суспільства мають одне й те саме джерело свого розвитку — внутрішню суперечливість. Таким чином, розвиток і внутрішню суперечливість діалектика розглядає як загальні закони природи, суспільства і мислення.

Обгрунтування закону збереження матерії і руху Ломоносовим, еволюції органічного світу Дарвіном, створення періодичної системи елементів Менделєєвим — ці і багато інших відкриттів науки підтверджують правоту вчення діалектики про загальну взаємозалежність і розвиток, підтверджують той факт, що діалектика проходить червоною ниткою через всю історію розвитку науки, історію пізнання.

Весь хід розвитку природознавства XIX ст. вимагав вивчення явищ природи в їх органічному взаємозв'язку і взаємозалежності, в їх русі, зміні, розвитку. Починаючи з першої половини XIX ст., розвиток природознавства необхідно вимагав діалектичного підходу до аналізу явищ природи. Внаслідок цього діалектика в своєму раціональному, звільненому від гегелівського містицизму вигляді стала абсолютною необхідністю для природознавства. Стихійний хід розвитку наук про природу, всупереч буржуазному світоглядові природодослідників, настійно вимагав переходу від метафізики до діалектики — до матеріалістичної діалектики, що правильно пояснює явища і вказує єдино вірний шлях їх дальшого вивчення.

Сучасне природознавство в ще більшій мірі, ніж природознавство XIX ст., розкриває діалектичний характер процесів природи.

Такі досягнення сучасної фізики, як відкриття законів внутріатомного руху, відкриття хвильових властивостей

у частинок матерії, незважаючи на реакційні метафізичні і ідеалістичні висновки, які роблять з них буржуазні вчені, завдають нищівного удару метафізиці.

Ленін дав глибоку характеристику сучасної науки, яка йде вперед, всупереч усім підступам реакціонерів. В. І. Ленін писав, що сучасна фізика «йде до єдино вірного методу і єдино вірної філософії природознавства не прямо, а зигзагами, не свідомо, а стихійно, не бачачи ясно своєї «кінцевої мети», а наближаючись до неї помацки, хитаючись, іноді навіть задом. Сучасна фізика лежить в родах. Вона народжує діалектичний матеріалізм»[1].

Марксистська матеріалістична діалектика органічно об'єднує в одне ціле дані всіх наук, узагальнює всю сукупність цих даних і дає цільну діалектичну картину світу. Тільки марксистська діалектика як наука про загальні закони розвитку зв'язує в одну систему всі відкриття наук про природу і суспільних наук і, теоретично узагальнюючи досвід всесвітньої історії людства, служить великій справі боротьби прогресивних сил усіх країн за мир, демократію, соціалізм.

Корінна відмінність марксистського діалектичного методу від усіх форм діалектики, які йому передували, полягає також і в тому, що тільки марксистська діалектика є загальним методом наукового пізнання явищ природи і суспільства; вона є могутнім засобом їх зміни.

До виникнення марксизму наука не знала такого методу, який міг би бути вірним проводом для кожної науки і який дав би змогу, таким чином, теоретично узагальнювати дані всіх наук. Філософи-ідеалісти навіть тоді, коли вони займалися діалектикою, не ставили питання про пізнання матеріального світу. А ті з матеріалістів, які доходили до розуміння елементів діалектики в природі, не зумівши довести діалектичний розгляд процесу розвитку до кінця — до явищ суспільства і в тому числі свідомості, теж не могли створити такий загальний метод пізнання.

«Метод» — слово грецького походження, яке означає шлях до чого-небудь, прийом або спосіб дії. Кожна наука користується власними прийомами і методами дослідження; свої особливі методи мають астрономія, фізіологія та інші науки. Ці часткові методи конкретних наук не можуть, проте, бути засобом пізнання найбільш загальних законів, які по-різному здійснюються в кожній конкретній

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 287.

галузі. Ось чому, хоч би які були досконалі часткові методи, якими користуються науки, всі вони потребують для свого успішного розвитку методу, що розкриває загальні закони розвитку матеріального світу. Таким методом, загальним щодо свого характеру, є марксистський діалектичний метод.

Метод пізнання — це не підмога, штучно створювана і зовнішня щодо природи самих речей і явищ. Навпаки, метод пізнання має бути відображенням того, що є в самих речах і явищах. Марксизм не винаходив, не вигадував, а шукав і відкрив метод пізнання природи в самій же природі: відкрив певні загальні закони, за якими розвиваються всі явища природи і суспільства, і саме ці закони, усвідомлені науково, зробив методом пізнання об'єктивного світу, методом його зміни.

Марксистський діалектичний метод пізнання — це найбільш загальні закони розвитку об'єктивного світу, що відкриті, усвідомлені ідеологами робітничого класу і через це становлять засіб дальшого пізнання і зміни об'єктивного світу.

Історія філософії, історія науки взагалі знає дуже багато марних спроб створення загального методу пізнання. Багато філософів намагалися перетворити математичний метод у метод дослідження всіх явищ природи. Такого роду спроби роблять і тепер у буржуазних країнах. Проте неспроможність цієї універсалізації математичних прийомів дослідження очевидна: закони будь-якої спеціальної науки діють тільки в її сфері.

Є закони математичні, фізичні, хімічні, біологічні, фізіологічні, суспільні та інші особливі закони певних явищ об'єктивного світу. Чи може система яких-небудь з цих законів становити метод пізнання для всіх інших явищ? Ні, не може, бо кожний з таких законів діє тільки у своїй галузі явищ. А мова йде про такі закони природи, які спільні абсолютно всім явищам дійсності і наукове розуміння яких дає правильний науковий підхід до *всіх* явищ природи і суспільства. Такі закони існують в природі. Це — найбільш загальні закони руху, зміни, розвитку, властиві всім явищам природи, суспільства і пізнання. Ці закони і становлять об'єктивний зміст марксистського діалектичного методу.

Отже, не часткові, а загальні закони природи, що здійснюються в усіх галузях і явищах її,— закони діалек-

тики — марксизм-ленінізм науково формулює як загальний метод пізнання.

Тільки тому, що закони марксистської діалектики об'єктивні і загальні, ними свідомо керуються марксисти в умовах капіталізму, організуючи боротьбу робітничого класу; ними керуються марксисти і в умовах соціалістичного будівництва; ними ж керуватимуться люди і при комунізмі. Проте загальність і об'єктивність законів діалектики зовсім не виключають безконечної різноманітності форм прояву цих законів залежно від умов, місця, часу.

Так, положення діалектики про те, що все в природі перебуває в стані зміни, розвитку,— вічне, бо зміна і розвиток явищ природи завжди були, є і будуть. Однак вони завжди були і будуть різними за своїм змістом і формою прояву. При первісному стані нашої планети вони мали один характер; поява перших живих організмів ознаменувала собою виникнення нових процесів зміни, розвитку; появу людського суспільства супроводили нові, небачені до того процеси зміни, розвитку. І в кожний даний момент у житті природи постійно діючі закони діалектики здійснюються по-різному: в один і той самий час процес руху, зміни проявляється то рухом мас повітря, то окисленням металу, то гниттям листа, що впав з дерева, то процесом утворення нового біологічного виду і т. д.

Це показує, що постійність законів діалектики не можна розуміти метафізично: закони діалектики, будучи загальними, проявляються в різних умовах по-різному.

Цим пояснюється той факт, що діалектика по своїй природі глибоко ворожа начотництву, талмудизмові, бо вона може бути методом пізнання тільки при творчому її використанні, тільки при врахуванні конкретних її проявів.

Загальні закони діалектики проявляються в речах не поряд з частковими законами, не помимо них, а в них самих. В тій галузі природи, яку вивчає, наприклад, фізика, закони діалектики проявляються не помимо і не поряд з фізичними законами, а в них самих — у фізичних законах. Те саме має місце і в усіх інших явищах природи і суспільства, де загальні закони — закони діалектики — проявляються тільки в спеціальних законах, властивих даним явищам.

Звідси виходить, що матеріалістична діалектика, марксистська філософія, не може стояти над спеціальними науками і диктувати їм «свої» закони. Якраз навпаки: ді-

алектика розкриває тільки те спільне, що властиве всім явищам природи і суспільства, всім законам окремих галузей об'єктивної дійсності. Якби не було цього спільного в законах спеціальних наук, не могла б існувати і сама діалектика, діалектичний метод.

Філософія не замінює всіх інших наук про природу або суспільство, а, навпаки, сама грунтується на відкриттях цих наук: узагальнюючи їх досягнення, вона виявляє в них загальні закони. Інші ж науки, керуючись загальними законами, відкритими марксистською філософією, глибше проникають в суть конкретних явищ природи, виявляючи в них своєрідний прояв загальних законів.

Так, марксистський діалектичний метод знаходить джерело своїх сил в успішному розвитку всіх конкретних наук, а останні тим успішніше розвиваються, чим вірніше і повніше керуються марксистським діалектичним методом.

Класики марксизму-ленінізму не раз вказували на надзвичайно важливу роль діалектичного матеріалізму в розвитку природознавства. Енгельс говорив, що природодослідники, які відмахуються від філософії, не тільки не звільняються тим самим від неї, а, навпаки, попадають під вплив найбільш відсталих філософських учень, що зжили себе. Тільки свідоме оволодіння матеріалістичною діалектикою звільняє природодослідників від усяких упереджених поглядів, передсудів, однобічності, теоретичної плутанини і непослідовності.

Небачено швидкими темпами розвивається радянська наука. За одно лише останнє десятиріччя радянські вчені збагатили природознавство видатними досягненнями: космогонічна теорія, вчення про утворення зірок, знаходження шляхів використання внутріатомної енергії, відкриття законів термоядерної реакції, теорія походження клітин з неклітинної речовини, відкриття в галузі агробіології, грунтознавства і т. д. Ці відкриття завдали величезного удару метафізиці, ще більше зміцнивши позиції матеріалістичної, марксистської діалектики.

Інша картина спостерігається в капіталістичних країнах, де багато природодослідників сприймають шкідливі ідеї реакційної ідеалістичної філософії і метафізики. Філософствуючі мракобіси посилено впроваджують у природознавство містицизм, відмову від пізнання закономірностей, обгрунтовують співробітництво науки і релігії.

Сучасне природознавство капіталістичних країн обплутане антинауковими, містичними, наскрізь метафізичними філософськими системами.

Серед філософів імперіалізму є чимало таких, які взагалі заперечують потребу додержуватися якого-небудь певного методу пізнання. В цьому проявляється деградація сучасної буржуазної філософії. Проповідуючи ідеалізм, агностицизм, філософи імперіалізму заперечують наукове пізнання, насаджують містику, алогізм, інтуїтивізм. Бергсон, Уайтхед і багато інших зводять пізнання до божественного одкровення, твердячи, що суть світу можна збагнути тільки підсвідомо.

Принижуючи розум, сучасні мракобіси твердять, що існує якесь надчуттєве пізнання, пізнання з натхнення, пізнання без мети і методу. Заперечуючи необхідність наукового методу, насаджуючи інтуїтивне, містичне ставлення до дійсності, вони перетворюють науку в служницю богослов'я.

Аналіз філософських систем ідеологів імперіалізму показує, що й ті філософи, які відмовляються від методу, які підміняють його «внутрішнім споглядання̀м», «підсвідомим» і т. п., на ділі теж керуються методом, але методом антинауковим, метафізичним, таким же реакційним, як реакційні їх системи.

Природодослідники не можуть обійтися без філософії, писав Енгельс. «Питання лише в тому, чи бажають вони, щоб над ними панувала яка-небудь погана модна філософія, чи ж вони бажають керуватись такою формою теоретичного мислення, яка грунтується на обізнаності з історією мислення та з її досягненнями»[1].

Особливо велике значення марксистсько-ленінської філософії для розвитку науки в соціалістичному суспільстві. Комуністична партія Радянського Союзу вела і веде безустанну боротьбу проти тих, хто розчиняв філософію в природознавстві, і проти тих, хто відривав природознавство від філософії.

Комуністична партія викрила механістів, які відривали радянське природознавство від філософії, твердячи, що природознавство може розвиватися без філософії. Одночасно партія викрила і ідеалістичну ревізію марксистської філософії. Меншовикуючі ідеалісти, ототожнивши мар-

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 153.

кситську матеріалістичну діалектику з ідеалістичною діалектикою Гегеля, підмінивши першу другою, збивали науку на шлях відриву від практики соціалістичного будівництва, на шлях схоластичної, формалістичної гри філософськими категоріями.

Ведучи рішучу боротьбу проти механіцизму і меншовикуючого ідеалізму, проти проникнення реакційних філософських шкіл і школок у природознавство, Комуністична партія активно боролась і бореться за впровадження матеріалістичної діалектики в радянську науку. Ленін указував, що «без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»[1]. Ця вказівка Леніна зберегла все своє значення і досі.

Отже, діалектичний метод являє собою єдино науковий метод пізнання і перетворення світу. Діалектичний метод пізнання повністю підтверджується висновками сучасного природознавства, збагачується його новими відкриттями і є найважливішим засобом набування нових знань. Він повністю підтверджується висновками суспільної практики, боротьбою трудящих проти капіталізму, за соціалізм і комунізм і є бойовою теоретичною зброєю в руках комуністичних партій та всіх прогресивних суспільних сил сучасного суспільства.

3. Матеріалістична діалектика — теорія пізнання і логіка марксизму-ленінізму

Марксистська діалектика є наука про загальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення. З цього випливає, що одні й ті самі її закони є законами об'єктивного світу і законами пізнання. Наприклад, вимога марксистського діалектичного методу розглядати всі явища в їх органічному взаємозв'язку відображає об'єктивний закон взаємозв'язку, взаємозумовленості явищ. Те саме стосується до всіх інших рис марксистського діалектично-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 33, стор. 197—198.

го методу. Звідси ясно, що закони діалектичного мислення і закони розвитку об'єктивного світу тотожні щодо змісту і розрізняються тільки формою.

Домарксистській, особливо ідеалістичній, філософії було властиве протиставлення законів мислення (логіки) і законів буття (онтології). Марксизм покінчив з цим ненауковим протиставленням, створивши матеріалістичну діалектику як учення про закони розвитку і буття і мислення. Домарксистській, особливо ідеалістичній, філософії було властиве протиставлення логіки і теорії пізнання (гносеології), що її розуміли як учення про можливість і границі пізнання. Марксизм покінчив і з протиставленням логіки і гносеології, показавши, що матеріалістична діалектика розкриває закони пізнаючого мислення, закони пізнання об'єктивного світу. В діалектичному матеріалізмі дано нерозривну єдність діалектики, логіки, теорії пізнання. «В «Капіталі»,— вказує В. І. Ленін, — застосована до однієї науки логіка, діалектика і теорія пізнання матеріалізму [не треба 3-х слів: це одне й те саме]...»[1]

Розвиваючи це положення, В. І. Ленін показує, що те, що стосується до «Капіталу» — найвидатнішого твору Карла Маркса, характеризує разом з тим всю марксистську філософію: діалектика в Марксовому розумінні «включає в себе те, що нині називають теорією пізнання, гносеологією, яка повинна розглядати свій предмет так само історично, вивчаючи і узагальнюючи походження і розвиток пізнання, перехід від *не*знання до пізнання» [2].

Вперше питання про єдність діалектики і гносеології було поставлене Гегелем. Проте Гегель, будучи ідеалістом, перекрутив справжній зміст цього питання, звівши його кінець кінцем до богословського твердження про те, що все існує і відбувається в божественному мисленні і в цьому розумінні все єдине суть. Гегель розглядає розвиток не як реальний процес, в якому з одних явищ виникають інші, нові. Таку матеріалістичну точку зору на розвиток Гегель, природно, відкидав. Розвиток Гегель ототожнював з пізнанням, розглядаючи його як самопізнання «абсолютною ідеєю» свого власного змісту. Таким чином, дійсна історія ототожнювалася з історією божественного самопізнання. Цей хибний погляд на дійсність і при-

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 215.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 21, стор. 35.

вів Гегеля до містифікації не тільки історії, але й самого пізнання, яке було позбавлене Гегелем суспільно-історичної людської форми, відірване від практичної діяльності людей, від чуттєвого сприймання дійсності і перетворене в чисто «логічний процес», що відбувається нібито в лоні «абсолютної ідеї». Логіка була обожнена Гегелем і перетворена ним в основу всього існуючого.

Маркс і Енгельс викрили цю містифікацію об'єктивної реальності і процесу пізнання, розкрили зв'язок пізнання з суспільно-історичною діяльністю людей, з практикою, з чуттєвим сприйняттям зовнішнього світу, звільнили діалектику від привнесеної до неї Гегелем містики.

Розкривши органічний зв'язок між розвитком матеріального життя суспільства, прогресом суспільного виробництва і розумовим розвитком людства, марксизм-ленінізм назавжди покінчив з ідеалістичним уявленням про мислення, як про певний позаісторичний процес: «Теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи, це — історичний продукт, що набирає в різні часи дуже різних форм і разом з тим дуже різного змісту. Отже, наука про мислення, як і всяка інша наука, є історична наука, наука про історичний розвиток людського мислення»[1].

Такою наукою, що розкриває закони розвитку пізнаючого людського мислення, є тільки матеріалістична діалектика. В цьому розумінні, як учення про закони розвитку пізнаючого людського мислення, діалектика є теорія пізнання і логіка марксистсько-ленінської науки.

Розкриваючи природу діалектичного мислення, яке в найвищій мірі виразне, послідовне, доказове, класики марксизму-ленінізму показали, що логічне є відображення історичного процесу, його найістотнішого, закономірного змісту і що послідовність логічного дослідження відтворює в основних рисах послідовність основних стадій досліджуваного історичного процесу. Таким чином, логічність наукового діалектичного мислення нерозривно зв'язана з його змістовністю, з тим, що в ньому правильно відображена дійсність.

Підкреслюючи цей об'єктивний зміст логіки, Ленін пише: «Логіка є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку «всіх матеріальних, природних і духовних речей», тобто розвитку всього конкретного змісту

---

[1] *Ф. Енгельс*, Діалектика природи, стор. 22.

світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, висновок *історії* пізнання світу» [1].

Ленін розглядає діалектику як логіку і теорію пізнання і таким чином обґрунтовує єдність діалектики, логіки і теорії пізнання у філософії марксизму. Логіка, про яку в даному разі говорить Ленін, не існувала до Маркса, вона створена марксизмом: це і є матеріалістична *діалектика.*

Яке ж ставлення матеріалістичної діалектики до виниклої ще за давніх часів і існуючої понині звичайної, формальної логіки? Класики марксизму-ленінізму були противниками нігілістичного ставлення до формальної логіки, завжди підкреслювали, що без додержання елементарних законів правильного мислення, встановлюваних нею, мислення взагалі неможливе. Правила формальної логіки марксизм розглядає не як вигадані, винайдені норми, що ззовні привносяться в мислення, а як внутрішні закони мислення, аналогічні внутрішнім законам мови, встановлюваним граматикою.

Подібно до того, як граматика дає правила про зміну слів і складення речень, формальна логіка дає правила сполучення понять і суджень, правила побудови висновків, маючи на увазі не які-небудь конкретні поняття або судження, а взагалі всякі поняття і судження, абстрагуючись від конкретного змісту понять і суджень, виділяючи в них те спільне, що лежить в їх основі, і встановлюючи таким чином логічні правила, логічні закони. Це порівняння логіки з граматикою — не проста аналогія, бо мова і мислення (а значить, також граматична і логічна будова) перебувають у нерозривній єдності, невіддільні одне від одного.

Заперечення формальної логіки неминуче веде до алогізму, тобто до заперечення значення логічного мислення взагалі. В наші дні багато буржуазних філософів виступають проти розуму, проти логіки, бо розум і логіка спонукають людей повставати проти капіталістичного варварства. Американський філософ С. Лангер закликає «усунути вододіл між розумом і безумством», оголошує мислення ненормальністю. Англійський ідеаліст Ф. Шіллер говорить: «Ми можемо викинути всю формальну логіку, оголосити її нісенітницею». На противагу цим найреакційнішим заявам представників імперіалістичної філософії

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 66.

марксизм-ленінізм позитивно оцінює формальну логіку, як необхідну дисципліну, що допомагає виробленню послідовного, зв'язного, доказового мислення.

Буржуазні вчені, а разом з ними і опортуністи в робітничому русі, вороги революційно-критичної діалектики, всіляко намагаються опорочити марксистський метод, приписуючи йому недодержання звичайних, елементарних правил мислення, встановлюваних формальною логікою. Ленін і Сталін завжди викривали цей наклеп на марксистську діалектику, не раз указуючи на найгрубіші логічні недоладності, що їх допускають буржуазні «критики» марксизму.

Діалектику і формальну логіку не можна розглядати як взаємовиключаючі, ворожі одна одній протилежності. Марксизм звільняє формальну логіку від метафізичних, схоластичних перекручень і тим самим перетворює її в наукову дисципліну. Як і всяка наука, формальна логіка повинна спиратися на діалектико-матеріалістичне розуміння буття і пізнання.

Такі є основні моменти, що характеризують марксистсько-ленінську діалектику як науку, як єдино науковий метод, що становить революційну душу марксизму-ленінізму.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Однією з найважливіших умов успішного пізнання і практичного перетворення об'єктивного світу є наявність правильного, наукового методу пізнання. Єдиним науковим методом в сучасну епоху є марксистська діалектика, яка правильно відображає об'єктивні закони руху, зміни, розвитку, властиві всім явищам природи і суспільства.

Марксистський діалектичний метод принципіально протилежний метафізичному методові і якісно відрізняється від усіх попередніх історичних форм домарксистської діалектики. Основними історичними формами домарксистської діалектики є: 1) антична діалектика, що мала наївний характер, оскільки вона не могла ще спертися на розвиток наук про природу і суспільство і виходила безпосередньо з даних чуттєвого споглядання світу; 2) ідеалістична діалектика Гегеля, що містила в собі «раціональне зерно», яке було виділене і критично перероблене Марксом і Енгельсом у процесі створення ними матеріалістичної діалектики, цілком протилежної ідеалістичній

гегелівській діалектиці; 3) діалектика революційних демократів, особливо класиків російської матеріалістичної філософії XIX ст., що дуже близько підійшли до діалектичного матеріалізму, але спинилися перед історичним матеріалізмом, тобто залишились на позиціях ідеалістичного розуміння історії, внаслідок чого вони не могли злити матеріалізм і діалектику в єдиний світогляд.

Марксистський діалектичний метод — найвища історична форма діалектики, що якісно відрізняється від усіх попередніх. Марксистська діалектика — єдино науковий метод пізнання і революційного перетворення світу. Марксизм довів загальний характер діалектики, розкрив загальні закони взаємозв'язку, руху, зміни, розвитку всього існуючого. Саме тому марксистський діалектичний метод є загальним методом пізнання, однаково обов'язковим для всіх наук. Марксизм довів, що матеріалістична діалектика є теорією пізнання і логікою, що вона всебічно озброює науку в розв'язанні найскладніших і найтрудніших завдань пізнання.

Розділ третій

☆

ЗАГАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРЕДМЕТІВ, ЯВИЩ В ПРИРОДІ І СУСПІЛЬСТВІ

1. Корінна протилежність діалектики метафізиці в розумінні природи як єдиного цілого

Одна з корінних особливостей матеріалістичної діалектики полягає в тому, що вона є *наукою про загальний зв'язок явищ природи і суспільства.* Розкриття взаємозалежності і найтіснішого, нерозривного зв'язку явищ і всіх сторін кожного явища, зв'язку, який дає єдиний, закономірний процес руху в природі і суспільстві, становить основне завдання науки. Загальний зв'язок, взаємозалежність, взаємозумовленість явищ у природі і суспільстві означає, що світ є єдине, зв'язне ціле, в якому єдність і якісна різноманітність явищ невіддільні одна від одної.

Положення про взаємний зв'язок, взаємозалежність і взаємну зумовленість предметів, явищ природи і суспільства — одна з основних рис, які характеризують марксистський діалектичний метод.

Енгельс називав діалектику наукою про зв'язки. Ленін не раз підкреслював, що пізнання предметів, явищ об'єктивного світу неможливе без вияснення зв'язку і взаємозумовленості цих явищ. Розвиваючи положення про марксистську діалектику як науку про загальний зв'язок, Ленін відмічає, що існує «взаємозалежність і найтіснішій, нерозривний зв'язок *всіх* сторін кожного явища...»[1].

«На протилежність метафізиці, — говорив Й. В. Сталін, — діалектика розглядає природу не як випадкове скупчення предметів, явищ, відірваних одне від одного,

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 21, стор. 36.

ізольованих одне від одного і не залежних одне від одного, — а як зв'язне, єдине ціле, де предмети, явища органічно зв'язані одне з одним, залежать одне від одного і зумовлюють одно одне.

Тому діалектичний метод вважає, що ні одне явище в природі не можна зрозуміти, якщо взяти його в ізольованому вигляді, без зв'язку з навколишніми явищами, бо всяке явище в усякій галузі природи може бути перетворене в безглуздя, якщо його розглядати без зв'язку з навколишніми умовами, у відриві від них, і, навпаки, всяке явище можна зрозуміти і обгрунтувати, якщо воно розглядається в його нерозривному зв'язку з навколишніми явищами, в його обумовленості від явищ, які його оточують» [1].

Метафізика не здатна розкрити органічний зв'язок, взаємозалежність, взаємну зумовленість предметів, явищ природи і суспільства. З точки зору метафізики всі предмети, процеси в природі і суспільстві тільки випадково співіснують одно поряд з іншим, але не перебувають в закономірному співвідношенні, у внутрішньому зв'язку і взаємозалежності між собою.

Вириваючи предмет або явище з його природного, історичного зв'язку, метафізик розглядає його як щось окреме, ізольоване. Так, хімічні елементи метафізик розглядає як нічим не зв'язані між собою і незалежні один від одного. Для нього нежива (неорганічна) природа і жива (органічна) природа цілком відособлені одна від одної. З метафізичної точки зору все живе походить тільки від живого, не має нічого спільного з неживим і не може виникнути від неживого.

Метафізик проводить неперехідну грань між організмами і умовами їх існування, між тілесними клітинами і статевими клітинами одного й того самого організму і т. д. Суспільство він розглядає як механічний агрегат індивідів.

Сучасні буржуазні філософи-метафізики намагаються спростувати уявлення про закономірний зв'язок явищ природи і суспільства, силкуються довести, нібито в світі панує тільки випадковість. Наприклад, представники ідеалістичної філософії так званого *екзистенціалізму* твердять, що «ніякого закономірного зв'язку явищ нема,

[1] *И. Сталін,* Питання ленінізму, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 499.

можна говорити тільки про випадковість і безглуздість історичних фактів». Реакційний американський філософ Фішер заявляє, що завдання наук полягає начебто в тому, щоб «розпізнати в розвитку людської долі гру випадкового».

Заперечуючи закономірність суспільного розвитку, яка свідчить про неминучість загибелі капіталізму, неминучість його зміни більш високим суспільним ладом — соціалістичним, проголошуючи в суспільному житті панування «чистої випадковості», сучасна буржуазна філософія намагається обгрунтувати реакційну ідею вічності і непорушності капіталістичного ладу. Ідеологи імперіалістичної буржуазії використовують нині метафізичний погляд на природу і суспільство як знаряддя боротьби проти миру, демократії і соціалізму.

Марксистською наукою понад сто років тому було встановлено, що анархія виробництва, кризи, безробіття, війни внутрішньо зв'язані з капіталістичною системою господарства, кореняться в самій природі капіталізму. З цього випливає, що, поки існує капіталістична система господарства, існуватимуть і безробіття, кризи, війни як неминучі її супутники. Щоб ліквідувати цих супутників капіталізму, треба знищити самий капіталістичний лад.

Розглядаючи безробіття як випадкове явище, що не перебуває в органічному зв'язку з капіталістичним способом виробництва, як явище, нібито незалежне, ізольоване від нього, ідеологи імперіалістичної буржуазії вигадують безглузді рецепти усунення безробіття та інших вад капіталізму, не зачіпаючи всієї капіталістичної системи господарства. Так метафізичний підхід буржуазних філософів до пояснення суспільних явищ служить знаряддям обману трудящих.

Різновидністю метафізики є *софістика* (від грецького слова sophos — мудрість, а в дійсності — мудрування, крючкотворство). Ленін характеризує софістику як «вихоплювання зовнішньої схожості випадків без зв'язку подій». Софістика — це викрути, за допомогою яких маскується брехня. Так, наприклад, ідеологи монополістичного капіталізму Кейнс, Беверідж та інші з допомогою софізмів намагаються довести, ніби постійне масове безробіття зв'язане не з монополістичним капіталізмом, а з усякою системою господарства взагалі і тому нібито вічне і неминуче. Софістичним є обгрунтування лідерами пра-

зих соціалістів їх політики. В декларації «відновленого» II Інтернаціоналу вони заявляють, що «борються проти всякої форми імперіалізму». Водночас англійські лейбористи, французькі, голландські та інші правосоціалістичні лідери твердять, що їх країни не зв'язані з імперіалізмом і не є імперіалістичними державами. Так, використовуючи софістику, лідери правих соціалістів прикривають своє служіння імперіалістам.

2. Взаємозалежність і взаємна зумовленість явищ — загальний закон природи і суспільства

На протилежність метафізиці марксистська діалектика учить, що світ являє собою зв'язне, єдине ціле, у відношенні до якого кожне окреме явище, кожна окрема річ виступає тільки як частина цього цілого. Ні одно явище, подія не існує без зв'язку з іншими явищами, не може відбуватися без того, щоб не зачепити багатьох інших явищ, подій.

Загальний зв'язок, взаємозалежність і взаємна зумовленість різних предметів і явищ, взаємодія їх — це перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо природу з цілому з позицій сучасного природознавства. Форми взаємозалежності явищ різноманітні.

Всякий рух окремого тіла, всяке явище як у природі, так і в суспільному житті, — хоч би яким відособленим і ізольованим воно уявлялося на перший погляд,— можна зрозуміти, пояснити і обгрунтувати науково, якщо розглядати його не тільки в його одиничності і відособленості, але і як частину єдиного цілого, як зумовлене іншими явищами і як таке, що само зумовлює інші явища.

Діалектичний погляд на природу, як на зв'язне, єдине ціле, являє собою теоретичне узагальнення нагромаджених наукою знань про об'єктивний світ і перевірений практичною діяльністю людей. Всі галузі знання підтверджують положення марксистської діалектики про те, що в реальній дійсності нема предметів і явищ, ізольованих одне від одного, не залежних одне від одного.

Природа — зв'язне, єдине ціле. Земля, на якій ми живемо, не є ізольованим, одиноким небесним тілом. Разом з Місяцем, що обертається навколо неї, вона утворює взаємозв'язану систему. Рух Місяця визначається діянням на нього Землі і Сонця. Ряд процесів на Землі

(наприклад, припливи і відпливи в морях та океанах) безпосередньо зв'язаний з впливом на неї Місяця. Земля разом з Місяцем рухається навколо Сонця. Навколо Сонця рухаються й інші планети — Меркурій, Венера, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. Разом з Сонцем вони утворюють цілісну сонячну систему небесних тіл, об'єднаних між собою складним ланцюгом взаємозв'язків.

Планети не тільки кожна окремо притягаються до Сонця, але й діють одна на одну. Цей взаємозв'язок планет з Сонцем та однієї з одною зумовлює строго визначений порядок їх руху.

В свою чергу Сонце — не просто одна з величезної кількості ізольованих, відособлених зірок, хаотично розсіяних в безконечному просторі Всесвіту, а частина єдиної зоряної системи, що називається Галактикою. Відомо багато галактичних зоряних систем. Всі вони так само не відірвані одна від одної, а входять в ще грандіознішу систему взаємозв'язаних зоряних утворень.

Взаємозв'язок існує між живою і неживою природою. Для доведення єдності природи велике значення мають праці видатного російського вченого К. А. Тімірязєва з фотосинтезу. Тімірязєв розкрив найтіснішій зв'язок між такими явищами, як сонячне світло, повітря, грунт, рослина, тварина. Тварини живляться рослинами, а рослини можуть розвиватися, тільки вбираючи енергію Сонця, розкладаючи при цьому вуглекислоту в хлорофілі листка. Вивчивши хлорофілову функцію зеленої рослини і встановивши, що в цій функції проявляється нерозривний, життєво важливий зв'язок між рослинним світом і Сонцем, Тімірязєв довів тим самим, що взаємний зв'язок, взаємозалежність і взаємодіяння між живою і неживою природою сягає далеко за межі земної кулі і має космічний характер. Щоб підкреслити це, Тімірязєв дав одній з найважливіших і найцікавіших своїх праць назву «Космічна роль рослини».

Не тільки світ в цілому, але й кожне його окремо взяте явище є щось єдине, являє собою зв'язне ціле, всі сторони якого перебувають в певному взаємозв'язку і взаємозумовленості.

Це положення марксистської діалектики також дістає своє підтвердження в даних сучасної науки. Візьмемо неорганічну природу. Ряд тіл виявляє ту особливість, що

їх фізичні властивості різні в різних напрямах. Наприклад, їх пружність при стисненні в одному напрямі дуже відрізняється від пружності при стисненні в іншому напрямі. Така залежність фізичних властивостей від напряму називається анізотропією. Встановлено, що анізотропія не є якась ізольована властивість тіл, а тісно зв'язана з іншими їх властивостями і насамперед з їх внутрішньою атомною структурою. Анізотропія спостерігається у тіл, атоми яких розміщені в просторі в тому чи іншому певному порядку. А це в свою чергу зв'язане з тим, що таке тіло кристалізується в певних формах. Всі кристали анізотропні.

Метали характеризуються значною електропровідністю і в зв'язку з цим мають велику теплопровідність.

Всім тілам властива інерція. Вони в різній мірі піддаються зовнішнім впливам: одна й та сама сила в різній мірі змінює швидкість різних тіл за один і той самий час. Але тіло, яке має більшу інерцію, має й більшу вагу. Інерція і вага — властивості речовини, зв'язані одна з одною.

Тісно зв'язані між собою також вбирна і відбивна здатності речовини: тіло, яке в найбільшій мірі вбирає електромагнітне випромінювання, в той же час у максимальній мірі випускає його.

Приклад глибокого взаємозв'язку внутрішніх сторін явища дає один з найважливіших законів сучасної електродинаміки. Згідно з цим законом, зміна напруженості електричного поля неминуче породжує магнітне поле, і, навпаки, зміна напруженості магнітного поля в свою чергу зумовлює виникнення електричного поля. Цей закон лежить в основі всієї сучасної електротехніки.

Організм не є проста сума відособлених і незалежних клітин, якась «клітинна держава», як твердив Вірхов. Організм, як учить мічурінська біологія і павловська фізіологія, — це цілісна система органів, яка об'єднана нервовим та гуморальним зв'язком (соками організму — кров'ю, лімфою) і перебуває в певному взаємозв'язку з зовнішнім середовищем. Провідну роль у тваринному організмі відіграє нервова система і особливо кора головного мозку. Функції і роль окремих частин, систем організму (сполучна тканина, залози внутрішньої секреції і т. д.) не можна розглядати відірвано від координуючої і регулюючої функції кори головного мозку і всієї нерво-

вої системи. Нервова система спрямовує всю життєдіяльність організму, забезпечує взаємний зв'язок організму і середовища.

Суспільство як зв'язне ціле. Положення про те, що не тільки світ в цілому, але й кожне окреме його явище являє собою зв'язне, єдине ціле, є справедливим і щодо суспільного життя. Метафізики на протязі століть розглядали суспільство як механічне скупчення індивідів, що не залежать один від одного. А в дійсності суспільство ніколи не являло собою механічної суми ізольованих один від одного індивідів або тих чи інших соціальних груп.

Основу кожної суспільно-економічної формації становить спосіб виробництва — продуктивні сили на певному рівні розвитку, які перебувають в єдності з сукупністю даних виробничих відносин. Виробничі відносини утворюють економічний базис, на якому грунтуються тісно з ним зв'язані політичні, правові, релігійні, філософські погляди людей і відповідні їм суспільні установи. Люди, соціальні групи, класи, хоч би які різні і навіть протилежні були їх інтереси, завжди зв'язані одні з одними економічно, як частини одного суспільства. Це стосується і капіталістичного суспільства. В капіталістичному суспільстві капіталісти і пролетарі зв'язані між собою всіма нитками економіки. Капіталісти не можуть жити і збагачуватися, не маючи в своєму розпорядженні найманих робітників, пролетарі не можуть продовжувати своє існування, не наймаючись до капіталістів.

Явища економічного життя ніколи не бувають ізольованими одне від одного, а, навпаки, перебувають в тісній взаємозалежності. Так, виробництво нерозривно зв'язане з споживанням: виробництво передбачає споживання, споживання — виробництво. Спроба деяких економістів метафізично відірвати тісно зв'язані між собою сторони економічного життя радянського суспільства — виробництво і споживання — має своїм неминучим наслідком скочування на позиції буржуазної ідеології, бо такий відрив по суті означає властиве буржуазній ідеології ігнорування людини з її потребами.

Між різними галузями соціалістичного виробництва існує тісний взаємозв'язок: сільське господарство дає промисловості сировину, промисловість постачає сільському господарству машини, різні вироби і добрива, без

чого неможливе сучасне сільське господарство. Без вугільної промисловості неможливий розвиток сучасної металургії; в свою чергу розвиток вугільної промисловості спирається на досягнення металургії і машинобудування і т. д. Всяке порушення органічного зв'язку різних галузей виробництва неминуче приводить в розладнання економічного життя країни. Соціалістичне виробництво — єдиний, цілісний процес, який планомірно розвивається.

Хоч як відрізняється по своїй природі капіталістичне виробництво від соціалістичного, але і в ньому існує певний взаємозв'язок різних галузей, без чого взагалі неможливе виробництво.

Сучасна реакційна буржуазна філософія, особливо така філософська шкілка, як «холізм», намагається перекрутити наукове поняття взаємозалежності, цілісності, вироблене сучасною наукою. Холізм був створений англійським реакціонером Сметсом, який «прославив» себе не тільки своєю безглуздою філософією, але і як фельдмаршал англійської армії довгі рокі пригноблював південноафриканські народи. За Сметсом, цілісність організмів пояснюється існуванням особливого фактора «цілісності», який по суті нічим не відрізняється від бога-творця. «Ціле» холізм відриває від частин і протиставить їм особливе від матеріальних частин як таке, що має самостійне буття.

На протилежність холізмові і всій метафізиці діалектика розуміє цілісність як об'єктивний, матеріальний взаємозв'язок і взаємодію всіх частин і сторін предметів та явищ, як єдність їх зовнішніх і внутрішніх сторін, властивостей, як нерозривний зв'язок і взаємодію даного явища з явищами, які його оточують.

Отже, предмети і явища перебувають у взаємозв'язку і взаємодії, причому кожне явище являє собою єдність частин, властивостей, сторін, з яких воно складається. Тому, щоб пізнати будь-яке явище, треба вивчити його не тільки в складних взаємовідносинах з навколишніми явищами, але так само й у взаємозв'язку, взаємозалежності його сторін.

Залежність явищ від навколишніх умов. Марксистська діалектика вимагає розгляду всякого явища природи і суспільства не у відриві від інших предметів і явищ, які становлять умови їх існування, а в нерозривному

зв'язку з навколишніми явищами, бо предмети і явища можуть існувати не при всякому випадковому збігу обставин, а тільки при відповідних, цілком певних умовах.

Так, наприклад, основою процесу звільнення атомної енергії є ланцюгова реакція розпаду ядер атомів урану під впливом нейтронів. При цій реакції кожний з атомів урану, які розпадаються, виділяє один або кілька вільних нейтронів, кожен з яких в свою чергу викликає розпад одного ядра атома урану, який знов супроводиться виділенням нейтронів, і т. д. В цьому процесі лавиноподібно наростає число атомів урану, які розпадаються, і число нейтронів, які викликають цей розпад. Оскільки в кожному окремому акті атомного розпаду виділяється певна енергія, то при досить швидкому проходженні ланцюгової реакції і потрібній кількості урану може статися вибух.

Проте наростання швидкого, лавиноподібного процесу затримується рядом причин. Деякі з нейтронів, що попали в ядро атома урану, можуть в ньому застряти, не викликавши розпаду. Деякі нейтрони марно розтрачуються в домішках урану, інші вилітають за межі даної маси урану, не зіткнувшись ні з одним з його атомів. Отже, лавиноподібна ланцюгова реакція може відбутися тільки при тій умові, якщо всі ці втрати нейтронів будуть з лишком компенсовані прилученням нейтронів, які утворюються в процесі розпаду кожного з атомів. Дослідження показали, що для цього необхідно, щоб якась певна величина, яка називається «коефіцієнтом розмноження» нейтронів, дорівнювала принаймні одиниці або більше ніж одиниці, а розміри куска урану не були менші від певного мінімального (або «критичного») розміру.

Тільки при наявності обох цих умов, а не тієї чи іншої окремо, здійснюється ядерна реакція, яка веде до ефективного звільнення атомної енергії.

Будь-яка хімічна реакція відбувається не завжди і всюди, а при строго визначених для кожної реакції умовах температури, атмосферного тиснення і т. д.

В органічній природі явища також залежать від навколишніх умов. Коли змінюються умови життя тварин і рослин, то змінюються їх природа, їх спадкові властивості. Ці зміни спадкових властивостей відповідають зміненим умовам, адекватні їм, через це, підбираючи відпо-

відні умови життя, можна змінювати природу рослин і тварин в потрібному, заздалегідь передбаченому напрямі.

Мічурінська біологія дає численні приклади такої спрямованої зміни спадкових властивостей живих організмів, яка відповідає зміненим зовнішнім умовам. Так, під впливом відповідних умов створюються нові сорти рослин і породи тварин.

Різні суспільні явища теж залежать від навколишніх умов.

Розвиток мови, наприклад, в різних соціальних умовах відбувається зовсім по-різному. Одна річ розвиток мови до перемоги соціалізму в світовому масштабі, в умовах, коли експлуататорські класи є пануючою силою в капіталістичному світі, коли нема рівноправності націй, коли має місце національний і колоніальний гніт, коли існують національна відособленість і взаємне недовір'я націй, закріплені державними відмінами. В цих умовах розвиток мов відбувається шляхом перемоги одних мов і поразки інших так, що схрещування кількох мов приводить не до утворення якоїсь нової мови, а до панування однієї з цих мов.

Інша річ розвиток мов в умовах епохи після перемоги соціалізму, коли вже нема імперіалізму, нема експлуататорських класів, ліквідовано національний і колоніальний гніт, коли замість національної відособленості і взаємного недовір'я націй має місце довір'я і зближення націй. За цих умов не може мати місця придушення і асиміляція мов; національні мови будуть вільно збагачувати одна одну в порядку співробітництва. Після перемоги соціалізму у всесвітньому масштабі матиме місце процес поступового злиття мов в одну спільну, міжнародну мову, що вбере в себе найкращі елементи всіх цих мов (національних, а потім і зональних, які утворилися з груп національних мов).

Особливості розвитку товарного виробництва теж складалися залежно від умов місця і часу, залежно від цілого ряду інших умов. Якщо товарне виробництво розвивається на базі приватної власності на засоби виробництва, то на певному порівняно високому рівні розвитку продуктивних сил воно неминуче приводить до капіталізму. Інакше стоїть справа тоді, коли засоби виробництва становлять соціалістичну власність, коли нема си-

стеми найманої праці і експлуатації. В цих умовах товарне виробництво обслуговує соціалістичне суспільство; воно не може вести і не веде до капіталізму.

Мета соціалістичного виробництва — максимальне задоволення потреб людини. Проте до певного часу темпи зростання промисловості, яка виробляє предмети народного споживання, були менші від темпів зростання важкої промисловості. Це не випадково. Виробництво засобів виробництва і предметів народного споживання не могло зростати однаковими темпами, тому що для цього не було відповідних умов. Необхідно було спочатку досягти певного рівня в розвитку важкої промисловості, який гарантував би безпеку завоювань революції, економічну самостійність нашої країни, забезпечив би зростання всіх галузей народного господарства. Тільки при цій і ряді інших умов можливе круте піднесення виробництва предметів народного споживання. Внаслідок творчої діяльності радянського народу такий рівень важкої промисловості досягнуто і нині створено всі умови для всемірного форсування розвитку легкої і харчової промисловості, який забезпечить достаток предметів народного споживання в нашій країні.

Отже, явища матеріального світу перебувають і розвиваються в певних об'єктивних умовах, врахування і пізнання яких становить важливе завдання науки.

3. Причинна залежність явищ

Причина і наслідок. В процесі пізнання і в своїй практичній діяльності ми встановлюємо, що між окремими явищами існує певний закономірний зв'язок, який виражається в тому, що одне явище за певних умов необхідно викликає інше.

В ланцюгу зв'язаних між собою явищ те з них, яке викликає, визначає, зумовлює інше явище, зветься *причиною,* а те явище, яке викликається, зветься *наслідком* або *дією.*

Причинна залежність явищ полягає в тому, що одне явище необхідно викликає інше. Всяка дія, хоч би яка вона була незначна, має свою причину. Безпричинних явищ нема. Ніяке явище не може виникнути з нічого, «само по собі»; навпаки, всяке явище зумовлене якою-небудь причиною. З другого боку, нема причини, яка не

викликала б певного наслідку. Наприклад, нагрівання є причиною зміни розмірів тіла; коли припиняється нагрівання, розміри тіла перестають змінюватися. В свою чергу нагрівання тіла має свою причину: це може бути теплове діяння інших тіл або тертя даного тіла об інше тіло, або діяння електричного струму і т. д. Причиною електричного струму в металі є електричне напруження; з усуненням електричного напруження струм припиняється.

Об'єктивний причинний зв'язок існує в усіх явищах суспільного життя. Так, коли змінюється і ліквідується економічний базис суспільства, то слідом за ним змінюється і ліквідується його надбудова. Якщо народжується новий базис, то слідом за ним народжується відповідна надбудова.

Причиною бурхливого розвитку радянської промисловості протягом ряду п'ятирічок була заміна старих, капіталістичних виробничих відносин новими, соціалістичними виробничими відносинами. Нові виробничі відносини були головною і вирішальною силою цього грандіозного піднесення.

Між розвитком соціалістичного виробництва і безперервним поліпшенням матеріального добробуту та підвищенням культурного рівня радянських людей є внутрішній, причинний зв'язок: від зростання й удосконалювання соціалістичного виробництва залежать поліпшення матеріального добробуту радянських людей і підвищення їх культурного рівня, максимальне задоволення дедалі зростаючих потреб трудящих.

Предмети, явища виступають у відношенні одне до одного як причина і наслідок не завжди і всюди, а тільки при певних умовах.

Збільшення тиску (стиснення) є причиною перетворення газу в рідину. Але це перетворення може стати наслідком стиснення тільки при умові, що газ має температуру нижчу від якоїсь певної температури, що називається «критичною». При цьому для різних газів критична температура різна. Якщо газ нагрітий вище критичної температури, то стиснення вже не може викликати його перетворення в рідину.

Зміна факторів зовнішнього середовища є причиною, а нова спадкова ознака організму — наслідком. Але нова спадкова ознака з'являється не в результаті всякої зміни

факторів зовнішнього середовища, а тільки в результаті певної зміни цих факторів, при умові, що діяння змінених факторів зовнішнього середовища відповідає історично складеній природі даного живого організму.

Справедливість цього положення марксистської діалектики можна показати і на прикладі явищ суспільного життя. Наприклад, війни є постійними, неминучими супутниками капіталізму. Імперіалізм не може існувати без імперіалістичних воєн. І тепер агресивні сили імперіалізму жадають нової війни. Це— мільярдери і мільйонери, які розглядають війни як джерело, що дає колосальні прибутки. Вони стараються нав'язати своїм народам агресивні плани і втягнути їх у нову війну. Проте при всьому тому нову світову війну тепер не можна вважати неминучою. Мир буде збережений і зміцнений, якщо народи візьмуть справу збереження миру в свої руки, якщо народи зуміють приборкати агресорів, якщо маси активно відстоюватимуть справу миру до кінця. Радянський уряд послідовно проводить мирну політику, вважаючи, що нині нема таких спірних питань між державами, які не могли б бути розв'язані мирним шляхом, шляхом переговорів заінтересованих держав.

Таким чином, певні наслідки настають неминуче, закономірно тільки при наявності певних умов. Причинні зв'язки явищ дуже різноманітні. Відношення між причиною і наслідком може мати порівняно простий характер, як у випадку передачі руху від більярдної кулі, що рухається, до кулі, що перебуває в спокої. Тут має місце зовнішнє співвідношення двох тіл через механічний удар, поштовх. Причинний зв'язок в цьому випадку не породжує нових речей, а лише приводить річ в інший механічний стан.

Чим складніше досліджуване явище, тим складніші причинні відношення. Якщо тілу надано механічного руху, а воно в свою чергу надає руху іншому тілу, то тут порівняно просто вияснити причинний зв'язок. Набагато важче визначити причинні зв'язки, скажемо, в такому фізичному процесі, як захоплення атомним ядром одного з найближчих до нього електронів зовнішньої електронної оболонки атома. При цьому відбувається цілий ряд якісних перетворень атома: під впливом захоплення електрона якісно перетворюється самє атомне ядро — один з протонів ядра перетворюється в нейтрон; електричний

заряд ядра зменшується на одиницю, з ядра вилітає особлива частинка матерії — нейтрино, а в електронній оболонці атома відбувається перебудова: один з більш віддалених електронів оболонки займає місце електрона, захопленого ядром, і появляється рентгенівське випромінювання.

Ще складнішим є вияснення причинних відношень в розвитку організмів. Тут доводиться виясняти відношення, що зумовлюють взаємодіяння частин організму і самих організмів одного з одним, організмів з середовищем і т. д.

Набагато складніше стоїть справа в соціальних явищах, де слід враховувати відносини людей у процесі виробництва та в інших галузях суспільного життя.

Встановити причинну залежність між явищами значить визначити, яке явище є причиною іншого. Трудність в знаходженні причини того чи іншого явища полягає в тому, що в дійсності явища, факти, події виступають не в одиничному зв'язку. Всі явища, події зв'язані між собою, так що в дійсності ми ніколи не бачимо якогонебудь окремого, цілком ізольованого причинного ряду; ми завжди маємо сукупність фактів, що якнайскладніше переплітаються один з одним.

Взаємоперехід причин і наслідків. У загальному зв'язку явищ природи причина і наслідок міняються місцями. «Ми бачимо далі, — відмічає Енгельс, — що причина і наслідок є уявлення, які мають значення, як такі, тільки в застосуванні до даного окремого випадку; але як тільки ми будемо розглядати цей окремий випадок в його загальному зв'язку з усім світовим цілим, ці уявлення сходяться і переплітаються в уявленні універсального взаємодіяння, в якому причини і наслідки весь час міняються місцями; те, що́ тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки»[1]. Те, що́ є наслідком попереднього явища, стає причиною подальшого, а те, що́ є причиною подальшого явища, само є наслідком попереднього.

Так, коли змінюється сила струму в електричному колі, відбувається зміна електромагнітного поля. А зміна останнього в свою чергу викликає в колі зміну електричного струму (струм самоіндукції).

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 22.

В суспільному розвитку завжди можна спостерігати взаємодіяння причин і наслідків. Всякий базис породжує відповідну йому надбудову. В свою чергу надбудова стає величезною активною силою, діяльно допомагає своєму базису оформитися і зміцнитися, ліквідувати старий базис і панування старих класів, утвердити новий базис і панування нових класів.

Причинно-наслідкові відношення явищ і предметів можна глибоко зрозуміти, тільки розглядаючи їх діалектично.

Для метафізика дане явище може бути або тільки причиною, або тільки наслідком. Хиба метафізичного методу полягає в тому, що він зводить причинний зв'язок до чисто зовнішнього, механічного зв'язку явищ, які відособлені одне від одного, але йдуть одне за одним. Заперечуючи загальний зв'язок і внутрішню взаємозалежність явищ, метафізик виключає можливість того, щоб у різних відношеннях причина сама могла стати наслідком, а наслідок — причиною. Метафізик не бачить, що причина і наслідок переходять одно в одне, міняються місцями.

Як встановити причину явища в складному ланцюгу взаємно зв'язаних явищ? Для цього недосить самого емпіричного спостереження. Одна річ описати явище, інша — знайти його причину. Емпіричне спостереження може помітити зв'язок між явищами, наприклад між блискавкою і громом, квіткою і плодом, Сонцем і теплом. Але воно недостатнє для того, щоб встановити, в силу чого виникає такий зв'язок, і тим більше сказати наперед, чи буде повторюватися такий зв'язок у майбутньому. Просте чергування явищ у природі в певній послідовності не дає ще достатнього доказу існування причинності. З метою пізнання причинних залежностей природних явищ недосить самого спостереження. Для цього потрібен глибокий науковий аналіз, що спирається на експеримент.

Якщо ми хочемо узнати причину якого-небудь явища, ми повинні виділити його із загального зв'язку, з сукупності всіх інших явищ, розглянувши тільки його зв'язок з якимсь іншим явищем, яке ми можемо здогадно вважати причиною. Нам доводиться немовби відгородити, ізолювати два явища від усіх інших, з якими вони теж зв'язані, і розглянути їх ізольовано. Виділивши з лан-

цюга явищ два моменти, треба встановити, який з них є причиною і який наслідком.

Відомо з фізики, що коли запаяну з одного кінця скляну трубку завдовжки в 40—50 *см* заповнити ртуттю і потім обережно занурити у вертикальному положенні відкритим кінцем вниз у посудину з ртуттю, то ртуть з трубки не витече. В чому причина цього явища? Може, вся справа у властивостях самої ртуті? Може, справа в матеріалі трубки?

Середньовічні схоласти гадали, що причиною цього є «боязнь пустоти», яка начебто існує у природи. Щоб науково розв'язати питання, треба виділити один з якихнебудь факторів і подивитися, чи не змінюється спостережуване явище разом із зміною цього фактора. Замінимо ртуть водою. Вода, як і ртуть, не витече з трубки, хоч вона дуже відрізняється від ртуті. Візьмемо, наприклад, масло або гліцерин. Картина не зміниться. Значить, причина того, що рідина не витікає з трубки, — не у властивостях рідини. Залишивши незмінною рідину (ртуть), почнемо міняти трубку, замінюючи її фарфоровою, металевою і т. п. і змінюючи її діаметр. Виявиться, що в усіх випадках ртуть не витікає з трубки. Почнемо брати все довші й довші трубки — в 60, 70 *см*. Ртуть, як і раніше, не буде витікати з них. Нарешті, взявши трубку в 80 *см* завдовжки, ми побачимо зовсім нове явище: ртуть починає витікати з трубки; вона вже не заповнює всю трубку, а тільки до висоти (в звичайних умовах) 76 *см*. Здовжуючи трубку далі, встановимо, що рівень ртуті в трубці далі залишається незмінним.

Такий самий дослід в 1643 р. робив Торрічеллі, учень видатного італійського вченого Галілея. Той факт, що ртуть у трубці не піднімається вище 76 *см*, Торрічеллі та інші вчені протипоставили псевдонауковому поглядові схоластів, начебто «природа боїться пустоти». Дивно, відмічали вони, що природа «боїться пустоти» тільки до певної межі! Помітивши, що висота рівня ртуті в трубці змінюється у зв'язку з змінами в атмосфері, Торрічеллі прийшов до висновку, що ртуть не витікає з трубки тому, що її підтримує тиснення атмосфери. Таким чином було встановлено, що тиснення атмосфери дорівнює вазі стовпчика ртуті в трубці. Продовжуючи досліди Торрічеллі, Паскаль встановив, що коли підніматися на гору, де повітря більш розріджене і менше тисне, рівень ртуті

в трубці поступово падає. Цим він підтвердив погляд Торрічеллі. Цей висновок цілком підтвердився і далі; тим самим було доведено, що рідина не витікає з трубки внаслідок атмосферного тиснення. Досвід Торрічеллі відіграв важливу роль в історії науки. Його трубка з ртуттю була першим барометром, що вимірял тиснення атмосфери.

По суті таким самим шляхом, виділяючи один фактор за другим і вивчаючи вплив кожного з них на досліджуване явище, природодослідники приходять до встановлення справжніх причин різних явищ природи.

Відмінність причинного зв'язку від простого співіснування двох явищ. Причинний зв'язок явищ докорінно відрізняється від простого співіснування або слідування явищ в часі, яке повторюється, але не має своєю основою того, що одне з цих явищ необхідно породжує друге.

Причина неодмінно передує наслідкові в часі, наслідок виникає тільки після того, як причина почала діяти. Причину якого-небудь явища слід через це шукати серед явищ, які передували йому. Але не всяка послідовність явищ у часі означає їх причинну залежність. Метафізика ототожнювала поняття «після цього» і «внаслідок цього». Сучасна буржуазна філософія у своєму прагненні підірвати ідею об'єктивної причинності і закономірності теж змішує поняття «після цього» і «внаслідок цього». Одна з реакційних течій в буржуазній філософії — «неореалізм» розглядає причинність тільки як зовнішній, а не як внутрішній зв'язок явищ. Намагаючись звести відношення, що лежать в основі причинного зв'язку, до простої послідовності явищ, неореалізм заперечує внутрішній, необхідний зв'язок явищ.

Далеко не всяке «після цього» означає «внаслідок цього». Якщо одно явище передує другому, то дуже часто здається, що воно і є причина. Міркуючи за принципом post hoc, ergo propter hoc («після цього» значить «внаслідок цього»), люди часто допускаються помилок. Суєвірні люди ставлять стихійні лиха в причинну залежність, наприклад, від затемнень Місяця або Сонця. Віруючі люди зв'язують з молебнем і хресним ходом появу дощу. В 1812 р. з'явилася велика комета. Незабаром Наполеон вдерся в Росію. Суєвірні люди думали, що поява комети і початок війни були у відношенні причини і наслідку.

Може бути і так, що одно явище весь час передує другому, не будучи його причиною. Іноді це вказує на наявність у них спільної причини. Так, за днем завжди незмінно настає ніч. Але не можна вважати день причиною ночі. Справа полягає в тому, що настання як дня, так і ночі зумовлене спільною причиною — обертанням Землі навколо її осі, внаслідок чого промені Сонця поступово освітлюють різні частини земної поверхні.

Слід чітко розрізняти причинно-наслідковий зв'язок і супутність явищ одного одному. Багато явищ у природі співіснують у просторі і виникають разом. Але з того, що одно явище є супутнім другому, ще не випливає, що одно є причиною другого. Тому не можна зводити причинну залежність до простого співіснування або послідовності в часі, хоч і те і друге являють собою істотні ознаки причинності. Між причиною і наслідком є не проста послідовність, а глибокий, необхідний, внутрішній взаємозв'язок. Тільки той зв'язок попередніх і наступних явищ може бути визнаний причинним, де одно явище не тільки передує другому, але і діє, *викликає, породжує* його. Енгельс, критикуючи міркування домарксистських філософів про відмінність між діючою причиною (causa efficiens) і кінцевою причиною (causa finalis), відмічав, що всяка причина є неодмінно діючою. «Причина, яка не діє, не є зовсім причина» [1].

Діалектичний метод вказує надійний критерій для правильного судження про характер співвідношень між двома явищами. Цей критерій — досвід, практична діяльність людей. Якщо ми, встановивши, що за певним явищем іде друге явище, і створивши ті умови, при яких це явище відбувається в природі, можемо відтворити його і навіть надати йому заздалегідь певного напряму, характеру і т. д., то ми маємо всі підстави говорити, що попереднє явище є причина того явища, яке йде за ним. «...Завдяки *діяльності людини,* — говорить Енгельс, — і обгрунтовується уявлення про *причинність...*» [2].

Телеологія і індетермінізм — вороги науки. Причинна залежність є такий об'єктивний зв'язок явищ, в якому одно явище породжує, зумовлює друге. Пізнання цього зв'язку — одне з найважливіших завдань науки. Там, де дослі-

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 188.
[2] Там же, стор. 169.

дження причинного зв'язку явищ досягло найбільших успіхів, особливо істотні досягнення науки, особливо великі її практичні результати.

Ворожа науці ідеалістична філософія всіма засобами намагається спростувати наукові уявлення про причинність. З цією метою вона прагне використати найменші труднощі або неясності, що виникають у природодослідників при поясненні явищ природи.

Так, відсутність даних про фізичні причини руху небесних тіл сонячної системи в свій час була використана ідеалістами для тверджень про те, що начебто рух планет відбувається в силу одвіку встановленої творцем «небесної гармонії». Насправді причиною закономірного руху планет навколо Сонця є реальне фізичне взаємодіяння небесних тіл, яке виражається законом всесвітнього тяжіння. Подібно до цього в свій час ідеалісти використали невміння пояснити причини доцільної пристосованості організмів до середовища, яке оточує їх, щоб проголосити попівське лжевчення, за яким ця пристосованість нібито є результат «цілеспрямованої діяльності творця».

Система поглядів, яка заперечує матеріальний причинний зв'язок явищ і твердить, що явища природи і суспільства існують і проходять певним чином в силу того, що вони начебто підпорядковані якійсь «вищій меті» і здійснюють цю «мету», називається телеологією (від грецького teleos — мета, кінець і logos — вчення).

В історії філософії телеологізм проповідував, наприклад, німецький філософ-ідеаліст Лейбніц. Він висунув уявлення про існування якихось духовних сутностей — «монад», які начебто мають внутрішнє прагнення до вищих цілей, визначених божественною «одвіку встановленою гармонією». Х. Вольф та інші послідовники Лейбніца проповідували ті самі погляди в ще більш банальній і плоскій формі. За їх поглядами, Земля існує для того, щоб людина жила на ній; Сонце — для того, щоб давати людині світло і тепло; людина живе для того, щоб прославляти всевишнього, і т. д. і т. п. Висміюючи такі погляди, Ф. Енгельс писав, що за телеологією «коти були створені для того, щоб пожирати мишей, миші — для того, щоб їх пожирали коти, а вся природа, щоб довести мудрість творця»[1].

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 9.

В тій чи іншій формі, більш чи менш одвертo телеологія протаскується сучасною буржуазною філософією в трактуванні як явищ природи, так і явищ суспільного життя.

Сучасний реакційний напрям у біології — так званий неовіталізм — широко використовує телеологію, розвиваючи містичні теорії про якусь духовну силу, «ентелехію», яка начебто зумовлює розвиток організму до наперед визначеної мети і тим самим здійснює доцільність живих організмів.

В дійсності пристосованість організмів до середовища виникла закономірним природним шляхом. Вона створюється в процесі довгого розвитку, через природний добір. Організми, менш пристосовані до умов існування, гинуть, а організми, більш пристосовані до умов існування, виживають і передають корисні для виду ознаки потомству. Сама зміна організмів у процесі їх пристосування причинно зумовлена визначальним впливом зовнішнього середовища. Отже, пристосованість є результатом цілком певних природних причин, і факт її існування не підтверджує, а спростовує телеологічні теорії. Телеологія в тлумаченні історії суспільства безпосередньо служить виправданню і захистові капіталістичних порядків: трудящі, мовляв, для того й існують, щоб бути експлуатованими, а капіталісти — для того, щоб загрібати мільярдні прибутки!

Телеологія — ворог науки; вона закриває шлях до пізнання справжніх зв'язків речей, розкриття яких робить людину господарем природи. Всякого роду передсуди і забобони кореняться кінець кінцем у запереченні або нерозумінні об'єктивного причинного зв'язку явищ.

Саме тому, що пізнання причинних зв'язків озброює людину розумінням дійсної суті явищ природи і суспільства, які оточують її, сучасна буржуазна філософія всіма силами намагається «обгрунтувати» спростування детермінізму — вчення про об'єктивну причинність. Фальсифікуючи дані науки, буржуазні філософи і вчені проповідують прямо протилежне детермінізмові вчення — індетермінізм. «Фізичні» ідеалісти, наприклад, заявляють, що в атомних явищах причинності нема, що електрон має «свободу волі». В дійсності ж атомні явища, як і всі явища в природі, причинно зумовлені. Сучасна фізика показала, що рух електронів — це не механічний процес, який підлягає законам механіки Ньютона, а дуже складний

корпускулярно-хвильовий процес, який підлягає новим, невідомим раніше формам причинного зв'язку, об'єктивно властивого мікрооб'єктам. При цьому пізнання цих нових форм причинного зв'язку досягло таких істотних успіхів, що сучасна фізика формулює їх в точному кількісно вираженому вигляді, який дає змогу передбачати, як саме змінюватиметься стан мікрооб'єктів з бігом часу при даних умовах. Все це рішуче спростовує всілякі вигадки індетерміністів про «свободу волі» електрона. Видатний французький учений і громадський діяч П. Ланжевен схарактеризував індетермінізм як «інтелектуальну розпусту».

Особливо настійно і мудровано філософствуючі лакеї імперіалізму заперечують причинність в суспільних явищах. Проповідь індетермінізму в суспільному житті спрямована на замазування дійсних причин явищ і кінець кінцем, як і телеологія, служить виправданню капіталістичного рабства: якщо нема причинності взагалі, то нічого шукати і причин зубожіння та розорення трудящих при капіталізмі, нічого шукати причин згубних для людства імперіалістичних воєн!

Соціальний смисл індетермінізму полягає в тому, щоб перешкодити трудящим зрозуміти, чому капіталізм несе їм жахливу експлуатацію, розорення і війни; а пізнання причин цих явищ озброює трудящих у боротьбі з капіталізмом.

Заперечення об'єктивної причинності в суспільному житті веде до авантюризму в політиці, характерного для заправил капіталістичного світу. Навпаки, визнання принципу причинності і пізнання причин суспільних явищ веде до того, що діяльність людей набуває науково обгрунтованого характеру. Саме такий характер властивий діяльності Комуністичної партії і Радянської держави.

Істотний і неістотний взаємозв'язок явищ. В реальній дійсності відношення причини і наслідку (дії) проявляються в складних і різноманітних сполученнях. Нерідко одна й та сама дія викликається не однією-єдиною, а безліччю причин, а одна причина породжує кілька наслідків. Так, наприклад, деяке невелике здовження тіла може бути наслідком нагрівання, діяння на нього електричного поля або ж діяння магнітного поля. Одне й те саме явище може виникати від різних причин, одна й та сама дія може бути результатом взаємодіяння багатьох причин; при цьому разом діючі причини можуть сполучатися різним способом.

Ці сполучення іноді бувають такі, що причина не супроводиться її звичайною дією. Це значить, що в разі сполучення причин, які протидіють одна одній, діяння однієї причини може знищуватися діянням іншої. Від діяння сили тіло змінює стан свого механічного руху. Дві рівні сили, діючи на одне й те саме тіло в протилежних напрямах, знищують діяння одна одної: стан руху тіла залишається без змін. Розтягувальне діяння механічної сили на металічний стрижень може бути компенсоване деяким його охолодженням.

Щоб розібратися у відношеннях, які складаються при взаємному переплетенні різних явищ, треба насамперед розрізняти істотні і неістотні взаємозв'язки. В усякій сукупності умов, які визначають те чи інше явище, не всі вони відіграють однакову роль, не всі вони справляють однаковий вплив на походження і розвиток даного явища. Серед них завжди є важливі, вирішальні умови і умови другорядні, неістотні.

Хиба метафізичного методу полягає в тому, що в сукупності умов того чи іншого явища, в сукупності зв'язків і відношень він не дає можливості виділити головні, визначальні умови і взаємозв'язки. Змішання істотних і неістотних відношень, важливих і неважливих зв'язків веде до *еклектики*, яка теж є виразом метафізичного підходу до дійсності. Еклектик ставить в один ряд всі зв'язки і відношення предметів та явищ, як рівноцінні. Починаючи вивчати явища, він скочується по суті до перелічення різноманітних взаємозв'язків і відношень предмета або явища, не проникаючи в суть цих взаємозв'язків і відношень і не розкриваючи їх дійсної ролі в походженні даного явища.

Еклектика завжди була і є теоретичним обгрунтуванням опортунізму — цієї «мерзенної *партії середини»*, яка на догоду буржуазії змазує «все конкретне і точне в класовій боротьбі...» *(Ленін)*.

Уміння виділити основний, вирішальний зв'язок між взаємозумовленими явищами має велике значення і в науці, і в практичній діяльності. Розкриваючи істотні, основні зв'язки явищ, матеріалістична діалектика відзначається точністю, ясністю, визначеністю, конкретністю.

Марксизм-ленінізм учить, що і географічне середовище, і ріст народонаселення, і густота населення справляють вплив на розвиток суспільства. Але чи можна їх ставити

в один ряд із способом виробництва матеріальних благ? Змішуючи головне і другорядне, еклектик ставить всі ці фактори в один ряд, заявляючи, що розвиток суспільства, з одного боку, залежить від того-то, з другого— від того-то, з третього — від того-то і т. д. На протилежність еклектикові діалектик-матеріаліст не стає на шлях простого перелічення умов, що впливають на розвиток суспільства, а шукає ту вирішальну, головну силу, яка визначає розвиток суспільства. Ця головна сила і є спосіб виробництва матеріальних благ.

Строге розрізнення істотних і неістотних взаємозв'язків допомагає відкрити необхідність і закономірність процесу.

4. Закономірність. Необхідність і випадковість

Поняття закону. *Закон є істотний, повторюваний, постійно діючий при даних умовах зв'язок між явищами, який зумовлює цілком певний хід процесу.* Характерним для закону є властива йому необхідність: раз є в наявності певна сукупність умов, то явища проходитимуть саме так, а не як-небудь інакше. Таким чином, закон виражає внутрішньо необхідний зв'язок між явищами, основні сили і тенденції, які діють в матеріальному світі. Як підкреслював В. І. Ленін, закон є відношення між сутностями явищ, зв'язаних одне з одним.

Закони, властиві явищам природи і суспільства, не залежать від волі і свідомості людей. Це спільна риса всіх законів дійсності. Відображення законів природи і суспільства в свідомості людей за допомогою різних понять — це закони науки. Закони науки відображають закономірності процесів, які відбуваються незалежно від людей.

Наприклад, закон вільного падіння тіл, відкритий ще Галілеєм, виражає певну об'єктивну залежність між відстанню, пройденою кожним падаючим тілом, і часом. Закон електромагнітної індукції, на застосуванні якого будуються генератори електричного струму, виражає незалежний від волі людей зв'язок зміни в часі магнітного потоку з електрорушійною силою.

Завданням наук є пізнання законів явищ. Той, хто заперечує існування не залежних від людської волі закономірностей, відмовляється від вивчення цих закономірностей, той підриває основи науки, ліквідує всяку науку.

Кожна сфера явищ природи і суспільного життя підпорядкована рядові законів. Так, наприклад, у сфері явищ електрики і магнетизму відомі закон Кулона, що визначає взаємодіяння нерухомих електричних зарядів і магнітних полюсів, закон Біо і Савара, що виражає взаємодіяння електричних струмів, закон Ома, що виражає зв'язок сили струму з електричним напруженням і опором провідника, і т. д.

Розкриття законів тієї чи іншої групи явищ — це безперечний успіх науки. Проте пізнання на цьому не спиняється, а йде далі, розкриваючи більш загальні закони, які управляють всією сферою даних явищ в цілому, а не окремими її сторонами. Наприклад, такими більш загальними законами електромагнетизму для макроскопічних тіл є закони електродинаміки, виражені в системі рівнянь Максвелла; вони справедливі в усіх електромагнітних явищах в цілому. Завдяки цим законам стає можливим єдине, цілісне пояснення всієї сукупності електромагнітних явищ.

Залежно від того, чи поширюється той або інший закон на всі явища природи і суспільства чи тільки на певну групу їх, розрізняють загальні і часткові закони.

Прикладами найбільш загальних законів є закони діалектики і зокрема взаємозалежність і взаємна зумовленість явищ. Загальним законом природи є закон збереження і перетворення енергії, згідно з яким всяка форма руху при певних для кожного окремого випадку умовах прямо чи посередньо, але необхідно, неминуче перетворюється в іншу форму руху. Одним з часткових проявів цього закону є те, що всякий механічний рух здатний за допомогою тертя перетворюватися в теплоту. Так, тертям можна здобувати вогонь і т. п. Прикладами часткових законів природи є закон природного добору, закон стадійності розвитку і т. д. Їх сфера діяння вужча від сфери діяння зазначених вище законів: вони поширюються тільки на живу природу.

Кожний частковий закон може мати загальне значення для певної сфери явищ. Наприклад, періодичний закон Менделєєва є загальнохімічним і загальнофізичним законом; закон природного добору — загальнобіологічним законом.

Періодичний закон Менделєєва є основою, на якій грунтується все сучасне вчення про будову матерії. Він виражає той факт, що властивості всіх хімічних елементів, а також види, характер і властивості різних сполучень хі-

мічних елементів перебувають в нерозривному зв'язку і в цілком певній періодичній залежності від величини порядкового номера хімічного елемента, заряду атомного ядра. Цей закон Менделєєв встановив в результаті вивчення окремих хімічних елементів в їх внутрішньому зв'язку і співвідношенні з іншими елементами, а не в їх відособленості. Відкривши і обгрунтувавши періодичний закон, Менделєєв зруйнував панівний тоді в хімії метафізичний погляд на хімічні елементи та їх сполуки, як на випадкове скупчення відособлених речовин, що не зв'язані одна з одною і не мають між собою нічого спільного.

Економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил є загальним соціологічним законом, який має відношення до всіх фаз суспільного розвитку.

Економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил є основою науки про суспільство. Він виражає той незаперечний, об'єктивний факт, що виробничі відносини не можуть надто довго відставати від зростання продуктивних сил і перебувати в суперечності з ними, тому що продуктивні сили можуть розвиватися повною мірою тільки в тому разі, коли виробничі відносини відповідають характерові, станові продуктивних сил і дають простір їх розвиткові. Через це виробничі відносини, які відстали від розвитку продуктивних сил, повинні рано чи пізно прийти і справді приходять у відповідність з рівнем розвитку і характером продуктивних сил.

Різні суспільні формації в своєму економічному розвитку підпорядковані своїм специфічним економічним законам. Цим вони відділяються і відрізняються одна від одної. Але загальносоціологічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил панує над цими частковими законами і зв'язує всі суспільні формації одну з одною, перетворюючи розвиток суспільства в єдиний природно-історичний процес.

Історичний характер законів. Вище було показано, що найбільш загальні закони матеріального світу є вічними, абсолютними законами. Закони об'єктивного світу в своєму конкретному прояві є історичними.

В одних матеріальних умовах виникають одні закони, в інших матеріальних умовах — інші. Візьмемо закони неорганічної природи. Що при температурі від 0° до

100° С вода залишається рідкою — це закон природи, і до того ж «вічний закон природи». Але він діє не завжди і не скрізь. Щоб цей закон мав силу, треба, щоб були в наявності: 1) вода, 2) температура від 0° до 100° С і 3) нормальне атмосферне тиснення (яке дорівнює тисненню стовпчика ртуті заввишки в 760 *мм*). Але ні на Місяці, ні на Сонці нема води, нема і деяких інших умов. Тому для цих небесних тіл зазначений закон не дійсний.

В умовах розжарених зірок, які мають температуру в мільйони градусів, атоми хімічних елементів не можуть існувати в звичайному вигляді; з них зірвано електронні оболонки і атомні ядра «оголені». В таких умовах важкі ядра не можуть існувати. З цієї причини тут періодичний закон хімічних елементів не має сили.

Перше ніж на нашій планеті вступили в дію закони органічної природи, минуло дуже багато часу до того, коли з'явилися живі істоти.

Закони суспільного життя виникли, коли людина виділилася з світу тварин; з утворенням людського суспільства такі біологічні закони, як, наприклад, природний добір, втратили тут свою силу.

В міру того, як людське суспільство, розвиваючись, переходило від одного ступеня до іншого, змінювались і закони, властиві кожному з цих ступенів. Так, з переходом від капіталізму до соціалізму втратив силу закон конкуренції і анархії виробництва і вступив у дію новий закон — закон планомірного (пропорціонального) розвитку народного господарства. Разом з тим звузилася сфера діяння закону вартості, властивого товарному господарству, бо саме воно при соціалізмі обмежене певними рамками.

Як закони природознавства, так і закони суспільних наук об'єктивні, вони не залежать від волі людей. В цьому їх загальна риса. Але разом з тим закони природознавства і закони суспільних наук мають характерні особливості, якими ці закони відрізняються один від одного.

Однією з особливостей законів суспільних явищ і зокрема законів політичної економії, що відрізняють їх від законів природознавства, є недовговічність більшості з них. Вони діють протягом певного історичного періоду, після чого уступають місце новим законам.

На протязі історії людства діяв ряд специфічних законів, властивих кожному з ступенів суспільного розвитку — первісно-общинному ладові, рабовласницькому, феодаль-

ному, капіталістичному. Закони розвитку цих суспільно-економічних формацій послідовно уступали місце один одному, в міру зміни способів виробництва матеріальних благ. Отже, вони діяли протягом певного, історично обмеженого часу. Деякі суспільні закони діяли на протязі довших періодів, будучи властиві рядові суспільно-економічних формацій (як, наприклад, закон вартості) або всім їм (як закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил). Але при всьому тому навіть такі закони менш довговічні, ніж, скажемо, закони живої природи, яка існувала задовго до виникнення людини і людського суспільства і закони якої не змінились на протязі історії людства. Ще більш довговічні закони неорганічної природи, скажемо, закони небесної механіки, які управляють рухом зірок, планет і т. д. Змінювались закони первісно-общинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного ладу, але, як і раніше, діяли, діють і діятимуть далі закон всесвітнього тяжіння, закони електродинаміки, закон збереження і перетворення енергії та інші закони природознавства.

Другою особливістю законів суспільних наук, зокрема законів політичної економії, є те, що розширення сфери діяння нових законів, зокрема економічних законів, вихід їх на простір зустрічає жорстокий опір відживаючих сил суспільства. Через це нові закони можуть вийти на простір в розвитку суспільства тільки в тому разі, коли знайдеться суспільна сила, яка зможе розбити сили старого і відкрити дорогу новому суспільному ладові.

Саме тому і вступили в дію в СРСР закони соціалізму, що могутній союз робітничого класу і селянства Росії став тією силою, яка зламала опір віджилих сил капіталістичного суспільства, що не давали можливості новим законам вийти на простір.

Таким чином, закони природи і суспільства проявляються, вступають в дію при наявності відповідних, цілком певних умов і в тісному зв'язку та залежності від них.

Отже, закони природи і суспільства виражають необхідний взаємозв'язок явищ в певних умовах.

Необхідність і випадковість. Особливістю взаємозв'язку, який виражається тим чи іншим законом, є властива йому необхідність. Необхідність є строго визначений порядок розгортання взаємозв'язаних явищ або ланок одного й того самого явища, завдяки якому процес при даних

умовах проходить саме так, а не інакше. Проте в реальній дійсності необхідність, властива явищам, далеко не завжди виступає в своєму безпосередньому, чистому вигляді. Два подібні явища, що підпорядковані одному й тому самому законові, як правило, не проходять цілком однаково. Наприклад, неминуче відбувається зміна пір року. Завжди після літа неодмінно настає осінь, а після осені — зима. Такий порядок зміни пір року закладений в закономірностях обертання Землі навколо Сонця. Але в одному році відповідне зниження температури і сніг, які означають початок зими, бувають в один день, а в другому році — в другий день. Те, що після осені настане зима,— необхідне. Але коли, в який саме день, випаде перший сніг, — це випадкове.

Випадкові явища — це такі явища, які не випливають необхідно, тобто неминуче, з даного основного зв'язку явищ. Випадкові явища — це такі, які в даних умовах, в даному зв'язку явищ можуть мати місце, але можуть і не бути або відбуватися інакше.

Випадковість теж зумовлена певними причинами, але вона належить не до істотного зв'язку явищ, а до побічного зв'язку їх. Тому випадкові явища і не бувають необхідними для даного істотного зв'язку явищ. Вони не типові для даного процесу: випадковий зв'язок виступає в ньому як другорядне, а не як головне, визначальне.

Те, що артилерійський снаряд при даному куті підвищення гармати і даній величині заряду летить на цілком визначену дистанцію, — це закономірно, необхідно. Величина цієї дистанції цілком точно визначається закономірним зв'язком між початковою швидкістю снаряда при вильоті, кутом підвищення ствола і силою ваги. І якщо постріл відбудеться, то політ снаряда на цю дистанцію цілком неминучий, необхідний. Але те, що дальність польоту снаряда трохи скорочується або збільшується під впливом раптових поривів зустрічного або попутного вітру, випадкове, бо ця зміна випливає не з суті основних зв'язків між початковою швидкістю снаряда, кутом підвищення ствола гармати і силою ваги, а з зовнішнього для даного процесу діяння. Воно може бути при даному зв'язку явищ, але може і не бути.

Випадковість не є щось таке, що заперечує необхідність, чуже їй, несполучне з закономірністю. В реальній дійсності, де діють не тільки головні і основні, внутрішні

зв'язки явищ, але й побічні, другорядні, зовнішні зв'язки, необхідність виявляється у формі випадковості. Хоч би в яких сприятливих умовах провадилась артилерійська стрільба, завжди можливі випадковості: може виникнути вітер, якого спочатку не було; може як-небудь змінитися його напрям у вищих шарах атмосфери, куди летить снаряд під час свого польоту; не виключена можливість зміни тиснення і вологості повітря на тій чи іншій частині шляху снаряда, зміни температури заряду до пострілу і т. п. Вплив цих випадковостей різноманітний і суперечливий; залежно від них снаряд летить то далі, то ближче, відхиляється то праворуч, то ліворуч, причому ці відхилення то більш, то менш значні. На перший погляд може навіть здатися, що не існує ніякого строго визначеного закону руху снаряда. Проте, зробивши багато пострілів і старанно вивчивши результати стрільби, люди переконалися, що такий закон існує і що він з залізною необхідністю прокладає собі шлях через усі випадковості та випадкові відхилення. Сила і необхідність закону в тому й полягає, що він кінець кінцем підпорядковує собі всі випадковості, обмежує їх діяння. Випадкові зміни в дальності польоту снаряда зустрічаються тим частіше, чим вони менші, і навпаки: чим вони більші величиною, тим вони рідші. Відхилень, які перевищують якусь певну величину, практично не може бути зовсім. Хоч би як варіювалися дальності польоту під впливом випадкових причин, середня величина дальності польоту снаряда при даному прицілі гармати і даному заряді, при досить великому числі пострілів, є цілком визначеною, постійною величиною. Ця середня величина дистанції точно відповідає законові руху снаряда в даних умовах. Вона і є необхідною. Необхідність, таким чином, з властивою їй неминучістю проклала собі шлях через масу випадковостей.

Нема явищ, в яких діяли б тільки одні основні, постійні, головні зв'язки, що ведуть до строго необхідних наслідків. Поряд з цим завжди діють другорядні, побічні, нестійкі зв'язки, що викликають ті чи інші відхилення від цих необхідних наслідків. Інакше кажучи, явища відбуваються в складному переплетенні причин, що на них впливають. Таким чином, необхідність виявляється в реальних умовах взаємозв'язку явищ у формі випадковості. Відмічаючи це, Енгельс вказував, що випадковість є форма прояву необхідності і доповнення до неї.

Якщо розглянути сукупність великої кількості одиничних явищ, то, хоч в кожному з них буде більш або менш значний елемент випадковості, в усій сукупності цих явищ пануватиме необхідність, яка виявляється в певному законі. Різноманітне сполучення причин, які впливають на явища, визначає індивідуальні відмінності останніх. В законі ці індивідуальні особливості одиничних явищ, їх відхилення від загального типу згладжуються і виявляються риси, характерні для даного виду явищ.

Випадковості впливають на розвиток явищ, викликають відхилення від основного шляху. Проте наявність випадковостей, що викликають відхилення в розвитку явищ, свідчить не про безсилля законів, а про складність їх прояву.

Наука і практика знають немало прикладів діалектичного перетворення випадковості в необхідність і, навпаки, необхідності у випадковість. Явище, випадкове для однієї галузі природи або в одних умовах, в іншій її галузі або в інших умовах виступає як необхідне. Те, що в природі відбувається випадково, може в результаті свідомої діяльності людей стати необхідним. Знаючи шляхи зміни спадковості організму, можна створенням відповідних умов змінити її. Особливість передової творчої науки полягає в тому, що вона може робити необхідним те, що в природі відбувається випадково.

Наука — ворог випадковостей. Хоч випадковість існує об'єктивно, все-таки в природі і в суспільстві панує закономірність, необхідність. Тому корінне завдання науки становить пізнання *закономірностей* об'єктивного світу [1].

Наука покликана проникнути в глибинні процеси, в суть явищ, розкрити за другорядними, нестійкими зв'язками основні, постійні і виявити тим самим закони явищ. Вивчення закономірних зв'язків, які визначають даний процес, є передумовою наукового знання і успішної практичної діяльності.

Якщо все в природі тільки випадкове, як твердять деякі метафізики, то лишається тільки реєструвати ці випадковості і пасивно чекати, коли вони будуть сприятливі для

---

[1] Випадковості, випадкові явища, що справляють вплив на хід якого-небудь процесу, підпорядкованого внутрішньо властивій йому необхідності, самі підпорядковані певним законам. Закони великого числа випадкових подій вивчаються особливою наукою, що називається теорією імовірностей.

якої-небудь потрібної нам події. Якщо ж, як твердить марксистська діалектика, явища природи підпорядковані необхідності, яка неухильно пробиває собі шлях через усі випадковості, то завдання полягає в тому, щоб розкрити цю об'єктивну закономірність, необхідність, створити потрібні умови і тим самим спрямувати хід подій по певному шляху. Наука — ворог випадковостей. Про це свідчать всі її найважливіші досягнення.

За приклад може стати періодична система хімічних елементів Д. І. Менделєєва. До відкриття Менделєєвим внутрішньої закономірності, що якнайтісніше зв'язує всі хімічні елементи в єдину систему, відкриття окремих елементів залежало від щасливого випадку. Не можна було встановити, чи існують які-небудь ще не відкриті елементи, які вони мають властивості, де і як їх шукати. Відкриття Менделєєвим періодичного закону створило зовсім інше становище. Необхідність, виражена в цьому законі природи, дала змогу вказати, які елементи ще не відомі, які є властивості цих елементів і як їх шукати і знаходити. Періодичний закон хімічних елементів створив міцні основи планомірної, доцільно спрямованої науково-практичної діяльності в галузі хімії.

Про те саме свідчить розвиток біологічної науки.

Хибний погляд відносно випадковості зживався в галузі біології з великим трудом. В ученні про спадковість його завзято відстоювали менделісти-морганісти; вони оголосили всю живу природу хаосом випадковостей. На протилежність менделістам-морганістам, які вважають напрям процесу спадкової мінливості чисто випадковим, мічурінська біологічна наука довела, що при належному виборі зовнішніх умов він строго необхідний.

На протилежність менделізму-морганізму мічурінська біологічна наука побудована на ідеї необхідності, закономірності природи і непримиренно ворожа тенденції чекати від природи щасливих випадковостей. Саме тому вона і є справжньою наукою, яка дає можливість планомірно створювати нові форми рослин і тварин.

Положення «наука — ворог випадковостей» має важливе теоретичне і практичне значення. Воно виражає корінну протилежність діалектичного матеріалізму ідеалізмові і метафізиці, відбирає грунт у ідеалізму і метафізики в науці. Тільки та наука, яка орієнтується не на випадковості, а на пізнання об'єктивних закономірностей, яка не

чекає пасивно щасливих випадковостей, а активно випитує у природи її таємниці, розкриває і пізнає об'єктивні природні закономірності, яка не покладається на «може», а передбачає явища, — тільки така наука може дати практиці ясну перспективу, силу орієнтування і певність в досягненні визначеної мети. Тільки така наука може бути керівництвом до дії, справжнім засобом пізнання і перетворення природи.

Марксистська діалектика рішуче відкидає не тільки настанову на пасивне вичікування щасливих випадковостей, але й учить активно боротися проти всякого роду несприятливих випадковостей, що можуть завдати шкоди розвиткові нового, прогресивного. В усій своїй діяльності Комуністична партія і Радянська держава враховують наявність такого роду несприятливих випадковостей і створюють всі умови для їх ліквідації, для захисту великих завоювань трудящих нашої країни від таких випадковостей. Так, XIX з'їзд КПРС вказав на необхідність «збільшити вдвоє державні матеріальні і продовольчі резерви, які можуть забезпечити країну від усяких випадковостей» [1].

Саме тому науки і стають точними науками, що вони розкривають за грою випадковостей строгу необхідність, *закони* руху і розвитку явищ. Такими точними науками в свій час стали астрономія, фізика, хімія та ін.

Так само і наука про закони розвитку суспільства стала точною наукою тільки після того, як марксизм вигнав ідеалізм з його останнього пристановища — з галузі соціології, звільнив її від настанови на випадковість, довівши, що суспільство — це не механічний агрегат індивідів, який виникає і змінюється випадково, а зв'язне ціле, яке виникає і розвивається за об'єктивними законами.

З положення про те, що наука — ворог випадковостей, не можна робити висновок, нібито наука заперечує об'єктивне існування випадковостей в природі. Такий висновок робили в минулому і досі роблять тільки ідеалісти і метафізики. Вони або зовсім заперечують об'єктивне існування випадковостей в природі і суспільстві, або вважають випадковими такі явища, причини яких ще не відомі.

---

[1] «Резолюції XIX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу», Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 32.

Діалектичний матеріалізм не тільки рішуче відкидає таке ненаукове, суб'єктивне розуміння випадковості, не тільки визнає об'єктивне існування і причинну зумовленість випадкових явищ, але й дає єдино правильне, наукове їх розуміння і пояснення.

Прихильники метафізичного методу мислення не здатні зрозуміти необхідність і випадковість в їх суперечливій єдності.

Одні метафізики визнають тільки необхідність і цілком заперечують випадковість, ототожнюючи її з безпричинністю. Ця різновидність метафізиків твердить, що нічого випадкового нема, що нашому поняттю про випадковість у реальній дійсності ніщо не відповідає. Коли ми не знаємо причин чого-небудь, міркують вони, нам здається, що їх нема, і внаслідок цього говоримо про випадковість. Але оскільки насправді безпричинних явищ нема, то — роблять помилковий висновок метафізики — випадковість об'єктивно існувати не може. За цим поглядом, в природі всі явища тільки необхідні.

Метафізики, заперечуючи об'єктивне існування випадковостей, неминуче приходять до фаталістичних і містичних висновків. «Нема нічого випадкового в цій природі»,— писав Гольбах. Все, що відбувається в природі, на думку Гольбаха, повинно бути тільки таким, яким воно є; іншим воно бути не може.

Особливо безглузда така точка зору в застосуванні до суспільства. Гольбах твердив, ніби розпаленість крові в серці завойовника, погане травлення якого-небудь монарха є достатніми причинами, щоб викликáти війни, породжувати голод, заразні хвороби. Досить іноді належної дієти, склянки води, говорив він, щоб врятувати від загибелі царства.

Так, заперечуючи випадковість, цей напрям метафізики фактично зводить об'єктивну закономірність до рівня випадковості. Енгельс, висміюючи метафізиків, писав: «Що в цьому стручку п'ять горошин, а не чотири або шість, що хвіст у цього собаки завдовжки в п'ять дюймів, а не довший або коротший на одну лінію, що ця квітка конюшини була запліднена в цьому році бджолою, а та — не була, і до того ж цією певною бджолою і в цей певний час, що це певне, занесене вітром насіння кульбаби зійшло, а інше — не зійшло, що минулої ночі мене вкусила блоха о 4 годині ранку, а не о 3 або о 5, і до того ж у праве

плече, а не в ліву литку,— все це факти, викликані зчепленням причин і наслідків, що не підлягає зміні, непохитною необхідністю, і до того ж так, що вже газова куля, з якої виникла сонячна система, була побудована таким чином, що ці події повинні були відбутись саме так, а не інакше. З необхідністю цього роду ми теж ще не виходимо за межі теологічного погляду на природу» [1].

Другі метафізики заперечують необхідність і визнають тільки випадковість і тим самим теж приходять до заперечення наукового погляду на світ.

Так, російські народники, будучи метафізиками і не вміючи відрізняти у складній сіті суспільних явищ важливі і неважливі події, не розуміли, що спосіб виробництва є корінною основою розвитку суспільного життя, і розглядали історію людства як хаос випадковостей.

Обом цим різновидностям метафізиків властиве невміння відрізнити істотні зв'язки від неістотних, глибокі, визначальні зв'язки від другорядних, побічних, необхідні від випадкових. Оголосити все випадковістю, заперечувати необхідність — це так само невірно, як заперечувати випадковість і визнавати саму необхідність.

5. Особливості зв'язків явищ у соціалістичному суспільстві

Зв'язки і закономірності явищ в різних історичних умовах мають різний характер і проявляються по-різному. Одна річ, наприклад, зв'язок між виробництвом і споживанням в умовах капіталізму, а інша — при соціалізмі. Нові риси має при соціалізмі і зв'язок між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Основний економічний закон капіталізму зумовлює такий характер взаємозв'язку всіх елементів цієї системи господарства, що стають неминучими диспропорція і глибокі суперечності між виробництвом і споживанням, між промисловістю і сільським господарством, між різними галузями промисловості. В умовах буржуазного суспільства споживання визначається капіталістичним характером розподілу; споживання трудящих мас обмежене їх низькою купівельною спроможністю. При капіталізмі збільшення споживання мас (купівельної спроможності)

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 160.

ніколи не встигає за зростанням виробництва і весь час відстає від нього, раз у раз прирікаючи виробництво на кризи.

При капіталізмі тільки економічні кризи встановлюють тимчасово, до чергової кризи, певне співвідношення між різними галузями господарства. Отже, відновлення взаємозв'язків між різними галузями суспільного виробництва при капіталізмі здійснюється шляхом періодичного руйнування продуктивних сил.

Капіталізм не може розвиватися без посилення експлуатації робітничого класу, без напівголодного існування більшості трудящих, без посилення гніту імперіалістів у колоніальних і залежних країнах, без конфліктів і сутичок між різними імперіалістичними групами світової буржуазії.

Навпаки, радянський соціалістичний лад може розвиватися тільки при умові неухильного піднесення матеріального добробуту і культурного рівня всіх трудящих Радянської країни.

Взаємозв'язок між виробництвом і споживанням при соціалізмі виражається в тому, що, з одного боку, розвиваючи виробництво, удосконалюючи його, люди створюють можливості для безперервного задоволення зростаючих і нововиникаючих потреб мас, з другого боку, в СРСР збільшення споживання (купівельної спроможності) мас весь час випереджає зростання виробництва, штовхаючи його вперед.

Зважаючи на те, що в соціалістичному народному господарстві суспільна власність на засоби виробництва перебуває в цілковитій відповідності з суспільним характером виробництва, пристосованого до систематичного поліпшення матеріального становища народних мас, в СРСР нема і не може бути ні економічних криз, ні руйнування продуктивних сил. І в досоціалістичних суспільних формаціях можуть бути і дійсно бувають періоди, коли виробничі відносини цілком відповідають характерові продуктивних сил — в цьому і проявляється діяння спільного для всіх формацій закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил.

Будучи найбільш рухливими і революційними силами виробництва, продуктивні сили йдуть попереду виробничих відносин і в досоціалістичних суспільних формаціях, і при соціалізмі; виробничі відносини перетворюються

стосовно до характеру продуктивних сил тільки через деякий час. Проте на цьому схожість суспільних формацій кінчається і починаються найглибші відміни зв'язку виробничих відносин і продуктивних сил при соціалізмі від зв'язку їх при капіталізмі та інших експлуататорських формаціях. За старі виробничі відносини в експлуататорському суспільстві чіпляються відживаючі класи, які чинять шалений опір приведенню у відповідність виробничих відносин з характером продуктивних сил. Внаслідок цього неминуче рано чи пізно виникає конфлікт між виробничими відносинами і продуктивними силами.

Зовсім інша річ при соціалізмі. Хоч і тут має місце відставання на деякий час виробничих відносин від продуктивних сил, але це не приводить до конфлікту між виробничими відносинами і продуктивними силами, тому що при соціалізмі нема класів, які організують опір відновленню відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, що пішли вперед, і суспільство само без конфлікту встановлює відповідність між обома сторонами суспільного виробництва.

На основі соціалістичного способу виробництва виникли нові рушійні сили розвитку суспільства: морально-політична єдність, дружба народів, радянський патріотизм. Однією з рушійних сил радянського соціалістичного суспільства є критика і самокритика. Між усіма цими силами існують тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість.

Критика і самокритика зміцнюють морально-політичну єдність радянського народу, тому що допомагають суспільству визволитися від усякої косності і рутини, подолати пережитки минулого в свідомості трудящих, розгорнути боротьбу проти впливу буржуазної ідеології на радянських людей. Розвиток радянського патріотизму теж органічно зв'язаний з розвитком критики і самокритики. Переборюючи недоліки і хиби в роботі, помилкові погляди, пережитки націоналістичних поглядів, наш народ зміцнює радянський патріотизм. Дружба народів як рушійна сила нерозривно зв'язана з іншими рушійними силами радянського суспільства. Викорчовування з допомогою критики і самокритики залишків космополітизму, націоналізму та інших ворожих комунізмові поглядів ще більше зміцнює дружбу народів.

Отже, радянське соціалістичне суспільство докорінно відмінне своїми закономірностями від усіх інших суспіль-

них формацій. Вивчення цих відмінностей дає можливість глибоко зрозуміти переваги, вищість соціалістичного суспільного і державного ладу.

6. Значення марксистського положення про загальний зв'язок і взаємну зумовленість явищ для практичної діяльності Комуністичної партії

Положення діалектичного методу про загальний зв'язок і взаємну зумовленість явищ має величезне значення для всіх галузей практичної діяльності.

Оскільки в світі все взаємно зв'язане і взаємно зумовлене, ізольованих явищ нема, то і кожний суспільний лад, кожне суспільне явище треба розглядати не ізольовано, не з точки зору наперед взятих доктрин, як це роблять ідеалісти, а з точки зору тих об'єктивних умов, які породили цей лад або це суспільне явище.

Марксизм довів, що взаємний зв'язок і взаємна зумовленість явищ суспільного життя, як і явищ природи, являють собою не випадковість, а закономірність розвитку суспільства. Завдяки цьому відкриттю історія суспільства виступила перед нами не як скупчення «випадковостей», а як закономірний розвиток суспільства. Тим самим соціологія вперше перетворилася в науку.

Кожне явище треба розглядати і розцінювати не само по собі, ізольовано від усіх інших явищ, як це роблять метафізики, а з точки зору тих матеріальних умов, які викликали дане явище і з якими воно нерозривно зв'язане. Все залежить від умов, місця і часу. Тільки при історичному підході до вивчення кожного явища можна встановити його справжній смисл, розкрити закономірність його походження і розвитку і дати йому правильну оцінку. Тільки при такому підході до вивчення явищ суспільного життя можливі існування і розвиток науки про суспільство.

Знання умов походження і розвитку того чи іншого явища дійсності, вміння відрізняти старі умови від нових і вчасно помітити заміну одних умов іншими, вміння створювати відповідні умови для виникнення і розвитку того чи іншого явища природи або суспільства — все це має величезне значення в науковій і практичній діяльності людей. Все це дає можливість не тільки правильно, науково пізнавати, пояснювати і обгрунтовувати будь-яке

явище, але й залежно від потреби активно сприяти чи перешкоджати його походженню і розвиткові, або давати йому певний напрям. Все це дає змогу не тільки правильно пояснювати окремі явища і всякі можливі взаємозв'язки їх, але й створювати умови для виникнення нових явищ в їх взаємозв'язку і, таким чином, свідомо, планомірно перетворювати природу і суспільство.

Цього учить нас великий, всесвітньоісторичний досвід Комуністичної партії, велике вчення марксизму-ленінізму.

Марксизмові чужий всякий догматизм; він не визнає абстрактних істин, однаково придатних для всіх умов і часів, а вважає, що істина завжди конкретна, тобто дійсна тільки у відношенні до певних умов, місця і часу.

У працях класиків марксизму-ленінізму показано, що окремі формули і висновки марксизму, які відповідають одним історичним умовам, цілком правильні для цих умов і цілком застосовні до них, уже не відповідають іншим, новим історичним умовам і через це незастосовні до них. Так, положення Енгельса, яке має на увазі перемогу соціалізму в усіх країнах або в більшості країн, говорить про те, що після перемоги соціалістичної революції держава повинна відмерти. На цій підставі вороги народу почали вимагати, щоб партія вжила заходів до якнайшвидшого відмирання Радянської держави, до розпуску державних органів, до відмовлення від постійної армії.

Проте радянські марксисти на основі вивчення світової обстановки прийшли до висновку, що при наявності капіталістичного оточення, коли соціалістична революція перемогла тільки в одній країні, а в усіх інших країнах панує капіталізм, країна перемігшої революції повинна не ослабляти, а всіляко посилювати свою державу, органи розвідки, армію, якщо ця країна не хоче бути розгромленою капіталістичним оточенням.

Обидві ці формули правильні, але не абсолютно, не безумовно, а кожна для свого часу: формула радянських марксистів — для періоду перемоги соціалізму в одній або кількох країнах, а формула Енгельса — для того періоду, коли соціалізм переможе в більшості країн.

Те саме треба сказати про дві різні формули марксизму в питанні про мову. Одна з цих формул, яка говорить, що в результаті схрещування двох мов одна з них звичайно виходить переможцем, а друга відмирає, що, значить, схрещування дає не якусь нову, третю мову, а зберігає одну

з мов, — ця формула має на увазі умови епохи до перемоги соціалізму в світовому масштабі. Друга ж формула, яка говорить, що національні мови неминуче повинні злитися в одну спільну міжнародну мову, яка не буде ні німецькою, ні російською, ні англійською, а новою мовою, що вбере в себе найкращі елементи національних і зональних мов, — ця формула має на увазі період перемоги соціалізму в світовому масштабі.

Начотчики, талмудисти виходять з припущення, що ті чи інші висновки і формули марксизму, здобуті в результаті вивчення одного з періодів історичного розвитку, правильні для всіх періодів історичного розвитку і тому повинні залишитися незмінними і що через це допустимо цитувати твори класиків марксизму, не звертаючи уваги на те, про який історичний період говорить та чи інша цитата. Тимчасом це припущення глибоко помилкове.

В силу того, що історичні умови змінюються, життя розвивається, марксистська наука так само не може стояти на одному місці, вона розвивається, вдосконалюється, збагачується новим досвідом, новими знаннями, отже, окремі формули і висновки марксизму не можуть не змінюватися з бігом часу, не можуть не замінятися новими формулами і висновками, які відповідають новим історичним завданням та умовам.

Оскільки явища істотно залежать від навколишніх умов, то із зміною умов змінюється і їх роль та значення в тому загальному процесі, моментом якого вони є. В одних умовах, на одних етапах для перебігу всього процесу особливо важливими стають одні явища, в інших умовах, на інших етапах — інші. Те явище, від якого в даних умовах найбільшою мірою залежить хід взаємозв'язаних явищ, перехід процесу від даного етапу до дальшого, дістало в марксистській діалектиці назву *основної ланки.* Положення про основну ланку в явищах суспільного життя має надзвичайно важливе значення в практичній діяльності Комуністичної партії, забезпечуючи правильність тактичного керівництва революційною боротьбою трудящих і справою побудови соціалізму і комунізму.

В. І. Ленін вказував: «Недосить бути революціонером і прихильником соціалізму або комуністом взагалі. Треба вміти знайти в кожний особливий момент ту особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до даль-

шої ланки, причому порядок ланок, їх форма, їх зчеплення, їх відмінність одна від одної в історичному ланцюгу подій не такі прості, і не такі дурні, як у звичайному, ковалем зробленому ланцюгу»[1].

Надзвичайне вміння знаходити головну ланку в ланцюгу явищ суспільного життя характерне для всієї діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на всіх етапах боротьби за комунізм.

В період утворення партії, коли багато місцевих партійних організацій не були зв'язані одна з одною, коли ідейний розбрід і кустарщина роз'їдали партію, основною ланкою в ланцюгу завдань, що стояли перед партією, було створення загальноросійської нелегальної газети. Тільки через загальноросійську нелегальну газету можна було при тодішніх умовах створити міцне, згуртоване ядро партії, здатне зв'язати воєдино розрізнені гуртки і організації, підготувати умови ідейної і тактичної єдності і заклaсти, таким чином, фундамент для утворення революційної, пролетарської партії.

Життя підтвердило вірність цього плану створення бойової партії робітничого класу, розробленого В. І. Леніним, правильність вибору ним основної ланки. Перемога ленінського плану заклала фундамент згуртованої, бойової, загартованої Комуністичної партії, яка стала зразком для міжнародного революційного робітничого руху.

В період переходу від війни до господарського будівництва, коли промисловість була зруйнована, а сільському господарству невистачало промислових виробів, коли зміцнка державної промисловості з селянським господарством стала основною умовою успішного соціалістичного будівництва, — в цей період основною ланкою виявився розвиток торгівлі. За цю ланку, вказував В. І. Ленін, треба всіма силами ухопитися «нам, пролетарській державній владі, нам, керівній комуністичній партії. Якщо ми *тепер* за цю ланку досить міцно «ухопимось», ми *всім* ланцюгом у найближчому майбутньому оволодіємо напевно. А інакше нам усім ланцюгом не оволодіти, фундаменту соціалістичних суспільно-економічних відносин не створити»[2].

Життя повністю підтвердило правильність вибору основної ланки Комуністичною партією, що стало запо-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 27, стор. 238.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 33, стор. 85.

рукою успішного руху нашої країни вперед. Партія успішно знаходила основні ланки в ланцюгу подій і на всіх дальших етапах соціалістичного будівництва. Такою основною ланкою, наприклад, першого п'ятирічного плану була важка промисловість з її серцевиною — машинобудуванням. В сучасних умовах, коли в СРСР створено потужну індустрію і зміцнів колгоспний лад, Комуністична партія висунула як насущне всенародне завдання найближчих років поряд з дальшим розвитком важкої промисловості завдання всемірного піднесення соціалістичного сільського господарства і створення на цій базі достатку продуктів для населення і сировини для промисловості.

Тепер, коли над людством нависла небезпека третьої світової війни, першорядної ваги і загального значення набула боротьба за мир. Основною ланкою ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися в боротьбі за ослаблення напруженості в міжнародному становищі, є мобілізація народних мас на захист миру.

Всебічне врахування навколишніх умов, взаємного зв'язку і взаємної зумовленості явищ має вирішальне значення не тільки при вивченні явищ суспільного життя, але і при вивченні всіх без винятку явищ дійсності. Чим більш науковою і передовою є та чи інша природно-наукова теорія, тим яскравіше, глибше і різнобічніше вона враховує навколишні умови при поясненні і обгрунтуванні явищ природи.

Цей висновок дістає своє підтвердження в розвитку радянської науки.

Одним з дуже важких завдань сучасної фізики було створення теорії так званого «люмінесцентного свічення» тіл. Люмінесцентне свічення (або просто люмінесценція) знайшло важливе практичне застосування в ряді галузей науки і техніки. На основі використання люмінесцентного свічення радянськими фізиками (академік С. І. Вавілов та ін.) були розроблені нові джерела світла — так звані «лампи денного світла», створено новий метод дослідження складу речовини — люмінесцентний аналіз. Розробка теорії люмінесцентного свічення являє собою актуальне завдання, від розв'язання якого залежить успіх у розв'язанні ряду істотних, практичних завдань. Довгий час спроби створити теорію люмінесценції залишались марними. Вирішального успіху добився радянський учений академік С. І. Вавілов. Філософським фундаментом для створеної

ним теорії люмінесцентного свічення розчинів стали ідеї марксистсько-ленінської філософії і зокрема положення про загальний зв'язок та взаємну зумовленість явищ. С. І. Вавілов встановив, що причини невдач у створенні теорії люмінесценції полягали в тому, що фізики розглядали джерело світла і світне середовище, яке його оточує, як незв'язані, незалежні і відособлені одне від одного. На протилежність цьому С. І. Вавілов виходив з визнання того, що такої роздільності джерела світла і середовища, яке його оточує, в дійсності не існує, що треба від цього відмовитися і перейти до уявлення про джерело і середовище як ціле, органічно зв'язане.

Саме на основі послідовного проведення ідеї про органічний взаємозв'язок і взаємозалежність явищ С. І. Вавілову і вдалось створити теорію люмінесцентного свічення розчинів, яка блискуче підтвердилась на досвіді.

Особливо важливе значення положення про взаємний зв'язок і зумовленість явищ, їх залежність від навколишніх умов має для дослідження мікропроцесів, для дослідження руху «елементарних» частинок матерії — електронів, позитронів, протонів, нейтронів та ін. Тільки на основі вивчення нерозривного зв'язку мікрооб'єктів з умовами, що їх оточують, пізнаються їх властивості, закони їх руху.

Геніальне вчення І. П. Павлова про умовні рефлекси цілком грунтується на врахуванні і старанному вивченні впливу навколишніх умов на тваринний організм. Самою назвою «умовні» І. П. Павлов підкреслив, що рефлекси такого роду визначаються навколишніми умовами життя тварин. Мета фізіологічного знання, писав Павлов, полягає в тому, щоб виразити безмірно складне взаємовідношення організму з навколишнім світом у вигляді точної наукової формули.

Прикладом творчого застосування в природознавстві положення діалектичного матеріалізму про взаємний зв'язок і взаємну зумовленість є мічурінська біологічна наука.

Уявлення про природу як про зв'язне, єдине ціле є наріжним каменем мічурінської біологічної науки. Вона теоретично і практично довела, що органічна і неорганічна природа, організм і умови його життя, тілесні і статеві клітини в організмі являють собою нерозривну єдність, причинно взаємозв'язані і взаємно зумовлені.

Мічурінське розуміння живої природи як зв'язного, єдиного цілого, в якому всі предмети, явища і процеси,

а також всі сторони кожного з них органічно зв'язані між собою і взаємно зумовлюють одно одне, особливо яскраво і наочно виражене в підході мічурінської агробіології до розв'язання її центральної проблеми — проблеми взаємовідношень між організмами і зовнішнім середовищем, що їх оточує. Розкриття закономірностей взаємовідношень організмів з умовами зовнішнього середовища є основне завдання агробіології. Чим краще ми зрозуміємо взаємозв'язок організмів з умовами зовнішнього середовища, тим краще будемо управляти організмами, користуючись можливостями регулювання і створення умов зовнішнього середовища.

Так, свідомо застосовуючи діалектичний матеріалізм, мічурінська біологія просунула пізнання причинних зв'язків, взаємозалежності і взаємної зумовленості явищ у живій природі далеко вперед і рішуче протиставила його схоластиці і метафізиці менделізму-морганізму.

Величезні досягнення передової науки переконливо показують, які широкі, неосяжні перспективи для дальшого розвитку природознавства відкриває свідоме застосування марксистського діалектичного методу пізнання і зокрема одного з найважливіших його положень, положення про загальний зв'язок і взаємну зумовленість явищ в природі.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Взаємозв'язок і взаємозалежність предметів є одним з найбільш загальних законів природи і суспільства. Марксистська діалектика дає можливість зрозуміти світ як єдине ціле, де предмети і явища органічно зв'язані одне з одним, залежать одне від одного і зумовлюють одно одне. Марксистська діалектика вказує шлях пізнання різноманітних форм зв'язків у природі і суспільстві: причинно-наслідкових взаємозалежностей, закономірних і випадкових форм взаємозв'язку і т. д.

Марксистське діалектичне розуміння світу як зв'язного, єдиного цілого різко протилежне метафізичному поглядові на світ. Метафізика, розглядаючи природу як випадкове скупчення предметів і явищ, показуючи ці предмети і явища як ізольовані і відірвані одне від одного, відриваючи їх від навколишніх умов, заперечує закономірності розвитку природи і суспільства і вступає тим самим у суперечність з наукою.

Розкриття марксистською діалектикою загального взаємозв'язку і взаємодіяння предметів і явищ, особливо взаємозв'язків і закономірностей суспільного життя, має класову основу: тільки робітничий клас і комуністична партія заінтересовані в послідовному науковому пізнанні взаємозв'язку явищ і використанні пізнаних об'єктивних взаємозв'язків у своїй практичній діяльності. Буржуазна соціологія, заперечуючи закономірності в суспільстві, намагаючись віддати людей в рабство випадковостей, прямо служить реакційним цілям правлячих у капіталістичних країнах класів.

Положення марксистської діалектики про взаємозв'язок і взаємозалежність є одним з керівних принципів у практичній діяльності партії робітничого класу. Це положення разом з іншими положеннями марксистської діалектики учить конкретно-історичного підходу до предметів і явищ, вимагає строго враховувати об'єктивні умови, від яких залежить існування предметів, явищ, зобов'язує розкривати їх своєрідність, знаходити основну ланку в ланцюгу подій.

Розділ четвертий

☆

РУХ І РОЗВИТОК У ПРИРОДІ І СУСПІЛЬСТВІ

① Протилежність діалектики метафізиці в розумінні розвитку

Відкриття загальної взаємозалежності предметів, явищ — це перший крок на шляху пізнання діалектики природи, суспільства і мислення. Розгляд явищ в їх зміні, оновленні, розвитку є дальше поглиблення пізнання людиною об'єктивного світу.

Положення діалектики про рух, оновлення, розвиток всіх предметів і явищ органічно зв'язане з положенням про взаємозв'язок явищ. Енгельс писав: «Уся доступна нам природа утворює деяку систему, деякий сукупний зв'язок тіл... В тому, що ці тіла перебувають у взаємному зв'язку, вже міститься те, що вони впливають одне на одне, і цей їх взаємний вплив одне на одне і є саме рух» [1].

Зв'язок і взаємодіяння невіддільні від руху, зміни і розвитку.

Діалектичне розуміння розвитку як процесу народження нового і відмирання старого є одним з найважливіших положень в теоретичному фундаменті революційної боротьби пролетаріату проти капіталізму, за соціалізм, в теоретичному обгрунтуванні його стратегії і тактики.

Основоположники марксизму-ленінізму всебічно розробили питання про діалектичний характер розвитку, про зміну природи, суспільства і мислення. Маркс показав, що суспільство перебуває в постійному розвитку і зміні. Всі суспільні явища Маркс розглядає в їх розвитку і зміні. Класичний твір Маркса «Капітал» є зразком творчого за-

[1] *Ф. Енгельс*, Діалектика природи, стор. 42.

стосування діалектичного матеріалізму до аналізу законів розвитку капіталізму.

Діалектика, учить Енгельс, охоплює собою всі форми руху від простого переміщення предметів у просторі до розвитку людського суспільства. Енгельс дав характеристику діалектичного розуміння основних форм руху матерії, співвідношення руху і спокою. Спираючись на дані науки про природу і суспільство, Енгельс показав, що рух є форма, є спосіб існування матерії, її невід'ємна властивість. Не було, нема і не може бути матерії без руху. Такий є найважливіший висновок діалектичного матеріалізму.

Відстоюючи марксистську діалектику від перекручень, розвиваючи і збагачуючи її на основі нових даних наук про природу і нової практики революційної боротьби, В. І. Ленін збагатив діалектичне розуміння розвитку. В. І. Ленін викрив народників, які оголошували діалектику софістикою, ревізіоністів, які проповідували плоский еволюціонізм. У книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Ленін розгромив махістів, що відривали рух від матерії, розглядали рух поза матерією. Узагальнюючи нові дані фізики, Ленін показав, що марксистське вчення про рух як невід'ємну властивість матерії знов дістало підтвердження у фізиці.

«На протилежність метафізиці,— пише Й. В. Сталін,— діалектика розглядає природу не як стан спокою і нерухомості, застою і незмінності, а як стан безперервного руху і зміни, безперервного оновлення і розвитку, де завжди щось виникає і розвивається, щось руйнується і відживає свій вік.

Тому діалектичний метод вимагає, щоб явища розглядалися не тільки з точки зору їх взаємного зв'язку і обумовленості, але й з точки зору їх руху, їх зміни, їх розвитку, з точки зору їх виникнення і відмирання» [1].

За метафізичним поглядом все в природі залишається тим самим, незмінним, застиглим.

Розкриваючи характерні риси природознавства XVII—XVIII століть, Енгельс відмічав, що наука цього періоду розглядала природу в стані спокою. Учені тих часів уявляли собі природу незмінною. Вони вважали, що планети обертаються по незмінних еліпсах, а зірки прикріплені на-

[1] *І. Сталін,* Питання ленінізму, стор. 499.

віки на своїх місцях. Припускалось, що завжди існували теперішні п'ять частин світу, завжди були ті самі гори, долини, моря, ріки, озера. Клімат, флору, фауну, види рослин і тварин так само вважали абсолютно постійними і незмінними.

Який великий вплив мала метафізика на погляди природодослідників, можна судити з поглядів відомого французького зоолога Кюв'є. Вивчаючи викопні рештки тварин, він виявив, що тварини, які жили раніше, відрізняються від сучасних. З цього факту сам собою напрошувався висновок про розвиток видів. Проте Кюв'є не став на цей шлях, а твердив, що види постійні. Він вважав, що Земля пережила кілька катастроф, «катаклізмів», в результаті яких щоразу гинули тварини і рослини, а Земля довго залишалась ненаселеною, поки «божественна» сила не створювала їх заново.

Різновидністю метафізичних поглядів була антинаукова теорія преформізму, яку довгий час проповідували в біології; за цією теорією зародок організму має всі ознаки і органи дорослої тварини або людини.

Дальший розвиток науки повністю спростував такого роду погляди.

Проте було б помилкою вважати метафізику тільки історичним минулим. В буржуазній науці вона панує і тепер. Правда, в наш час важко заперечувати розвиток; тому буржуазні філософи, бажаючи зберегти видимість науковості своїх поглядів, прямо і відкрито не заперечують розвитку, але перекручують його суть. В цьому — одна з особливостей метафізики на сучасному етапі.

Деякі буржуазні вчені намагаються, наприклад, «довести», що всесвіт має початок в часі і, значить, матиме кінець. Реакціонери твердять, нібито розвиток природи вже припинився. Подібні погляди є захистом попівщини і не мають нічого спільного з наукою. Так, буржуазний вчений-ідеаліст Дж. Джінс, проповідуючи метафізику, заявляє, що природа не розвивається в часі і просторі.

Сучасна реакційна ідеологія всіляко намагається воскресити метафізику, вигнати з науки ідею розвитку. З цією метою посилено спростовується дарвінізм, спростовується сама ідея розвитку живої природи. Дарвінізм оголошують трюком, твердять, що ідея еволюції начебто зазнала краху.

Такі лжетеорії, як менделізм-вейсманізм-морганізм, являють собою типову метафізику. Вейсманісти-морганіс-

ти на словах визнають розвиток, вони навіть ховаються під вивіскою неодарвінізму. А на ділі вони заперечують нове в процесі розвитку органічної природи. Вони твердять, що існує особлива спадкова речовина, яка нібито вічна, незмінна, безсмертна і не залежить від умов середовища. Вейсман писав: «Тільки тіло смертне в розумінні природної смерті, а спадкова основа безсмертна. Вона тягнеться від одного покоління до другого подібно до повзучого кореневища».

Якщо спадкова речовина вічна і незмінна, значить, у процесі життя організмів нічого нового не створюється, а тільки проявляються раніше закладені в них властивості. Таким чином, вейсманізм є той самий преформізм, що заперечує розвиток, виникнення нового і визнає тільки звичайний ріст. Вейсманісти відкрито борються проти діалектичної ідеї розвитку, твердячи, ніби еволюція органічної природи «припиняється», «загасає», внаслідок того, що організми розтрачують «резерв мутацій».

Метафізична концепція розвитку панує і в сучасній буржуазній соціології. Реакціонери на протязі століть твердили про вічність поділу суспільства на класи, про непорушність принципів приватної власності, про вічні принципи моралі, про загальність «релігійного почуття» і т. д. Особливо великого поширення ці метафізичні теорії набули в епоху імперіалізму. Захисники вмираючого капіталізму, що зжив себе, з усіх сил намагаються довести вічність капіталізму, непорушність розколу суспільства на пригноблених і гнобителів, на «нижчі» і «вищі» раси.

Метафізика наскрізь проймає всю реакційну буржуазну філософію. Наприклад, прагматисти твердять, що сам по собі світ не зазнає ніяких змін. Рух, зміна для них не більше ніж спосіб розрізнення явищ, спосіб, застосовуваний тому, що він зручний для пізнаючого суб'єкта.

Метафізика в наш час, про яку б сферу знання не йшла мова, являє собою один з виявів буржуазного світогляду. Сучасна реакція намагається знайти своє виправдання в метафізичному тлумаченні розвитку. Робітничий клас знаходить наукове обгрунтування своєї боротьби за нове, за соціалізм, в діалектичному розумінні розвитку. Це значить, що в сучасному суспільстві метафізична і протилежна їй діалектична концепція розвитку відображає корінну протилежність буржуазного і пролетарського світоглядів.

З двох концепцій розвитку науковою є тільки діалектико-матеріалістична. Ця концепція повністю підтверджується висновками сучасного природознавства і всією суспільно-виробничою діяльністю людей.

2. Рух і розвиток — загальний закон природи і суспільства

Марксизм учить: «Рух, що розглядається в найзагальнішому розумінні слова, тобто розуміється як форма буття матерії, як внутрішньо властивий матерії атрибут, обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням» [1]. Ніде і ніколи не бувало і не може бути матерії без руху.

На особливу важливість підходу до явищ природи і суспільства з точки зору їх зміни і розвитку вказував В. І. Ленін. Він підкреслював, що для розкриття суті явищ, їх закономірності треба «дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер» [2].

Рух і розвиток невіддільні від предметів, явищ природи. Тільки на перший погляд може здатися, що предмети і явища завжди лишаються тотожними, рівними самим собі. В дійсності ж нема нічого незмінного, все перебуває у стані зміни. Вся природа — від найдрібнішого атома речовини до велетенських небесних тіл — перебуває в русі і розвитку, де одні явища необхідно зникають, а замість них виникають інші.

Зміна явищ в неорганічній природі. Нам здається, що день у день, рік у рік з цілковитою незмінністю відбувається зміна дня і ночі на нашій Землі, незмінно і цілком однаково сходить і заходить за горизонт Місяць, повторюються місячні фази. Як втілений зразок незмінності сприймаються нами розташування зірок на небі, фігури сузір'їв.

Але в дійсності цієї однаковості, нерухомості і незмінності нема. Візьмемо, наприклад, рух Землі і її супутника — Місяця. Під впливом притягання Місяця у водах зем-

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 41.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 29, стор. 421.

ного океану утворюється припливна хвиля, тертя якої безперервно уповільнює земне обертання. Це веде до повільного, але неухильного збільшення земних діб. Встановлено, що тривалість земних діб збільшується за кожні 100 років на одну соту частку секунди. Змінюється не тільки швидкість обертання Землі. Весь час змінюється і положення осі обертання земної кулі, внаслідок чого Північний і Південний полюси переміщуються по земній поверхні надзвичайно складним способом. Цей рух полюсів зв'язаний з нерівномірністю розподілу мас всередині земної кулі.

Різні зміни відбуваються і на інших планетах. Змінюються періоди їх обертання, траєкторії руху, зазнає змін їх атмосфера і т. д. Таким чином, змінюється вся наша сонячна система, що колись виникла з інших матеріальних утворень і переживає свою власну довгу історію. Повільно, але неухильно змінюється розташування зірок на небі, і нині фігури сузір'їв уже не такі, якими вони були тисячі років тому. У всесвіті виникають нові зірки і гаснуть старі, виникають нові зоряні утворення.

Земля як планета, раніше ніж набула сучасного вигляду, зазнала складного і тривалого процесу розвитку. Геологія встановлює, що гори, рівнини і долини, моря, озера і ріки, різні геологічні нашарування — результат довгого розвитку.

Зміни безперервно відбуваються і в усіх тілах, які щодня оточують нас.

Внутрішній рух властивий усім тілам.

Надзвичайно наочним проявом цього інтенсивного внутрішнього руху є так звана «дифузія твердих тіл». Якщо два куски різних металів, наприклад, свинцю і золота, привести в зіткнення один з одним, то через досить довгий час виявляється, що атоми свинцю, внаслідок властивого їм руху, проникли в золото, а атоми золота проникли в свинець: метали змішуються один з одним без всякого стороннього втручання.

Ще більш інтенсивна внутрішня зміна і рух має місце в рідинах і газах, атоми яких менше зв'язані один з одним, ніж атоми твердих тіл. То там, то тут у малих частинах всього об'єму рідини і газу внаслідок безперервного руху молекул відбуваються місцеві самовільні зміни («флюктуації») щільності рідини і газу, змінюється показник заломлення окремих невеликих частин газу, їх електричні властивості.

Не залишаються незмінними і самі атоми. Уявлення про атоми і молекули як абсолютно незмінні частинки матерії, що не мають ніякого внутрішнього руху, прості й однорідні, довгий час трималося в науці. Але вже на кінець XIX — початок XX ст. воно рухнуло як неспроможне. Виявилось, що молекули і атоми — не застиглі, незмінні прості кусочки речовини, а змінювані складні утворення.

Молекули, являючи собою сполучення двох або більше атомів, можуть виникати і руйнуватися, вони випромінюють або вбирають світло, змінюючи свій внутрішній стан, і т. д. Атоми, що входять у молекули, теж не залишаються незмінними і нерухомими. Вони можуть втрачати або набувати електрони, випромінювати або вбирати електромагнітні промені, у зв'язку з чим відбувається перебудова їх електронних оболонок. Властивості атомів трохи змінюються під впливом сильних електричних і магнітних полів. Одні атоми при відповідних умовах можуть повністю руйнуватися і перетворюватися в другі атоми, докорінно змінюючи свою фізичну і хімічну природу.

Відкриття радіоактивності в кінці XIX ст., яке безперечно довело, що атоми деяких, так званих радіоактивних, елементів руйнуються і перетворюються один в одного, мало величезне значення для науки. Воно завдало удару метафізичним уявленням про абсолютно незмінні частинки, які не переживають ніякої історії, завжди залишаються рівними самим собі. З того часу фізика довела, що нема ні одного елемента, атоми якого при певних умовах не ставали б радіоактивними, не розпадались би, не змінювались би, не перетворювались би в атоми інших елементів. Це було одним з найвизначніших завоювань науки XX ст.

Не тільки атоми мінливі, мають внутрішній рух, але й ядра та електрони, з яких вони складаються, не залишаються постійними, позбавленими внутрішнього руху, застиглими. Атомні ядра складаються з протонів і нейтронів. Протони, нейтрони утворюють ядро саме тому, що їм властива мінливість, особлива форма внутрішнього руху, зв'язана з їх якісним перетворенням один в одного. Протони можуть в умовах, які існують в атомному ядрі, перетворюватися в нейтрони. Внаслідок цього ніколи не згасаючого, поки існує ядро, перетворення протонів у нейтрони і нейтронів у протони і виникають особливі ядерні сили, що зв'язують їх у цілісне і єдине атомне ядро. Атомні ядра, таким чином, повні руху і безперервної зміни.

Повною руху і мінливою є й така найдрібніша частинка матерії, як електрон. Він має здатність перетворюватися разом з позитроном в інші «елементарні частинки» — фотони. Він може виникати за рахунок зникнення фотонів. Він має особливу властивість, що називається «спіном», яку можна зрозуміти, тільки розглядаючи її як прояв особливої, внутрішньо властивої електронові форми руху. Його маса змінюється залежно від швидкості руху і т. д.

Зміна явищ в органічній природі. Безупинно змінюється і розвивається також і органічний світ, світ живих організмів.

В свій час на Землі не було ніякого життя, але процес розвитку природи йшов по шляху поступового ускладнення хімічних сполук, по шляху утворення нових тіл природи — спочатку найпростіших органічних сполук, а потім і білка, формою існування якого є життя.

Наукою встановлено, що явища органічної природи існують на Землі понад мільярд років і що в цей період в них сталися колосальні зміни.

Виникнувши з неживої матерії і будучи нерозривно зв'язане з нею, життя розвивалось у відповідності з змінюваними умовами. Разом із зміною умов змінювались і ускладнювались форми життя, розвинувшись від доклітинних та одноклітинних до складних багатоклітинних організмів.

Організми, первісно виниклі з неживої матерії, були надзвичайно простими. Проте поступово вони все більше й більше ускладнювались. На певному ступені свого розвитку світ живих організмів поділився на дві парості — рослинну і тваринну — з різними способами існування і різними властивостями. Організми, змінюючись, змінювали і зовнішнє середовище, яке їх оточувало. Живі організми були найважливішою причиною грунтотворного процесу. Завдяки живим організмам утворились поклади вугілля, торфу, крейдяні гори, вапняки і коралові острови.

Коли з'явилося життя, на поверхні Землі утворився новий шар — біосфера, який має величезне значення у зміні поверхні нашої планети. Рослини стали причиною наявності вільного кисню в атмосфері Землі. Тим самим створилися потрібні умови для розвитку тварин, що дихають легенями.

Багато мільйонів років ішов процес зміни і ускладнення

живих форм. За цей тривалий період виникали, розвивались і відмирали численні види тварин і рослин. Земля пережила кілька ер і періодів, для кожного з яких були характерні свої кліматичні пояси, свій розподіл суші і водних басейнів, свої геологічні особливості, а також рослинні і тваринні населькники в морі і на землі.

Земна кора зберегла у своїх надрах рештки вимерлих тварин і рослин. По цих рештках вивчаються історія нашої планети і історія життя на ній.

Наукою встановлено, що життя перебуває в постійному розвитку і зміні. Різноманітність рослинного і тваринного світу на нашій планеті є результат тривалого процесу розвитку. Видатні діячі біологічної науки Дарвін, Тімірязєв, Мічурін та інші всебічно розробили матеріалістичну теорію розвитку тварин і рослин.

Організми в процесі свого життя перебувають у стані зміни і розвитку. Кожний організм переживає складний процес розвитку, зв'язаний з змінами біохімічних, фізіологічних і морфологічних процесів. Життя організму не є просте збільшення, як думали преформісти, а процес постійного виникнення нових властивостей і особливостей.

Ще яскравіше розвиток проявляється в процесі видоутворення. Органічна природа в своєму розвитку йде через ступені, певні ланки, якими є види рослин, тварин і мікроорганізмів. Видоутворення — яскраве свідчення безперервного розвитку від нижчого до вищого, від простого до складного. Встановлено, що на нашій планеті тепер налічується понад мільйон видів тварин і понад 300 тисяч видів рослин. Всі вони є результат тривалого історичного розвитку.

В процесі сільськогосподарської практики люди навчились змінювати організми і види, одержувати нові породи тварин і сорти рослин з тими якостями, які відповідають вимогам людини. Нині існуючі культурні види рослин і тварин є не просто продуктом природи, а результатом діяльності людей, що створили ці види і змінюють їх відповідно до своїх потреб. Так, наприклад, високопродуктивні ярославські породи великої рогатої худоби, тонкорунні породи овець — кавказька, казахстанська та інші — одержано в результаті діяльності людей, які змінили види, що були в природі. Одержані академіком Ціцініим високоврожайні сорти пшениці, виведені ним пшенично-пирійні гібриди — все це результати перетворюючої цілеспрямованої

діяльності людини, яка оволоділа законами органічної природи і використовує ці закони в інтересах суспільного виробництва.

Характеризуючи розвиток живої природи, Мічурін писав: «...життя всієї природи не є чимсь застиглим у своїх формах, воно безупинно йде і безперервно змінюється, і всі форми живих істот, які чомусь спинилися в своєму розвитку, неминуче приречені на знищення. Багато з того, що раніше здавалося найкращим своєю придатністю до умов життя минулих років, тепер є вже непридатним і вимагає заміни» [1].

В процесі розвитку природи відбувається перетворення, зміна, утворення нового і нема нічого абсолютно незмінного.

Зміна суспільних явищ. Виділення з світу тварин і дальший розвиток людини безпосередньо зв'язані з розвитком суспільного виробництва.

Вирішальною умовою, яка створила людину, була праця, що починається у власному розумінні слова з виготовлення знарядь виробництва. Процес праці вимагав об'єднання зусиль людей, що було можливе тільки через суспільну організацію праці. Праця — основа суспільного життя людини.

Маркс і Енгельс, вперше створивши науку про суспільство — історичний матеріалізм, показали, що розвиток властивий і суспільству і що історія суспільства являє собою природно-історичний процес. Всі суспільні явища не вічні і не незмінні; вони виникли, розвинулись і перебувають у постійній зміні. Розвиток і зміна суспільства залежать від зміни способу виробництва. На основі розвитку способу виробництва змінюються і розвиваються всі інші сторони суспільного життя.

Спочатку люди користувались кам'яними знаряддями праці. Але людське суспільство йшло вперед. Людина навчилась приручати тварин і вирощувати потрібні їй рослини. Виникли скотарство і землеробство. Людина навчилась робити металеві знаряддя праці. На певній стадії розвитку продуктивних сил виникла приватна власність і на її основі — поділ суспільства на класи, при появі яких неминуче була створена держава, як результат непримиримості класових суперечностей, як знаряддя придушення і пригноб-

[1] *И. В. Мичурин,* Сочинения в четырех томах, т. 1, Сельхозгиз, М. 1948, стор. 629.

лення трудящих експлуататорами. Марксизм-ленінізм спростував вигадки про вічність класового поділу людей на рабів і панів, про вічність держави, довівши, що був час, коли не було ні класів, ні держави, і що людство розвивається по шляху до безкласового суспільства.

Розвиток людського суспільства пройшов через ряд ступенів — суспільних формацій. Первісне суспільство заступив рабовласницький лад, що його в свою чергу заступив феодалізм; потім на зміну феодалізмові прийшов капіталізм, який неминуче уступить і вже уступає місце новому ладові — соціалістичному. В СРСР побудовано соціалізм. На основі досвіду СРСР будують соціалізм і країни народної демократії.

Соціалістичне суспільство також безперервно розвивається, іде вперед. З соціалізму починається розвиток, небувалий щодо швидкості темпу, щодо різноманітності і всебічності. Радянське суспільство семимильними кроками іде до комунізму. В комуністичному суспільстві виробництво, наука, культура безперервно вдосконалюватимуться, розвиватимуться.

Мислення людини також перебуває в процесі розвитку і зміни. Ця зміна виражається в процесі пізнання людиною навколишнього світу. Пізнання, як учить Ленін, іде від незнання до знання, від менш повного знання до знання більш повного.

На нижчих ступенях розвитку людського суспільства люди користувалися найпростішими знаряддями і тими предметами, які природа давала їм готовими. Низький ступінь розвитку трудової діяльності не міг створити умов для глибокого пізнання природних процесів, людина мимоволі обмежувалась їх поверховим знанням. Навіть використовуючи в своїх інтересах природні процеси, люди не знали законів, яким підпорядковані ці процеси. Так, наприклад, люди користувалися вогнем, але вони не знали законів горіння. Добуваючи вогонь тертям, вони не знали про існування закону перетворення енергії, хоч саме в силу цього закону при терті предметів один об одного механічна енергія перетворювалась у теплову.

Дальший розвиток трудової діяльності привів до посилення впливу людини на природу, і виникла необхідність глибшого пізнання законів її розвитку. Виникли науки. Насамперед виникли такі науки, як астрономія, математика, механіка. Подальший розвиток виробництва привів до

утворення нових галузей знання, до відкриття нових закономірностей природи і суспільства. Створилися фізика, хімія, біологія, були відкриті найважливіші закони природи. Відкриття таких законів, як закони механіки, закони руху планет, закон всесвітнього тяжіння, закон збереження і перетворення енергії та інші, становило важливий крок в розвитку людського пізнання, яке проникло в глибинні процеси природи.

Про історичний розвиток пізнання, про поглиблення людського знання свідчить розвиток філософії. Як відомо, перші філософські вчення були своєю формою і змістом наївними. Матеріалізм набував нових форм у зв'язку з новими відкриттями науки. Пояснення цього ми знаходимо в тому, що матеріалістична філософія, розкриваючи загальні закономірності природи і суспільства, базується на даних конкретних наук. Наївний матеріалізм стародавніх греків, метафізичний матеріалізм XVII—XVIII ст. відповідали кожний певному рівневі знань про навколишній світ. Створення діалектичного матеріалізму Марксом і Енгельсом стало можливим внаслідок появи робітничого класу і розгортання його боротьби проти буржуазії, а також внаслідок ряду відкриттів науки, на які спиралися Маркс і Енгельс як на природно-наукову основу.

Така в загальних рисах картина руху, оновлення і розвитку природи і суспільства. Положення діалектики про загальність руху цілком підтверджується висновками природничих і суспільних наук.

Рух і спокій. Вся природа являє собою процес зміни, оновлення, розвитку, який ніколи не припиняється. Проте звідси зовсім не виходить, що в цьому безупинному потоці змін нема нічого стійкого, певного, а все розпливчасте, непевне. Рух абсолютний, спокій — відносний.

Діалектика, говорячи про загальність розвитку, завжди має на увазі розвиток *певних* речей, явищ, предметів, що мають *відносну сталість*. Так, одна з основних рис діалектичного методу говорить про взаємозв'язок не якихось невизначених процесів, а конкретних предметів і явищ природи. Отже, рух не виключає спокою, хоч цей спокій і є відносним.

Відносність спокою проявляється в двох різних формах. По-перше, у формі відносної постійності відстані між тими чи іншими тілами, які роблять механічне переміщення в просторі.

Нема матеріальних тіл, які так чи інакше не переміщувались би в просторі. Але в цьому безмежно різноманітному русі той чи інший предмет може перебувати в спокої відносно одного або багатьох інших тіл, не міняючи відстані відносно них. Так, пасажир, який сидить в купе поїзда, що рівномірно рухається, перебуває в спокої відносно вагона. Перебувають в спокої і його речі, які лежать на лавці. Але в той же час і пасажир, і його речі рухаються відносно Землі і разом з усією Землею рухаються навколо Сонця. В свою чергу Сонце разом з своєю планетною системою, в тому числі й Землею, рухається з величезною швидкістю відносно зірок і т. д.

По-друге, спокій, рівновага виступають у формі відносної сталості самих предметів, явищ, їх якісної визначеності, завдяки якій вони відрізняються від інших предметів і явищ. Хоч би як, наприклад, змінювався атом, вбираючи або випромінюючи світло, втрачаючи свої електрони із зовнішньої оболонки або захоплюючи чужі, він залишається (поки його ядро зберігає незмінним свій заряд) атомом певної хімічної речовини, яка істотно відрізняється від атомів іншої хімічної речовини.

Ця сталість якостей предметів, явищ так само відносна і тимчасова, як і спокій у механічному русі. Але вона відіграє величезну роль у розвитку природи. Можливість відносного спокою тіл, можливість тимчасового стану рівноваги є істотною умовою диференціювання матерії.

Діалектичний матеріалізм учить, що спокій, тимчасова рівновага є тими станами, коли в предметі або явищі нагромаджуються зміни, які приведуть кінець кінцем до зміни даного предмета або явища іншим, новим, відмінним від попереднього.

У світі нема нічого незмінного, але в процесі зміни утворюються відносно сталі грані, ступені розвитку, що зумовлюють якісну різноманітність матеріальних тіл, предметів, явищ.

Тимчасовий спокій, наявність рівноваги в процесі розвитку зв'язані з утворенням певних закономірностей, властивих кожній даній групі явищ. Всі явища природи розвиваються на основі загальних законів діалектики, але разом з тим вони мають і свою специфіку, свої особливості, свої власні закономірності. Саме закономірності, властиві певним групам явищ, відрізняють останні одну від одної.

Так, явища переміщення тіл у просторі під впливом тих чи інших сил утворюють специфічну групу явищ, які підпорядковані законам механіки. Процеси взаємодіяння електрично заряджених тіл і магнітів підпорядковані якісно своєрідним закономірностям електромагнетизму. В процесах, що відбуваються в атомному ядрі, панують свої особливі закономірності, які вивчаються спеціальним відділом фізики,— ядерною фізикою.

З виникненням і розвитком життя на Землі з'явились такі закономірності, яких не було в неорганічній природі, як, наприклад, закономірності спадковості, мінливості, природного добору. З появою суспільного життя виникають нові закономірності — закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, класова боротьба та інші.

Матеріалістична діалектика не визнає абсолютного спокою і абсолютної сталості. Вона твердить, що існує тільки відносний спокій в розвитку природи і суспільства. А метафізика і в цьому питанні являє принципіально інший, ненауковий погляд.

По-перше, метафізика абсолютизує спокій. Наприклад, метафізично мислячі вчені-фізики шукали якусь «світову субстанцію», що була б абсолютно нерухомою і незмінною. У взаємодіянні тіл вони намагалися знайти абсолютно незмінні, раз назавжди дані «сили». Так уявлення про незмінність і неподільність атомів абсолютизувало властиві їм відносний спокій і якісну визначеність. Метафізична і ідеалістична «теорія» теплової смерті всесвіту, що її проповідує ряд буржуазних вчених, теж виростає з абсолютизації відносної рівноваги матеріальних систем у теплових процесах.

Придумування постійних елементів спадковості — ідів, генів, детермінантів і т. п. є характерною рисою поглядів метафізиків — менделістів-моргапістів. Відомо, що вони вважають «елементи спадковості» вічними, неподільними, незмінними і безсмертними, начебто перебуваючими в стані абсолютного спокою. Досить допустити наявність таких незмінних елементів спадковості, як проблема розвитку знімається сама собою і замінюється перегрупуванням цих постійних елементів. Уже одно це веде до визнання кінця і початку в розвитку природи. Не випадково через це вейсманісти, виходячи з положення про постійність елементів спадковості, приходять до заперечення роз-

витку органічних видів, до заперечення процесів видоутворення.

Буржуазні вчені посилено пропагують положення про абсолютність спокою і відносність руху, розвитку. Так, французький учений Ж. Дюмонтьє пише, що коли у фізиці рух універсальний, а рівновага становить особливий випадок, то в біології нібито, навпаки, рівновага універсальна, а рух, розвиток — відносний, умовний, як особливий випадок.

Те саме говорять буржуазні «вчені» у відношенні до суспільства, до економіки, твердячи, що рівновага або спокій нібито абсолютні, а розвиток тимчасовий, відносний.

Такий є один шлях перекручення дійсності, оснований на метафізичній абсолютизації спокою.

Другим, не менш антинауковим способом перекручення процесів розвитку є цілковите заперечення спокою, навіть відносного. Якщо рух являє собою процес без відносної сталості, без тимчасової і відносної рівноваги, то в такому разі не можна говорити про закономірності розвитку природи. Через це той, хто розуміє розвиток природи як потік, в якому нема ніякої сталості, ніякої визначеності, неминуче приходить до заперечення розвитку і існування самих предметів та явищ.

Основні форми руху. З різноманітності форм руху, зміни предметів і явищ природи матеріалістична діалектика виділяє такі основні, якісно своєрідні форми: механічну, фізичну, хімічну, біологічну і суспільну.

Відносно простою формою руху є механічна. Механічний рух — це просторове переміщення тіл одного відносно одного. Закони цього руху вивчає механіка.

«Всякий рух,— писав Енгельс,— зв'язаний з якимнебудь переміщенням — переміщенням небесних тіл, земних мас, молекул, атомів або частинок ефіру. Чим вища форма руху, тим незначніше стає це переміщення. Воно ніяким чином не вичерпує природи відповідного руху, але воно невіддільне від нього. Через це його треба дослідити раніше від усього іншого»[1].

Складнішими формами руху є такі види руху, як теплові процеси, що вивчаються термодинамікою і так званою статистичною фізикою; електромагнітні (і зокрема

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 41.

світлові), що вивчаються електродинамікою і оптикою; атомні — особлива форма руху мікрооб'єктів, що вивчається так званою квантовою механікою; ядерні процеси, що вивчаються ядерною фізикою.

Хімічні процеси, які відбуваються в тілах, утворюють особливу форму руху — хімічну. Такі процеси, які відбуваються в неорганічній природі, вивчаються неорганічною хімією, а ті, які відбуваються в органічних тілах,— органічною хімією.

Коли появилося життя на Землі, виникла нова форма руху — біологічна, яку вивчає група біологічних наук; коли появилось суспільство,— суспільна, що є найвищою з усіх форм руху природи. Її вивчають суспільні науки. Загальною теоретичною основою всіх наук є діалектичний і історичний матеріалізм. Всі форми руху не ізольовані одна від одної, а тісно зв'язані між собою.

Кожна нова, вища (складна) форма руху виникає на основі нижчої і включає її в себе. Але закономірності нижчої форми руху не вичерпують суті вищої форми, що склалася на її основі; закономірності вищої форми руху не зводяться до закономірностей нижчої. З другого боку, і закономірності вищої форми не поширюються на нижчу. Так, закони електромагнетизму зовсім не можуть бути зведені до законів механіки, а механічний рух, який є в електромагнітних процесах підпорядкованим, не вичерпує суті електромагнітних процесів. Всі спроби звести електродинаміку до механіки, що їх багато разів робили на протязі історії фізики XVIII—XIX ст., кінець кінцем зазнали цілковитого краху. Так само хімічна форма руху, що включає в себе як підпорядкований момент фізичні процеси, не зводиться до фізичного руху. Те, що складний хімічний рух не зводиться до фізичних процесів, з цілковитою ясністю виявилось зокрема в провалі так званої «теорії резонансу», корінна хиба якої полягає в ідеалістичному поясненні хімічних процесів, у спробі звести закони хімії до законів фізики. Цілком так само і хімія не вичерпує суті органічної форми руху.

За межами кожної з вищих форм залишається деяка галузь природних явищ, підпорядкована іншим закономірностям. Наприклад, неорганічна природа лежить за межами законів життя, не підпорядкована його закономірностям; там, де нема умов для утворення хімічних елементів, нема хімічної форми руху.

Механічна і фізична форми руху властиві всім галузям матеріального світу. Вони є в усіх інших формах — хімічній, органічній і суспільній.

Енгельс підкреслює переходи одних форм руху в інші, вказуючи на їх зв'язок і взаємозалежність.

«Механічний рух має переходить у теплоту, в електрику, в магнетизм; теплота й електрика переходять у хімічний розклад; з свого боку, процес хімічного сполучення породжує знов-таки теплоту й електрику, а через посередство останньої — магнетизм; і, нарешті, теплота й електрика в свою чергу створюють механічний рух мас» [1].

Метафізики робили і роблять багато спроб ототожнити закономірності вищих форм руху з закономірностями його нижчих форм. На цій основі виникли антинаукові безплідні теорії, що розглядають організм або як теплову машину, або як хімічну лабораторію. Спроби пояснити життєві явища самими хімічними або фізичними закономірностями не мають під собою ніякого наукового грунту і неминуче приводять до ідеалізму.

Найвища форма руху — суспільна — має свої особливі, властиві тільки їй закономірності розвитку. Буржуазні соціологи епохи імперіалізму, особливо завзято перекручуючи діалектику розвитку суспільства, намагаються пояснити суспільні явища біологічними закономірностями.

Подібні спроби перекрутити наукове розуміння суспільного розвитку робляться для того, щоб приховати соціальні причини, які ведуть капіталістичний лад до неминучої загибелі.

Одним з реакційних напрямів у соціології є так званий соціальний дарвінізм, який проповідується в наш час американськими філософами і соціологами. Соціальний дарвінізм переплітається з мальтузіанством і з вейсманізмом-морганізмом, і разом вони є «основою» расизму та космополітизму. Соціальний дарвінізм і мальтузіанство покликані виправдати імперіалістичні порядки, агресивні прагнення імперіалістів. В основі соціального дарвінізму лежить антинаукова концепція, згідно з якою можливо перенести закономірності, відкриті в живій природі, на людське суспільство. Суспільство розглядається як біологічний організм; специфіка суспільних явищ заперечується. Суспільство зводиться до рівня сім'ї бджіл або мурашок.

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор 48.

Подібно до того, як бджоли поділяються на робочих бджіл, матку і трутнів, так нібито і в суспільстві люди завжди повинні поділятися на тих, хто працює, і тих, хто живе коштом трудящих, так звану «расу панів». На цій підставі такі суспільні явища, як класи, держава, оголошуються вічними категоріями, заперечується їх історичний характер. Висловлюється твердження, що начебто люди в силу природних законів поділяються на нижчі і вищі раси. Головним фактором суспільного життя оголошується боротьба за існування, за життєвий простір; тим самим виправдуються грабіжницькі імперіалістичні війни. Голод і злидні при капіталізмі намагаються пояснити «законом» Мальтуса, за яким населення начебто зростає в геометричній прогресії, а засоби до існування збільшуються в арифметичній прогресії. Звідси робиться висновок про те, що треба «регулювати» чисельність населення, що на мові імперіалістів значить: винищувати народ шляхом воєн, прагнути до необмеженого поширення хвороб.

Небезпека всіх цих теорій в тому, що вони дають перекручене розуміння суспільного розвитку, замасковане посиланнями на науку, на природні біологічні закони. Тому не випадково всякого роду реакціонери дуже охоче сприймають соціальний дарвінізм, мальтузіанство, спрямовуючи їх проти марксистського наукового розуміння суспільних явищ.

Марксизм-ленінізм довів, що розвиток суспільства іде за властивими йому об'єктивними законами, причому ці закони є специфічними для суспільства, і цих законів нема і бути не може ні в органічній, ні в неорганічній природі.

Махісти та їх послідовники в Росії — Богданов та ін.— «обвинувачували» марксизм в тому, що останній не застосовує для пояснення суспільних явищ біологічних категорій, таких, наприклад, як «боротьба за існування», «природний добір» і т. п.

В. І. Ленін у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», викриваючи софістику махістів, показав, що «небіологічний» підхід до суспільства є не хибою, а заслугою марксизму. Марксистська наука про суспільство відкидає так званий «соціальний дарвінізм», який намагається пояснити суспільні явища біологічними категоріями. Марксизм дав єдино наукове розуміння законів розвитку суспільства як нової, вищої форми руху матерії. Марксизм розгля-

дає суспільство як процес, що здійснюється на основі своїх, властивих йому закономірностей. Закономірності біологічної або фізичної форм руху не можуть пояснити процес розвитку суспільства.

Викриваючи махістів, В. І. Ленін писав: «...Застосування понять «добору», «асиміляції і дезасиміляції» енергії, енергетичного балансу і ін. і т. п. в застосуванні до галузі суспільних наук є *пуста фраза*. На ділі ніякого *дослідження* суспільних явищ, ніякого з'ясування *методу* суспільних наук *не можна* дати з допомогою цих понять. Немає нічого легше, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. п., але немає і нічого безплідніше, схоластичніше, мертвіше, ніж це заняття»[1].

Ця характеристика, яку дав Ленін усім спробам зведення вищих форм руху до нижчих, є надзвичайно важливою методологічною вказівкою для наукового розуміння співвідношення основних форм руху природи.

3. Розвиток як відмирання старого і виникнення нового

Марксистська діалектика учить, що рух, розвиток не є простим переміщенням або кількісним ростом готових, незмінних предметів, комбінацією якихось «вічних сутностей», «елементів світу», а являє собою процес постійного відмирання старого і виникнення нового.

Під *новим* матеріалістична діалектика розуміє те, що росте і розвивається, має майбутнє, під старим — усе віджиле, засуджене розвитком на загибель.

Спотворювачі науки видають реакційне за нове. Так, у свій час вульгаризатори науки оголосили «новим» бригадно-лабораторний метод, що насаджувався ними в школах. В дійсності цей метод не був прогресивним явищем, а, навпаки, заважав і перешкоджав правильному навчанню і вихованню підростаючого покоління.

Деякі з радянських композиторів під виглядом «нового» намагались впровадити в радянську музику модні на заході формалістичні перекручення, що свідчать про деградацію і розпад буржуазної культури.

В дійсності нове — тільки те, що прогресивне. Якби в процесах, що відбуваються в природі і суспільстві, не ви-

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 14. стор. 301.

никало нове як прогресивне, то це означало б кінець розвитку.

Реакціонери намагаються під флагом «нового» протягти старе, реакційне. Відомо, що гітлерівці видавали панування німецького імперіалізму над іншими народами за «новий порядок». Насправді це був реакційний, звірячий, фашистський режим.

Поява нового і відмирання старого в процесі розвитку є найважливішим, непорушним законом, властивим всім формам руху, всім предметам і явищам природи і суспільства.

Відмирання старого і виникнення нового в природі. Процес виникнення Землі і всієї сонячної системи, як його малює передова астрономічна думка, являє собою перехід від відносно простих форм матерії до більш складних. За теорією академіка О. Ю. Шмідта, Земля з усім величезним багатством явищ, що відбуваються на ній і в ній, утворилася внаслідок довгочасного процесу об'єднання пиловидних частинок розсіяної міжзоряної матерії. Радянські вчені встановили, що і тепер відбувається безупинний процес виникнення нових небесних тіл.

Виникнення і розвиток життя теж є яскравим доказом того, що розвиток являє собою прояв нового. Розвиток життя від первісних, найпростіших організмів до сучасних тварин і рослин є найяскравішим підтвердженням діалектичного розуміння розвитку як відмирання старого і появи нового.

Біологічна наука розкрила і довела, що як процес видоутворення, так і процес індивідуального розвитку особини є завжди відмиранням старого і появою нового. Життя є процес корінних змін, проходження цілого ряду стадій, відмінних одна від одної. На кожній стадії розвитку організм — інший, ніж на попередній. Теорія стадійності розвитку організмів, створена академіком Т. Д. Лисенком, показує, що організм у своєму індивідуальному розвитку переходить з однієї стадії в іншу. При цьому нова стадія є у відношенні до попередньої стадії вищою. Так, на стадії яровизації рослина не може дати стебла і тим більше утворити колос і зерно. Утворення їх відбувається на новій, вищій стадії, яка неможлива без попередньої стадії яровизації.

Ще яскравіше такий характер розвитку проявляється в процесі видоутворення. Цей процес, що відбувається під

впливом умов середовища, тільки й можливий як процес появи нового і відмирання старого.

Утворення нового в органічній природі, яке відбувається під спрямовуючим впливом середовища, є процесом пристосувальним. Нове формується, закріплюється і зберігається на основі відповідності умовам середовища. Старі види відмирають, як не відповідні зміненим умовам, а нові види виникають і закріплюються тому, що вони відповідають цим умовам.

Відмирання старого і виникнення нового в суспільстві. Закон відмирання старого і виникнення нового яскраво проявляється в розвитку суспільства. Суспільне життя ніколи не стоїть на одному місці, воно перебуває у вічному русі. В житті завжди існує нове і старе, те, що росте, і те, що вмирає.

Перед нашими очима відбувається процес загибелі старого, капіталістичного ладу. Його місце займає новий лад — соціалістичний. Неминучість поразки капіталізму і перемоги комунізму корениться в закономірному процесі загибелі старого і виникнення нового, і ніякі зусилля імперіалістичної реакції не можуть спинити хід історичних подій.

Яскравим прикладом виникнення і розвитку нового є вся історія радянського соціалістичного суспільства. Здійснена під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу в жовтні 1917 р. Велика Жовтнева соціалістична революція стала поворотним пунктом в історії людства від його передісторії до справжньої історії, до нової суспільної формації — соціалізму. В тезах Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС і Інституту Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна про п'ятдесятиріччя Комуністичної партії Радянського Союзу сказано:

«Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму і торжества соціалізму і комунізму. Перемога радянської революції в Росії знаменувала собою корінний поворот в долі людства, у всесвітній історії — від старого, капіталістичного світу до нового, соціалістичного світу.

Жовтнева революція завдала смертельної рани капіталізмові, розхитала і ослабила устої імперіалізму, полегшила боротьбу міжнародного пролетаріату проти капіталу. Наша Комуністична партія перетворилася з сили національної в міжнародну, інтернаціональну, в «Удар

ну бригаду» світового революційного і робітничого руху»[1].

Рух соціалістичного суспільства до комунізму являє собою безперервний процес відмирання старого і виникнення нового в промисловості, сільському господарстві, науці, культурі і побуті. Якого б високого рівня в своєму розвитку не досягла та чи інша галузь життя радянського суспільства, вона не спиняється і не може спинитися на цьому. При комунізмі процес розвитку теж являтиме собою відмирання застарілого, відживаючого і виникнення нового, ще вищого.

Таким чином, розвиток як процес відмирання старого і виникнення нового — загальний закон, який невблаганно діє на всіх ступенях розвитку живої і неживої природи, на всіх ступенях розвитку суспільства.

4. Непереборність нового, прогресивного

Непереборність нового в розвитку явищ природи. Матеріалістична діалектика учить, що для наукового розуміння важливим є не те, що здається в даний момент тривким, але починає вже відмирати, а те, що виникає і розвивається, якщо навіть виглядає воно в даний момент нетривким.

Нове в своєму розвитку і боротьбі проти старого непереборне. Непереборність нового випливає з того, що воно більше відповідає даним умовам розвитку. Визначаючись цими умовами, випливаючи з них, воно витісняє собою старе, перемагає і знищує старе. У природі, в суспільстві, в історії розвитку знань — всюди нове перемагає старе, іде на зміну старому, витісняє старе, забезпечуючи непереборний поступальний процес розвитку від нижчого до вищого.

Так, в міру розвитку нашої планети на ній закономірно з'являлися все нові й нові, все складніші й складніші хімічні сполуки, аж до утворення найскладніших органічних сполук. В міру дальшого розвитку умов виникали сполуки, близькі до білків, і, нарешті, виникли білкові сполуки, які мають властивості біологічного обміну речовин — з'явилося життя на землі. Спочатку це були, можливо, окремі, поодинокі, нечисленні факти появи живого з не-

[1] «П'ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903—1953)», Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 17.

живого. Але раз умови для виникнення життя склалися, то живе, з'явившись, росло, розвивалось, займаючи дедалі більшу і більшу площу, поки не вкрило собою всю поверхню земної кулі.

Те ж саме можна бачити в дальшому розвитку все нових і нових різновидів і видів тварин, рослин та мікроорганізмів. Одні різновиди і види старішають і відживають свій вік, другі народжуються, перемагають і витісняють собою старі види і різновиди, весь час оновлюючи форми життя. Кожний новий вид зароджується в надрах старого, старий вид є джерелом нового. Нові види неперебірно витісняють собою старі види.

Не менш яскраво закономірність і неперебірність народження нового проявляється і в індивідуальному розвитку організмів. Організми послідовно і закономірно проходять стадії розвитку. Нові стадії неперебірно приходять на зміну старим, попереднім стадіям. Якщо рослина закінчить стадію яровизації, а в середовищі її будуть потрібні умови, які сприяють переходові в дальшу стадію, то закономірно відбувається перехід рослини із стадії яровизації в світлову стадію.

Неперебірність нового в розвитку суспільства. Неперебірність нового є також законом суспільного розвитку.

Одні, старі, суспільно-економічні формації змінюються іншими, новими, історично більш прогресивними. Рабовласницький лад витіснив первісно-общинні форми життя. Феодалізм прийшов на зміну рабовласницькому ладові і в свою чергу був витіснений капіталізмом. Останній так само зжив себе і уступає місце соціалізмові. Спочатку соціалізм переміг тільки в одній країні — в СРСР, але тепер народи Китаю, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Албанії, Північної Кореї вирвалися з кайданів капіталістичного рабства і стали на шлях миру, демократії і соціалізму.

Ні одна нова суспільна формація не може виникнути раніше, ніж для неї будуть створені умови в надрах старого суспільного ладу. Але якщо умови для нового, більш прогресивного суспільного ладу склалися, то ніякі сили не можуть спинити знищення старих суспільних порядків, що віджили свій час, і заміну їх новими, більш прогресивними. Народження нового і відмирання старого зумовлене всім попереднім розвитком і являє собою об'єктивну історичну закономірність.

На перших порах нове буває слабішим від старого. Проте, чим далі йде вперед процес розвитку, тим усе більше росте сила і могутність нового.

В Росії другої половини XIX ст. пролетаріат був ще слабим. Але, незважаючи на свою слабість і нечисленність, він, будучи новим, до кінця революційним класом, ріс і розвивався разом з розвитком капіталізму і вже на початку XX ст. (1905 р.) став великою революційною силою, здатною перемагати. У жовтні 1917 р. пролетаріат Росії здійснив соціалістичну революцію, яка є поворотною віхою в розвитку світової історії.

В наші дні на світовій арені відбувається запекла боротьба нового з старим, табору прихильників миру, демократії і соціалізму з табором імперіалізму, з паліями війни.

Непереборність нового яскраво проявилась у перемозі великого китайського народу. Гоміндановська кліка, спираючись на старі, реакційні сили і користуючись економічною та військовою підтримкою з боку реакціонерів Америки і Англії, багато років терзала країну. Але сили китайського народу, очолювані Комуністичною партією, росли й міцніли, в той час як сили реакції в Китаї під ударами китайського народу падали і розкладалися. В результаті рішучої боротьби нових сил проти старих нове здобуло перемогу над старим. Перемога китайського народу над силами імперіалізму і феодальної реакції є величезною історичною подією, могутнім ударом по вмираючому капіталізму. Тепер Китайська Народна Республіка йде по шляху соціалістичної індустріалізації і соціалістичних перетворень у народному господарстві.

Непереборність нового виявляється і в тому, що зростають сили демократії, зростає організованість пролетаріату всередині самих капіталістичних країн в Італії, Франції, в країнах Близького і Середнього Сходу і т. д. Трудящі маси, а разом з ними і передові вчені, письменники, політичні діячі різних країн дедалі рішучіше стають в ряди прихильників миру, демократії і соціалізму.

Можливість і дійсність. Розвиток являє собою процес відмирання старого і виникнення нового. Марксистська діалектика досліджує шляхи, якими здійснюється розвиток і перемога нового.

Непереборність нового має свої корені в об'єктивному світі. Нове має більші можливості розвитку, ніж старе:

воно відповідає новим умовам, а тому здатне розвиватися різноманітніше, швидшим темпом. Нове більш життєздатне, ніж старе, бо виражає поступальний хід розвитку.

Непереборність нового, його перемога над старим — а без цього нема розвитку — є процес перетворення в дійсність того, що існує спочатку як можливість.

Класики марксизму-ленінізму не раз вказували, що важливо вміти виявляти об'єктивні можливості і перетворювати їх в дійсність, не змішувати можливість з дійсністю.

Після поразки революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін дав найглибший аналіз економічного і політичного розвитку Росії, показавши, що ні одно з корінних питань російської революції не було розв'язане, а значить, *можливості* нового піднесення робітничого руху залишились. Передбачаючи нове піднесення революційного руху мас, Ленін закликав терпеливо і активно працювати в напрямі організованого відступу і підготовки рішучого переходу російського пролетаріату в наступ проти царизму і капіталізму. Відомо, з якою майстерністю більшовики на чолі з Леніним провели цю роботу по перетворенню можливості російської революції в дійсність, в перемогу революції.

Всі явища неорганічної і органічної природи говорять про те, що розвиток відбувається шляхом виникнення нового, перетворення його з можливості в дійсність.

Перетворення можливості в дійсність — це складний і суперечливий процес. Не завжди можливість стає дійсністю: для цього потрібні певні умови.

Так, існує реальна можливість перетворення будь-якого газу в рідину за допомогою збільшення тиску і його стиснення. Проте, щоб ця можливість стала дійсністю і газ перетворився в рідину, його треба охолодити нижче так званої «критичної» температури. Інакше ніяким збільшенням тиску перетворити його в рідину не вдасться. Але якщо потрібні умови створено, то газ неминуче перетвориться в рідину.

Можливість виникнення життя закладена в самій природі, але ця можливість в сонячній системі реалізована і перетворилася в дійсність на Землі. Останнім часом наука прийшла до висновку про наявність деяких форм життя на Марсі. Але на Місяці, наприклад, ця можливість не могла перетворитися в дійсність через відсутність там потрібних для життя умов. В органічній природі закладена

можливість появи мислячої матерії. Проте для реалізації цієї можливості потрібен був понад мільярд років розвитку живих форм.

Матеріалістична біологія учить, що спадковість організму є здатність вимагати для свого розвитку певних умов існування, що тільки при наявності цих умов організм може повторити шлях, пройдений його предками, проходячи послідовно одну стадію за другою. Властивості спадковості дають можливість організмам здійснити певний шлях розвитку, але реалізація цієї можливості зумовлена середовищем, в якому живе організм. Будуть умови — можливість стане дійсністю, не буде їх — можливості так і залишаться нереалізованими.

Процес перетворення можливості в дійсність закономірний і необхідний як процес виникнення нового і неминучої загибелі старого.

Перетворення можливості в дійсність у суспільстві. Подібно до всякого процесу розвитку, розвиток у суспільному житті так само являє собою перетворення в дійсність того, що існує спочатку як можливість, у вигляді тенденції. Природно, що в умовах суспільства цей процес перетворення можливості в дійсність відзначається глибокою своєрідністю.

Діалектичний матеріалізм учить, що перетворення можливості в дійсність відбувається в суспільстві не автоматично, а на основі діяння об'єктивних законів, в ході упертої боротьби людей, керованих певними класовими, суспільними інтересами. Вирішальною умовою перетворення можливості в дійсність у суспільному житті є практична діяльність людей, у класовому суспільстві — боротьба класів.

У класовому, антагоністичному суспільстві за кожною можливістю стоять певні класи, кожний з яких, виходячи з своїх інтересів, веде боротьбу за здійснення певної можливості. Можливість прогресивного розвитку має глибше коріння в житті, вона виражає потреби розвитку матеріального життя суспільства. Але їй протистоїть така можливість, за яку чіпляються відживаючі, реакційні сили суспільства. Такого роду можливість сама по собі, самопливом не зникає.

Марксизм-ленінізм учить, що нові економічні закони суспільного розвитку проявляють себе і вступають в дію не самопливом, а в результаті боротьби прогресивних сил

суспільства. Клас прогресивний заінтересований в тому, щоб припинили своє діяння старі економічні закони і вступили в силу нові. Класи реакційні заінтересовані в збереженні старих суспільних порядків і тому чинять опір встановленню нових суспільних умов, в яких можуть проявитися нові економічні закони.

Щоб новий економічний закон дістав повний простір для свого діяння, потрібна боротьба прогресивних сил, і тільки в результаті цієї боротьби і перемоги прогресивних сил створюються умови і можливості діяння нового закону. В цьому одна з істотних відмінних особливостей законів суспільного розвитку, якими вони відрізняються від законів природознавства.

Підкреслюючи об'єктивність законів природи і суспільства, їх незалежність від волі і бажання людей, марксизм-ленінізм разом з тим показує відмінність економічних законів від законів природи, виявляє вирішальну роль боротьби прогресивних сил суспільства, в результаті якої створюються умови для прояву нових об'єктивних законів суспільного розвитку.

Умираючі класи добровільно не сходять зі сцени. Вони намагаються використати всі можливості для продовження свого існування. Всією своєю діяльністю реакційні класи перешкоджають перетворенню можливості прогресивного розвитку в дійсність, а іноді добиваються тимчасової перемоги, якщо прогресивні сили не проявляють достатньої активності і наполегливості в боротьбі за нове.

Боротьба за реалізацію можливості прогресивного розвитку — це мобілізація мас на боротьбу з силами, які відстоюють старе.

Так, в Росії в 1917 р. була об'єктивна можливість перемоги трудящих над експлуататорами. Але існувала об'єктивно і друга можливість — можливість тимчасового збереження влади капіталістів і поміщиків. Комуністична партія зуміла організувати маси на боротьбу проти самодержавства і імперіалізму, а робітничий клас зумів скористатися наявною внутрішньою і міжнародною обстановкою і в революції розгромив сили реакції, що відстоювали старе.

Без умілої і рішучої боротьби, яку здійснили трудящі маси нашої країни в період Жовтня під керівництвом Комуністичної партії, перемога над капіталізмом залишилась би на якийсь час тільки можливістю, хоч і реальною

можливістю. Вона не перетворилася б у дійсність сама собою, автоматично.

В 1918—1920 рр. в ряді країн Європи — в Німеччині, Угорщині та інших — були об'єктивні умови для перемоги пролетаріату над буржуазією і повалення влади капіталістів. Проте через зрадництво соціал-демократії, слабість компартій у цих країнах і ряд інших причин можливість перемоги не була перетворена в дійсність. Інше ми бачимо в наші дні в ряді країн Центральної і Південно-Східної Європи. Тут вчасно були використані можливості перемоги трудящих і встановлено режим народної демократії.

Роль науки в перетворенні можливості в дійсність. Величезну роль у перетворенні можливості в дійсність відіграє наука, яка розкриває закони розвитку явищ природи і суспільного життя. Пізнання законів природи робить людську діяльність цілеспрямованою, такою, яка не суперечить реальному розвиткові явищ, тобто об'єктивному процесові визрівання можливостей і створенню умов перетворення їх в дійсність.

До відкриття природознавством закону збереження і перетворення енергії багато вчених і винахідників робили численні спроби створити «вічний двигун» (perpetuum mobile) — машину, яка працювала б, не затрачуючи на це еквівалентної кількості енергії. Всі ці спроби були приречені на провал, тому що вони не спиралися на реальну можливість, суперечили законам природи.

Відкриття законів природи розкриває реальні можливості і відкриває шлях до перетворення можливості в дійсність. Об'єктивно є можливість польоту людини на апаратах, важчих за повітря. Ця можливість була реалізована вперше в світі російським інженером О. Ф. Можайським, який створив на основі врахування фізичних і аеродинамічних законів літальний апарат, важчий за повітря.

В природі електромагнітних хвиль є можливість використання їх для передачі сигналів на великі відстані без проводів. Вперше в історії цю можливість побачив і реалізував знаменитий російський вчений О. С. Попов. Сучасні досягнення радіотехніки говорять про те, які раніше приховані можливості стали тепер повсякденною дійсністю.

Поки не були відомі закони суспільного розвитку, не можна було намітити шляхи соціалістичного перетворення суспільства, і справа не йшла далі мрій утопістів про «краще майбутнє». Тільки марксизмом-ленінізмом ці за-

кони були пізнані. Вони стали основою боротьби робітничого класу всіх країн, основою боротьби комуністичних партій за перетворення в дійсність можливості перемоги соціалізму над капіталізмом.

5. Непереборність нового і перетворення можливості в дійсність у соціалістичному суспільстві

Соціалістичне суспільство якісно відмінне від усіх попередніх суспільних формацій. Якісна своєрідність соціалістичного суспільства визначає специфіку прояву закону непереборності нового.

Комуністична партія Радянського Союзу як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства підмічає, підтримує і виховує паростки нового, створює умови для розвитку і перемоги нового. Так, партія очолила і організувала рух бідняцьких і середняцьких верств селянства за колективізацію. На заклик і під керівництвом Комуністичної партії селяни ще в перші роки Радянської влади створювали подекуди товариства по спільному обробітку землі. Перші об'єднання селян були тими зародками, які показували селянству переваги великого господарства.

Партія підтримувала і дбайливо вирощувала ці паростки нового, добиваючись створення умов, при яких рух за колективізацію сільського господарства міг стати масовим.

В 30-х роках, коли такі умови були створені, Комуністична партія при підтримці селян організувала масовий похід селянства в колгоспи, в результаті чого замість розрізнених дрібноселянських господарств було створено велике соціалістичне сільськогосподарське виробництво.

Те ж саме мало місце в русі ударництва та інших, вищих формах соціалістичного змагання. Підхоплюючи ці нові, прогресивні явища, Комуністична партія Радянського Союзу надала їм розмаху всенародного і організованого руху, який революціонізує соціалістичне виробництво і підносить його на нові і нові ступені. Соціалістичне змагання, що зародилося в надрах народу, завжди підтримуване і спрямовуване Комуністичною партією, перетворилось у могутню силу зростання промисловості, в підойму поступової ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею.

Якщо в будь-якому експлуататорському суспільстві, розколотому на ворожі класи, нове підтримується тільки

передовими, прогресивними класами при одчайдушному опорі класів реакційних, то при соціалізмі — вперше у світовій історії — на боці нового виступають сили всього народу, очолювані Комуністичною партією.

В радянському суспільстві нові явища, про яку б сторону життя не йшла мова, підтримуються Комуністичною партією, Радянським урядом, громадськими, науковими та іншими організаціями трудящих. Це надає новим явищам особливої сили непереборності і робить нове провідним началом в усьому житті радянського суспільства.

Завдяки тому, що при соціалізмі паростки нового вчасно підмічаються і підтримуються народом та його авангардом — Комуністичною партією, нове в своєму розвитку має величезну силу і з успіхом переборює опір старого. Розуміється, і при соціалізмі нове зустрічає труднощі, перешкоди, опір сил старого; мають місце боротьба між новим і старим, конфлікти між ними. Але цей опір якісно інший в порівнянні з тим опором, який зустрічає на своєму шляху нове в суспільстві, поділеному на ворожі класи.

В процесі активного перетворення можливостей в дійсність величезне значення має керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії, організованість і свідомість трудящих мас.

Комуністична партія викрила спроби ворогів радянського народу — бухарінців підмінити марксистсько-ленінську діалектику метафізичною теорією «самопливу» і «стихійності». Марксизм-ленінізм зобов'язує завжди пам'ятати, що можливість не є ще дійсністю. Щоб можливість перетворити в дійсність, потрібна велика організаційна і політична робота партії в масах, потрібна цілеспрямована практична діяльність трудящих.

«Виходить, таким чином,— говорив Й. В. Сталін, — що треба строго розрізняти між *можливостями,* які є в нашому ладі, і *використанням* цих можливостей, перетворенням цих можливостей в *дійсність*»[1].

Можливість перемоги соціалізму в нашій країні при наявності диктатури пролетаріату і союзу робітничого класу з селянством була реальною можливістю. Проте рештки недобитих експлуататорських класів вкупі з іноземними інтервентами намагались реставрувати капіталізм в СРСР. Комуністична партія вжила всіх заходів, щоб лі-

[1] *И. В. Сталін,* Твори, т. 12, стор. 336.

квідувати можливість реставрації капіталізму і перетворити можливість побудови соціалізму в СРСР в дійсність. Партія розгромила ворогів робітничого класу — троцькістів і бухарінців, які штовхали нашу країну на шлях реставрації капіталізму. Партія взяла твердий курс на соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, мобілізувала трудящих на ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації, підготувала і здійснила наступ соціалізму по всьому фронту.

З побудовою соціалізму в СРСР і утвердженням таких його нових рушійних сил, як морально-політична єдність всього народу, дружба між народами, радянський патріотизм, сталися дальші глибокі зміни у формах перетворення можливості в дійсність у радянському суспільстві.

Поки існували експлуататори, куркульство, поки мали місце непримиренно ворожі суперечності між трудящими, з одного боку, і ще не до кінця ліквідованими експлуататорськими класами — з другого, в розвитку країни були дві можливості: або йти вперед — до соціалізму, або назад — до капіталізму.

При соціалізмі внаслідок ліквідації експлуататорських класів, знищення антагоністичних суперечностей між класами, склалася морально-політична єдність народу. Завдяки цьому невичерпні можливості радянського соціалістичного ладу перетворюються в дійсність на основі дружної, самовідданої праці радянських людей. Проте і при соціалізмі можливість стає дійсністю через боротьбу з старим.

Боротьба за нову дійсність передбачає і вимагає викриття і ліквідації залишків старого. В умовах соціалізму необхідно розкривати і переборювати в боротьбі залишки буржуазної ідеології в свідомості людей, вести боротьбу з спробами протягти в науку, літературу, мистецтво розтлінні ідеї імперіалістичної ідеології, вести боротьбу з націоналізмом, космополітизмом та іншими реакційними проявами буржуазної ідеології, які можуть проникати в свідомість окремих представників радянської інтелігенції.

Радянський народ іде до комунізму. В СРСР є всі можливості для побудови комунізму: матеріальна база (високорозвинута соціалістична індустрія, соціалістичне сільське господарство), радянський суспільний і державний лад, випробувана і загартована в боях Комуністична партія.

Перетворення можливості побудови комунізму в дійсність являє собою самовіддану боротьбу всього радянського народу за дальші успіхи в галузі господарства, науки, культури, боротьбу за ще вище, ще прогресивніше в радянському житті.

Саме тому, що можливості проявляються при соціалізмі не в умовах взаємної боротьби соціальних груп, а в умовах морально-політичної єдності всього народу, — нове, більш прогресивне завойовує загальне визнання, підтримується всіма силами суспільства і здобуває рішучу перемогу над старим.

6. Значення марксистського положення про рух і розвиток для практичної діяльності Комуністичної партії

Положення марксистського діалектичного методу про рух і розвиток має велике значення для практичної діяльності Комуністичної партії.

Положення про рух, оновлення, розвиток дає ключ до пізнання всіх явищ об'єктивного світу. Будучи єдино науковим методом пізнання світу, марксистська діалектика являє собою могутнє знаряддя його зміни.

Основоположники марксизму, застосувавши теорію розвитку до вивчення суспільства, визначили шляхи знищення капіталістичного ладу і створення ладу соціалістичного. Озброєні марксистсько-ленінською теорією, комуністичні партії стали на чолі могутнього руху пролетарських мас по шляху до комунізму. Вся діяльність марксистсько-ленінської партії є яскравим виразом практичного застосування теорії розвитку до суспільства. Якщо суспільство перебуває в стані безупинного руху, зміни і розвитку, то ясно, що капіталізм не вічний, що він обов'язково повинен уступити своє місце новому, більш прогресивному суспільному ладові — соціалізму. Якщо нове, виникаюче і зростаюче непереборне, то ясно, що треба орієнтуватися не на старе, хоч би воно й займало ще переважне місце в суспільстві, а на нові, прогресивні суспільні класи — на робітничий клас. Марксизм учить, що Комуністична партія, щоб не помилитися в політиці, повинна дивитися вперед, а не назад.

Керуючись марксистським ученням про розвиток, розглядаючи капіталізм як минущу суспільно-економічну

формацію, Комуністична партія Радянського Союзу поставила завдання повалити капіталізм і побудувати комунізм. Партія згуртувала і повела за собою маси трудящих, здійснивши повалення влади поміщиків і капіталістів в Росії в 1917 р. Розглядаючи розвиток суспільства як процес відмирання старого, відживаючого і появи нового, народжуваного, Комуністична партія очолила рух прогресивних сил в боротьбі за новий, вищий лад — соціалізм і в короткий історичний строк здійснила побудову соціалізму в СРСР.

Нині на шлях будівництва нового суспільного ладу — соціалізму стали трудящі ряду країн Центральної і Південно-Східної Європи. На чолі цього могутнього руху стоять комуністичні партії, що керуються марксистсько-ленінською наукою про закони розвитку суспільства, про революцію пригноблених і експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах, про будівництво комуністичного суспільства.

Комуністична партія наполегливо добивається здійснення завдань, які стоять перед нею в боротьбі за новий суспільний лад. Хоч які труднощі стояли на шляху, партія переборювала їх, керуючись положенням марксистської діалектики про непереборність нового, прогресивного.

«Переборюючи величезні труднощі — господарську розруху і голод, відбиваючи шалені атаки іноземних інтервентів (так званий «похід 14 держав» проти Радянської Росії) і заколоти внутрішньої контрреволюції, Комуністична партія привела народи нашої країни до повної перемоги над інтервентами і білогвардійцями.

Історія ніколи не забуде величезного героїзму, який показали робітники і селяни в роки інтервенції та громадянської війни, відстоюючи свою молоду Радянську республіку. Ні голод і розруха, ні відсутність палива, одягу, взуття, ні епідемії тифу та інші лиха, ні куркульські заколоти, організовані агентами імперіалістичних хижаків, які мріяли про поділ Росії і про перетворення її в колонію імперіалістичних держав,— ніщо не могло зламати непохитну волю трудящих нашої країни до перемоги над експлуататорськими класами, до будівництва нового, соціалістичного життя» [1].

[1] «П'ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903—1953)», стор. 18.

Комуністична партія в кожний історичний момент уміла знаходити нове, прогресивне і подавати йому підтримку. В результаті діяльності партії нове, прогресивне, спочатку слабе, ставало сильним, всеперемагаючим.

Партія розкриває перед радянським народом невичерпні можливості, які таяться в соціалістичному економічному і політичному ладі, веде величезну роботу по мобілізації мас на використання цих можливостей, на перетворення можливості комунізму в дійсність.

Всі заходи партії, уряду в питаннях господарства, науки і культури є яскравими прикладами розкриття нового і активної підтримки його.

Керуючись вченням марксистської діалектики про непереборність нового, про процес розвитку як перетворення можливості в дійсність, Комуністична партія і Радянський уряд спрямовують зусилля мільйонів радянських людей на боротьбу за дальше піднесення народного господарства і культури. Почуття нового є дорогоцінною якістю будівників комунізму.

Положення марксистської діалектики мають важливе значення і для розвитку передової науки.

Керуючись діалектичним методом, радянські вчені добились великих успіхів у науці. На прикладі боротьби мічурінської біології з вейсманізмом-морганізмом можна бачити величезне значення застосування діалектичного методу в науці. Вейсманізм-морганізм заперечував у розвитку живої матерії появу нового і зводив її розвиток до перекомбінації неіснуючої вічної, незмінної і безсмертної спадкової речовини. В результаті вейсманізм-морганізм, будучи антинауковим, виявився шкідливим практично. Домисли вейсманістів, основані на ідеалізмі і метафізиці, не відповідали практиці і були відкинуті нею. Навпаки, мічурінська біологія, послідовно застосовуючи діалектичне вчення про розвиток, змогла розкрити і пояснити фактори мінливості організмів, довести спрямованість і спадковість змін, набутих організмом під впливом умов середовища. Біологічна наука була піднесена на новий, вищий ступінь її розвитку. Мічурінська біологія виявилась здатною не тільки пояснити розвиток живої природи, але й активно спрямовувати цей процес відповідно до завдань та інтересів народного господарства — створювати нові породи тварин і нові сорти сільськогосподарських рослин.

Положення марксистського діалектичного методу про загальність розвитку, про боротьбу нового з старим, про непереборність нового безпосередньо стосується і до самої науки.

Якщо все розвивається, то не може стояти на місці і сама наука. Вимога розвитку забезпечує науку від закостілості і догматизму. Увага вчених привертається до того, щоб не заспокоюватися на досягнутому, а шукати нових шляхів у науці, бачити паростки нового, підтримувати це нове і зміцнювати його.

Положення про те, що змістом розвитку є боротьба між віджилим старим і народжуваним новим набуває в науці особливого значення. Формами розкриття цієї боротьби між новим і старим є боротьба думок, творчі дискусії, наукова критика і самокритика.

Марксизм-ленінізм учить творчого застосування положень діалектики до практичної діяльності. Марксизм-ленінізм є ворогом всякого догматизму, вказує шлях до успішного розв'язання найскладніших питань практичної діяльності і розвитку науки.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Природа перебуває в стані безупинного руху, зміни, оновлення і розвитку. Це — один із загальних законів дійсності, якому підпорядковані всі явища неорганічного та органічного світу і суспільного життя. Тому марксистський діалектичний метод учить розглядати всі явища з точки зору їх виникнення, розвитку і відмирання.

Матеріалістична діалектика розрізняє ряд основних, якісно своєрідних форм руху матерії: механічний рух, фізичний, хімічний, біологічний і суспільний розвиток.

Кожна з цих форм руху характеризується специфічними закономірностями, які властиві тільки їй і не можуть бути зведені до закономірностей інших форм руху.

Марксистський діалектичний метод учить, що рух не є повторення старого, а являє собою процес відмирання старого і виникнення нового. При цьому зародження нового відбувається в надрах старого, і нове, яке становить крок вперед, непереборне.

Нове народжується тільки при наявності певних умов. Тільки у відповідних умовах можливість нового перетво-

рюється в дійсність. Засобом перетворення можливості в дійсність у суспільстві є практична діяльність людей.

Положення марксистського діалектичного методу про зміну, оновлення і розвиток у природі і суспільстві має величезне практичне і теоретичне значення. Марксистська філософія вимагає дивитися вперед, а не назад, дбайливо виховувати в народі дорогоцінне почуття нового. Комуністична партія керується положеннями марксистської діалектики у своїй практичній діяльності. Вони є знаряддям пізнання світу і його революційного перетворення.

Розділ п'ятий

☆

РОЗВИТОК ЯК ПЕРЕХІД КІЛЬКІСНИХ ЗМІН В КОРІННІ, ЯКІСНІ

1. Корінна протилежність діалектики метафізиці в розумінні характеру розвитку

Марксистський діалектичний метод учить розглядати предмети, явища навколишнього світу не тільки щодо їх руху і зміни, розвитку і оновлення, відмирання старого і виникнення нового. Він також показує, як проходить процес розвитку, як відбувається постійне оновлення в природі і суспільстві, які шляхи і форми заміни одного якісного стану іншим. Цей бік питання розкривається одним з найважливіших положень марксистського діалектичного методу про розвиток як перехід від кількісних змін до якісних змін, від старого якісного стану до нового якісного стану.

Маркс і Енгельс на основі вивчення і узагальнення даних суспільної практики і науки свого часу прийшли до висновку, що процес розвитку в природі і суспільстві відбувається шляхом стрибкоподібного переходу кількісних змін в корінні, якісні, що є одним із загальних законів розвитку об'єктивного світу. Ленін і Сталін в нових історичних умовах всебічно розвинули марксистську діалектику, в тому числі і її положення про розвиток як перехід кількісних змін в корінні, якісні зміни.

Збагачуючи і класично застосовуючи марксистську діалектику до явищ суспільного життя, Ленін довів, що розвиток включає в себе як повільну еволюцію, так і швидкі стрибки.

«На протилежність метафізиці, — говорить Й. В. Сталін, — діалектика розглядає процес розвитку не як

простий процес зростання, де кількісні зміни не ведуть до якісних змін, — а як такий розвиток, що переходить від незначних і прихованих кількісних змін до змін відкритих, до змін корінних, до змін якісних, де якісні зміни настають не поступово, а швидко, раптово, у вигляді стрибкоподібного переходу від одного стану до іншого стану, настають не випадково, а закономірно, настають в результаті нагромадження непомітних і поступових кількісних змін.

Тому діалектичний метод вважає, що процес розвитку слід розуміти не як рух по колу, не як просте повторення пройденого, а як рух поступальний, як рух по висхідній лінії, як перехід від старого якісного стану до нового якісного стану, як розвиток від простого до складного, від нижчого до вищого» [1].

Метафізика зводить рух до механічного переміщення тіл в просторі, показує розвиток лише як кількісну зміну явищ, як збільшення чи зменшення одного й того самого раз назавжди даного предмета або явища, як просте повторення. Для метафізичної концепції розвиток — це простий процес зростання, плоска еволюція, без перериву неперервності, без стрибків, без переходів від старого якісного стану до нового, без боротьби протилежностей як джерела розвитку. Для метафізики кількісні зміни не ведуть до корінних перетворень старого в нове, до зміни одного якісного стану іншим.

В узагальненій формі це метафізичне розуміння розвитку виразив у свій час французький філософ Робіне (1735—1820 рр.), який вважав, що всі предмети і явища матеріального світу мають одну й ту саму властивість — «органічність», — збільшення або зменшення якої і зумовлює відмінність явищ та предметів. Камінь, дуб, кінь та інші явища, на думку Робіне, відрізняються одне від одного лише кількісно: вся справа в числі, пропорції, порядку і комбінації спільної всім їм якості — органічності.

В XVII—XVIII ст. метафізичне розуміння розвитку як простого кількісного зростання було зв'язане з рівнем розвитку науки тих часів. Найбільш розвинутими науками були механіка земних і небесних тіл і математика. Фізика, хімія, біологія та інші науки перебували в зародковому стані. Особливість же таких наук, як механіка і ма-

[1] *Й. Сталін,* Питання ленінізму, стор. 500.

тематика, полягає в тому, що вони при вивченні явищ природи абстрагуються в певній мірі від якісної визначеності явищ, розглядають їх переважно з боку кількісних властивостей і відношень. Ця обставина при незнанні діалектики і стала однією з причин, через які філософи і природодослідники XVII—XVIII ст. всяку зміну намагались пояснити переміщенням тіл в просторі, а всі якісні відмінності, що спостерігаються в природі, зводили до кількісних.

Метафізичне розуміння розвитку як простого кількісного зростання має і свої класові корені. Метафізику вперто відстоюють буржуазія та її ідеологи. Буржуазія та її захисники використовують метафізичну концепцію розвитку для того, щоб заперечувати закономірність пролетарської революції, щоб обмежити рух мас боротьбою за незначні реформи в рамках капіталістичного ладу. Метафізична концепція розвитку в сучасній буржуазній науці є основою різних ідеалістичних, реакційних теорій, які безпосередньо змикаються з попівщиною і людиноненависницькими бреднями американських імперіалістів.

Різного роду «теоретики» сучасної буржуазії, виконуючи волю своїх панів, намагаються з усіх сил дати хибне, антинаукове пояснення суспільного розвитку, звести все до плоскої еволюції і тим самим загальмувати зростання класової свідомості робітничого класу капіталістичних країн, підірвати в ньому певність в необхідності пролетарської революції, революційної заміни капіталізму соціалізмом. Так, американський соціолог Геллеберг у книзі «Соціальне я» намагається довести, що сучасне суспільство є результат чисто кількісних змін, які відбулися в житті людиноподібних мавп. Ніяких класових суперечностей, ніякої експлуатації в суспільстві не існує, твердить Геллеберг, воно підпорядковане начебто встановленому навіки біологічному порядку. Мета подібного підходу до явищ суспільного життя очевидна — обгрунтування непорушності капіталістичного ладу.

Такі є реакційні міркування сучасних метафізиків.

Марксистський діалектичний метод цілком протилежний не тільки різним формам метафізики, але й ідеалістичній діалектиці Гегеля.

Якщо з точки зору філософії марксизму перехід кількісних змін в корінні, якісні зміни є одним з основних законів розвитку матеріального світу, то, за Гегелем, пере-

хід кількісних змін в якісні виступає не як закон розвитку природи, а як ступінь розвитку якоїсь абсолютної ідеї. Чи говорить Гегель про кількість, якість або міру, про перехід від одного якісного стану до іншого, він завжди має на увазі не предмети і явища матеріальної дійсності, а абсолютизовані ним абстрактно-логічні поняття — «якість», «кількість», «міру» як такі.

Навпаки, марксистська матеріалістична діалектика твердить, що самі предмети і явища природи мають якісну і кількісну визначеність, що перехід кількісних змін в корінні, якісні — це закон розвитку об'єктивної дійсності, який усвідомлюється людьми і використовується ними як один з принципів підходу до предметів і явищ, що нас оточують.

2. Перехід кількісних змін в корінні, якісні — загальний закон розвитку

Якісна визначеність явищ. *Якість — це внутрішньо властива предметам і явищам визначеність, органічна єдність властивостей, ознак, особливостей, якими відрізняється даний предмет або явище від інших.* Якість як філософська категорія служить для означення специфічності речей, явищ світу, який нас оточує.

Якість є те, що робить предмети або явища тим, що́ вони є, даними, а не іншими. Так, говорячи про форму руху матерії, ми відмічаємо в ній такі сторони, які надають їй специфіки, вказують на її відмінність від інших форм руху матерії. Життя, як відомо, є спосіб існування білкових тіл, основною функцією яких є обмін речовин шляхом харчування і виділення і які мають теж такі властивості, як подразливість і скорочуваність, здатність до росту, внутрішній рух і розмноження.

Суспільні явища так само завжди мають визначений характер, що робить кожне з них відмінним від інших суспільних явищ. Так, говорячи про феодалізм, капіталізм чи про соціалізм як про певні форми суспільного життя, ми виділяємо те істотне, особливе, що розкриває характер кожного суспільного ладу і тим самим робить відмінним один суспільний лад від інших. Ознаки соціалістичного суспільства — такі, як суспільна власність на засоби виробництва, відсутність експлуатації, розподіл

вироблених продуктів за кількістю і якістю праці, товариське співробітництво і соціалістична взаємодопомога трудящих у процесі виробництва, — вказують на корінні відміни соціалістичного суспільства від суспільств, які базуються на приватній власності на засоби виробництва, на експлуатації людини людиною.

Якість виявляє себе через властивості в процесі взаємозв'язку предметів і явищ, а органічна єдність властивостей утворює дану якісну визначеність предмета чи явища. Проте якість і властивість нерівнозначні. Якість є цілісна характеристика речі або явища, тоді як властивість розкриває річ або явище з якого-небудь одного боку.

Якість одних предметів або явищ виявляється у взаємодіянні їх з іншими предметами або явищами. Якість не є щось таке, що існує самостійно, незалежно від самих предметів або явищ. «...Існують не якості, — вказував Енгельс, — а тільки речі, що *мають* якості...» [1].

Якість вказує на границі, що відділяють одні предмети і явища від інших. Проте треба мати на увазі, що ці відмінності не абсолютні. «Центральним пунктом діалектичного розуміння природи, — писав Енгельс, — є визнання тієї істини, що ці протилежності та відмінності, хоч і існують в природі, але мають тільки відносне значення...» [2].

Відносний характер якісної визначеності випливає з природи самої матерії, її безупинного руху і зміни, переходу від одних форм існування до інших. Наприклад, різні сорти пшениці одного й того самого виду або різні породи великої молочної худоби чи свиней якісно відрізняються одні від одних, але водночас вони мають і спільні видові риси. В ще більшій мірі це можна сказати про різні види тварин і рослин, що входять в один і той самий рід, і т. д. Хоч як відрізняються тваринні і рослинні організми одні від одних, але і в них є дуже багато спільних властивостей, що об'єднують їх як живі форми матерії на відміну від неживих. Матерія якісно різноманітна, але і єдина.

Різноманітність форм якісної визначеності зв'язана з різноманітністю форм руху матерії, бо кожна якість зв'я-

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 171.
[2] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 15.

зана з певною формою руху. Так, загальноприйнятий в науці поділ явищ природи на фізичні, хімічні і біологічні вказує на три якісно різні форми руху матерії.

Якість об'єктивно властива предметам і явищам. На протилежність метафізичним і ідеалістичним філософським системам, що вважають якість суб'єктивною категорією, залежною тільки від людини та її відчуттів, діалектичний матеріалізм вважає якість об'єктивно реальною.

Говорячи про червоне, тепле, тверде і різні інші властивості предметів або явищ, ми тільки виражаємо об'єктивно властиві предметам і явищам якісні визначеності. Відчуття — це суб'єктивний образ об'єктивно існуючих предметів; у відчутті відображаються об'єктивні властивості сприйманих предметів.

З того факту, що якість предметів відображається у відчуттях, деякі філософи робили і роблять висновок, що всі якості або деякі з них є не більше, як наші суб'єктивні відчуття. Так, ще англійський філософ XVII ст. Джон Локк поділив всі якості на так звані первинні і вторинні. Колір, звук, смак Локк вважав вторинними, суб'єктивними якостями, що існують остільки, оскільки існує людина. І тільки такі якості, як протяжність, фігура, непроникність, рух, спокій, Локк вважав первинними, такими, що мають об'єктивне значення, невіддільними від самих предметів. Положення Локка про суб'єктивність вторинних якостей є ідеалістичне положення, що прагне довести залежність якостей матеріального світу від людської свідомості.

Найбільш різко суб'єктивістське розуміння якості виступило у таких представників суб'єктивно-ідеалістичного напряму в філософії, як Берклі, Юм і їх послідовники, Мах, Авенаріус та інші махісти. Зводячи предмети і явища матеріального світу до комбінації або комплексу відчуттів, суб'єктивні ідеалісти тим самим і якості предметів розглядали як властивості людської свідомості. Ідеологи сучасного американського імперіалізму, представники різних суб'єктивно-ідеалістичних напрямів в Америці і Європі теж заперечують як об'єктивний характер якісної і кількісної визначеності предметів і явищ, так і закон переходу кількісних змін у якісні. Так, англійський філософ Фейблеман у своїй книзі «Християнство, комунізм і ідеальне суспільство» заявляє, ніби «якість

зв'язана з відчуттям, а кількість—логічне поняття і говорити про їх перехід — безглуздя».

В дійсності якості речей об'єктивні, вони невіддільні від самих предметів реального світу, відображуваного нашою свідомістю.

Така є якісна визначеність предметів і явищ. Що ж являє собою кількість?

Кількість — *визначеність предметів і явищ, яка характеризується числом, величиною, темпом, ступенем, об'ємом і т. п.*

Предмети і явища мають не тільки якісну визначеність, але й кількісну, являють собою єдність якості і кількості; так, молекула однієї речовини може відрізнятися від молекули іншої різним числом однакових атомів, наприклад кисень (O_2) і озон (O_3). Атоми відрізняються один від другого кількістю електронів, протонів і нейтронів, що входять до їх складу. В суспільному житті так само поряд з якісною стороною є і кількісна сторона. Так, один тип суспільства відрізняється від іншого не тільки характером виробничих відносин, але й рівнем розвитку продуктивних сил, темпами зростання промисловості, розміром особистого і національного доходу і т. д.

Утвердження в СРСР соціалістичного способу виробництва означає не тільки корінну зміну характеру виробничих відносин (зміну капіталістичних виробничих відносин — відносин панування і підкорення — соціалістичними виробничими відносинами — відносинами співробітництва і взаємної допомоги вільних від експлуатації працівників), але й небачене в історії щодо обсягу і темпу зростання промисловості та сільського господарства, небачене піднесення добробуту і культури трудящих.

Кількісна сторона предметів, явищ надзвичайно різноманітна. В одному випадку кількість виступає як число, і ми говоримо: десять, сто чи тисяча машин. В другому випадку вона означає ступінь порівняння, і ми говоримо, наприклад, про більш високу продуктивність праці. В третьому вона виражає просторові відношення: висоту, довжину, ширину і т. д. Кількість вказує і на багато інших відношень.

Кожний предмет або явище має свою, характерну для нього, кількісну визначеність. Так, кожному хімічному елементові властива своя кількісна характеристика: своя атомна вага, свій заряд, свій атомний об'єм і т. д.

Кожний суспільний лад характеризується певним рівнем розвитку продуктивних сил і т. п.

Кількість, як і якість, об'єктивна; вона невіддільна від самих предметів, явищ. Нема кількості взагалі, а є предмети, що мають ті чи інші кількісні характеристики. Поняття числа і фігури, говорить Енгельс, взято не звідкись, а тільки з світу дійсності. Раніше ніж склались у людей поняття числа і фігури, мала існувати певна кількість однорідних предметів, мали існувати речі, які мають певну форму.

Кількість не можна розглядати, як щось зовнішнє у відношенні до предметів і явищ; кількість, як і якість, виражає їх істотну сторону. Температура є для води невід'ємною властивістю її фізичного стану; певне співвідношення кількості водню і кисню характерне для її хімічного складу. Проте до певної межі кількісні зміни не викликають зміни якості предмета. Так, підвищення температури води від 0 до 100° (за Цельсієм) не змінює агрегатного стану води.

В суспільних явищах певні кількісні зміни теж не впливають на якість. Так, капіталістичний характер підприємства не змінюється від заміни одного капіталіста акціонерною компанією.

Всяка якість має багато кількісних градацій, наприклад відтінки кольорів. З другого боку, кількість повна якісних відмінностей. Так, одиниця виступає як найпростіше число, і разом з тим вона містить у собі різноманітність. Вона — основне число всієї системи позитивних і негативних чисел, вираз всякого числа, піднесеного до нульового степеня, значення всіх дробів, у яких чисельник і знаменник дорівнюють один одному, і т. д.

Такі є загальні риси кількісної визначеності предметів і явищ.

Єдність якісної і кількісної сторін явищ. Кількість і якість — діалектично взаємозв'язані одна з одною; в об'єктивній дійсності якість і кількість невіддільні одна від одної. Ця органічна єдність якісної і кількісної визначеності становить *міру* даного предмета чи явища.

Поняття міри відображає той факт, що кожний предмет, кожне явище мають своє співвідношення кількості і якості.

Мірою виражаються межі, в яких кількісні зміни не викликають якісних змін, в яких предмети, явища зали-

шаються самі собою. Так, для льоду при звичайному атмосферному тисненні мірою є температура нижче 0° за Цельсієм, для рідкого стану води — температура від 0 до 100°, для кипіння при нормальному атмосферному тисненні — 100°.

Мірою для стадії яровизації рослин є певна температура, яка діє на рослину протягом певного часу. Так, встановлено, що озима пшениця «новокримка» при інших необхідних умовах (вологості грунту і т. п.) для проходження стадії яровизації потребує температури, яка дорівнює 0° протягом 35 днів.

Моменти переходу від однієї міри до іншої у філософській літературі називають «вузлами» або «точками» переходу з одного стану в інший, а весь ланцюг переходів від одних кількісно-якісних станів до інших називають «вузловою лінією міри». Енгельс відмічає такі, наприклад, вузли, поворотні пункти в розвитку природи, як перехід від механіки мас до механіки молекул, від звичайного хімічного діяння до хімізму білків (життя).

Історично послідовна зміна одного суспільного ладу іншим: первісно-общинного — рабовласницьким, рабовласницького — феодальним, феодального — капіталістичним і капіталістичного — соціалістичним, так само є не що інше, як конкретний вираз переходу кількісних змін в якісні в процесі суспільного розвитку.

Перейдемо тепер до розгляду питання про те, як же проходить, здійснюється процес переходу кількісних змін в корінні, якісні.

Перехід кількісних змін в якісні в природі. В природі, писав Енгельс, всі якісні зміни відбуваються шляхом кількісного збільшення або зменшення матерії або руху. «Усі якісні відмінності в природі грунтуються або на різному хімічному складі, або на різних кількостях чи формах руху (енергії), або, — що буває майже завжди, — на тому й другому. Отже, неможливо змінити якість якого-небудь тіла, не додавши або не віднявши матерії або руху, тобто не змінивши кількісно цього тіла»[1].

При цьому якісні і кількісні зміни в природі завжди відбуваються в результаті взаємодіяння предметів і явищ. «Зміна форми руху є завжди процесом, що відбувається принаймні між двома тілами, з яких одне втрачає певну

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 37.

кількість руху такої-то якості (наприклад теплоту), а друге дістає відповідну кількість руху такої-то іншої якості (механічний рух, електрика, хімічний розклад). Отже, кількість і якість відповідають тут одна одній взаємно і обобічно» [1].

Так, зміни фізичних властивостей предметів являють собою якісні зміни, викликані кількісними змінами. Наприклад, поступове нагрівання металу спочатку не впливає на його фізичний стан, але як тільки температура досягає певної межі (для міді — 1 083°С, для свинцю — 327°С), відбувається різкий перехід у новий фізичний стан: твердий метал стає рідким. «Одним словом, — пише Енгельс, — так звані константи фізики є здебільшого не що інше, як назви вузлових точок, де кількісна <зміна> добавляння або збавляння руху спричинює якісну зміну в стані відповідного тіла, — де, отже, кількість переходить в якість» [2].

Те саме можна сказати і про хімічні властивості. Хімію, говорить Енгельс, можна назвати наукою про якісні зміни тіл, що відбуваються під впливом зміни кількісного складу. Наприклад, два атоми азоту і один атом кисню дають сполуку, що називається веселящим газом (N_2O). Два атоми азоту, взяті з п'ятьма атомами кисню, утворюють азотний ангідрид (N_2O_5) — тверде тіло.

Видатний російський учений Менделєєв виявив, що з зміною такої кількісної ознаки, як атомна вага, змінюється якість хімічних елементів. Це відкриття дало змогу Менделєєву скласти періодичну систему елементів і наперед визначити властивості тих з них, які в той час ще не були відкриті наукою. Дальше вивчення властивостей елементів показало, що їх відміни в атомній вазі зв'язані з відміною у величині позитивного заряду ядра, чисельно рівного порядковому номеру елемента, а кількісні зміни позитивного заряду на одиницю ведуть до якісних змін, до переходу від одного елемента до другого. Так, позитивний заряд ядра атома водню дорівнює одиниці, гелію — двом, літію — трьом, берилію — чотирьом і т. д.

Діалектична закономірність переходу кількісних змін в якісні наочно проявляється і в розвитку органічної природи.

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 37.

[2] Там же, стор. 38.

Біологія доводить, що розвиток живих форм не можна зводити тільки до поступових нагромаджень незначних змін. Види тварин і рослин являють собою взаємозв'язані ланки в розвитку органічної природи. Грані між видами, незважаючи на їх відносність, вказують на ті якісні відмінності, що ними один вид відрізняється від другого. Тому утворення нових видів є перехід від старого якісного стану до нового.

Розкриваючи діалектичну єдність одиничного і загального, перервного і неперервного, єдності кількісних і якісних змін у розвитку тваринних форм, один з творців наукової біології, К. А. Тімірязєв, справедливо говорив, що «сукупність органічних істот становить безсумнівний ланцюг, але саме ланцюг з окремих ланок, а не неперервну нитку...» [1]. В іншому місці, підкреслюючи об'єктивний характер єдності перервного і неперервного в розвитку життя, К. А. Тімірязєв писав: «Ці грані, ці розірвані ланки органічного ланцюга не внесені людиною в природу, а нав'язані їй самою природою» [2].

Прикладом переходу кількісних змін в якісні може бути також утворення клітин з живої речовини, яка не має клітинної структури.

Процес утворення клітини — це ряд нагромаджень, ряд проміжних утворень з живої неклітинної речовини. Поступова зміна живої речовини під впливом фізико-хімічних зовнішніх і внутрішніх факторів приводить до того, що появляються нові якісні утворення, виникає клітина, відбувається перехід кількісних змін в якісні.

Так природознавство підтверджує той погляд на розвиток, за яким поступове нагромадження дрібних, незначних, кількісних змін неминуче приводить кінець кінцем до змін корінних, якісних.

Перехід кількісних змін в якісні в розвитку суспільства. Історія людства незаперечно доводить, що і в суспільному житті розвиток відбувається шляхом переходу кількісних змін в корінні, якісні.

Виясняючи суть капіталістичної системи господарства, Маркс показав, що власник грошей тільки при тій умові перетворюється в капіталіста, коли сума грошей, авансована ним на виробництво, досягає величини, яка дає змогу власникові звільнитися від особистої участі в процесі

[1] *К. А. Тимирязев,* Соч., т. VIII, 1939, стор. 115.
[2] *К. А. Тимирязев,* Соч., т. VI, 1939, стор. 105.

виробництва і вдатися до наймання та експлуатації робочої сили. «Тут, як і в природознавстві,—відмічає Маркс,—підтверджується правильність того закону... що чисто кількісні зміни на певному ступені переходять в якісні відмінності» [1].

Одним із проявів закону переходу кількісних змін в корінні, якісні в суспільному житті є також зміна одного способу виробництва іншим, повільне нагромадження різноманітних суперечностей в період так званого мирного розвитку і розв'язання цих суперечностей під час суспільного перевороту, під час революції. Так, в умовах капіталізму спочатку відбувається процес нагромадження елементів, або передумов, для революційної заміни його соціалізмом (наростання властивих капіталізмові суперечностей, зростання пролетаріату, зростання його свідомості і організованості, поступове нагромадження досвіду революційної боротьби мас і т. д.), а потім настає період корінних, якісних змін, період революційного перетворення капіталістичного ладу в соціалістичний лад (повалення існуючої влади і створення нової влади, заміна старих виробничих відносин новими і т. д.).

Перехід одноосібних селянських господарств на шлях колгоспного соціалістичного господарства в нашій країні теж може бути прикладом переходу кількісних змін в корінні, якісні. Вже на першій стадії колгоспного будівництва, коли виробництво в колгоспах спиралося переважно на селянський реманент, об'єднання певного числа індивідуальних селянських господарств в одно громадське господарство, просте складення селянських знарядь виробництва означало якісну зміну в сільському господарстві.

Об'єднання одноосібних селянських господарств у колгоспи привело не тільки до того, що утвердилась нова якість, новий спосіб виробництва, але й до того, що ця нова якість ви́кликала нові кількісні зміни — розширення посівних площ, підвищення продуктивності праці і т. д.

Перехід кількісних змін в якісні відбувається і в процесі розвитку пізнання в сфері ідеології. Так, в розвитку філософії яскравим прикладом переходу кількісних змін в корінну, якісну зміну є виникнення філософії марксизму, яке, будучи справжньою революцією в філософії, не могло статися без попереднього нагромадження кількісних змін, тобто без нагромадження того запасу знань, що

[1] *К. Маркс,* Капітал, т. I, стор 309.

був створений в процесі розвитку філософії в домарксистський період.

Виясняючи природу переходу кількісних змін в якісні, треба також мати на увазі, що нова якісна визначеність предмета чи явища, яка утворилася в результаті поступових кількісних змін, зумовлює разом з тим нову кількісну визначеність. В суспільному житті це виражається в тому, що кожний новий спосіб виробництва, будучи новим якісним станом суспільства, невіддільний від нових кількісних проявів. Так, наприклад, бурхливий розвиток промисловості і сільського господарства, швидке зростання добробуту і культури трудящих СРСР зумовлені не чим іншим, як природою соціалістичного ладу, його основним економічним законом, його перевагами перед ладом капіталістичним.

Таким чином, перехід кількісних змін в корінні, якісні зміни — це загальний закон; він проявляється і в розвитку природи, і в розвитку суспільства, і в розвитку пізнання.

Еволюційна і революційна форми розвитку. Марксистська діалектика виходить з того, що рух, розвиток має двояку форму: еволюційну і революційну.

В. І. Ленін писав, що дійсна історія природи і суспільства включає в себе різні тенденції: і повільну еволюцію і швидкі стрибки, перериви поступовості.

«...З точки зору діалектичного методу, — говорить Й. В. Сталін, — еволюція і революція, кількісна і якісна зміни, — це дві необхідні форми одного й того самого руху» [1].

В предметах, явищах завжди є нове і старе. Еволюційна форма розвитку означає поступову кількісну зміну. Революційна форма розвитку — це перехід в новий якісний стан. Еволюція підготовляє умови для революції, а остання завершує еволюцію і сприяє її дальшій роботі.

Суть двох форм руху в суспільному житті видно на прикладі боротьби робітничого класу Росії в період перед революцією 1905 р. і під час її розгортання, а також в роки перед революцією 1917 р. і в самому ході Лютневої і Великої Жовтневої революцій. В передреволюційні роки пролетаріат обмежувався окремими виступами — страйками, створенням профспілок та інших пролетарських організацій, нагромадженням сил і їх організацією. Це —

[1] *Й. В. Сталін,* Твори, т. 1, стор. 298.

смуга більш-менш «мирного» розвитку. В 1905 р. пролетаріат взявся до зброї і пішов у рішучу атаку на реакцію. Еволюція змінилась революцією. Те саме сталося в лютому 1917 р., а потім у класичній формі в дні Жовтневого перевороту.

Процеси переходу еволюційної форми руху в революційну мають місце і в житті природи. Так, наукова біологія розглядає еволюцію як нагромадження організмами під впливом навколишніх умов їх життя нових властивостей, нових ознак. Еволюція підготовляє умови для утворення нового виду, нової форми живої природи. Революційна форма руху в органічній природі — це теж стрибки, повороти в розвитку живих форм, переходи від одних стадій розвитку індивідів до інших, а також від одних сортів, порід, видів до інших.

Таким чином, еволюція відповідає кількісним змінам, що відбуваються в процесі розвитку, а революція — корінним, якісним.

3. Стрибкоподібний характер переходу кількісних змін в корінні, якісні

Перетворення кількісних змін в корінні, якісні зміни відбувається у вигляді стрибкоподібного переходу від одного стану до іншого стану. Чим відрізняється діалектичний перехід від недіалектичного? — питає В. І. Ленін і відповідає: «Стрибком. Суперечливістю. Переривом поступовості»[1]. Стрибок — це перерив поступовості, революційна форма руху, перехід від одного якісного стану до іншого. Стрибок — необхідна ланка процесу розвитку, його поява внутрішньо зумовлена. Якісні зміни, стрибки настають не випадково, а закономірно, настають, як було показано вище, в результаті нагромадження кількісних змін.

Деякі природодослідники і філософи розглядають стрибкоподібні переходи з одного стану в інший як прояв індетермінізму в розвитку. Так, голландський біолог Де-Фріз вважав, що зміни в житті рослин настають у вигляді раптових вибухів, «мутацій», викликаних якоюсь «творчою силою».

Зведення розвитку живої природи до раптових, безпричинних стрибків є не що інше, як прояв метафізики і попівщини в науці.

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 265.

Стрибки в природі. Значення стрибка полягає в тому, що він кладе початок новому явищу, новій якості, створює нові, вирішальні умови для дальшого процесу розвитку.

Шляхом стрибків у природі відбувається перехід з одного агрегатного стану в інший. Наприклад, у випадку нагрівання або охолодження води точки кипіння і замерзання є тими вузлами, в яких відбувається при нормальному тисненні перехід в новий агрегатний стан, де, таким чином, кількісні зміни переходять в якісні. Стрибками є також переходи від фізичної форми руху до хімічної, від неорганічної природи до природи органічної і т. д.

Стрибки в природі виступають не тільки у вигляді переходів від однієї форми руху до іншої або з одного агрегатного стану в інший. Відкритий Д. І. Менделєєвим періодичний закон хімічних елементів теж може бути прикладом стрибкоподібності. Менделєєв виявив, що зростання маси елементів іде не безперервно, а переривчасто, стрибкоподібно. «...Багато явищ природи, — писав Менделєєв, — становлять залежність періодичного характеру; так, зміна явищ і коливання всякого роду по днях і роках становлять переміни періодичного характеру залежно від часу і простору. У звичайних періодичних функціях одна перемінна змінюється безперервно, а друга зростає для того, щоб почати потім період зменшення і, дійшовши до його межі, знову почати зростати. В періодичній функції елементів справа йде інакше: тут маса елементів не зростає безперервно, і всі переходи відбуваються стрибками, як від Mg до Al. Так, еквівалентність або атомність прямо перестрибує з 1 на 2, на 3 і т. д. — без переходів. І, на мою думку, саме ці властивості і є найважливіші, їх періодичність і становить суть періодичного закону»[1].

В органічній природі стрибкоподібно відбуваються переходи від одного виду до іншого.

Мічурін на основі багаторічного досвіду показав, що шляхом штучного добору можна одержати нові сорти рослин. При цьому виникнення нового сорту відбувається стрибкоподібно, як перехід від старого якісного стану до нового, як заміна старих властивостей і ознак рослини новими властивостями і новими ознаками.

---

[1] *Д. И. Менделеев,* Основы химии, т. 2, вид. 12, 1934, стор. 387.

Стрибки в розвитку суспільства. В суспільному житті розвиток теж відбувається стрибкоподібно. Стрибками в суспільстві є переходи від одного способу виробництва і суспільного ладу до іншого. Революції є, як говорить Маркс, локомотивами історії, єдино можливим засобом розв'язання суперечностей класового суспільства, заміни панування старих класів диктатурою нових класів.

Гігантським стрибком в історії є Велика Жовтнева соціалістична революція, яка означає корінний поворот у всесвітній історії людства від старого, капіталістичного світу до нового, соціалістичного світу. Жовтнева революція внесла корінні зміни в суспільне життя. Вона скинула владу поміщиків і капіталістів і встановила диктатуру пролетаріату, відкривши нову еру в розвитку всього людства.

Слід відзначити, що в суспільному житті стрибкоподібні переходи відбуваються не тільки в період революційної зміни одних суспільно-економічних формацій іншими. Класики матеріалістичної діалектики вказують також на стрибкоподібні переходи від одного якісного стану до іншого в рамках даного суспільства. Наприклад, перехід домонополістичного капіталізму в імперіалізм є теж стрибок з одного якісного стану в інший в межах однієї й тієї самої, капіталістичної, формації.

Корінні, якісні перетворення в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відбуваються також у вигляді стрибків, переходів від старого якісного стану до нового якісного стану. Так, розвиток виробництва в нашій країні, розвиток народного господарства був не простим кількісним зростанням, а якісним стрибком, що перетворив нашу Батьківщину з відсталої країни в передову, з аграрної — в індустріальну.

Різноманітність стрибків. Визнання самого факту існування стрибків у світі, що нас оточує, ще не дає повного розуміння особливостей розвитку якого-небудь конкретного процесу. Марксистський діалектичний метод учить підходити до аналізу стрибків конкретно-історично, бачити якісну відмінність і різноманітність самих стрибків.

Характер стрибка визначається природою самого предмета чи явища, що розвивається, його взаємозв'язком з іншими предметами чи явищами. Одна річ хіміко-фізичні процеси, інша — життя тварин і рослин. Процес утворен-

ня нових форм живої природи докорінно відрізняється від переходів у неживій природі: наприклад, перехід від одного сорту рослини до іншого відрізняється від переходу з одного агрегатного стану в інший. Різноманітність явищ дійсності визначає і різноманітність форм стрибкоподібних переходів.

В суспільному житті стрибкоподібні переходи теж відбуваються неоднаково. Своєрідність стрибкоподібних переходів, які відбуваються в суспільстві, яскраво видно на прикладі зміни суспільно-економічних формацій. Ця зміна відбувається різними шляхами. Так, в силу корінної протилежності соціалістичного суспільства суспільству капіталістичному для революційної зміни капіталізму соціалізмом потрібен перехідний період, тоді як для перемоги капіталізму над феодалізмом у перехідному періоді не було історичної необхідності через те, що і феодалізм і капіталізм — це однотипні формації. Заміна капіталістичного ладу соціалістичним означає корінну ломку суспільних відносин: знищення приватної власності на засоби виробництва, знищення експлуатації і поділу суспільства на ворожі класи, боротьбу проти буржуазної ідеології. Все це неможливо здійснити без періоду революційного перетворення капіталістичного суспільства в суспільство соціалістичне — періоду диктатури робітничого класу. Тимчасом перехід від феодалізму до капіталізму означав тільки зміну форми приватної власності на засоби виробництва, зміну форми експлуатації. Тому буржуазна революція звичайно завершується захопленням влади, тоді як для пролетарської революції захоплення влади є тільки її початком, початком корінної перебудови старої економіки і створення нової.

Стрибок у природі і суспільстві не являє собою самого тільки короткочасного акту. Маркс і Енгельс не раз попереджали, що перехід від буржуазного суспільства до соціалістичного не можна розуміти як несподіваний і короткочасний удар. Не можна думати, писав Енгельс, «ніби революцію можна зробити за один день. А насправді вона являє собою багаторічний процес розвитку мас в умовах, які сприяють його прискоренню» [1].

Розвиваючи положення Маркса і Енгельса, Ленін у праці «Чергові завдання Радянської влади» писав, що, за

[1] *К. Маркс, Ф. Енгельс,* Вибрані листи, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 353.

Марксом і Енгельсом, стрибки в суспільному житті — це переломи, поворотні пункти у всесвітній історії, які іноді охоплюють періоди в десять і більше років. Ленін говорить тут про епоху великих стрибків, про такий перехід від старого якісного стану до нового, який охоплює цілу смугу історичного розвитку. В таку епоху великих стрибків вирішується ціла сума надзвичайно важливих завдань, здійснення яких в результаті приводить до цілковитого знищення старої якості і утвердження нової якості.

Процес переходу від старого якісного стану до нового відбувається по-різному, залежно від характеру самого явища, від тих умов, в яких проходить даний процес. В одному випадку корінні, якісні зміни виступають як вибухи, в другому — як поступове відмирання елементів старої якості і поступове нагромадження елементів нової якості.

Закон переходу від старої якості до нової шляхом вибуху не може бути застосований до цілого ряду суспільних явищ базисного і надбудовного порядку. Цей закон обов'язковий для суспільства, поділеного на ворожі класи, але він зовсім не обов'язковий для суспільства, яке не має ворожих класів. Так, в СРСР наприкінці 20-х і в 30-х роках був здійснений протягом 8—10 років перехід у сільському господарстві від буржуазного індивідуально-селянського ладу до соціалістичного, колгоспного ладу. Це була революція, рівнозначна своїми наслідками революції в жовтні 1917 р.,— старий, буржуазний господарський лад на селі був замінений новим, соціалістичним ладом. Проте цей переворот відбувся не шляхом вибуху, тобто не шляхом повалення існуючої влади і створення нової влади, а шляхом поступового переходу від старого, буржуазного ладу на селі до нового. Сталося це тому, що робітничий клас і трудяще селянство однаково були заінтересовані в переході до вищих, соціалістичних форм сільськогосподарського виробництва. Через це ініціатива державної влади в СРСР була підтримана трудовими масами селянства, які добровільно пішли в колгоспи.

Перехід від старого якісного стану до нового, який відбувається без вибуху, шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і відмирання старої якості, не можна змішувати з еволюційною формою руху.

Не тільки стрибки, що відбуваються шляхом вибуху, але й стрибки, що відбуваються шляхом поступового переходу від старої якості до нової, є корінними змінами, вирішальними поворотами, і їх не можна зводити лише до кількісних змін. «При всій поступовості,— учить Енгельс,— перехід від однієї форми руху до другої завжди залишається стрибком, вирішальним поворотом» [1]. Отже, поступовими можуть бути не лише кількісні зміни, але і якісні зміни.

Так марксистська діалектика розкриває суть якісних змін, що відбуваються в природі і суспільстві, вказує на стрибкоподібність переходу від одного якісного стану до іншого, як на загальний об'єктивний закон розвитку. При цьому вона учить, що якісні переходи, стрибки проявляються по-різному, залежно від специфіки явища. Вони можуть відбуватися як шляхом вибуху, так і шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і поступового відмирання старої якості.

Перехід від старої якості до нової якості шляхом вибуху. Положення діалектичного методу про перехід від старої якості до нової шляхом вибуху охоплює багато явищ природи і суспільства. Своєрідність переходів, що відбуваються шляхом вибуху, полягає в тому, що вони проходять швидко, різко змінюючи природу явищ. Знищення старого і виникнення нового при цьому відбувається як акт вирішального удару.

До числа переходів від старої якості до нової шляхом вибуху в природі належить багато мікроявищ. Так, перетворення двох фотонів в електрон і позитрон так само, як і зворотний процес перетворення електрона і позитрона в два фотони, відбувається швидко і різко. Такими ж раптовими і разовими є радіоактивне перетворення атомного ядра під впливом протона або нейтрона, що проник в нього ззовні, розпад атомних ядер під впливом космічних променів великої енергії.

У хімічних реакціях процес перетворення одного стану в інший шляхом вибуху відбувається при детонації, звичайному вибуху. При детонації вся маса даної хімічної речовини швидко, одним ударом, змінює свою хімічну природу і з вибухом перетворюється з твердого стану в газоподібний.

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 58.

В суспільному житті перехід від старої якості до нової шляхом вибуху спостерігається в умовах суспільства, поділеного на ворожі класи. Цей перехід передбачає повалення існуючої влади і створення нової влади і відбувається з ініціативи пригноблених мас, знизу, при різкому опорі пануючих класів.

Такими вибухами є революційні переходи від однієї суспільно-економічної формації до іншої, від рабовласницького ладу до феодального, від феодального до капіталістичного, від капіталістичного до соціалістичного. Заміна старого способу виробництва новим відбувається в класовому суспільстві шляхом вибуху, революції тому, що експлуататорські класи ніколи не відмовляться добровільно від свого економічного і політичного панування, що їх можна скинути тільки шляхом насильственних дій з боку експлуатованих мас. Тільки знищення старої державної влади і створення нової, тільки заміна старих суспільних відносин новими можуть внести корінні, якісні зміни в життя людей, замінити старий суспільний лад новим. Шалений опір буржуазії рухові мас до соціалізму, практика боротьби за соціалізм трудящих нашої країни, як і практика боротьби трудящих інших країн,— найяскравіший доказ цього.

Перехід від старої якості до нової якості шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і відмирання елементів старої якості. Перехід кількісних змін в якісні шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і поступового відмирання елементів старої якості характерний для багатьох явищ природи і суспільства. Своєрідність даної форми полягає в тому, що в ній процес переходу від старої якості до нової відбувається довго і поступово, відбувається без вибуху.

До числа явищ природи, де процес переходу від старого якісного стану до нового відбувається поступово, належать: перетворення організмів та їх пристосування до змінюваного середовища, розвиток різноманітних живих істот, мікроорганізмів, рослин, тварин, поява класів, рядів, сімейств, родів і видів тварин і ряд інших процесів.

Про перетворення людиноподібної мавпи в людину Енгельс говорить як про тривалий і поступовий процес. Перший крок в цьому процесі полягав у тому, що мавпи почали відвикати від допомоги рук при ходінні по землі і стали засвоювати більш і більш пряму ходу. Далі наші

предки на протязі багатьох тисячоліть поступово навчились пристосовувати до трудових операцій свою руку. Пряма хода і поступове вдосконалювання руки привели до поступової зміни як організму в цілому, так і його окремих частин. Поряд з прямою ходою, вдосконалюванням руки і зміною організму відбувалось виникнення членоподільної мови. Органи роту мавпи поступово навчались вимовляти один членоподільний звук за другим. Надзвичайно важливою ланкою в походженні людини є розвиток мозку і органів чуттів. Праця і членоподільна мова були двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок,— а разом з розвитком мозку відбувався дальший розвиток органів чуттів.

В суспільному житті прикладом такого явища, яке розвивається без вибухів, без разового знищення старого і побудови нового, є мова.

Мова як суспільне явище має свою специфіку, розвивається за іншими законами, ніж явища базисного або надбудовного характеру. Словниковий склад мови змінюється не шляхом одночасного скасування старого і створення нового, як це відбувається в галузі надбудови, а шляхом поступового поповнення існуючого словникового складу новими словами, що виникають у зв'язку з змінами умов суспільного життя, розвитком виробництва, культури і т. п. Те саме стосується і граматичної будови, яка змінюється ще повільніше, ніж основний словниковий фонд, який зберігається протягом довгого часу. Мова є продукт ряду епох, результат тривалого історичного розвитку.

Марксизм не визнає раптових вибухів у розвитку мови, раптової смерті існуючої мови і раптового виникнення нової. Розвиток мови відбувається шляхом удосконалювання основних елементів існуючої мови, відбувається поступово і довго. «Марксизм вважає, що перехід мови від старої якості до нової відбувається не шляхом вибуху, не шляхом знищення існуючої мови і створення нової, а шляхом поступового нагромадження елементів нової якості, отже, шляхом поступового відмирання елементів старої якості» [1].

Невірним є твердження, ніби численні факти схрещування мов, що мали місце в історії, відбувались як вибухи,

[1] *И. Сталін.* Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 26.

як раптові переходи від старої якості до нової якості. Схрещування мов є довгий процес, що триває сотні років.

Не можна уявляти собі схрещування мов таким чином, ніби воно дає якусь нову, третю мову, якщо, наприклад, відбувається схрещування двох мов. Схрещування мов у класових суспільствах відбувається так, що одна з мов перемагає другу, при цьому вона зберігає свій основний словниковий фонд і продовжує розвиватися за своїми внутрішніми законами, тоді як друга мова поступово втрачає свою якість і відмирає.

Шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і шляхом поступового відмирання старої якості відбувалось виникнення національних мов. Таким же шляхом відбудеться утворення спочатку зональних мов, а потім їх злиття в одну спільну міжнародну мову після перемоги соціалізму у всесвітньому масштабі. При цьому треба мати на увазі, що процес виділення зональних мов і злиття їх в одну спільну мову буде докорінно відрізнятися від процесу утворення національних мов через відмінність суспільних умов, як це було показано в третьому розділі.

Поступовий перехід від старої якості до нової має місце і в інших явищах суспільного життя. Так, розвиток радянського суспільства відбувається без вибухів, шляхом поступового переходу від старої якості до нової якості — від соціалізму до комунізму.

4. Особливості переходу від старої якості до нової якості в умовах соціалістичного суспільства

Одна з найважливіших особливостей розвитку суспільства, яке не має ворожих класів, — це поступовий характер переходу від старого якісного стану до нового якісного стану.

Маркс і Енгельс, створюючи науку про закони розвитку природи і суспільства, виходили з того, що після перемоги пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату суспільний розвиток набуде нової якісної визначеності, що виникнуть і діятимуть нові суспільні фактори, нові суспільні сили. Так, Маркс в одній з ранніх своїх праць — «Злиденність філософії» — писав, що, як тільки не буде більше класів і класового антагонізму, «*соціальні еволюції* перестануть бути *політичними революціями*».

Говорячи про заміну капіталістичного ладу соціалістичним, Маркс і Енгельс вказували на необхідність розрізняти своєрідність окремих етапів у цьому всесвітньоісторичному стрибку і своєрідність прояву загальних закономірностей на кожному з них. Якщо для повалення влади капіталу і утвердження диктатури пролетаріату потрібен соціальний вибух, пролетарська революція, то корінні перетворення суспільства після встановлення диктатури пролетаріату передбачають процес поступової заміни старого новим.

В. І. Ленін, розвиваючи в нових історичних умовах учення Маркса і Енгельса, підкреслював якісну відміну розвитку суспільства після перемоги диктатури пролетаріату. Так, у праці «Завдання пролетаріату в нашій революції» Ленін писав, що перехід від першої фази комунізму до другої буде поступовим, що «соціалізм неминуче повинен поступово перерости в комунізм...» [1]. В промові на І Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун В. І. Ленін відмітив, що коли такий переворот, як повалення царизму, знищення поміщицького землекористування, можна було здійснити порівняно легко, в центрі за кілька днів, а по всій країні за кілька тижнів, то такий переворот, як перехід від дрібних одноосібних селянських господарств до громадського обробітку землі, вимагатиме довгого часу, відбудеться за допомогою ряду поступових переходів. «...Перехід до соціалізму неможливий без цілого ряду поступових попередніх ступенів» [2].

В період утвердження в нашій країні соціалістичного способу виробництва багато дуже важливих якісних змін відбувалися саме шляхом поступового нагромадження нової якості і поступового відмирання старої якості. Таким, наприклад, був процес переходу від буржуазного індивідуально-селянського ладу до соціалістичного, колгоспного ладу.

В умовах перемігшого соціалізму в СРСР немає грунту для соціальних вибухів, політичної революції, бо в ньому нема ворожих один одному класів. Навпаки, на основі перемоги соціалістичного способу виробництва остаточно склались такі рушійні сили, як морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів і радянський

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 24, стор. 61.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 28, стор. 307.

патріотизм. Радянська держава, Комуністична партія Радянського Союзу і народ становлять єдине ціле. В таких умовах перехід від старого якісного стану до нового відбувається принципіально інакше, ніж у суспільстві, яке складається з ворожих класів. При соціалізмі стрибки, якісні зміни в суспільстві відбуваються не шляхом вибуху, а шляхом поступового подолання старого і нагромадження нового. При цьому на чолі народної боротьби за перемогу нового стоять Радянська держава і Комуністична партія. Комуністична партія і Радянська держава розкривають радянському народові перспективи розвитку соціалістичного суспільства, шляхи і засоби корінних якісних перетворень в галузі господарства, культури, науки.

XIX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу намітив грандіозну програму господарського і культурного будівництва на найближчі роки, виконання якої буде великим кроком на шляху розвитку радянського суспільства від соціалізму до комунізму.

Таким чином, в умовах соціалізму і комунізму перехід від старої якості до нової відбувається не шляхом вибуху, а шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і поступового відмирання елементів старої якості. В чому полягає своєрідність народження і утвердження нової якості в умовах соціалізму?

По-перше, в тому, що всі зміни, які відбуваються, передбачають не повалення існуючої влади і створення нової влади, а навпаки, вони проводяться з ініціативи існуючої влади, передбачають не опір широких мас трудящих, а їх найактивнішу підтримку. Корінні якісні зміни в нашій країні означають не знищення основ і принципів соціалізму, а всемірне розгортання і вдосконалювання їх.

По-друге, перехід від старого якісного стану до нового в умовах соціалізму і комунізму виключає вибухи, політичні революції і перевороти у виробничих відносинах.

По-третє, утвердження нового при соціалізмі і комунізмі є процес поступовий.

Визнання поступовості якісних змін при соціалізмі і комунізмі, проте, не слід розуміти як повільність темпу розвитку. Суспільна власність на засоби виробництва, відсутність експлуататорських класів, відсутність періодичних криз надвиробництва, а також ряд інших особливостей і переваг соціалістичного ладу приводять до того, що продуктивні сили розвиваються тут прискореним темпом.

Це підтверджується всією практикою соціалістичного будівництва в СРСР. За порівняно короткий історичний строк наша країна темпами зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, темпами розвитку культури перевершила головні капіталістичні держави і зараз іде вперед такими темпами, яких не було і не може бути в умовах капіталізму.

Слова «поступовий перехід», «поступове нагромадження нової якості» вказують не на темп розвитку, а на характер переходів від старого стану до нового стану.

5. Поступальний характер процесу розвитку

Перехід кількісних змін в корінні, якісні означає, що процес розвитку відбувається не як просте повторення пройденого, а як рух поступальний, як перехід від простого до складного, від нижчого до вищого, від старого якісного стану до нового якісного стану.

У філософії минулого, а також у сучасній буржуазній філософії великого поширення набув метафізичний погляд, за яким рух, розвиток відбувається начебто по замкнутому колу, як повторення одного й того самого, раз назавжди даного процесу.

Критикуючи метафізичний погляд на розвиток, що панував у XVIII ст., Енгельс писав: «Природа перебуває у вічному русі; це знали і тоді. Але, за тодішньою уявою, цей рух також вічно обертався в одному й тому самому колі і, таким чином, залишався, власне, на тому самому місці: він завжди приводив до одних і тих самих наслідків» [1].

За цим метафізичним поглядом зоряний світ і сонячна система залишаються такими, якими вони були споконвіку, тут ніщо не знищується і ніщо не виникає знов. Ні одна тварина, ні одна рослина на землі з найстаріших часів не стала якісно іншою. Історія суспільства начебто теж є повторенням одних і тих самих етапів. В цьому відношенні найбільш показова суспільна теорія італійського філософа Віко (1668—1744 рр.), який вважав, що суспільство робить безперервно повторювані круговороти. За теорією Віко, воно спочатку переживає період дитинства, коли

---

[1] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, стор. 20.

панують релігійний світогляд і деспотія; потім настає період юності з пануванням аристократії і рицарства; нарешті, період зрілості, коли процвітають наука і демократія і коли разом з тим суспільство іде назад, до занепаду. Період занепаду змінюється знов періодом дитинства. І так далі і так далі.

В буржуазній соціології епохи імперіалізму «теорія круговоротів» набула особливо реакційного характеру. Про це говорять погляди Шпенглера — ідеолога німецьких імперіалістів, одного з ідейних попередників фашизму. Суспільство, за Шпенглером, проходить три ступені розвитку: зародження, розквіт і занепад. Сучасний етап людської історії, заявляв він, — це начебто «етап присмерку», коли «всі досягнення сучасної культури повинні бути зруйновані». Загарбницькі війни, поневолення однієї людини другою диктуються начебто самим ходом історії людства. Особливість цивілізації XX ст. така, віщав цей мракобіс, що людина прагне до завоювання територій. Така була «філософія» одного з перших ідеологів німецьких імперіалістів.

Цілком так само про «загибель цивілізації» і «рух суспільства назад» кричать нині лакеї американських паліїв нової світової війни.

«Подібно до свині ми скочуємось до варварського існування серед брудних руїн», — твердить у своїй книзі «Шлях до порятунку» запеклий мракобіс і людиноненависник В. Фогт. «До кінця цього століття, якщо не трапиться чого-небудь непередбаченого, — віщає досить відомий ідеолог імперіалістичної реакції Б. Рассел, — може статися таке: кінець людського життя, а можливо і всякого життя на землі, повернення до варварства, об'єднання світу під владою одного уряду» (мається на увазі світове панування американських монополістів). Реакційний соціолог Альберт Швейцер у книзі «Філософія цивілізації» заявляє, що сучасна західна цивілізація перебуває в стані глибокого занепаду, бо земля начебто більше не має в резерві обдарованих народів, здатних зайняти належне місце в майбутньому. «Вихід» Альберт Швейцер бачить в тому, щоб закликати американців зайняти місце «лідера в духовному житті» людства.

Теорія «круговороту» і «присмерку» в суспільному житті спростовується всією історією і сучасним життям народів. Подібні «теорії» є ознакою глибокого загниван-

ня капіталістичного ладу. Неминуча загибель віджилого капіталістичного ладу трактується ідеологами буржуазії як загибель усієї цивілізації. Марксизм дощенту розбив всі ці домисли буржуазних філософів і соціологів.

Положення про поступальний, прогресивний розвиток у домарксистській філософії було сформульоване Гегелем у вигляді закону «заперечення заперечення». Гегелівське «заперечення заперечення» говорить, що перший стан в розвитку (тезис), заперечуваний другим, новим станом (антитезис), в свою чергу заперечується третім станом (синтезис), який у собі поєднує риси першого і другого, виступає формою примирення тезису і антитезису і становить своєрідний поворот до вихідного положення, але вже на новій, вищій основі. У Гегеля цей закон виступає як принцип побудови всієї його системи. Раціональну ідею розвитку по висхідній лінії, яка мала місце в діалектиці Гегеля, дано, таким чином, в явно містичній формі.

Маркс і Енгельс піддали гострій критиці ідеалістичну діалектику Гегеля. Вони створили новий, цілком протилежний ідеалістичній діалектиці Гегеля метод — марксистський діалектичний метод. Але в працях Маркса і Енгельса в ряді випадків зберігся вислів «заперечення заперечення», внесений у філософію Гегелем. Цілком очевидно, що вислів «заперечення заперечення», як і всі інші положення діалектики, у Маркса і Енгельса має принципіально інше значення, ніж у Гегеля.

Коли Дюрінг висунув брехливе твердження, ніби Маркс користується гегелівською формулою «заперечення заперечення» для обгрунтування своїх соціально-економічних висновків, Енгельс дав нищівну відсіч такого роду безглуздим твердженням. Маркс ніколи, писав Енгельс, не доводив історичної необхідності зміни капіталізму соціалізмом посиланням на «заперечення заперечення». Висновки Маркса завжди грунтувались на дослідженні величезного фактичного матеріалу, на даних реального історичного процесу. Маркс вкладав у цю формулу той смисл, що в дійсному світі розвиток іде по висхідній лінії, що відбувається заперечення старого новим.

В. І. Ленін теж виступав проти перекручення ворогами марксизму поняття «заперечення заперечення» в ученні Маркса. Коли в 90-х роках минулого століття представник ліберального народництва Михайловський виступив з наклепницькими вигадками проти Маркса, твердячи, ніби

Маркс свої положення доводить не чим іншим, як гегелівською «тріадою» (положення — заперечення — заперечення заперечення), Ленін дав Михайловському гостру відповідь. «...Енгельс каже, — писав Ленін, — що в Маркса ніколи й на думці не було, щоб «доводити» що б то не було гегелівськими тріадами, що Маркс тільки вивчав і досліджував дійсний процес, що він за єдиний критерій теорії визнавав вірність її з дійсністю» [1].

Таким чином, марксистський діалектичний метод вважає, що процес розвитку являє собою поступальний, висхідний рух від простого до складного, від нижчого до вищого, а не рух по колу, не просте повторення пройденого.

Сучасний період історії людства яскраво підтверджує правильність положення марксистської діалектики про поступальний характер розвитку, про неперебірний рух суспільства до комунізму як найвищої форми матеріального виробництва і суспільних відносин.

Капіталістичний спосіб виробництва, який був у свій час прогресивним, вже давно перетворився в окови суспільного розвитку. Досягши свого найвищого етапу розвитку — імперіалізму, капіталізм довів до крайності властиві йому суперечності. Самим ходом розвитку суспільства було поставлене питання про пролетарську революцію.

Перемога соціалізму і успішне будівництво комунізму в СРСР, соціалістичне будівництво в країнах народної демократії, могутній комуністичний рух в країнах капіталізму, посилення боротьби народів колоніальних країн проти своїх імперіалістичних поневолювачів — все це говорить про неперебірність розвитку в напрямі до комунізму.

Могутній рух за міцний мир і демократію, за зрив планів паліїв війни, за незалежність і суверенітет народів є тією формою виступу мас, яка виражає насущні життєві інтереси трудящих класів. Знаменно, що народи світу все більше й більше переконуються в тому, що тільки комуністичні партії є послідовними борцями проти імперіалістичного гніту і воєн, що тільки під прапором марксизму-ленінізму можна внести корінні зміни в становище трудящих, врятуватися від споконвічного рабства, безробіття, злиднів і розорення.

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 1, стор. 140.

Проти боротьби мас за соціалізм і демократію виступають сили імперіалізму і реакції. Відживаючі класи намагаються всіма способами відвернути свою неминучу загибель. Але хоч би як шаленіли імперіалісти, їм не спинити руху суспільства вперед, не зламати волі і прагнення мас до миру, демократії, соціалізму. Закономірність історичного розвитку така, що в жорстокій боротьбі між новим і старим перемагають передові класи, бо вони виражають об'єктивні потреби дальшого поступального розвитку суспільства. «Ми живемо в такий вік,— сказав В. М. Молотов,— коли всі дороги ведуть до комунізму».

Таким чином, ми бачимо, що рух по висхідній лінії від нижчого до вищого, від простого до складного є непорушним законом розвитку. У порівнянні з старим новий якісний стан предмета або явища виступає як багатший і повніший за своїм змістом.

Утвердження нового якісного стану означає заперечення, подолання старого якісного стану. Але це заперечення старого якісного стану новим не можна розуміти як просте відкидання, як заперечення наступницького зв'язку між старим і новим.

В діалектиці, говорив Енгельс, заперечувати — не значить просто сказати «ні», або оголосити річ неіснуючою, або знищити її будь-яким способом. Слід пам'ятати, що нове виростає на базі старого і включає в себе все позитивне, що було в старому. «Не голе заперечення, не пусте заперечення,— писав Ленін,— *не скептичне* заперечення, вагання, сумнів характерне і істотне в діалектиці,— яка, безперечно, має в собі елемент заперечення і до того ж як найважливіший свій елемент,— ні, а заперечення, як момент зв'язку, як момент розвитку, з удержанням позитивного...» [1].

Кожна нова суспільно-економічна формація зберігає і розвиває далі те позитивне, що було створене попередніми поколіннями людей, розвиває продуктивні сили, науку і культуру. Й. В. Сталін висміяв тих горе-марксистів, які твердили, що пролетаріат не повинен користуватися старими технічними досягненнями, а повинен знищити старі, «буржуазні» залізниці, будинки, верстати, устаткування і все створити заново, і які дістали за це прізвисько «троглодитів».

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 197.

Закономірність, обов'язковість поступального розвитку, проте, не виключає тимчасових відхилень від основної тенденції руху вперед.

Марксистський діалектичний метод учить бачити не тільки висхідну прогресивну лінію розвитку в природі і суспільстві, але й можливі тимчасові відступи, назадні рухи, наприклад реакційні рухи в суспільному житті. Розвиток по висхідній лінії — це складний і суперечливий процес, який об'єктивно може містити і елементи руху назад, зигзаги і т. п. «...Уявляти собі, що всесвітня історія,— писав Ленін,— йде плавно і акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично невірно» [1].

Історія знає такі рухи назад, як реставрація династії Бурбонів у Франції після розгрому Наполеона I, епоха реакції в Росії після поразки революції 1905—1907 рр., гітлерівський режим в Німеччині в 1933—1945 рр., процес фашизації держави в США і т. д.

Закономірність розвитку така, що, незважаючи на тимчасові відпливи і відступи, поступальний рух кінець кінцем прокладає собі шлях. Справді, хоч як лютувало царське самодержавство в період реакції, хоч яких жорстоких заходів вживало воно проти пролетаріату, перемога кінець кінцем залишилась на боці останнього. Те саме можна сказати і про фашизм. Встановлення в ряді буржуазних країн відкритої фашистської диктатури — це, безумовно, рух назад, тимчасова перемога реакції. Але, як показує практика революційної боротьби, панування фашизму тимчасове, минуще. Характерним прикладом є факт краху в ряді країн в ході і в результаті другої світової війни реакційних, фашистських і профашистських, режимів.

Такі є основні положення марксистсько-ленінської діалектики про розвиток як перехід кількісних змін в корінні, якісні зміни Яке ж їх значення для практичної діяльності Комуністичної партії?

6. Значення марксистського положення про розвиток як перехід кількісних змін в якісні для практичної діяльності Комуністичної партії

Розгляд розвитку як переходу кількісних змін в корінні, якісні, застосування цього положення до історії су-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 22, стор. 287.

спільства, до практичної діяльності партії пролетаріату приводить до дуже важливих революційних висновків.

Оскільки перехід кількісних змін в корінні, якісні є законом розвитку, то з цього випливає, що революційні перевороти, здійснювані пригнобленими класами, є явище закономірне і природне, що для переходу від капіталізму до соціалізму існує тільки один шлях, шлях корінних, якісних змін капіталістичного ладу, шлях революції, що в політиці треба бути революціонером, а не реформістом.

Прихильники метафізики, вороги діалектики і соціалізму, бояться революційного методу пізнання і перетворення суспільного життя. Всякого роду реформісти у своїх спробах обгрунтувати «мирне вростання» капіталізму в соціалізм, виправдати свою відмову від пролетарської революції і диктатури пролетаріату виходять з метафізичного заперечення корінних, якісних суспільних перетворень шляхом стрибків, революцій. Вони твердять про «плановий», «гармонійний» розвиток капіталістичного суспільства, без соціальних вибухів і потрясінь.

«Економісти», меншовики, ревізіоністи II Інтернаціоналу виступали проти рішучої боротьби з капіталом, намагалися звести робітничий рух до форм, прийнятних для буржуазії. В галузі філософії, вказував Ленін, ревізіоністи пленталися в хвості буржуазної професорської «науки», опошляли марксистську філософію, заміняли марксистську революційну діалектику, що була на їх думку надто «хитра», буржуазною теорією еволюції, як теорією «простою» і спокійною.

Опортуністи посилено пропагували пресловуту «теорію продуктивних сил», смисл якої полягає в тому, що розвиток капіталістичної економіки начебто сам собою, автоматично приводить до соціалізму.

Опортуністичну лінію слугування буржуазії в наш час продовжують правосоціалістичні лідери, але роблять це в ще більш мерзенній формі, ніж їх попередники. Вони твердять, ніби перехід до соціалізму можливий шляхом поступового перетворення капіталістичних підприємств у «соціалістичні», перетворення буржуазної держави в державу «соціалістичну». Таким чином, вони не виступають прямо і одверто як противники соціалістичного перетворення суспільства, як вороги демократії. Навпаки, вони клянуться в своїй відданості справі демократії і соціалізму. Але вони водночас відкидають той єдино можливий

шлях переходу від капіталізму до соціалізму, який вказує трудящим марксизм-ленінізм, шлях революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне, знищення буржуазної держави і приватної власності на засоби виробництва.

В цьому відношенні показові міркування такого правого соціаліста, як недавно померлий лідер австрійських правих соціалістів Реннер. У своїй праці «Новий світ і соціалізм» він твердив, що начебто тепер суперечність між працею і капіталом «не є типовою і не визначає хід розвитку». Виступаючи як одвертий апологет буржуазної демократії, Реннер заявляв, що найбільш підходящим інститутом для мирного здійснення соціалізму є буржуазна держава з її атрибутами «демократії» і «народоправства», яка начебто здатна відстоювати інтереси «всіх класів», «всіх верств суспільства». Раз в державному апараті нині більшість становлять соціалісти і профспілкові працівники, говорив Реннер, то мова повинна йти тільки про те, щоб останні перемогли на парламентських виборах, як це вдалося в 1945 р. лейбористам в Англії.

Цілком так само міркують і інші праві соціалісти.

Так, у книгах лейбористських ідеологів («Соціалізм. Нові міркування про принципи» і «Нові фабіанські нариси»), які вийшли в 1952 р., всіляко доводиться, що сучасний капіталізм нібито «трансформувався», зазнав «корінних» змін, що він уже являє собою «не буржуазне суспільство, а післякапіталістичне суспільство».

В цих творах проводиться та думка, що в Англії сьогодні нема протилежних один одному класів, а сучасна англійська держава «більше не є виконавчим комітетом буржуазії: буржуазія стає управляючим, який працює на суспільство». Виступаючи проти ідеї революційної заміни капіталізму соціалізмом, автори цих книг твердять, що «не існує двох основних і протилежних систем, а є лише безконечна серія перехідних ступенів», при цьому під «серією перехідних ступенів» розуміється не що інше, як державно-монополістичний капіталізм, підпорядкування державного апарату великим монополіям.

Таким чином, виступаючи на словах за соціалізм, праві соціалісти на ділі прагнуть вдержати трудящі маси капіталістичних країн в кайданах імперіалістичного рабства, переконати їх в «необхідності» збереження капіталістичного ладу.

Твердження правих соціалістів про те, що нібито можливе перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне без ломки революційним шляхом капіталістичних порядків, спростовується всім досвідом історії. Історія учить, що ні один суспільний лад не уступає місця іншому без корінної ломки його економічних і політичних основ, ні один пануючий клас не уступає місця іншому без боротьби, без рішучих боїв.

Буржуазія ніколи не відмовиться від своїх переваг, ніколи не передасть засобів виробництва і політичної влади в руки всього суспільства. Перехід від капіталізму до соціалізму може бути здійснений тільки шляхом корінних, якісних змін старого, капіталістичного ладу, шляхом революції. Ми зробили б дуже безглуздо, писав Енгельс, коли б згорнули руки і стали спокійно чекати, поки одержимо свої права. Нас, пролетарів, ніхто не визволить, якщо ми не визволимо себе *самі*.

Ось чому класики марксизму-ленінізму звертали особливу увагу на те, щоб показати пролетаріатові і широким масам трудящих, що свого визволення вони можуть добитися тільки шляхом пролетарської революції і завоювання диктатури пролетаріату. Перемога над буржуазією, говорили вони, неможлива без рішучої ломки старого економічного і політичного укладу, без довгої і упертої боротьби.

Сила Комуністичної партії Радянського Союзу в тому, що вона у своїй практичній діяльності виходила і виходить з цього марксистсько-ленінського положення. Так, в період II з'їзду партії вирішувалось питання, яким шляхом піде російський робітничий рух — шляхом послідовної революційної боротьби проти царизму і капіталізму, шляхом боротьби за диктатуру пролетаріату чи він зведеться до часткових реформ, стане на шлях пристосування до царизму і капіталізму. Зіткнулись два різні принципи — революційний, що його захищав Ленін і ленінці, і опортуністичний, що його захищали меншовики. Перемогу здобули ідеологічні принципи ленінізму, і це відіграло надзвичайно важливу роль в розвитку партії і революції, в розвитку всього міжнародного революційного руху. Вся практика подальшої боротьби робітничого класу Росії підтвердила правильність і життєвість принципів ленінізму. Починаючи з II з'їзду і до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія тримала

курс на перемогу революції, послідовно проводила революційну лінію, яка відповідала корінним інтересам пролетаріату, селянства і всіх народів Росії.

В роки першої російської революції (1905—1907 рр.) більшовики тримали курс на розгортання народної революції і її перемогу, на перерастання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. В чорні роки столипінської реакції партія більшовиків використала наявну обстановку для зміцнення своїх рядів, для підготовки нової революції.

В тяжких умовах імперіалістичної війни (1914—1918 рр.) партія більшовиків вела боротьбу за перетворення імперіалістичної війни в громадянську, за повалення влади імперіалістів. Комуністична партія очолила боротьбу трудящих Росії за перемогу буржуазно-демократичної революції в лютому 1917 р., привела народ до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В період боротьби за побудову соціалізму в СРСР Комуністична партія також виходила з марксистсько-ленінського положення про необхідність корінних, якісних змін. Радянський народ здійснив вироблений партією план індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. Результатом виконання цього плану було те, що «наша Батьківщина зробила гігантський стрибок вперед, перетворилася з відсталої аграрної країни в могутню індустріально-колгоспну соціалістичну державу» [1].

Історія трьох революцій і практика соціалістичного будівництва в нашій країні з усією переконливістю показують, що революційна стратегія і тактика Комуністичної партії вказує єдино вірний шлях боротьби мас за своє визволення від капіталістичної експлуатації, за широкі соціалістичні перетворення.

Відстоюючи і розвиваючи ідею революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне, класики марксизму-ленінізму попереджали, що не можна перестрибувати через незжиті етапи робітничого руху, не можна розв'язувати завдання революційного перетворення суспільства без попередньої підготовки. Марксистське розуміння форм і методів революційної класової боротьби виключає як реформістське визнання тільки часткових вимог, що не зачіпають основ капіталізму, так і різного

[1] «П'ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903—1953)», стор. 20.

роду лівацькі заскоки, вимоги раптових, непідготовлених «стрибків».

Поряд з ревізіоністами II Інтернаціоналу, що визнають тільки часткові реформи як єдиний засіб переходу від капіталізму до соціалізму, ворогами марксизму є анархісти. Заперечуючи еволюційну форму розвитку, анархісти відкидають підготовчу роботу для революції і перетворюють революцію в спалахопускання. Незважаючи на формальну відмінність, у реформістів і анархістів існує те спільне, що і ті і другі виступають проти організованої революційної боротьби робітничого класу, проти завоювання диктатури пролетаріату. І ті і другі є провідниками буржуазного впливу, агентами буржуазії в робітничому русі. «І ті, і другі, — писав Ленін, — гальмують найважливішу, найнасущнішу справу: згуртування робітників у великі, сильні, добре функціонуючі, здатні при *всяких* умовах добре функціонувати, організації, пройняті духом класової боротьби, ясно усвідомлюючі свої цілі, виховувані в дійсно марксистському світогляді» [1].

Комуністична партія завжди вела нещадну боротьбу проти прояву різного роду лівацьких заскоків. Так, у квітні 1917 р., коли твердо визначилось завдання переходу від першого етапу революції (буржуазно-демократичної) до другого етапу (революції соціалістичної), знайшлися в партії окремі люди, які запропонували негайно взятися за повалення Тимчасового уряду. Партія суворо засудила цю явно несвоєчасну, авантюристичну вимогу. Поки широкі маси робітників і селян, сп'янілі від успіхів революції і заспокоєні меншовиками та есерами, не розібралися в контрреволюційній суті Тимчасового уряду, а в Радах переважали меншовики та есери, не можна було йти на повалення панування буржуазії і утвердження диктатури пролетаріату. Комуністична партія, враховуючи це, вибрала шлях збирання сил, завоювання більшості в робітничому класі, в Радах робітничих і солдатських депутатів, залучення на сторону соціалістичної революції мільйонів трудящих, зміцнення союзу робітничого класу з трудовим селянством. І тільки після того, як це надзвичайно важке завдання було розв'язане, партія повела маси на повалення влади імперіалістів.

Партія також рішуче присікла вилазку в 1926—

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 16, стор. 308.

1927 рр. викритих згодом найлютіших ворогів народу троцькістів і зінов'євців, які вимагали негайного наступу на куркульство. В той час ще не було умов для ліквідації куркульства як класу, бо куркулі виробляли понад 600 мільйонів пудів хліба, з яких продавали на ринку 130 мільйонів пудів, а колгоспи і радгоспи могли викинути на ринок тільки 35 мільйонів пудів.

Тільки на початок 1929 р. були створені умови для масового вступу селян у колгоспи і ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації. Партія провела велику попередню роботу, раніше ніж здійснити такий революційний переворот, як колективізація сільського господарства і ліквідація куркульства як класу. Це такі заходи, як масове виробництво тракторів і машин для сільського господарства, що стало можливим внаслідок зростання соціалістичної індустрії, рішуча боротьба з куркульством під час хлібозаготівельних кампаній 1928 і 1929 рр., розвиток сільськогосподарської кооперації, яка поступово привчала селянина до колективного господарства, організація перших колгоспів і радгоспів, досвід яких показував вигоду і перевагу великого суспільного сільськогосподарського виробництва.

Матеріалістична діалектика застерігає від помилок, названих Леніним «дитячою хворобою «лівизни»». Перед комуністичними і робітничими партіями, перед усіма трудящими капіталістичного світу стоїть складне і важке завдання збирання сил, використання всіх форм і методів боротьби, кропіткої «буденної» роботи в усіх верствах трудящого населення, бо тільки така підготовча робота може привести до корінних, якісних перетворень, до торжества соціалізму. Вона зобов'язує точно враховувати об'єктивні умови, їх зрілість при проведенні тих чи інших заходів стратегічного або тактичного характеру.

Виясняючи природу і методи революційної боротьби, треба мати на увазі, що марксизм-ленінізм взагалі не проти всяких реформ і угод. Справа не в самих реформах або компромісах і угодах, а в тому вжитку, який роблять люди з реформ і угод. Марксисти, для яких головне — революційна робота, розглядають реформу як побічний продукт революції. В умовах існування буржуазної влади при революційній тактиці, коли основна тактична лінія спрямована на підготовку і перемогу революції, реформа є знаряддям розкладу буржуазної влади, знаряддям

зміцнення революції, опорним пунктом дальшого розвитку революційного руху. Тому робітничий клас і його партія повинні використовувати всі форми легальної роботи, такі, як буржуазний парламент, органи місцевого самоврядування, профспілки та інші легальні організації, розглядаючи цю діяльність як збирання сил для революційної боротьби за соціалізм.

В умовах диктатури пролетаріату джерелом реформ є революційні завоювання пролетаріату, які становлять резерв у руках пролетаріату. Реформа в умовах диктатури пролетаріату виходить від пролетарської влади і спрямована на зміцнення завоювань пролетаріату.

Положення марксистсько-ленінської діалектики про розвиток як перехід кількісних змін в корінні, якісні мають величезне значення в боротьбі радянського народу за торжество комунізму. Цілком очевидно, що такий історичний стрибок, як перехід від соціалізму до комунізму, можливий тільки при умові створення відповідних передпосилок і умов.

XIX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу намітив програму дальшого просування нашої країни вперед. Партія і уряд визначили невідкладні завдання в галузі промисловості і сільського господарства і заходи в справі дальшого поліпшення матеріального добробуту народу. На базі досягнутих успіхів у розвитку важкої промисловості є всі умови для того, щоб організувати круте піднесення виробництва предметів народного споживання, забезпечити більш швидкий розвиток легкої і харчової промисловості, подолати відставання ряду найважливіших галузей сільського господарства, поліпшити організацію державної, кооперативної і колгоспної торгівлі.

Найважливішим з поставлених партією і урядом невідкладних завдань є створення на базі дальшого зростання соціалістичної індустрії, як провідної сили в народному господарстві, достатку сільськогосподарських продуктів. В СРСР є міцний фундамент соціалістичної економіки — всебічно розвинута і технічно досконала важка індустрія. Радянське сільське господарство являє собою найбільш велике і найбільш механізоване сільське господарство в світі. Колгоспний лад, що утвердився під керівництвом Комуністичної партії, довів свою життєву силу як в роки мирного будівництва, так і в роки

війни. Проте рівень сільськогосподарського виробництва не задовольняв повною мірою зростаючих потреб населення в продуктах харчування і легкої промисловості — в сировині. Комуністична партія послідовно проводила курс на індустріалізацію країни, на створення важкої індустрії, як вирішальної умови розвитку всіх галузей народного господарства, і добилася в цьому величезних успіхів. Одночасно високими темпами розвивати важку промисловість, сільське господарство і легку промисловість не було можливості. Тепер, коли створено всі передумови (технічно досконала важка індустрія і значно зміцнілі колгоспи), є цілковита можливість забезпечити круте піднесення всіх галузей сільського господарства і протягом двох-трьох років різко підвищити забезпеченість всього населення продовольчими товарами і разом з тим забезпечити всій масі колгоспного селянства більш високий рівень матеріального добробуту.

Виконання поставлених партією і урядом завдань означатиме новий гігантський якісний стрибок в розвитку радянського сільського господарства, а разом з ним і всього соціалістичного суспільного виробництва, приведе до рішучого піднесення добробуту народу.

Закон переходу кількісних змін в корінні, якісні має величезне значення і для розвитку природознавства. Багато природодослідників рухали вперед науку, стихійно або свідомо застосовуючи діалектичний метод підходу до досліджуваних явищ. Так, Менделєєв застосував закон про перехід кількості в якість і, відкривши періодичний закон хімічних елементів, зробив науковий подвиг. Тімірязєв, Мічурін, Павлов, Вільямс та інші видатні вчені, зрозумівши розвиток як виникнення якісно нового, що включає круті повороти, стрибки, перериви поступовості в розвитку, посунули науку далеко вперед.

Застосовуючи діалектичний метод пізнання, радянські вчені проникають все глибше і глибше в таємниці природи.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Перехід кількісних змін в корінні, якісні є одним з найбільш загальних законів розвитку природи і суспільства. Марксистська діалектика показує, що процес розвитку є перехід від незначних кількісних змін до змін

корінних, якісних, що якісні зміни настають у вигляді стрибкоподібного переходу від одного стану до іншого.

Марксистська діалектика вказує на різноманітність форм стрибків, на різні шляхи переходу від старої якості до нової. Вона вчить розуміти процес розвитку як рух по висхідній лінії, як перехід від простого до складного, від нижчого до вищого.

Діалектичне розуміння розвитку цілком протилежне метафізичному. Метафізика, зводячи процес розвитку лише до кількісних змін, до простого повторення пройденого, суперечить даним наук і суспільній практиці.

Виявлення і застосування закону переходу кількісних змін в корінні, якісні зміни в явищах суспільного життя має класову основу. Тільки робітничий клас і Комуністична партія можуть дати повне і всебічне наукове висвітлення цього закону і використати його в практичній діяльності. Сучасна буржуазія та її філософи заперечують закон переходу кількісних змін в якісні, для того щоб вдержати маси від рішучого виступу проти капіталістичного ладу.

Положення марксистського діалектичного методу про розвиток як перехід кількісних змін в корінні, якісні зміни є одним з керівних принципів у практичній діяльності партії робітничого класу. Воно зобов'язує в політиці бути революціонером, а не реформістом.

Розділ шостий

☆

РОЗВИТОК ЯК БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ

1. Корінна протилежність марксистського діалектичного методу метафізиці в питанні про джерело і внутрішній зміст процесу розвитку

Джерелом і внутрішнім змістом процесу розвитку є боротьба протилежностей.

Характеризуючи марксистський діалектичний метод, класики марксизму-ленінізму виділяють боротьбу протилежностей як головну рису всього діалектичного процесу розвитку.

«...Рушійне начало всякого розвитку, — писав Енгельс,— поділ на протилежності, їх боротьба і розв'язання...» [1]. Визнання внутрішніх суперечностей в предметах і явищах природи В. І. Ленін вважав ядром всієї марксистської діалектики як науки. «У власному розумінні діалектика є вивчення суперечності *в самій суті предметів...*» [2],— писав він.

На протилежність метафізиці діалектика виходить з того, що предметам природи, явищам природи властиві внутрішні суперечності. Марксистський діалектичний метод розглядає явища природи як вічно рухомі і мінливі, а розвиток природи — як результат розвитку суперечностей в природі, результат взаємодіяння протилежних сил.

На протязі всієї історії філософії питання про джерело розвитку в природі було каменем спотикання для ідеалістів і метафізиків. Не будучи спроможні дати

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 296.

[2] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 237.

наукове розв'язання цього питання, вони апелювали до надприродних сил або ж обминали це питання.

На протилежність ідеалізмові і метафізиці діалектичний матеріалізм бачить джерело розвитку у внутрішній боротьбі протилежностей, об'єктивно властивих кожному предметові, явищу.

Процес розвитку від нижчого до вищого в природі і суспільстві проходить не в порядку гармонійного розгортання явищ, а в порядку розкриття суперечностей, в порядку «боротьби» протилежностей.

Характеризуючи цю закономірність розвитку, Й. В. Сталін писав: «На протилежність метафізиці діалектика виходить з того, що предметам природи, явищам природи властиві внутрішні суперечності, бо всі вони мають свою негативну і позитивну сторону, своє минуле і майбутнє, своє те, що відживає, і те, що розвивається, що боротьба цих протилежностей, боротьба між старим і новим, між тим, що відмирає, і тим, що народжується, між тим, що відживає, і тим, що розвивається, становить внутрішній зміст процесу розвитку, внутрішній зміст перетворення кількісних змін в якісні» [1].

Розкриття процесу розвитку як боротьби протилежностей дає змогу конкретніше і глибше пізнати суть *всіх* основних рис марксистського діалектичного методу. Боротьба протилежностей є особливий вид взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ, взаємодіяння протилежних сил в природі і суспільстві.

З точки зору матеріалістичної діалектики сама природа має в собі джерела і причини свого розвитку. Марксистський діалектичний метод спростовує твердження ідеалістів про те, що дійсні причини розвитку предметів і явищ треба шукати начебто не в матерії, а поза нею, тобто в дусі, в надприродній силі. Метафізичне заперечення внутрішніх суперечностей в природі і в суспільстві веде до антинаукового, ідеалістичного визнання надприродних, нематеріальних джерел руху. Метафізично мислячі філософи розглядають наявність суперечностей в пізнанні як «довід» на користь тверджень про непізнаванність світу, як ознаку безсилля людського розуму. Метафізичний метод веде до ідеалізму.

---

[1] *Й. Сталін,* Питання ленінізму, стор. 501.

Дані історії філософії і науки цілком підтверджують це. Так, наприклад, старогрецький філософ Арістотель шукав джерело руху реальних речей не в самій матерії, яку він вважав інертною, а в «чистій формі», тобто поза матерією. Це привело Арістотеля до визнання божественного перворушія, тобто до відступу від матеріалізму в сторону ідеалізму.

Німецький філософ І. Кант твердив, що всі протилежні сили в природі нейтралізують одна одну і в результаті цього в природі нема начебто внутрішнього джерела руху. З цього метафізичного положення Кант зробив ідеалістичний висновок: «Світ в його цілому сам по собі є ніщо, і тільки волею іншого він є щось». Кант розглядав суперечності конечного і безконечного в природі не як об'єктивно існуючі, а як доказ безсилля людського розуму пізнати світ і прагнув підпорядкувати науку релігії, принизити знання, щоб розчистити місце вірі.

Не тільки філософи, але й природодослідники робили ідеалістичні висновки, не розуміючи внутрішніх суперечностей в предметах і явищах природи. Так, Ньютон, відкривши об'єктивні закони механічного руху, метафізично підійшов до питання про джерело руху планет навколо Сонця. Ньютон бачив це джерело не у взаємодіянні протилежних сил в природі, а в нематеріальній силі, тобто в богові, який начебто дав світові, зокрема тілам сонячної системи, «перший поштовх».

Буржуазні вчені-біологи XIX—XX ст., не вміючи знайти дійсні рушійні сили зміни організмів, говорять про містичну, нематеріальну «життєву силу» (так звані «віталісти»).

Так, метафізичний метод, відкидаючи внутрішні суперечності в природі, виявляється шляхом до ідеалізму в природничих науках.

Як було показано в попередніх розділах книги, в історії філософії, соціології і природознавства борються два протилежні розуміння, дві протилежні концепції розвитку: метафізична і діалектична.

Метафізики зводять процес розвитку до зменшення або збільшення того самого, до повторення пройденого, заперечуючи виникнення нового і його боротьбу із старим.

Матеріалістична діалектика розуміє розвиток як виникнення нового, як перехід до вищого якісного стану і бачить джерело розвитку в боротьбі протилежностей.

Характеризуючи метафізичну і діалектичну концепції розвитку, В. І. Ленін писав:

«При першій концепції руху залишається в тіні *самоух*, його *рушійна* сила, його джерело, його мотив (або це джерело переноситься *назовні* — бог, суб'єкт etc.). При другій концепції головна увага спрямовується саме на пізнання *джерела «самого»* руху... *Тільки* друга дає ключ до «саморуху» всього існуючого; тільки вона дає ключ до «стрибків», до «перериву поступовості», до «перетворення в протилежність», до знищення старого і виникнення нового» [1].

Діалектичний матеріалізм веде боротьбу проти метафізичного підходу до природи і до суспільства. Викриття метафізики в питанні про суперечності процесу розвитку означало удар і по ідеалізму.

Класики марксизму-ленінізму, піддавши нещадній критиці метафізичний підхід до явищ природи і суспільства, показали, що метафізичний метод, заперечуючи внутрішню суперечливість предметів і явищ, веде, кінець кінцем, до ідеалістичного тлумачення світу.

Ф. Енгельс у своїй праці «Анти-Дюрінг» викрив метафізичне твердження Дюрінга про те, що світ колись перебував у «рівному самому собі стані» абсолютного спокою і що в природі немає начебто ніяких внутрішніх суперечностей. Енгельс показав, що, хоч Дюрінг на словах пропонував заборонити релігію в своїй утопічній «соціалітарній державі майбутнього», проте на ділі він, заперечуючи внутрішні суперечності в природі, давав підстави для ідеалістичного висновку про бога як джерело руху в світі.

На протязі століть ідеологи рабовласницького, феодального і буржуазного експлуататорських класів ненауково, метафізично і ідеалістично трактували питання про розвиток суспільства. Вони вбачали рушійну силу розвитку суспільства не в самому суспільстві, а поза ним — в «божественному провидінні», «долі», «фатумі», не в умовах матеріального життя суспільства, а в «волі» «героїв-одиночок», завойовників, покорителів держав і т. д.

В сучасних умовах метафізичне заперечення і затушовування внутрішніх суперечностей в капіталістичному

---

[1] *В. І. Ленін,* Философские тетради, стор. 328.

суспільстві є ідеологічною зброєю імперіалістичної реакції.

Праві соціалісти, виступаючи проти Марксової теорії класової боротьби, заперечують наявність непримиримих суперечностей імперіалізму. Вони твердять про те, що начебто настало «примирення» буржуазії і пролетаріату, про те, що начебто соціалізм став у наші дні «справою всіх класів». Так метафізики перекручують процес розвитку, заперечуючи його внутрішню суперечливість. Глибоке вивчення об'єктивної закономірності розвитку матеріального світу вимагає непримиренної боротьби проти метафізичного методу і ідеалізму в питанні про суперечності.

2. Загальний характер закону розвитку як боротьби протилежностей

Одним з улюблених прийомів сучасних метафізиків у боротьбі проти діалектичного методу Маркса є твердження про те, що внутрішні суперечності в предметах і явищах природи і суспільства, які розкриваються наукою, свідчать нібито тільки про помилки в мисленні, являють собою тільки логічні, а не життєві суперечності. Ці аргументи ворогів діалектики повністю викриваються даними науки і практики.

Зібраний за багато століть історії природничих наук матеріал про будову і рух тіл, про розвиток рослин і тварин незаперечно доводить, що природі властиві об'єктивні внутрішні суперечності, які існують незалежно від свідомості людей. Всі предмети і явища мають свою негативну і позитивну сторону, своє минуле і майбутнє, те, що відживає, і те, що розвивається, старе і нове.

Ці сторони предметів і явищ називаються *протилежностями*. Відношення (боротьба) протилежностей, які є рушійною силою розвитку, називаються діалектичними *суперечностями*.

В процесі розвитку предметів і явищ, в їх внутрішньому змісті виявляються схожі або відмінні одна від одної риси. Ці відмінності бувають неістотними або істотними, а в певних умовах доходять до прямої протилежності одна одній. Для правильного розуміння закону боротьби протилежностей слід мати на увазі, що поняття протилежності має два значення:

а) для означення кожної з сторін суперечностей, наприклад, нового і старого, позитивної і негативної сторін і т. д.

б) для означення вищого ступеня загострення суперечностей, наприклад, коли ми говоримо, що суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами капіталістичного суспільства неминуче перетворюється в протилежність.

Поняття *відміни* означає складність, неоднаковість предметів і явищ в їх внутрішньому змісті. Відміни — одна з форм прояву суперечностей. Основа істотних відмін корениться в самій суті предметів і явищ. Неістотні відміни зумовлені побічними, менш важливими, іноді навіть випадковими обставинами.

Внутрішні суперечності в неорганічній природі. Наука розкрила внутрішні суперечності в такому явищі природи, як механічний рух тіл у просторі. Як вказував Ф. Енгельс, «рух сам є суперечність; вже просте механічне переміщення може здійснитися лише в силу того, що тіло в один і той самий момент часу перебуває в даному місці і одночасно — в іншому, що воно перебуває в одному й тому самому місці і не перебуває в ньому. Постійне виникнення і одночасне розв'язання цієї суперечності — і є саме рух» [1].

Тіло, що рухається, *перебуває* в певному місці (оскільки тіло реально існує в просторі і в часі) і в той же час *не перебуває* в ньому (оскільки відбувається *процес* руху тіла). В цьому факті проявляється суперечність перервності і неперервності простору і часу.

В. І. Ленін писав: «Рух є єдність неперервності (часу і простору) і перервності (часу і простору). Рух є суперечність, є єдність суперечностей» [2].

Наука давно виявила сили, які суперечать одна одній і в той же час властиві самій природі: притягання і відштовхування.

Критикуючи точку зору сучасних йому природодослідників, які однобічно вважали, що тільки притягання є необхідна властивість матерії, Ф. Енгельс підкреслював, що «істинна теорія матерії повинна приділити відштовхуванню таке ж важливе місце, як і притяганню, і що тео-

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 103.

[2] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 241.

рія матерії, яка грунтується тільки на притяганні, хибна, недостатня, половинчаста»[1]. Дослідження сучасної науки показали величезну роль не тільки притягання, але й відштовхування в механіці і фізиці (в тому числі роль світлового тиснення).

Поряд з притяганням і відштовхуванням відомі внутрішні суперечності позитивної і негативної електрики, північного і південного полюсів магнітного поля і т. д. Експериментальні дослідження незаперечно довели, що всі ці суперечності існують поза і незалежно від свідомості людей і внутрішньо властиві кожному атомові всякої речовини. Ядра атомів мають позитивний електричний заряд, а периферичні електрони, що обертаються навколо ядер, мають негативний заряд. Магнітне поле в атомах теж виявляє протилежні полюси: північний і південний. В ядрах атомів діють протилежні сили зчеплення, *притягання* і *відштовхування* елементарних частинок (нейтронів і протонів), з яких складаються ці ядра.

Фізична наука показала, що «елементарні» частинки мають водночас протилежні властивості хвиль і частинок. Було встановлено, що світло поширюється, як потік найдрібніших частинок, що називаються фотонами. В той же час взаємне посилення або ослаблення світлових променів (інтерференція), а також загинання променя світла за перешкоду при проходженні його через вузькі щілини (дифракція) свідчать про його хвильові властивості. Рухомим електронам також властива ця суперечність властивостей хвилі і частинки. Хвильові властивості електронів використовуються з успіхом в техніці, наприклад для створення електронних мікроскопів.

Буржуазні вчені, метафізики і ідеалісти, перекручуючи нові факти, відкриті наукою, заявляють про «незрозумілі фокуси» природи. Вони заговорили навіть про «свободу волі» і про «свідомість» електронів, які начебто, коли «хочуть», поводяться, як хвилі, або, навпаки, як частинки.

Тільки з позицій діалектичного матеріалізму радянська наука змогла правильно оцінити значення нових відкриттів у фізиці і викрити спроби ідеалістичного і метафізичного їх тлумачення. Радянські фізики дали експериментальне спростування метафізичного погляду, який розриває корпускулярну і хвильову сторони матерії.

---

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 179.

Вони довели, що хвильові і корпускулярні властивості матерії невідривні одна від одної.

«Дуже поширений погляд,— писав С. І. Вавілов,— що в дослідах одного типу (наприклад, в досліді з кільцями Ньютона) світло поводиться цілком так само, як хвильовий рух, а в дослідах іншого типу (наприклад, вицвітання фарбованої тканини) світло цілком проявляє себе, як потік частинок. Але це помилка. Якщо дослід Ньютона робити з надзвичайно слабим світлом, то при деяких умовах є можливість спостерігати статистичні безладні коливання яскравості світлих кілець, які свідчать про те, що енергія світла і в цьому типово хвильовому явищі зосереджена в окремих центрах фотону. З другого боку, якщо освітлювати фарбовану тканину через вузькі отвори, то при вицвітанні виявляються дифракційні явища»[1]. *Речовина і світло одночасно мають властивості хвиль і частинок.*

Внутрішні суперечності в атомах, відкриті сучасною фізикою, спростували метафізичний підхід до матерії як начебто пасивної маси речовини, що не знає внутрішніх імпульсів до руху.

Наука показала, що взаємодіяння протилежних сил, внутрішніх суперечностей електричних, магнітних, світлових та інших фізичних процесів є внутрішнім змістом безперервних перетворень, змін, руйнувань і творень, які відбуваються в найглибших надрах матерії, що розвивається. Відкриття, пізнання цих внутрішніх суперечностей дає змогу оволодівати силами природи і використовувати їх у виробництві. Пізнання цих внутрішніх суперечностей дало змогу оволодіти таким новим могутнім джерелом енергії, як атомна енергія. Таким чином, нові відкриття фізики цілком підтвердили положення марксистської діалектики про суперечності, властиві предметам неорганічної природи.

Внутрішні суперечності в явищах органічної, живої природи. Внутрішньо суперечливим є процес обміну речовин у високоорганізованих білкових тілах. Без цього обміну речовин нема життя. Суть обміну речовин полягає саме в тому, що потрібні для організму речовини, які доставляються з їжею ззовні, асимілюються організмом, перетворюються в органічну складову частину тіла цієї живої істоти.

[1] *С. И. Вавилов,* Глаз и Солнце, АН СРСР, 1950, стор. 43—44.

Але цей процес асиміляції, тобто творення, відбувається в нерозривному органічному зв'язку з прямо протилежним процесом руйнування або дисиміляції в живій речовині. При цьому виявляється, що це руйнування — дисиміляція — в процесі обміну речовин є неодмінною умовою протилежного процесу творення. Це має місце тому, що руйнування, згоряння живої речовини всередині організму звільняє ту енергію, яка затрачується на процеси синтезу, асиміляції організмом умов зовнішнього середовища.

Творення і руйнування, асиміляція і дисиміляція нерозривно зв'язані в живому організмі, в кожній частині живого тіла, в кожній клітині живого організму, в живій речовині. Без цієї, внутрішньої для життя, суперечності неможливі всі інші основні явища життя — розмноження, ріст, подразливість, внутрішній рух. Як тільки припиняється процес обміну речовин, припиняється і життя. Пізнання цієї важливої внутрішньої суперечності дає можливість активно впливати на процес обміну речовин і керувати ним через зміну умов життя організму.

Живим організмам властива внутрішня суперечність спадковості і пристосування. Суть цієї суперечності полягає в наявності у живих організмів здатності вимагати певних умов середовища (спадковість) і в здатності пристосовуватися до нових, змінених умов середовища (пристосування). Взаємодіяння цих протилежних здатностей проявляється в ході природного добору, в процесі розвитку рослинного і тваринного світу. Свідоме використання цієї суперечності має місце в рослинницькій і тваринницькій практиці. Для того щоб змінити, поліпшити який-небудь сорт зернових культур, мічурінці поступово змінюють умови життя цієї рослини, змінюють звичайний для неї тип обміну речовин. Вони розхитують консервативну спадковість рослини, тобто роблять її більш сприйнятливою до засвоєння нових умов існування. Вміло користуючись розробленими радянською агробіологією прийомами, мічурінці виховують у рослин нові, потрібні людині властивості, яких у них раніше не було, і добиваються того, що ці нові властивості стають передаваними в спадщину.

Так, в ході природного або штучного добору, в процесі взаємодіяння і боротьби протилежностей — спадковості і пристосування, боротьби старого і нового, відбу-

вається розвиток, удосконалення сортів рослин, порід тварин.

Внутрішні суперечності властиві і такій високоорганізованій матерії, як нервова система та її вищий відділ — головний мозок. Пізнання цих суперечностей має величезне значення для практичної радянської медицини, для активного удосконалювання нервової системи тварин і людини, для пізнання фізіологічної основи психічної діяльності.

І. П. Павлов — творець матеріалістичної фізіології вищої нервової діяльності — експериментально довів, що «нервова діяльність взагалі складається з явищ подразнення і гальмування. Це є немовби дві половини однієї нервової діяльності» [1].

Взаємодіяння протилежних процесів — гальмування і збудження в корі головного мозку (вироблене в ході природного розвитку тваринного світу) життєво необхідне для організму. Мозок тварини сприймає величезну кількість найрізніших сигналів, подразнень, які йдуть із зовнішнього світу. Якби всі ці подразнення, що збуджують кору мозку, приводили однаковою мірою до відповідної реакції організму, то ні про яке біологічно доцільне пристосування організму до середовища не могло б бути й мови. Реакція буквально на всі подразнення, що йдуть із зовнішнього світу, означала б загибель організму. Через це у вищій нервовій діяльності поряд з процесом збудження велику роль відіграє протилежний йому процес гальмування.

Взаємодіяння збудження і гальмування в корі головного мозку забезпечує можливість біологічно вигідних для організму реакцій на подразнення, які йдуть ззовні, тобто можливість пристосування до зовнішніх умов середовища. Так, наприклад, процес гальмування допомагає організмові реагувати не на всі, а тільки на життєво важливі для нього подразнення, що йдуть із зовнішнього світу (сигнали про наявність їжі, ворога і т. д.).

Таким чином, всі дані науки говорять про наявність внутрішніх суперечностей, властивих предметам і явищам неорганічної і органічної природи.

Тільки матеріалістична діалектика змогла в боротьбі

[1] *И. П. Павлов,* Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных, М. 1951, стор. 101.

проти метафізики і ідеалізму зробити правильні висновки з відкриттів сучасного природознавства, розглядаючи розвиток природи як результат взаємодіяння протилежних сил. Пізнання суперечностей в природі дає можливість активно використовувати сили природи в суспільно-виробничій діяльності людей.

Внутрішні суперечності в явищах суспільного життя. Класики марксизму-ленінізму відкрили об'єктивні закономірності розвитку способів виробництва матеріальних благ. Спосіб виробництва — це втілення єдності продуктивних сил і виробничих відносин в суспільному виробництві. Спільним для всіх суспільних формацій є економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил в суспільстві. Які продуктивні сили в суспільстві — такими повинні бути і виробничі відносини. Розвиток суспільного виробництва починається завжди з розвитку продуктивних сил і насамперед з зміни знарядь праці. Внаслідок цього розвитку продуктивних сил суспільства існуючі виробничі відносини відстають від розвитку виробництва. Це значить, що з форми розвитку продуктивних сил, з головного рушія їх розвитку виробничі відносини стають гальмом, перешкодою в розвитку продуктивних сил.

На основі цих внутрішніх суперечностей, властивих різним способам виробництва, в умовах приватної власності на засоби виробництва і експлуатації людини людиною розгорнулася боротьба класів, інтереси яких ворожі і непримиримі: боротьба рабів проти рабовласників у рабовласницькому суспільстві; боротьба селян-кріпаків проти феодалів-кріпосників у феодальному суспільстві; боротьба пролетарів проти буржуазії в капіталістичному суспільстві.

Передові суспільні класи, заінтересовані в дальшому розвитку продуктивних сил суспільства, борються проти реакційних суспільних класів, заінтересованих в збереженні виробничих відносин, які стали вже старими. Невідповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил, конфлікт між ними є економічною основою класової боротьби, соціальних революцій і заміни старої суспільно-економічної формації новою.

К. Маркс у своїй безсмертній праці «Капітал» відкрив внутрішні суперечності, властиві товарові і праці, яка створює товари: суперечність вартості і споживної

вартості, абстрактної і конкретної праці. Маркс показав, як розвиток цих суперечностей в процесі розширення товарного обміну і діяння закону вартості приводить неминуче до розорення і пролетаризації більшості дрібних товаровиробників, до позбавлення їх засобів і знарядь виробництва, які стають приватною власністю капіталістів.

Позбавлені знарядь праці, робітники змушені продавати свою робочу силу капіталістам, тобто наймати на фабрики і заводи, які належать капіталістам, зазнавати капіталістичної експлуатації.

Перетворення робочої сили в товар означає перетворення дрібнотоварного виробництва в капіталістичне виробництво, в якому діє об'єктивний закон виробництва додаткової вартості. Одночасно в капіталістичному суспільстві діє закон конкуренції і анархії виробництва.

Погоня конкуруючих один з одним капіталістів за додатковою вартістю веде спочатку до неухильного розширення виробництва, яке все більше набуває суспільного характеру. Проста капіталістична кооперація перетворюється в капіталістичну мануфактуру і далі у велику фабричну промисловість. Суспільний характер праці приходить в суперечність з приватною власністю капіталістів на засоби виробництва. Виникає основна для капіталістичного способу виробництва суперечність між суспільним характером процесу виробництва і приватновласницьким привласненням результатів виробництва. Ця суперечність проявляється у вигляді періодичних криз надвиробництва, масового безробіття, зубожіння трудящих мас в країнах капіталу. Основна суперечність капіталістичного способу виробництва може бути цілком розв'язана тільки шляхом соціалістичної революції, шляхом завоювання диктатури пролетаріату, шляхом ліквідації самого капіталістичного способу виробництва.

Разом з зростанням фабричного виробництва неминуче росте і згуртовується пролетаріат — основний експлуатований клас капіталістичного суспільства. Розгортається боротьба праці і капіталу. Класова боротьба пролетаріату проти буржуазії проймає всі сторони життя капіталістичного суспільства. Вона точиться в галузі економічній, політичній і ідеологічній. На сторожі капіталістичних відносин, які вже не відповідають характерові продуктивних сил, стоять глибоко ворожі пролетаріатові буржуазна держава і буржуазна ідеологія.

Революційна партія пролетаріату — Комуністична партія, озброєна марксистсько-ленінською теорією, свідомо керує класовою боротьбою пролетаріату в усіх її формах з метою завоювання робітничим класом диктатури, політичного панування, знищення буржуазної держави, побудови соціалістичного і комуністичного суспільства.

Такі є основні положення Маркса і Енгельса про виникнення і розвиток капіталістичного суспільства на основі внутрішніх суперечностей, властивих дрібнотоварному і потім капіталістичному виробництву.

Такі є основні положення Маркса і Енгельса про шляхи революційного розв'язання суперечностей капіталістичного ладу.

В. І. Ленін писав про метод Маркса в «Капіталі»: «У Маркса в «Капіталі» спочатку аналізується найбільш просте, звичайне, основне, найбільш масовидне, найбільш буденне *відношення* буржуазного (товарного) суспільства, яке мільярди разів зустрічається: обмін товарів. Аналіз розкриває в цьому найпростішому явищі (в цій «клітинці» буржуазного суспільства) *всі* суперечності (respective зародок *всіх* суперечностей) сучасного суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток (*і* зростання *і* рух) цих суперечностей і цього суспільства, в Σ[1] його окремих частин, від його початку до його кінця» [2].

В. І. Ленін показав, як капіталізм, що розвивався по висхідній лінії, став у період імперіалізму загниваючим і вмираючим.

На основі централізації і концентрації капіталу виросли великі монополістичні об'єднання капіталістів. Існування монополій поряд з конкуренцією ще більше загострило всі суперечності, внутрішньо властиві капіталізмові.

В. І. Ленін відкрив діючий в епоху імперіалізму закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн. Він показав, що нерівномірність і стрибкоподібність розвитку капіталістичних країн загострює суперечності капіталістичного ладу, ослаблює фронт світового імперіалізму і створює можливість прориву ланцюга світового імперіалізму в його найслабшій ланці.

---

[1] Σ — грецька літера сигма — сума.— *Ред.*

[2] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 328.

Основні суперечності епохи імперіалізму — суперечності між працею і капіталом, між імперіалістичними державами і народами колоніальних і залежних країн, між самими імперіалістичними країнами і групами країн, що борються за переділ уже поділеного світу, за «право» гноблення колоній, за завоювання світового панування.

На основі глибокого аналізу законів і суперечностей імперіалізму В. І. Ленін створив нову теорію соціалістичної революції, вчення про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, країні. В. І. Ленін показав неможливість перемоги соціалізму одночасно в усіх країнах в період імперіалізму.

Велика Жовтнева соціалістична революція підтвердила висновок В. І. Леніна про те, що імперіалізм є передодднем соціальної революції пролетаріату. Жовтнева революція підтвердила також висновок Леніна про можливість перемоги соціалізму в одній країні. Саме такою країною, яка вказала народам світу шлях до соціалізму, була Радянська Росія.

Теорія і практика ленінізму в питанні про шляхи перемоги трудящих над експлуататорами має всесвітньо-історичне значення.

У працях В. І. Леніна і Й. В. Сталіна дано аналіз суперечностей імперіалізму в нових умовах співіснування капіталістичної і соціалістичної систем, в умовах загальної кризи капіталізму. Й. В. Сталін дав характеристику основного економічного закону сучасного капіталізму, який зумовлює неминучість дальшого загострення, наростання і вибуху всіх суперечностей імперіалізму. Основний економічний закон сучасного капіталізму діє нині в умовах ще більш загостреної нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн, в умовах співіснування двох протилежних соціально-економічних систем.

Основний економічний закон сучасного капіталізму пояснює причини загострення суперечностей всередині імперіалістичного табору між працею і капіталом, між імперіалістичними державами і народами колоній і залежних країн, між різними групами імперіалістів.

Глибокий науковий аналіз капіталістичного суспільства, даний у працях класиків марксизму-ленінізму, підтвердив діяння закону розвитку через боротьбу проти-

лежностей і для історії суспільства. Загальний закон розвитку шляхом боротьби протилежностей діє в суспільстві *специфічно,* залежно від конкретних історичних умов розвитку суспільства і насамперед від характеру способу виробництва матеріальних благ.

Внутрішні суперечності в розвитку пізнання. Внутрішні суперечності властиві також процесові пізнання. Складність і діалектична суперечливість розвитку предметів і явищ природи відображаються в мозку людини в поняттях природознавства і діалектико-матеріалістичної філософії.

У процесі розвитку наукового пізнання виробились зв'язані одне з одним, але протилежні поняття: окремого і загального, конечного і безконечного, перервного і неперервного, частини і цілого, відносного і абсолютного, випадкового і необхідного, форми і змісту, можливості і дійсності, нового і старого і т. д.

Самий факт вироблення цих взаємозв'язаних, але протилежних понять має місце завдяки наявності «суперечливих, *взаємовиключаючих,* протилежних тенденцій в *усіх* явищах і процесах природи (і духа і суспільства *в тому числі)*»[1].

Об'єднання в думці протилежних понять, якщо воно не відображає реальних суперечностей, приводить до еклектики, до софістики і не веде до істини. Парадокси і логічні суперечності, що виникають при цьому, є результат порушення законів мислення і нічого спільного з науковою діалектикою не мають. Тільки правильне, перевірене практикою відображення в мисленні реальних суперечностей дає справжнє знання.

Розвиток науки розкриває внутрішню суперечність самого процесу пізнання, що йде від менш повного до більш повного знання об'єктивного світу. Оскільки матерія безконечна і безконечно розвивається, то процес пізнання ніколи не може бути вичерпаний. Завжди лишаються речі, ще не пізнані. Наука своєю суттю ворожа догматизмові. Вона весь час розвивається.

Таким чином, дані історії науки про природу, суспільство і мислення, перевірені практикою, цілком підтверджують об'єктивність і загальність діалектичного закону розвитку через боротьбу протилежностей.

---

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 327.

Марксистська діалектика визнає взаємозв'язок і взаємодіяння протилежних сил в природі і в суспільстві.

Марксистська діалектика вважає, що в предметах і явищах нема старого без нового, позитивної сторони без негативної сторони, майбутнього без минулого і т. д. В цьому розумінні Ленін говорив про відносну єдність протилежностей.

З цього безспірного факту метафізики роблять не відповідний дійсності висновок про примирення старого і нового, про те, що протилежності, зв'язані в єдність, начебто урівноважують, нейтралізують одна одну, мають однакове значення для процесу розвитку.

Подібні хибні висновки є методологічною основою модних у буржуазній філософії і соціології «теорій» рівноваги, які абсолютизують єдність протилежностей.

Політичним виявом цього метафізичного підходу була контрреволюційна «теорія рівноваги» правоопортуністичних ворогів народу, які заперечували історичну необхідність ліквідації експлуататорських класів в СРСР.

Марксистська діалектика непримиренна до «теорій» класового світу, до контрреволюційної «теорії» рівноваги, до всіх подібних метафізичних за методом і реакційних за змістом прийомів буржуазних ідеологів. Марксистська діалектика викриває їх теоретичну основу — абсолютизацію відносної єдності протилежностей. *Самий процес розвитку завжди відбувається як боротьба протилежностей, яка абсолютна, як абсолютним є розвиток, як абсолютним є рух.* Ця боротьба закономірно завершується, кінець кінцем, перемогою нового і переходом у новий, вищий якісний стан. Так, наприклад, класова боротьба пролетаріату проти буржуазії завершується не розпадом суспільства, а його дальшим розвитком, переходом від капіталізму до соціалізму через завоювання диктатури робітничого класу.

3. Внутрішні і зовнішні суперечності

В природі є внутрішні і зовнішні суперечності. Внутрішні суперечності властиві самим предметам і явищам природи і суспільства. Зовнішні суперечності виникають між предметами і явищами, які співіснують одночасно.

Необхідно розкривати їх взаємозв'язок, взаємозумовленість. Зовнішні суперечності виникають на основі внут-

рішніх суперечностей, які є змістом процесу розвитку. Зовнішні суперечності, виникнувши, самі впливають на внутрішні процеси розвитку.

Марксистський діалектичний метод бореться проти ідеалістичного і метафізичного тлумачення питання про внутрішні і зовнішні суперечності. Відрив зовнішніх суперечностей від внутрішніх веде до метафізики і ідеалізму. Разом з тим, визнання тільки зовнішніх суперечностей є типовою рисою механістичної «теорії» рівноваги.

Заперечення ролі зовнішніх суперечностей в розвитку теж веде до метафізики і ідеалізму, зокрема до заперечення ролі зовнішнього середовища в розвитку рослин і тварин (ідеалістичні теорії «автогенезу» в біології, менделізм-морганізм).

Правильне розмежування зовнішніх і внутрішніх суперечностей має важливе значення для суспільної науки, для практичної діяльності партії пролетаріату. Наведемо приклад. В епоху імперіалізму діє об'єктивний закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн. Діяння цього закону виключило можливість одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах. Тому після перемоги Жовтня настав з неминучістю період тривалого співіснування двох систем — соціалістичної і капіталістичної. Це висунуло на особливо видне місце питання про співвідношення зовнішніх і внутрішніх суперечностей в розвитку радянського суспільства. Врахування зовнішніх і внутрішніх суперечностей дало можливість Комуністичній партії правильно розв'язати таке важливе питання, як питання про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР.

XIV партконференція вказала, що в такій країні, як СРСР, є все необхідне для того, щоб побудувати повне соціалістичне суспільство. Настанова на перемогу соціалізму була прийнята як закон партії. Але партія знала, що цим не вичерпується проблема перемоги соціалізму в одній країні. Другу частину проблеми, як вказала XIV партконференція, становить її міжнародна сторона, тобто відносини між Радянською країною і капіталістичними країнами.

Таким чином, можливість перемоги соціалізму в одній країні означає можливість розв'язання внутрішніх суперечностей. Можливість остаточної перемоги соціалізму означає можливість розв'язання суперечностей зовнішніх,

суперечностей між країною соціалізму і країнами капіталізму, суперечностей, які можуть бути подолані тільки силами соціалістичної революції в більшості країн. Ці два ряди суперечностей змішувати не можна. Наявність капіталістичного оточення створює небезпеку інтервенції з боку імперіалістичних паліїв нової війни проти країни перемігшого соціалізму з метою реставрації капіталізму. Тільки ліквідація капіталістичного оточення — справа пролетарів більшості країн — остаточно усуне цю небезпеку і дасть можливість вважати перемогу соціалізму і комунізму не просто повною, але й остаточною.

Наявність зовнішньої суперечності двох систем, наявність капіталістичного оточення визначає необхідність спеціальної функції Радянської держави, функції оборони Батьківщини від її зовнішніх ворогів, завдання неухильного зміцнення збройних сил Радянської держави.

Правильне розв'язання питання про співвідношення зовнішніх і внутрішніх суперечностей в суспільному розвитку викриває наклеп імперіалістів про так званий «експорт революції» ззовні. Базіканням про «експорт революції» імперіалісти намагаються залякати народи своїх країн начебто «агресивними» намірами СРСР. З допомогою цього ж антинаукового і реакційного базікання ідеологи імперіалізму намагаються виставити соціалістичну революцію як випадкове, чисто «російське» явище, яке начебто не має міжнародного значення, не обов'язкове для капіталістичних країн Заходу і т. д. Цей наклеп виявляє смертельний страх імперіалістів перед силою діяння об'єктивних законів суспільного розвитку, перед неминучістю революційного розв'язання внутрішніх класових суперечностей в країнах Заходу і Сходу.

Соціальні революції закономірно назрівають внаслідок розвитку внутрішніх класових суперечностей країн імперіалістичного табору. При цьому треба враховувати, що табір імперіалізму в цілому дозрів для прориву його в слабих ланках. Не можна відривати діяння внутрішніх законів розвитку від впливу зовнішніх умов. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. була результатом розвитку і розв'язання внутрішніх суперечностей в нашій країні, проте збройна боротьба двох груп імперіалістичних хижаків у 1914—1918 рр. була сприятливою зовнішньою умовою для перемоги соціалістичної революції.

Перемога Радянського Союзу над фашизмом в ході другої світової війни була могутнім сприятливим фактором для перемоги народно-демократичного режиму в ряді країн Центральної і Південно-Східної Європи і в Азії.

Існування соціалістичного табору — дуже важлива сприятлива умова для назрівання і перемоги демократичних і соціалістичних революцій у капіталістичних країнах. Проте соціальні революції в цих країнах будуть не результатом «експорту революції», а результатом діяння внутрішніх законів розвитку економіки і класової боротьби цих країн.

Зв'язок внутрішніх і зовнішніх суперечностей в сучасних умовах розвитку суспільства проявляється в тому, що розвиток будь-якої країни світу відбувається сьогодні в обстановці співіснування і боротьби двох таборів на світовій арені і не може розглядатися ізольовано від цієї боротьби.

Всі відживаючі, реакційні режими в будь-якій частині земної кулі дістають підтримку з боку реакційних кіл США, використовуються в інтересах імперіалістичної політики США на міжнародній арені.

Всі дійсно прогресивні сили, не тільки соціалістичні, але й демократичні, всі прихильники миру знаходять собі підтримку з боку Радянського Союзу.

Демагогічні розглагольствування про будівництво соціалізму ізольовано від соціалістичного табору, без диктатури пролетаріату, всяке прагнення протипоставити себе СРСР є буржуазно-націоналістична політика, політика, яка веде до перетворення країни в колонію іноземних імперіалістів.

Процес світової пролетарської революції відбувається шляхом відпадання від імперіалізму все нових країн, які групуються навколо могутнього центра притягання всіх прогресивних країн світу, навколо СРСР.

Всяка спроба імперіалістів відвернути неминучий крах імперіалізму шляхом розпалювання нової світової війни приведе до загибелі весь імперіалістичний табір. Про це говорить досвід першої і другої світових воєн, в ході яких був прорваний ланцюг світового імперіалізму спочатку в Росії, а потім в ряді країн Центральної і Південно-Східної Європи і в Китаї.

Здійснення тієї лінії розвитку, яку відстоюють прогресивні сили, приведе до перемоги нового над старим, що

відживає всередині кожної країни в умовах тривалого мирного співіснування двох систем. В сучасних умовах нема такого спірного міжнародного питання, яке не можна було б розв'язати мирним шляхом, шляхом переговорів між заінтересованими сторонами. В такому методі розв'язування спірних питань заінтересовані всі народи світу. Насущним, бойовим завданням народів усього світу є відвернення нової світової війни, боротьба за мир.

Таким чином, на прикладі розвитку суспільства в наші дні видно, наскільки важливо конкретно аналізувати взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх суперечностей в процесі розвитку.

4. Антагоністичні і неантагоністичні суперечності

Антагоністичні суперечності. Марксистська діалектика розрізняє антагоністичні і неантагоністичні суперечності. Вияснення характерних ознак цих типів суперечностей набуває особливого значення для розуміння двох протилежних ліній розвитку соціалізму і капіталізму. Соціалістичний суспільний лад має свої внутрішні неантагоністичні суперечності, які цілком протилежні антагонізмам капіталістичного суспільства.

Поняття «антагонізм» в працях класиків марксизму-ленінізму застосовується тільки для характеристики певних соціальних суперечностей розвитку класового суспільства.

В чому суть антагоністичних суперечностей в розвитку суспільства?

Історія експлуататорських суспільств показує, що для соціального антагонізму характерні такі основні ознаки:

а) Антагоністичні суперечності в суспільстві непримиренно ворожі через наявність ворожих класових інтересів. Тому антагоністичні суперечності неминуче ведуть до конфліктів. Вони можуть бути подолані, кінець кінцем, тільки *насильственим* шляхом.

б) Перехід в новий якісний стан при перемозі нового над старим відбувається тут шляхом вибуху, шляхом соціально-політичної революції.

в) Корінне розв'язання антагоністичних суперечностей неможливе без ліквідації основ старого суспільного ладу.

Все це має місце тому, що старі, відживаючі сили суспільства відстоюють соціальний лад, який гине, і своє

панівне в ньому становище методами політичного насильства. Навіть в разі поразки вони прагнуть до реставрації свого колишнього панування шляхом застосування насильственних методів боротьби. Характеризуючи соціальні антагонізми експлуататорського ладу, Маркс писав: «...Суспільство, основане на *протилежності* класів, приходить, як до останньої розв'язки, до грубої *суперечності,* до фізичного зіткнення людей...»[1]

Прикладом соціального антагонізму є відносини основних класів експлуататорських суспільств: рабів і рабовласників, селян-кріпаків і поміщиків, пролетарів і капіталістів. Інтереси цих класів, зумовлені відношенням до засобів виробництва, відношенням один до одного в процесі виробництва, їх становищем в суспільстві, ворожі і непримиримі.

В експлуататорських суспільствах завжди має місце активний опір старих, відживаючих класів діянню об'єктивного економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил суспільства. Знаряддям цього активного опору новому в руках відживаючих класів є реакційна державна машина, вся стара надбудова, яка охороняє свій базис, що став гальмом для розвитку виробництва.

Історія експлуататорських суспільств, особливо історія капіталістичного суспільства, показує, що подолання антагонізму між основними класами, інтереси яких ворожі і непримиримі, вимагає кінець кінцем застосування експлуатованими, пригнобленими класами революційного насильства у відношенні до експлуататорів. Історичний досвід учить, що віджилі класи добровільно не сходять з історичної сцени.

В силу цих причин подолання специфічних для кожної класової, антагоністичної формації корінних суперечностей відбувається шляхом повстання пригноблених і експлуатованих класів, шляхом соціально-політичних революцій. Стрибок в новий якісний стан відбувається шляхом революційного вибуху, крутого перелому історичного розвитку, що приводить до ліквідації віджилої формації і переходу до нової формації. Революції для приречених, віджилих класів мають характер катастрофи і викликають одчайдушний опір цих класів.

---

[1] *К. Маркс,* Нищета философии, Госполитиздат, 1941, стор. 149.

Політично розгромлені експлуататорські класи старої формації прагнуть реставрувати своє панування шляхом контрреволюційних переворотів. Це мало місце в період буржуазної революції XVIII ст. у Франції. Ще в більшій мірі це підтверджено досвідом соціалістичної революції в СРСР, а також досвідом революцій в країнах народної демократії.

Після встановлення диктатури пролетаріату класова боротьба не загасає, а загострюється, бо розбиті експлуататорські класи з ще більшою, ніж раніше, лютістю борються за повернення своїх привілеїв, за реставрацію капіталізму.

Треба нещадно придушувати всілякі спроби повалених класів реставрувати старий лад. Придушення контрреволюційних повстань експлуататорської меншості диктатура пролетаріату здійснила в першій фазі розвитку Радянської держави. З досвіду Радянського Союзу і країн народної демократії відомо, що внутрішні контрреволюційні сили блокувалися і блокуються з реакційними силами капіталістичного оточення, служать їх агентурою всередині країни, в якій влада експлуататорів повалена.

Тільки шляхом завоювання диктатури пролетаріату і доведенням класової боротьби до цілковитого знищення експлуататорських класів та їх решток розв'язуються і можуть бути розв'язані антагоністичні суперечності.

Антагоністичні суперечності експлуататорського суспільства неможливо розв'язати, не ліквідувавши старий суспільний лад. Соціальні антагонізми взагалі непереборні на базі експлуататорського ладу. Всі соціально-політичні революції минулого приводили тільки до зміни однієї форми експлуатації іншою її формою, але експлуатація людини людиною залишалась. Тільки ліквідація останньої антагоністичної організації суспільства — капіталістичного ладу — веде до знищення всіх соціальних антагонізмів і до заміни відносин панування та підлеглості відносинами співробітництва та взаємодопомоги визволених від експлуатації людей.

Марксистська діалектика виходить з того, що соціальні антагонізми не вічні. К. Маркс вказував, що «буржуазні виробничі відносини, це — остання антагоністична форма суспільного процесу виробництва...» [1]. На цю ж

[1] *К. Маркс,* До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 8.

обставину вказував і В. І. Ленін, відмічаючи, що «антагонізм і суперечність зовсім не одне й те саме. Перше зникне, друге залишиться при соціалізмі».

Марксистський діалектичний метод вимагає конкретно-історичного підходу при розгляді антагоністичних суперечностей, строгого врахування умов їх розвитку. Не можна допускати прояву шаблону, догматизму, спрощенства в питанні про соціальні антагонізми та їх основні ознаки.

Залежно від зміни умов може змінитися форма розв'язання антагоністичних суперечностей. Так, наприклад, відомо, що при наявності влади в руках пролетаріату, тобто при корінній зміні умов класової боротьби на користь робітничого класу в перехідний від капіталізму до соціалізму період, в нашій країні ліквідація куркульства як класу — ліквідація останнього соціального антагонізму всередині Радянського Союзу — відбулася без вибуху, без ліквідації існуючої державної влади. Ліквідація куркульства як класу на основі суцільної колективізації зміцнила Радянську владу, дала їй ще ширшу і міцнішу соціальну опору в країні.

Конкретний аналіз антагоністичних суперечностей капіталістичного суспільства показує, що антагонізм проймає всі сторони життя даного суспільства. Поки існує капіталістичний спосіб виробництва, анархія виробництва і конкуренція, доти неминучі такі прояви антагонізму всередині пануючого класу, всередині імперіалістичного табору, як війни між самими капіталістичними державами. Досвід другої світової війни показав, що боротьба капіталістичних країн за ринки і бажання втопити своїх конкурентів виявились практично сильнішими, ніж суперечності між табором капіталізму і табором соціалізму.

У звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XIX з'їздові партії розкрито процес неухильного загострення всіх антагонізмів, властивих сучасному капіталізмові. В ході другої світової війни і в післявоєнний період провалились розрахунки і плани обох капіталістичних угруповань. Воєнна поразка гітлерівської Німеччини, імперіалістичної Японії і Італії не принесла імперіалістам США світового панування, якого вони добивались. Капіталістичний світовий ринок звузився в результаті розпаду єдиного світового ринку на два паралельні світові ринки. Система світового імперіалізму виявилась ще більш ослабленою внаслідок прориву ланцюга імперіалізму новими

країнами, які встановили у себе режим народної демократії.

Імперіалістичний табір роздирають нерозв'язні на основі імперіалізму внутрішні суперечності. В основній цитаделі сучасного імперіалізму — США та в інших імперіалістичних країнах загострюються і наростають класові суперечності між імперіалістичною буржуазією, з одного боку, і робітничим класом та всіма трудящими — з другого, зростає хвиля страйків. Так, в США в 1951 р. було 4 737 страйків з участю близько 2 200 тис. робітників та службовців, а в 1952 р. було вже 5 117 страйків з участю близько 3 500 тис. чоловік.

Загострюються суперечності між США і іншими капіталістичними країнами, що попали в залежність від американського монополістичного капіталу. Особливо глибокі суперечності між американськими і англійськими монополіями; між ними точиться уперта боротьба за джерела нафти, каучуку, кольорових металів та іншої сировини, за ринки збуту своїх товарів.

Неухильно наростають і загострюються суперечності між метрополіями і колоніями. Фактичний процес розпаду колоніальної системи імперіалізму в результаті другої світової війни і нового піднесення національно-визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах ще більше загострює суперечності світового капіталізму. Все це свідчить про те, що суперечності капіталістичного світу ще глибші і гостріші сьогодні, ніж до другої світової війни.

Отже, ознаками антагоністичних суперечностей експлуататорського суспільства є непримиренна ворожість класових інтересів, нерозв'язність їх без насильственої ліквідації старого суспільного ладу.

Неантагоністичні суперечності. Неантагоністичні суперечності в розвитку суспільства докорінно відрізняються від соціальних антагонізмів. Найбільш повне визначення ознак неантагоністичних суперечностей можна дати тільки на основі досвіду розвитку соціалістичного суспільства, хоч і в умовах класових формацій минулого мали місце неантагоністичні суперечності між трудящими класами і всередині цих трудящих класів.

Для неантагоністичних суперечностей, які мають місце в соціалістичному суспільстві, характерні такі ознаки: а) через відсутність ворожих класів і наявність єдності інтересів всього суспільства неантагоністичні суперечності

ності можуть бути своєчасно подолані без доведення справи до конфлікту, вони переборюються в результаті зростання сил нового, в результаті боротьби і перемоги нового над старим; б) перехід в новий якісний стан здійснюється тут шляхом стрибка без вибуху, шляхом поступового нагромадження елементів нової якості і поступового відмирання елементів старої якості; в) подолання неантагоністичних суперечностей веде до зміцнення існуючого соціалістичного ладу і є умовою його дальшого розвитку від соціалізму до комунізму; г) методом розкриття неантагоністичних суперечностей і мобілізації мас на їх подолання є критика і самокритика.

Такі є істотні ознаки неантагоністичних суперечностей, що існують в соціалістичному суспільстві.

5. Характер суперечностей в розвитку радянського суспільства

В перехідний від капіталізму до соціалізму період у нашій країні була успішно подолана неантагоністична суперечність між найпередовішою в світі політичною владою і відсталою техніко-економічною базою країни, а також суперечність між соціалістичною великою промисловістю і дрібнотоварним, розпорошеним, одноосібним сільським господарством. Розроблений Комуністичною партією Радянського Союзу план соціалістичної індустріалізації країни і соціалістичної колективізації сільського господарства був єдино правильним шляхом подолання цих неантагоністичних суперечностей.

В умовах перехідного періоду від капіталізму до соціалізму Комуністична партія викрила спроби ворогів народу валити в одну купу принципіально різні суперечності, що існували в нашій країні: неантагоністичні суперечності всередині змички робітників і трудящих селян і антагоністичні суперечності поза цією змичкою — суперечності між пролетаріатом і куркульством.

Вороги народу — троцькісти, намагаючись розколоти союз робітників і селян, розглядали неантагоністичні суперечності між робітничим класом і трудящим селянством як начебто антагоністичні. Вороги народу — бухарінці розглядали антагоністичну суперечність між пролетаріатом і куркульством як начебто неантагоністичну. І ті і другі вели до реставрації капіталізму, до ліквідації Радянської влади.

Особливістю неантагоністичних суперечностей всередині змички між робітниками і трудящими селянами-одноосібниками в умовах перехідного періоду від капіталізму до соціалізму було те, що суперечності, які випливали з різнотипності соціалістичної промисловості і приватновласницького дрібнотоварного селянського господарства, перекривалися корінними спільними інтересами цих трудящих класів. Неодмінною умовою подолання неантагоністичних суперечностей між робітничим класом і трудящим одноосібним селянством всередині союзу робітників і селян була керівна роль робітничого класу в союзі робітників і селян.

Партія враховувала двоїсту природу селянина-середняка, який був приватним власником таких засобів виробництва, як сільськогосподарські знаряддя і робоча худоба, і водночас був трудівником, сам вів своє господарство і не вдавався до наймання робочої сили, не експлуатував батраків. В процесі подолання неантагоністичних суперечностей всередині змички робітників і одноосібних трудящих селян треба було боротися проти приватновласницьких передсудів селянства і всіляко підтримувати корінні інтереси селянина-трудівника. Правильна політика Комуністичної партії і Радянської держави, що спирається на об'єктивні економічні закони розвитку суспільства, привела до перемоги нової, соціалістичної економіки на селі.

Ця перемога була здобута в боротьбі з ворогами ленінізму. Одні з них в свій час пропонували пролетаріатові відмовитися від захоплення влади в країні, в якій переважало дрібнотоварне виробництво. Другі вимагали з перших же днів диктатури пролетаріату почати негайну експропріацію дрібних і середніх виробників на селі. Обидва ці шляхи були згубні для справи соціалізму і комунізму. Тільки ленінський кооперативний план був єдино правильним шляхом розв'язання неантагоністичних суперечностей між робітничим класом і трудящим одноосібним селянством.

Реалізуючи кооперативний план Леніна, Комуністична партія Радянського Союзу добилась подолання передсудів середнього селянства, його колишнього недовір'я до соціалістичного способу господарювання на селі, переконала трудящих селян в перевагах колгоспів і створила матеріальні умови для масової колективізації.

Після ліквідації останнього експлуататорського класу — куркульства — союз робітничого класу і колгоспного селянства в обстановці морально-політичної єдності суспільства піднявся на вищий ступінь, перетворився в нерушиму дружбу між цими двома класами, став основою морально-політичної єдності суспільства.

Союз робітничого класу і селянства з честю витримав випробування Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. В післявоєнний період цей нерушимий союз був зміцнений спільною діяльністю всього радянського народу в справі ліквідації шкоди, заподіяної сільському господарству війною.

Рішення вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» — новий важливий крок на шляху дальшого зміцнення нерушимого союзу робітничого класу і селянства. Пленум ЦК КПРС визначив завдання крутого піднесення соціалістичного сільського господарства в найближчі два-три роки як *загальнонародне* завдання, в розв'язанні якого бере активну участь весь народ — робітничий клас, селянство, радянська інтелігенція.

В розвитку соціалістичного суспільства слід відрізняти вже розв'язані в минулому неантагоністичні суперечності від таких неантагоністичних суперечностей, які тільки ще зароджуються і мають тенденцію наростати далі, хоч і ці останні при правильній політиці керівних органів будуть розв'язані успішно, без доведення справи до конфлікту.

Неправильним є твердження, що при соціалізмі начебто немає ніяких суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Положення про повну відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил при соціалізмі не можна розуміти в абсолютному значенні, розуміти так, начебто при соціалізмі не існує ніякого відставання виробничих відносин від зростання продуктивних сил. Продуктивні сили, будучи найбільш рухливими і революційними силами виробництва, йдуть попереду виробничих відносин і при соціалізмі. Оскільки розвиток виробничих відносин відстає і відставатиме від розвитку продуктивних сил, остільки між ними є і будуть виникати суперечності. Положення про цілковиту відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил означає, що суспільна власність

на засоби виробництва відповідає суспільному характерові процесу виробництва. Суспільство має можливість своєчасно привести у відповідність відстаючі виробничі відносини з характером продуктивних сил, не доводячи справи до конфлікту. Соціалістичне суспільство це може зробити тому, що воно не має в своєму складі відживаючих класів, які можуть організувати опір комуністичному будівництву.

Відсутність в соціалістичному суспільстві умов для соціальних класових конфліктів, проте, не означає, що в ньому нема ніяких сил, які затримують розвиток виробництва. І при соціалізмі є відстаючі інертні сили, але їх можна переборювати, не доводячи справу до конфлікту. Комуністична партія і Радянський уряд своєчасно розкривають виникаючі суперечності в розвитку господарства і вживають заходів до розв'язання цих суперечностей.

Наведемо приклади деяких неантагоністичних суперечностей в розвитку радянського суспільства.

Укрупнення колгоспів було кроком на шляху подолання неантагоністичної суперечності між новою, вдосконаленою технікою як частиною продуктивних сил і неможливістю її ефективного використання в рамках дрібних колгоспів.

В свою чергу, як зазначено в рішенні вересневого пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР», укрупнені колгоспи — багатогалузеві, складні господарства, а також радгоспи і машинно-тракторні станції почали відчувати гостру недостачу кваліфікованих сільськогосподарських кадрів. Таким чином, виявилась нова суперечність росту. Вересневий пленум ЦК КПРС розкрив цю суперечність і вказав шляхи її подолання: проведення ряду важливих заходів у справі висування, добору і розстановки кадрів у сільському господарстві, в справі посилення партійно-політичної роботи на селі.

Шляхом розгортання всенародного соціалістичного змагання трудящих успішно переборюється суперечність між досвідом новаторів виробництва і застаріваючими методами організації виробництва на окремих його ділянках, між удосконалюваними знаряддями праці і застаріваючими навиками у використанні цих знарядь праці. Подолання цих неантагоністичних суперечностей означає все більше зростання виробничої культури трудящих, ово-

лодіння ними все складнішою технікою. Праця при цьому все більше набуває рис інженерно-технічної праці. На цій основі йде процес подолання істотної відмінності між фізичною і розумовою працею.

Ліквідація експлуататорських класів і побудова соціалізму означали ліквідацію протилежності між містом і селом. В умовах соціалістичного суспільства відбувається процес стирання класових граней між двома дружніми класами радянського суспільства — робітниками і селянами. Тут нема протилежності інтересів, хоч є ще відмінність у становищі цих класів, зв'язана з наявністю двох форм соціалістичної власності — всенародної і колгоспно-групової та з істотною відмінністю між містом і селом. В процесі переходу від соціалізму до комунізму ця істотна відмінність між містом і селом теж буде подолана в майбутньому шляхом поступового піднесення колгоспно-групової власності до рівня загальнонародної. Поступовий перехід до вищої фази комунізму повинен привести до повного стирання класових відмінностей між робітниками і селянами.

В соціалістичному суспільстві діє основний економічний закон соціалізму, закон максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найвищої техніки.

Якщо в капіталістичному суспільстві трудящі підпорядковані безжальному законові здобування найвищих прибутків, то в соціалістичному суспільстві виробництво підпорядковане людині з її безперервно зростаючими потребами.

На основі діяння основного економічного закону соціалізму успішно переборюється суперечність між безперервно зростаючими потребами суспільства і досягнутим у кожний даний момент рівнем розвитку виробництва. Зростання потреб суспільства випереджає досягнутий рівень виробництва і штовхає виробництво вперед. Так, наприклад, за останні двадцять вісім років виробництво предметів народного споживання збільшилось приблизно в 12 разів, але купівельна спроможність радянських людей та їх запити зростають ще швидшими темпами.

Тепер є всі передумови для досягнення в найкоротші строки такого рівня споживання продуктів харчування,

який відповідає вимогам науки і забезпечує всебічний гармонійний розвиток здорової людини.

Рішення пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» вказує конкретні шляхи подолання невідповідності між темпами зростання нашої великої індустрії, міського населення, матеріального добробуту мас, з одного боку, і сучасним рівнем сільськогосподарського виробництва — з другого.

Подолання радянським народом — будівником комунізму — цих і інших неантагоністичних суперечностей є умовою бурхливого розвитку продуктивних сил радянського суспільства. Подолання цих суперечностей відбувається без вибуху, за ініціативою згори, з боку партії і Радянської держави, і при прямій підтримці знизу, з боку трудящих СРСР. Тому подолання неантагоністичних суперечностей в розвитку радянського суспільства прибирає форму поступового переходу від старої якості до нової, поступового нагромадження елементів нової якості, зримих рис комунізму.

Шкідливість «теорії безконфліктності». На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства не можна забувати про суперечності, зв'язані з наявністю в свідомості радянських людей пережитків капіталізму, з відставанням свідомості від буття. Боротьба проти цих пережитків набуває особливо важливого значення при поступовому переході від соціалізму до комунізму.

У звітній доповіді Центрального Комітету XIX з'їздові КПРС Г. М. Маленков говорив: «В нашому радянському суспільстві нема і не може бути класової бази для панування буржуазної ідеології. У нас панує соціалістична ідеологія, непорушну основу якої становить марксизм-ленінізм. Але у нас ще збереглися залишки буржуазної ідеології, пережитки приватновласницької психології і моралі. Ці пережитки не відмирають самі собою, вони дуже живучі, можуть рости і проти них треба вести рішучу боротьбу» [1].

Пережитки капіталізму в свідомості радянських людей заважають нашому розвиткові в напрямі до комунізму, породжують негативні явища. На цьому грунті виникають

---

[1] *Г. Маленков,* Звітна доповідь XIX з'їздові партії про роботу Центрального Комітету ВКП(б), Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 94.

типові для сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства конфлікти між передовими радянськими людьми і відсталими, зараженими пережитками капіталізму. Ці конфлікти можуть набирати великої гостроти.

Корінна особливість цих конфліктів у радянському суспільстві полягає в тому, що вони не є конфліктами між продуктивними силами і виробничими відносинами в СРСР, таких конфліктів в СРСР нема. На стороні передової радянської людини стоїть весь радянський суспільний лад, партія, Радянська держава, радянський закон, комуністична мораль, сила громадської думки. Конфлікти в різних сферах життєвих відносин соціалістичного суспільства можуть переборюватися і переборюються під впливом сили громадської думки і сили радянського закону на окремих відсталих людей. Результатом подолання цих пережитків у радянських людей є їх дальше зростання, удосконалювання їх політичних і ділових якостей.

Шкідливість викритої так званої теорії «безконфліктності», що якийсь час була поширена серед деяких діячів радянської літератури і мистецтва, якраз і полягає в запереченні необхідності боротьби проти старого, відживаючого, в запереченні суперечностей і конфліктів між новим і старим в розвитку нашого суспільства, в притупленні пильності радянських людей. Прихильники цієї шкідливої «теорії» твердили, що в нашому суспільстві начебто нема вже старого, гальмуючого розвиток, а є тільки хороше і краще. Це вело до відмовлення від боротьби з хибами в роботі, від боротьби з чужою нам буржуазною ідеологією, з прихованими ворогами народу, з фальшивими людьми, з злодіями і розкрадачами народного добра.

В умовах соціалістичного розвитку надто важливо конкретно підходити до боротьби нового, народжуваного проти старого, відмираючого. Всі прояви боротьби нового з старим ні в якому разі не можна валити в одну купу. Викриття і ліквідація агентів імперіалістичної розвідки є формою антагоністичної боротьби проти старого. А подолання пережитків капіталізму в свідомості радянської людини здійснюється шляхом комуністичного виховання трудящих.

Роль критики і самокритики в розкритті і подоланні неантагоністичних суперечностей соціалістичного суспільства. Найважливішим методом розкриття і подолання неантагоністичних суперечностей в розвитку соціалістич-

ного суспільства є критика і самокритика. В умовах існування соціальних антагонізмів до завоювання диктатури пролетаріату марксистська критика капіталістичних порядків мала на меті підготувати грунт для критики цих порядків зброєю, для пролетарської революції.

В умовах вже завойованої диктатури робітничого класу і побудованого соціалізму неантагоністичні суперечності переборюються без соціально-політичної революції, на основі зміцнення соціалістичного ладу. Тому зброя комуністичної критики і самокритики є однією з нових рушійних сил нашого розвитку від соціалізму до комунізму.

Обов'язком комуніста, записаним у Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу, є розвиток самокритики і критики знизу, виявлення недоліків у роботі і боротьба за їх усунення, боротьба проти парадного благополуччя і сп'яніння від успіхів. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу розглядає затиск критики як тяжке зло.

Критика і самокритика як форма розкриття і подолання неантагоністичних суперечностей спрямована на зміцнення і розвиток нашого суспільного і державного ладу. «Все, що ми робимо, виявляючи і відкрито критикуючи недоліки.... в усій нашій повсякденній роботі, ми робимо не для того, щоб вилізти з економічної кризи, або з економічної депресії, над чим постійно б'ються капіталістичні держави. Ми це робимо для того, щоб ще вище піднести наше сільське господарство і промисловість, нашу економіку в цілому, ще краще використовувати всі можливості соціалістичного господарства і піднести добробут народу, щоб зробити ще міцнішою нашу могутню соціалістичну Батьківщину» [1].

Критика і самокритика у радянських людей докорінно відрізняється від «критики», яка йде з табору ворогів соціалістичної держави. Партія викриває «критику», спрямовану на ослаблення Радянської держави, на реставрацію капіталістичних порядків.

Комуністична критика і самокритика є дійовою. Розкривати помилки і недоліки в роботі треба для того, щоб їх усувати, не повторювати в дальшій роботі. Тільки так можна іти вперед. Партія викриває тих базік, які свої помилки визнають на словах, а на ділі їх знов повторюють.

[1] *Г. М. Маленков,* Промова на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР, стор. 43.

Завданням критики і самокритики є не тільки викриття негативних сторін, але й поширення позитивного досвіду, розчищення шляху для нового, прогресивного, виховання почуття нового.

Критика і самокритика тим глибша, тим цілеспрямованіша, чим вищий ідейно-політичний рівень трудящих. Оволодіння марксистсько-ленінською теорією дає змогу глибше розкривати негативні явища в нашій дійсності, дивитися далі вперед, передбачати шкідливі наслідки цих явищ і заздалегідь запобігати їм, не давати їм розростися, не давати суперечностям перетворитися в протилежність.

Однією з форм революційної ділової критики і самокритики мас є соціалістичне змагання. В ході змагання передовики виробництва критикують ділом старі норми, підтягують тих, що відстають, і добиваються піднесення всього виробництва в цілому.

Участь мас у боротьбі з недоліками — свідчення справжнього демократизму радянського ладу, свідчення високої політичної свідомості радянських людей. В розгортанні критики знизу виявляється піклування трудящих про зміцнення Радянської держави, своєї рідної партії, творча ініціатива і самодіяльність мас.

Критика і самокритика є методом творчого розвитку в усіх галузях радянського життя, в тому числі і в розвитку радянської науки. Наука не може розвиватися і досягати успіхів без боротьби думок, без свободи критики.

Комуністична партія Радянського Союзу вимагає від кожної радянської людини ніколи не заспокоюватися на досягнутому; вона виховує радянських людей в дусі величезної відповідальності перед Батьківщиною, вимогливості до себе і до інших, учить самокритично ставитися до результатів своєї роботи.

6. Діалектика форми і змісту

Всебічне вчення про процес розвитку, яким є марксистська діалектика, вимагає розгляду всіх явищ в природі, в тому числі і самого процесу розвитку, в органічній єдності форми і змісту.

Діалектику форми і змісту в природі, в суспільстві, в мисленні можна зрозуміти тільки на основі знання всіх основних рис марксистського діалектичного методу.

Зміст — це сукупність внутрішніх процесів у предметах і явищах. Форма є вираз змісту, ним зумовлений. Форма зв'язана з змістом. Форма і зміст взаємозумовлені на основі визначальної ролі змісту. В житті форма і зміст взаємодіють в процесі руху, розвитку. В процесі руху, в певних умовах місця і часу, відбувається закономірне і революційне скидання застарілої форми, яка не відповідає новому змістові.

Марксистський діалектичний метод заперечує абстрактний розгляд форми, відрив форми від змісту як різновидність метафізичного, ворожого діалектиці методу і ворожого матеріалізмові ідеалізму. Але в той же час діалектичний матеріалізм завжди вказує, що зміст без форми неможливий, так само як і форма без змісту.

Марксистський діалектичний метод вимагає, щоб, вивчаючи культуру того чи іншого народу в класовому суспільстві, ми не обмежувались національною формою цієї культури, зв'язаною з особливостями мови, а розкривали обов'язково класовий зміст цієї культури (буржуазний чи соціалістичний). В СРСР, наприклад, радянська культура є формою національна, а змістом соціалістична; вона обслуговує інтереси радянських людей, допомагає їм будувати комунізм. В країнах, де панує імперіалізм, панівною культурою є буржуазна змістом культура, ворожа корінним інтересам і сподіванням трудящих мас даних країн.

В положенні ленінізму про Радянську владу, як про державну форму диктатури пролетаріату, визначальним, основним є зміст — диктатура робітничого класу. Комуністична партія завжди підкреслює це. Партія викрила ворогів радянського ладу, які проголошували в дні кронштадтського заколоту есерів і білогвардійців (1921 р.) контрреволюційний лозунг «ради без комуністів».

Але марксистський діалектичний метод бачить і іншу сторону процесу розвитку — *активність форми,* зворотне діяння форми на зміст. Форма має відносну самостійність в розвитку. Форма може сприяти розвиткові змісту, прискорити його розвиток, а може і гальмувати розвиток змісту.

Це положення марксистської діалектики переконливо розкривається на наведеному вище прикладі суперечливого розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, в якому виробничі відносини є формою, а продуктивні сили — змістом суспільного виробництва.

Суперечність існує не між змістом і формою взагалі, а між *старою* формою і *новим* змістом, який шукає нової форми і прагне до неї.

В процесі розвитку форма відстає від змісту і через відставання від змісту перестає відповідати йому. Тому новий зміст тимчасово прибирається в стару форму, що викликає суперечність між формою і змістом. Ця суперечність кінець кінцем приводить до скидання застарілої форми, в результаті чого зміст, який прибирається в нову, відповідну йому форму, дістає більший простір для свого дальшого розвитку.

Кожний новий щодо минулої формації тип виробничих відносин в експлуататорських суспільствах забезпечував цілковиту відповідність виробничих відносин (форми) характерові продуктивних сил (змістові) тільки на дуже недовгий період. Антагоністичні суперечності в класовому суспільстві, суперечність між старою формою і новим змістом в розвитку виробництва неминуче веде до конфлікту класових інтересів, до революції, до зміни соціально-економічних формацій.

Неантагоністичні суперечності в розвитку соціалістичного способу виробництва переборюються при правильній політиці керівних органів, без доведення справи до конфлікту між формою і змістом, шляхом своєчасного, свідомого вдосконалювання форми відповідно до нового змісту.

В умовах соціалістичного способу виробництва є можливість використання багатьох старих форм в інтересах нового змісту. В. І. Ленін указував на те, що новий зміст в процесі розвитку виявляється таким сильним, непереборним, що він підпорядковує собі і нові і старі форми, що «він може *і повинен* проявити себе в усякій формі, і новій і старій, може і повинен переродити, перемогти, підпорядкувати собі всі форми, не тільки нові, але й старі,— не для того, щоб із старим помиритися, а для того, щоб уміти всі і всілякі, нові і старі форми зробити знаряддям повної і остаточної, рішучої і безповоротної перемоги комунізму» [1].

Й. В. Сталін на прикладі використання банків і грошей в соціалістичному суспільстві показав, що старе, успадковане від минулого, не завжди просто скасовується цілком, воно іноді змінює свою природу стосовно до но-

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 31, стор. 78.

вого, зберігаючи тільки свою форму, а нове не просто знищує старе, а проникає в старе, змінює його природу, його функції, не ламаючи його форму, а використовуючи її для розвитку нового.

Але і в цьому випадку нове кінець кінцем переборює старе. Неправильно робити висновок про те, начебто в соціалістичній економіці продовжують діяти старі категорії капіталізму. Від старих категорій капіталізму в соціалістичній економіці збереглась головним чином форма, а зміст їх змінився докорінно відповідно до потреб розвитку соціалістичного народного господарства.

Новий зміст підпорядковує собі стару форму не для того, щоб її увічнити, а для того, щоб її використати з метою дальшого розвитку, який приведе кінець кінцем до цілковитого зникнення цієї старої форми. В комуністичному суспільстві не буде ні товарів, ні товарного обігу з його грошовим господарством.

У своїй політиці Комуністична партія і Радянський уряд завжди враховують залежність форми від змісту і величезне значення зворотного діяння форми на зміст. В усіх галузях соціалістичного будівництва (економічній, партійній, державній, військовій, культурній і т. д.) партія спирається на знання діалектики суспільного розвитку; партія ефективно використовує реальну можливість пристосування форми до змісту, щоб уникнути конфлікту між ними. Партія і уряд, спираючись на знання об'єктивних законів суспільного розвитку, передбачливо перебудовують форми, щоб вони завжди сприяли розвиткові змісту, а не гальмували його.

За період між XVIII з'їздом і XIX з'їздом партії відбулись серйозні зміни на шляху дальшого розвитку нашого суспільства в напрямі до комунізму, зміцнення морально-політичної єдності всього суспільства. Все це вимагало дальшого розвитку форм партійної організації і партійної роботи. Тому XIX з'їзд нашої партії прийняв новий Статут, який відбив нові успіхи комуністичного будівництва, змінив назву нашої партії. В новому Статуті партії знайшли своє відображення підвищені вимоги до кожного комуніста з метою виконання ним авангардної ролі в комуністичному будівництві.

Приклад із змінами в Статуті нашої партії є характерним. Він показує, як партія розв'язує подібні питання, спираючись на знання законів суспільного розвитку. Коли

з'являються об'єктивні симптоми того, що форми в тій або іншій конкретній галузі не сприяють більше розвиткові змісту, застаріли і їх треба змінювати, партія і уряд ставлять на всю широчінь питання про відповідну перебудову, про шукання і підтримку нових, висунутих життям форм, які сприяють розвиткові нового змісту.

7. Значення марксистського положення про розвиток шляхом боротьби протилежностей для практичної діяльності Комуністичної партії

Поширення положень діалектичного методу на вивчення суспільного життя, застосування цих положень до практичної діяльності комуністичних партій має величезне значення.

Які є ті висновки для практичної діяльності комуністичних партій, що випливають з об'єктивної закономірності розвитку шляхом боротьби протилежностей?

Головний і основний висновок зводиться до того, що коли розвиток відбувається порядком розкриття суперечностей, то ясно, що класова боротьба пролетаріату є цілком природним, закономірним і неминучим явищем, що треба не замазувати її, а доводити до кінця, до завоювання диктатури робітничого класу.

Досвід Радянського Союзу показує всім комуністичним партіям світу, що побудова соціалізму може бути здійснена тільки шляхом ліквідації капіталістичного ладу з його антагонізмами.

Цей висновок вимагає в сучасних умовах непримиренно викривати ворогів марксизму-ленінізму — правих соціалістів, які є не тільки агентурою національної буржуазії своїх країн, але й агентурою американського імперіалізму в міжнародному робітничому русі. Всі зусилля правих соціалістів спрямовані на те, щоб зберегти капіталістичний лад. З цією метою праві соціалісти затушовують суперечності капіталізму, щоб ослабити класову боротьбу трудящих проти імперіалістів.

Комуністичні партії безустанно викривають всіх ворогів марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, ізолюють правих соціалістів, підривають їх вплив у масах трудящих. Комуністи виступають прапороносцями боротьби широких народних мас проти фашизму, проти націо-

нального і колоніального гніту, проти експлуататорів всередині самих капіталістичних країн. Комуністичні партії, озброєні методом матеріалістичної діалектики, конкретно враховують умови класової боротьби. Комуністи не затушовують суперечностей сучасного капіталізму, а розкривають їх і розмотують. Вони ведуть повсякденну революційну роботу в масах. Кінцева мета їх боротьби — завоювання диктатури пролетаріату і побудова комунізму в цих країнах.

Висновок — не гасити класову боротьбу, а доводити її до кінця спрямований як проти опортуністичного заперечення марксистсько-ленінської теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, так і проти «ліво»-сектантських вимог штучного розпалювання класової боротьби, передчасних виступів, які переслідують провокаційну мету розгрому сил революції, ізоляції пролетаріату від непролетарських трудящих мас. Марксизм-ленінізм вимагає врахування об'єктивного стратегічного етапу в розвитку революційного руху, врахування суспільно-економічного змісту і рушійних сил революції, врахування тактичних періодів руху, внутрішніх і зовнішніх умов. Ця вимога спрямована проти шаблону і догматизму в керівництві класовою боротьбою пролетаріату.

Марксизм-ленінізм учить, що принципи не примиряються, а перемагають, що в принциповій боротьбі нема і не може бути «третьої лінії».

Принципіальна пролетарська, класова політика спрямована на викриття всіх ворогів пролетаріату і трудящих, на викриття всіх примиренців з буржуазною ідеологією, всіх угодовців з імперіалізмом.

Запалюючим всі комуністичні партії прикладом неухильного проведення принципіальної політики є практична діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу. В боротьбі з ворогами ленінізму Комуністична партія відстояла чистоту ідей ленінізму, викрила і розгромила всіх опортуністів і ухильників, а також примиренців до них і довела справу класової боротьби в нашій країні до ліквідації експлуататорських класів, до перемоги соціалізму.

Принцип проведення непримиренної класової пролетарської політики дістав свій яскравий вияв у стратегічних планах нашої партії за період трьох російських революцій (1905—1917 рр.). В стратегічних планах партії напрям основного удару завжди мав на меті ізолювати від

мас трудящих ті реакційні сили і ті політичні партії, які шукали угоди, примирення з головним ворогом трудящих.

У своїх стратегічних планах Комуністична партія завжди вела принципіальну, непримиренну пролетарську політику і тримала курс на викриття та ізоляцію від мас усіх примиренців та угодовців з царизмом і з імперіалізмом.

Досвід Комуністичної партії Радянського Союзу показує важливість викриття правих соціалістів зарубіжними комуністичними і робітничими партіями, важливість ізоляції цих угодовців з американським імперіалізмом, звільнення з-під їх впливу мас трудящих.

Для практичної діяльності Комуністичної партії особливо важливим є висновок про необхідність непримиренного викриття і розгрому ухилів від принципіальної марксистсько-ленінської лінії, висновок про необхідність боротьби за єдність партії на принципіальній основі марксизму-ленінізму, висновок про очищення партії від опортуністичної скверни.

В боротьбі за єдність партії, проти ворогів ленінізму, Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, керований В. І. Леніним, а після смерті Леніна Й. В. Сталіним, спирався на об'єктивний закон розвитку пролетарської партії, закон розвитку через подолання внутріпартійних суперечностей.

Нерушима єдність Комуністичної партії Радянського Союзу завойована в непримиренній боротьбі з ворогами ленінізму, завойована на строго принципіальній основі марксизму-ленінізму, на основі розгрому всіх антипартійних фракцій і угруповань, які виражали інтереси приречених експлуататорських класів, інтереси імперіалізму і фашизму.

Вся історія Комуністичної партії була історією її боротьби проти угодовців і капітулянтів, а також проти дрібнобуржуазних партій, що діють в рядах робітничого класу. Ця непримиренна боротьба партії з ворогами народу, розгром ворогів народу зміцнили нашу партію і привели її до небаченої ще в історії єдності, яка відіграла вирішальну роль у справі розгрому і ліквідації всіх капіталістичних елементів у країні.

Братні партії в боротьбі з ворожою агентурою мають можливість всебічно враховувати багатий досвід Комуністичної партії Радянського Союзу, яка розгромила всіх ворогів ленінізму, завоювала монолітну єдність своїх рядів,

Перемога соціалізму в СРСР і ліквідація експлуататорських класів всередині нашої країни створили нові умови для розвитку Комуністичної партії Радянського Союзу.

Наше суспільство вільне від класових сутичок пролетаріату з буржуазією всередині країни, оскільки буржуазії нема, а пролетаріат перетворився в робітничий клас СРСР, який здійснює державне керівництво радянським суспільством. Зміцнилась і піднялась на новий, вищий ступінь нерушима дружба робітничого класу і колгоспного селянства при керівній ролі робітничого класу. Виросла нова, радянська соціалістична інтелігенція. Склалась морально-політична єдність всього суспільства.

Комуністична партія є добровільний бойовий союз однодумців-комуністів, організований з людей робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції.

Монолітна єдність Комуністичної партії Радянського Союзу є вищим виявом морально-політичної єдності радянського народу.

Єдність Комуністичної партії Радянського Союзу перевірена в грізних боях Вітчизняної війни, а також в боротьбі за виконання і перевиконання п'ятирічних планів у післявоєнний період. Але Комуністична партія учить не заспокоюватися на досягнутому і виховує свої кадри в дусі найбільшої революційної пильності.

Радянські люди знають, що, поки існує капіталістичне оточення, є і неминуче будуть і далі спроби закинути до нас шпигунів, диверсантів. Будуть і спроби використати з антирадянськими цілями окремих відщепенців, носіїв буржуазної ідеології, перерожденців. Монопольне становище єдиної правлячої партії в країні викликає спроби ворогів маскуватися під комуністів, з кар'єристськими і ворожими цілями проникати в партію. Викриття агентів міжнародного капіталу, ворогів партії, Радянської держави показало всьому світові, що проти явних і прихованих ворогів народу, ворогів партії і Радянської держави Комуністична партія Радянського Союзу завжди тримає порох сухим. Партія учить радянських людей завжди бути пильними. Партія учить, що прояв ротозійства в будь-якій формі створює умови для діяльності прихованих ворогів народу.

Партія виховує у комуністів революційну пильність, вміння неухильно викривати буржуазну ідеологію, при-

щеплює інтерес до глибокого вивчення історії КПРС, історії боротьби нашої партії проти всіх ворогів народу. Партія виховує свої кадри і всіх радянських людей в дусі животворного радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, в дусі ненависті до паліїв нової світової війни.

Комуністична партія Радянського Союзу здійснює свою роль керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства в обстановці повної морально-політичної єдності всього радянського народу. Партія виховує кадри на ідеях марксизму-ленінізму, здійснює нерозривний зв'язок з масами. Партія загартовує кадри в боротьбі з труднощами росту, виявляє все нові резерви для прискорення нашого руху вперед, до комунізму.

З закону розвитку шляхом боротьби протилежностей випливає висновок про необхідність шляхом розгортання критики і самокритики сміливо викривати і переборювати хиби внутріпартійної роботи, викривати і переборювати суперечності росту, які мають місце в житті Комуністичної партії.

Однією з таких суперечностей розвитку партії в післявоєнний період була, наприклад, як зазначено у звітній доповіді ЦК КПРС XIX з'їздові, суперечність між швидким кількісним зростанням нашої партії за період між XVIII і XIX з'їздами і відносно недостатнім ще рівнем політичної освіти комуністів. ЦК КПРС вказав шляхи подолання цієї суперечності, зосередивши увагу партійних організацій на завданнях підвищення політичного рівня членів і кандидатів у члени партії, на поліпшенні справи політичної освіти і партійного загартування комуністів, пам'ятаючи, що партія сильна не тільки кількістю своїх членів, але насамперед їх якістю. Подолання суперечностей такого роду, що виникають уже в умовах монолітної єдності Комуністичної партії, ще більше зміцнює партію.

Партія вимагає від комуністів показувати приклад чесного і сумлінного ставлення до критики. Треба не замазувати хиби в роботі, а сміливо викривати їх зброєю критики і самокритики і доводити до кінця боротьбу з цими хибами.

Ленінське положення про те, що критика і самокритика є показником сили партії нового типу, підтверджується всім досвідом новітньої історії комуністичних і робітничих партій.

Рішення липневого і вересневого (1953 р.) пленумів ЦК КПРС показали силу цього випробуваного методу.

Партія і уряд глибоко викрили хиби в справі розвитку сільського господарства, радянської торгівлі, легкої промисловості і вказали шляхи крутого піднесення життєвого рівня трудящих в СРСР у найближчі два-три роки.

Важливим висновком із закону боротьби протилежностей для практичної діяльності Комуністичної партії є вміння використовувати суперечності в таборі ворогів робітничого класу, ізолювати ворогів і згуртовувати більшість народу навколо Комуністичної партії.

У специфічних умовах післявоєнних років комуністичні партії враховують у своїй практичній діяльності загострення суперечностей між паліями нової світової війни і демократичними силами народів.

Перед комуністичними партіями стоять важливі завдання згуртування всіх сил, здатних боротися сьогодні проти паліїв нової світової війни, незважаючи на суперечності і відмінності серед прихильників табору миру в інших питаннях — політичних, релігійних і т. д.

XIX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу закликав «вище підняти активність народних мас, посилити організованість прихильників миру, безустанно викривати паліїв війни і не дати їм обплутати брехнею народи. Приборкати і ізолювати авантюристів з табору імперіалістичних агресорів, які прагнуть заради своїх прибутків втягнути народи в криваву бойню...» [1].

Це завдання є в теперішній час головним завданням усього прогресивного і миролюбного людства.

Вміння виділити практично головні на даному етапі суперечності, вміння ізолювати головного ворога і об'єднати навколо себе більшість народу є свідченням зрілості комуністичних партій, свідченням творчого застосування матеріалістичної діалектики в їх практичній діяльності.

В боротьбі проти всіх антинародних сил комуністичні партії запалюються досвідом Комуністичної партії Радянського Союзу, освітлюють собі шлях світочем ідей марксизму-ленінізму.

Такі є деякі висновки для практичної діяльності Комуністичної партії з закону розвитку шляхом боротьби протилежностей.

---

[1] *Г. Маленков.* Звітна доповідь XIX з'їздові партії про роботу Центрального Комітету ВКП(б), стор. 26—27.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Марксистське розуміння процесу розвитку як боротьби протилежностей цілком протилежне метафізиці, яка заперечує внутрішні суперечності в розвитку природи і суспільства.

Боротьба протилежностей, внутрішньо властивих предметам і явищам природи, є об'єктивною закономірністю всього матеріального світу — рушійною силою процесу розвитку. Це доведено всією історією науки і досвідом розвитку суспільства. Дані природознавства, суспільної науки і науки про мислення свідчать про загальність закону боротьби протилежностей і про специфічність його діяння в різних формах рухомої матерії, а також у розвитку мислення.

Марксистська діалектика виходить з того, що в природі і в суспільстві є внутрішні суперечності, властиві предметам і явищам, і зовнішні суперечності між предметами і явищами, які співіснують одночасно.

Марксистський діалектичний метод враховує взаємодіяння цих суперечностей при визначальній в кінцевому підсумку ролі внутрішніх суперечностей.

Матеріалістична діалектика розрізняє антагоністичні і неантагоністичні суперечності. Внаслідок наявності ворожих класів антагоністичні суперечності непримиренно ворожі і можуть бути розв'язані тільки шляхом вибуху, шляхом революційного насильства, ліквідації експлуататорського суспільного ладу.

Неантагоністичні суперечності внаслідок відсутності ворожих класів у соціалістичному суспільстві можуть бути своєчасно розв'язані без вибуху, на основі зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільного ладу.

Антагоністичні суперечності неминуче ведуть до соціальних конфліктів. Неантагоністичні суперечності при правильній політиці керівних органів не перетворюються в протилежність і можуть бути цілком розв'язані без доведення їх до конфлікту.

Боротьба протилежностей проявляється також в діалектиці форми і змісту як боротьба нового змісту і старої форми.

Марксистський діалектичний метод учить всебічно аналізувати процес розвитку, спираючись на дані науки і практики, розкривати в усякому явищі як позитивні, так і негативні сторони досліджуваних предметів і явищ. Але

при цьому марксистський діалектичний метод вимагає не споглядального ставлення до суперечливих сторін предметів і явищ, а найактивнішої підтримки нового, яке має майбутнє, і найактивнішої боротьби проти старого, відживаючого.

Марксистський діалектичний метод показує значення марксистської теорії класової боротьби, непримиренної класової, пролетарської політики, значення комуністичної партійності, принциповості.

Марксистська діалектика показує значення критики і самокритики як специфічної форми виховання кадрів, як форми розкриття і подолання неантагоністичних суперечностей в розвитку радянського суспільства.

Закон боротьби протилежностей є найважливіша риса марксистського діалектичного методу, суть і ядро матеріалістичної діалектики саме тому, що він розкриває найглибший внутрішній зміст процесу розвитку.

Розділ сьомий

☆

МАРКСИСТСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — ЄДИНО НАУКОВЕ ТЛУМАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ

Марксистський діалектичний метод, як було вже показано в попередніх розділах, являє собою науковий підхід до вивчення об'єктивної реальності, оснований на пізнанні найбільш загальних законів розвитку природи і суспільства. Звідси ясно, що марксистський діалектичний метод нерозривно зв'язаний з матеріалістичним тлумаченням світу. Метод вивчення предметів не може бути довільним, умовним, диктованим міркуваннями зручності, «економії мислення», наочності і т. п. Науковий підхід до вивчення явищ природи і суспільства повинен виходити із законів, які внутрішньо цим явищам властиві.

Саме тому основою марксистського діалектичного методу є об'єктивні закони взаємозв'язку, руху, зміни, розвитку світу. Якщо, наприклад, метафізик твердить, що суперечності існують лише в мисленні, та й то ніби тільки внаслідок заблуджень, то марксистська діалектика виходить з того, що суперечності існують поза і незалежно від свідомості, в самих речах, процесах природи та суспільства і лише відбиваються, але ні в якому разі не створюються мисленням. Таким чином, визнання *об'єктивної*, незалежної від свідомості реальності та її принципіальної пізнаванності, тобто матеріалістичне розуміння світу, матеріалістичне розв'язання як першої, так і другої сторони основного питання філософії є однією з необхідних умов правильного, наукового підходу до дійсності.

Ідеалісти, намагаючись опорочити матеріалізм, твердять, що визнання об'єктивної реальності, незалежної від свідомості, означає начебто вихід за межі досвіду, допущення надчуттєвого, бездоказове твердження і т. д. З точки зору ідеалістів не можна твердити, що існує щось *поза* і *незалежно* від свідомості. Ідеаліст намагається запевнити, ніби тільки існування свідомості є абсолютно вірогідним. На протилежність ідеалізмові марксистський філософський матеріалізм, узагальнюючи всю сукупність даних науки і суспільної практики, виходить з того, що поза і незалежно від свідомості існують природа і суспільство, існує об'єктивна реальність. Це положення, що є вихідним для кожного матеріаліста, глибоко обгрунтоване і розвинуте марксистським філософським матеріалізмом.

Ідеалісти, намагаючись спростувати діалектичний матеріалізм, всіляко силкуються довести, що матеріалізм виключає діалектику. Неважко помітити, що діалектика в даному разі витлумачується як ідеалістична діалектика, згідно з якою рух, зміна можливі лише в якійсь «надматеріальній» сфері. Але це і є заперечення реальної діалектики розвитку природи і суспільства.

Якщо марксистський діалектичний метод являє собою єдино науковий підхід до вивчення світу, то марксистський філософський матеріалізм є єдино науковим його тлумаченням. Всі матеріалісти виходять з визнання первинності матерії і вторинності свідомості. Але матеріалісти-метафізики не визнають виникнення, розвитку свідомості як властивості, притаманної лише високоорганізованій матерії. Для багатьох матеріалістів-метафізиків характерне уявлення про вічність свідомості, про загальну одушевленість матерії. Так, наприклад, матеріаліст Спіноза, визнаючи первинність матерії (субстанції), твердив, що свідомість є атрибутом (невід'ємною властивістю) матерії, внаслідок чого, на думку Спінози, різниця між неорганічною і органічною природою є лише кількісною, а не якісною. Матеріаліст Дідро вважав, що чутливість в різній мірі властива всім речам. На відміну від метафізичного матеріалізму марксистський філософський матеріалізм розглядає відношення свідомості до буття з точки зору розвитку: свідомість є продукт матерії, яка досягла в своєму розвитку високого ступеня досконалості. Тільки ця точка зору підтверджується даними еволюційної теорії, фізіології, психології та інших наук.

Всі матеріалісти виходять з визнання пізнаванності світу, розглядаючи знання, науку як відображення об'єктивної реальності. Але матеріаліст-метафізик, не вміючи застосувати діалектики до теорії пізнання, не може пояснити перехід від безпосереднього чуттєвого сприймання окремих речей (дані зору, дотику і т. д.) до теоретичного мислення, пізнання, яке оперує поняттями, абстракціями. Матеріаліст-метафізик не може через те пояснити, як здійснюється пізнання безконечного, не обмеженого в часі і просторі світу, бо він не бачить діалектичного переходу від пізнання одиничного, конечного, минущого до пізнання загального, безконечного, вічного, від пізнання чуттєво сприйманого до пізнання того, що хоча й існує об'єктивно, в самому матеріальному світі, але не є безпосередньо предметом наших відчуттів (закон, необхідність, сутність і т. п.). Марксистський філософський матеріалізм, діалектично розглядаючи процес пізнання дійсності, розкриває суперечливу єдність теорії і практики, відчування і мислення, абсолютної і відносної істини, абстрактного і конкретного, одиничного і загального і т. д.

Всі матеріалісти визнають закономірність явищ навколишньої дійсності. Але метафізичний матеріалізм розглядає закони природи як незмінні відношення незмінних сутностей, як відношення, що увічнюють даний стан, перешкоджають його зміні. Так, наприклад, французький матеріаліст XVIII ст. Гольбах твердив, що в природі завжди і скрізь існує один і той самий незмінний порядок речей, незмінне зчеплення причин і наслідків, в результаті чого прагнення людини змінити цей порядок за своїм бажанням є лише «заблудження мухи, яка думає, що вона спрямовує хід карети, сидячи на її дишлі». Ця концепція фаталізму історично і теоретично зв'язана з метафізичним розумінням об'єктивної закономірності. Марксистський філософський матеріалізм на відміну від матеріалізму метафізичного вважає закони природи і суспільства законами їх руху, зміни, розвитку, які не тільки не увічнюють даний стан, а, навпаки, зумовлюють його минущий характер.

Наукове пізнання, тлумачення, пояснення навколишніх явищ розкриває їх причини, властиві цим явищам закономірності і вказує шлях до їх практичного використання в інтересах суспільства. Пізнаючи закони природи, люди оволодівають їх діянням, розвивають суспільне ви-

робництво — основу для задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Величезне практичне значення має пізнання не тільки законів природи, але і законів суспільного життя. Люди в процесі свого суспільного життя змінюють не тільки природу, але і самих себе, свої суспільні відносини, економічну і політичну структуру суспільства. При цьому зміна суспільного життя здійснюється людьми не довільно, як їм заманеться, а в залежності від матеріальних умов їх життя, у відповідності з об'єктивними законами розвитку суспільства. Пізнання об'єктивних економічних законів розвитку суспільства дозволяє прогресивному класові прискорити хід суспільного розвитку шляхом свідомого практичного використання, застосування цих законів. Марксизм-ленінізм озброїв робітничий клас знанням законів розвитку капіталізму, законів класової боротьби, законів переходу до безкласового комуністичного суспільства. Тому В. І. Ленін говорив: «Тільки філософський матеріалізм Маркса вказав пролетаріатові вихід з духовного рабства, в якому ниділи донині всі пригноблені класи»[1]. Наукове тлумачення дійсності, що його дає марксистський філософський матеріалізм, є теоретичною основою для її практичного революційного перетворення.

Щоб засвоїти суть марксистського філософського матеріалізму і усвідомити його значення, треба насамперед розглянути основні риси і форми домарксистського матеріалізму, що дозволить далі розкрити специфіку марксистського філософського матеріалізму, його корінну якісну відмінність від усіх попередніх форм матеріалістичної філософії.

1. Основні історичні форми домарксистського матеріалізму

Матеріалістичні вчення різних епох, беручи за вихідний пункт матеріалістичне вирішення питання про відношення свідомості до буття, все ж істотно відрізнялися одне від одного. Матеріалізм, будучи нерозривно зв'язаний із суспільною практикою, виробництвом, безустанно розвивався, збагачувався, відображаючи в своєму розвитку найзначніші прогресивні соціально-економічні зру-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 19, стор. 7—8.

шення в історії людства. З кожним новим великим відкриттям природознавства, яке становить епоху в пізнанні природи, матеріалізм набирав нової форми, що зумовлюється його органічним зв'язком з наукою та суспільною практикою. Вороги марксизму валять в одну купу всі матеріалістичні вчення, щоб принизити найвищу, марксистську, форму матеріалізму і замазати тим самим величезний прогрес в матеріалістичному світорозумінні, досягнутий на протязі історії.

В дійсності між різними течіями матеріалізму є істотні відмінності, внаслідок чого недопустимим є ототожнювання різних форм матеріалізму.

Маркс і Енгельс дали класичну характеристику двох історичних форм матеріалізму — античного матеріалізму і матеріалізму передових буржуазних мислителів, оцінивши їх як дві прогресивні епохи в розвитку матеріалістичної філософії. У працях В. І. Леніна ми знаходимо характеристику матеріалізму російських революційних демократів. Такі три головні прогресивні етапи в розвитку матеріалістичної філософії домарксистської епохи.

Матеріалізм стародавніх мислителів. Матеріалістична філософія вперше виникла у стародавньому рабовласницькому суспільстві — в Китаї, Індії, Вавілоні. Виникнення матеріалізму історично пов'язане з розвитком рабовласницької демократії, яка виступала проти старої родової аристократії, що проповідувала міфи, які стали в дальшому одним з джерел ідеалізму. Матеріалізм був з самого початку світоглядом передових соціальних груп панівного класу рабовласницького суспільства, тих груп, які були зв'язані з ремісничим виробництвом, внутрішньою і зовнішньою торгівлею, наукою. Матеріалізм розвивався в боротьбі проти ідеалізму, який був світоглядом рабовласницької аристократії, зв'язаної з великим землеволодінням.

На противагу традиційній міфологічній концепції створення світу стародавні матеріалісти виводили всі відомі їм явища природи з матерії, яку вони звичайно називали первоматерією. Так, наприклад, деякі стародавньоіндійські матеріалісти вважали, що все існуюче походить і складається з вогню, води, повітря, землі та найтоншого ефіру. Старокитайські мислителі теж висловлювали положення про «первоелементи», залічуючи до них крім води, вогню і землі також метал і дерево і вважаючи,

що з цих «первоначал» виникли смакові відчуття солоного, гіркого, солодкого, гострого, кислого. У творі невідомого старокитайського автора «Книга гармонії тьми» висловлюється твердження, що «свідомість (сін) народжується з речей і вмирає теж у речах». Старокитайські матеріалісти висували також ідею про наявність позитивних і негативних, протилежних одна одній, первісних частинок.

Спираючись на досягнення філософської думки стародавнього Сходу, стародавні греки розробили першу, наївну, форму матеріалістичного світорозуміння. Вона виникає приблизно у VI ст. до н. е., в період, коли наука тільки зароджувалась і робила перші кроки по шляху наукового пояснення явищ природи. Історичною заслугою старогрецького матеріалізму є те, що на місце міфологічних релігійних концепцій створення світу він поставив вчення про вічність, незнищуваність природи, про виникнення, зміну, розвиток усіх природних явищ.

Уже перші старогрецькі матеріалісти твердили, що не боги, а матеріальне «первоначало», «первоматерія», «перворечовина» є джерелом всього існуючого. Фалес (VII—VI ст. до н. е.) вважав, що таким «первоначалом» є вода, Анаксімен (VI ст. до н. е.) вважав «первоматерією» повітря. Третій представник матеріалізму іонійської школи Анаксімандр (VI ст. до н. е.), відмовляючись від зведення всієї якісної різноманітності до однієї якої-небудь безпосередньо сприйманої речовини, твердив, що «первоначалом» є якась «невизначена матерія». Уже на цьому першому ступені свого розвитку античний матеріалізм на противагу міфології твердить, що світ не був створений, а існує вічно, перебуваючи в стані безперервного змінювання, оновлення. Так, Анаксімен учив, що «сонце, місяць та інші вогняні світила» виникли з землі: «з останньої здіймається волога, яка, розріджуючись, стає вогнем, а з вогню, що здіймається вгору, утворюються світила». Наївний, ненауковий характер цієї точки зору, позбавлений строгого фактичного обгрунтування і доказу, не виключав в умовах того часу її видатного значення, як першої спроби зрозуміти світ в його матеріальній єдності, в розвитку.

Найвидатнішим представником цього початкового ступеня розвитку античного матеріалізму був Геракліт з Ефеса (V ст. до н. е.). Геракліт вважав, що первоматерією, перворечовиною є вогонь, який в незрівнянно біль-

шій мірі, ніж вода, повітря і т. п., характеризує процеси безперервного руху, виникнення та зникнення, властиві природі. Геракліт твердив, що «світ, єдиний з усього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, який закономірно займається і закономірно згасає».

Проти вчення Геракліта про загальний рух, виникнення і руйнування виступили Парменід (кінець VI — початок V ст. до н. е.), Зенон (V ст. до н. е.) та інші філософи з Елеї. Елеати твердили, що чуттєве сприймання, яке свідчить про загальний рух і зміну, обманює нас. В дійсності «буття» нерухоме, незмінне, позбавлене тих властивостей, про які говорять органи чуттів. Це реакційне протиставлення сутності і явища було спростоване атомістичним матеріалізмом, головним представником якого був Демокріт (близько 460—370 рр. до н. е.).

Демокріт є найвидатнішим матеріалістом стародавньої Греції. В. І. Ленін характеризував матеріалізм античності, який протистоїть ідеалістичній «лінії Платона», як «лінію Демокріта». Демокріт відмовився від наївних уявлень про первоначало, первоматерію. Він твердив, що, оскільки світ існує вічно, ніякої перворечовини ніколи не було. Поняття первоматерії Демокріт замінив поняттям атома, поставивши, таким чином, питання про структуру матерії. Все, за Демокрітом, складається з неподільних, вічних атомів, які мало відрізняються один від одного, і пустоти. Різні сполучення атомів становлять всю різноманітність речей.

Видатними продовжувачами вчення Демокріта були Епікур (341—270 рр. до н. е.) і староримський матеріаліст Лукрецій Кар (99—55 рр. до н. е.). Розвиваючи вчення Демокріта, Епікур приписував атомам не тільки відмінності у величині і формі, але так само і відмінності у вазі. Крім прямолінійного, зумовленого вагою руху атомів, Епікур допускав також самовільний їх рух, відхилення від прямої лінії, необхідне, на його думку, для пояснення безконечної різноманітності матеріального світу. Лукрецій систематизував вчення Епікура і виклав його в яскравій художній формі у поемі «Про природу речей». З допомогою атомістичної гіпотези Лукрецій обгрунтував матеріалістичну тезу — «щось не може виникнути з нічого». Ідея вічного руху, зміни, оновлення, виникнення та зникнення окремих речей і цілих світів в безконечному матеріаль-

ному всесвіті є одним з найважливіших положень його вчення. Атомістична гіпотеза була видатним науковим завоюванням античного матеріалізму: вона з самого початку мала яскраво виявлений атеїстичний характер. Однак при відсутності розвинених наукових уявлень про будову матерії ця гіпотеза неминуче вела до уявлення про існування «останніх цеглинок» світобудови і ототожнювала вічність, незнищуваність матерії з незмінністю форм її існування.

Атомістичний матеріалізм не тільки спростував вчення елеатів про незмінне, нерухоме «буття»,—атомісти рішуче виступили проти вчення найвидатнішого представника ідеалізму в стародавній Греції, Платона (427—347 рр. до н. е.). Платон твердив, що все те, що чуттєво сприймається людиною,—весь предметний, матеріальний світ— є лише тінню, невиразним, перекрученим відображенням потойбічного, загробного царства вічних, незмінних сутностей — ідей. Платон метафізично протиставив один одному світ ідей (понять) і світ речей. Фантастичний, вигаданий світ вічних, незмінних ідей Платон оголосив світом первоначал, первосутностей, в той час як реальний, матеріальний, мінливий світ характеризувався ним як нікчемний — саме через свою матеріальність та мінливість. За Платоном, ідеї передують речам і є їх творчими силами. Платон переніс з міфології у філософію реакційну легенду про створення світу, сприйняту всіма ідеалістами пізніших часів. Платон третирував матерію як косну, мертву, нездатну до самостійного існування. Розуміння матерії як «матеріалу» для творчої діяльності надприродного духа завдало величезної шкоди науці про природу, надовго загальмувавши її прогресивний розвиток.

Демокріт та інші матеріалісти, викриваючи ідеалістичну «лінію Платона», доводили, що не існує надчуттєвого, потойбічного світу ідей, що ідеї створює людина завдяки спостереженню і вивченню навколишніх предметів, що чуттєві сприйняття явищ природи є основою їх розумного осягання. Якщо ідеаліст Платон закликáв заплющити очі і затулити вуха, щоб ніщо не заважало розумінню позачасової «суті» речей, то представники «лінії Демокріта» бачили в чуттєвих сприйняттях основу всього пізнання і зробили перші спроби з'ясувати порівняльну роль відчуттів і мислення в процесі пізнання. Демокріт, в наївній формі розвиваючи цю точку зору, вважав, що від пред-

метів зовнішнього світу відокремлюються їх «образи», які, стикаючися з нашим органом зору, роблять можливим зорове сприйняття предметів, незважаючи на їх віддаленість, на відсутність прямого зіткнення з ними.

Доводячи, що матерія вічна, безконечна, передує свідомості, старогрецькі матеріалісти робили перші спроби пояснити походження свідомості з матерії. Так, на думку Геракліта, душа є найкращий, найсухіший, якому чужа вологість, вогонь. За Демокрітом, душа складається з найбільш досконалих формою атомів. Такі уявлення про природу психічного, при всій своїй примітивності, мали велике значення в боротьбі проти релігійно-ідеалістичного розуміння свідомості, як надматеріального первоначала. Однак це спрощене уявлення про свідомість не давало можливості якнайближче дослідити відношення психічного до фізичного, оскільки свідомість мислилась, як своєрідна найбільш тонка і «досконала» речовина. Такого роду концепція не могла з'ясувати відношення мислення до матерії. Через це античний матеріалізм мав, в значній мірі, не тільки наївний, але і стихійний характер. Проте, не вміючи обгрунтувати стихійно сприймане положення про первинність матерії і вторинність свідомості, старогрецькі матеріалісти розуміли, що відношення свідомості до матеріальної дійсності полягає в тому, що свідомість відображає, пізнає її. Визнання принципіальної пізнаванності світу, ворожість до скептицизму в питаннях пізнання є характерною рисою античного матеріалізму, що мав у своєму розпорядженні, як відомо, надзвичайно обмежені результати пізнання світу.

Визначною історичною заслугою античного матеріалізму було (як уже показано в другому розділі) наївно-діалектичне розуміння дійсності, найяскравіше виражене матеріалістом Гераклітом. Діалектика Геракліта насамперед спирається на чуттєво сприймані факти навколишньої дійсності. «Холодне,— говорить Геракліт,— стає теплим, тепле холодним, вологе сухим, сухе вологим». Однак, не обмежуючись констатацією окремих фактів взаємозв'язку, взаємоперетворення протилежностей, Геракліт приходить до висновку про загальність руху, зміни, боротьби протилежностей. Він учить, що «все виникає через боротьбу і з необхідності». Проте наївність діалектики Геракліта виявляється тут у тому, що він не дає характеристики протилежностей, не аналізує природи їх взає-

мозв'язку; він ототожнює боротьбу протилежностей з війною, яка розглядається, таким чином, як щось загальне і, значить, абсолютизується.

Підкреслюючи загальність виникнення і знищення, Геракліт обмежується образною характеристикою цих процесів, ототожнюючи їх кінець кінцем з народженням і смертю. Тому в його уявленні смерть перестає бути специфічною характеристикою живої істоти і перетворюється в універсальне поняття: «Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогню, вода живе смертю повітря, земля — смертю води». Старогрецькі вчені не мали уявлення про хімічну відмінність між землею, водою, повітрям і т. д. Фізичні властивості цих різних речовин так само були їм майже невідомі. Тому вони, грунтуючись часто на позірному, твердили, наприклад, що вогонь виникає із землі, повітря з вогню, вода з повітря, земля з води і т. д. Хоч яке наївне це уявлення, що виражається у формі чуттєвих образів, які грунтуються на зовнішній схожості або відмінності, хоч як суперечить воно даним фізики або хімії, а проте в ньому міститься найглибша догадка про матеріальну єдність світу, що є найважливішим досягненням старогрецького матеріалізму.

Визнаючи загальність і істотність руху, зміни, розвитку, античні матеріалісти зводили ці процеси до вічного круговороту явищ, не бачачи виникнення нового, що раніше не існувало. Матеріалістично витлумачуючи природу, античний матеріалізм не ставив навіть питання про матеріалістичне розуміння суспільного життя. Цей матеріалізм мав сугубо споглядальний характер: пізнання розглядалося як результат споглядання природи без усякого відношення до практичної діяльності, до зміни природи. Зневажливе ставлення до праці, яку розглядали як діяльність раба, не гідну вільної людини, наклало свій відбиток на цю першу історичну форму матеріалізму. Цим пояснюється властиве матеріалістам того часу ігнорування практичного значення пізнання, нерозуміння ролі практики в процесі пізнання.

Після падіння рабовласницького економічного ладу зникає і ця властива йому історична форма матеріалізму. Однак знищення панування рабовласників не привело до встановлення влади рабів, революція яких була причиною загибелі рабовласницького ладу. Глибока криза антич-

ного суспільства привела до встановлення панування релігійно-ідеалістичного світогляду. Релігія стала панівною ідеологією нового, феодального суспільства. Проте матеріалістична філософія, всіляко переслідувана і гнана, не зникла остаточно: матеріалістичні тенденції продовжували існувати на протязі всього середньовіччя, особливо в країнах Сходу. Про це, наприклад, свідчать матеріалістичні ідеї у філософії середньовічного Китаю. Так, філософ фань Чжень (V—VI ст.) доводив невіддільність душі від тіла, характеризуючи його як «субстанцію духу». Він рішуче виступав проти буддійських уявлень про переселення душ, справедливо вважаючи, що «не можна допускати думку, що тіло [людини] вже мертве, а його дух продовжує існувати». Китайський матеріаліст Лі Чжі (1527—1602 рр.) відкрито виступав проти панівного в Китаї релігійно-ідеалістичного вчення Конфуція, доводячи, що не існує вродженого знання, вроджених ідей.

Матеріалістичні ідеї в європейській середньовічній філософії висували переважно філософи-«номіналісти» в боротьбі проти «реалістів». Останні твердили, що універсалії (загальні поняття) передують речам і свідчать про наявність надматеріальної творчої сили — бога. На противежність цій ідеалістичній, в дусі платонізму, концепції «номіналісти» доводили, що загальні поняття вторинні і виникають у свідомості людини завдяки пізнанню речей. Номіналізм, за словами Маркса і Енгельса, був першим історичним виразом матеріалізму в умовах західноєвропейського феодалізму. Номіналіст Дунс Скот допускав можливість існування мислячої матерії, правда, посилаючись на всемогутність бога. Інші прогресивні представники середньовічної філософської думки вказували всупереч церкві, що світ існує споконвіку.

Матеріалізм передових буржуазних мислителів XVII—XIX ст. В епоху феодалізму панівною ідеологією була релігія. В період ломки феодальних відносин і розвитку капіталістичного способу виробництва молода, в той час ще прогресивна буржуазія, яка прагнула до розвитку продуктивних сил суспільства, природно, повинна була виступити проти духовної диктатури церкви, що сковувала розвиток науки. В цих умовах на світанку капіталістичного розвитку матеріалізм передових буржуазних мислителів виступив як ідейний прапор антифеодальної боротьби.

Розвиток капіталізму і зв'язаної з ним торгівлі сприяв відкриттю Америки і морського шляху навколо Африки, що в свою чергу створило для ростучої буржуазії нове поле діяльності. Пограбування Індії, Китаю та інших колоній, колонізація Америки, розвиток товарного виробництва і торгівлі прискорили розклад феодального ладу і розвиток ворожих йому буржуазних відносин. Розвиток виробництва викликав в свою чергу значне піднесення науки, внаслідок чого ця епоха дістала назву «епохи відродження».

Найвидатнішим представником матеріалізму цієї епохи є Д. Бруно (1548—1600 рр.), який доводив, що не існує ніякої надматеріальної і позаматеріальної сили: природа безконечна в часі і просторі, рух становить її власне життя. Проте Бруно прибирає свій матеріалізм в теологічну оболонку, він зберігає поняття бога, хоч і позбавляє це поняття його звичайного, релігійного змісту.

Великий польський вчений Н. Копернік (1473—1543) проголосив нове, геліоцентричне світорозуміння, що було революційним актом, з допомогою якого природознавство вперше рішуче заявило про свою незалежність від теології. Галілей розробив основи теоретичної механіки, Кеплер відкрив закони руху планет навколо сонця. Створення телескопа і мікроскопа гігантськи розширило сферу наукових досліджень. Т. Мор і Т. Кампанелла, відбиваючи антагонізм, який зароджувався між пролетаріатом і буржуазією, виступили з першими соціалістичними утопіями.

Буржуазія, яка сприяла розвиткові продуктивних сил, потребувала науки, яка дослідила б закони природи. Революціонізуючи суспільне виробництво, буржуазія, природно, виступила за звільнення науки і філософії від релігійних та схоластичних пут, які сковували їх розвиток. Боротьба проти клерикалізму, схоластики і духовної диктатури церкви взагалі була, таким чином, неминучим породженням розвитку капіталізму. Недивно тому, що вже Д. Бруно третирував схоластів, називаючи їх неробами, педантами, шахраями, блазнями, шарлатанами.

Представники матеріалізму XVII ст. виробили у боротьбі проти панівної ідеології феодального суспільства — релігії — новий, антитеологічний, антисхоластичний світогляд. Все сказане вище свідчить про те, що матеріалізм епохи виникнення й утвердження буржуазного суспільства перевершує античний матеріалізм, який йому пере-

дував, своїм незрівнянно більш значним природно-науковим базисом. Він спирається на революцію у природознавстві, яка сталася на світанку капіталізму і поклала початок існуванню ряду наук про природу. І матеріалізм в повній відповідності з усіма цими соціально-економічними зрушеннями і придбаннями культури вступив у новий історичний етап свого розвитку.

Фр. Бекон (1561—1626 рр.) — родоначальник англійського матеріалізму — закликає філософію служити створенню «знарядь руки», які підкоряють людині природу, і «розумових знарядь», які організують і спрямовують людське пізнання. Він оголошує знання силою, здатною побудувати на міцних підвалинах могутність людини, розширити межі її влади над природою. Проте у вченні Бекона ще багато теологічних передсудів. Наступник Бекона і систематизатор його матеріалістичної теорії Т. Гоббс (1588—1679 рр.) звільняє матеріалізм Бекона від теологічної непослідовності, розробляє його основні положення на базі найбільш розвиненої науки того часу— механіки.

Матеріалісти нових часів вже не ототожнюють, як їх попередники, матерію з одним з її станів (водою, повітрям і т. д.). Але, переборюючи наївний характер античного матеріалізму, матеріалісти нових часів розривають з наївно-діалектичним поглядом на природу, який був властивий їх попередникам. Вони метафізично витлумачують явища. Відстоюючи в боротьбі з ідеалістами принципи матеріалізму, вони насамперед доводять незмінність природи, що уявляється їм найважливішим свідченням її вічності. Визнаючи той факт, що тіла перебувають у русі, метафізичні матеріалісти не розуміють руху як зміни; вони зводять рух до переміщення тіл у просторі, до самого лише механічного руху, не вміючи науково пояснити якісну різноманітність світу. Метафізичний характер матеріалізму XVII—XVIII ст. був нерозривно зв'язаний з механістичним розумінням світу. В той час механіка була найбільш розвиненою наукою, а науки про органічний світ тільки-но зароджувались. На цьому грунті розвивався механістичний світогляд, який розглядав всесвіт як самодіючу машину, а кожне явище в світі — як певний механізм, для пояснення якого досить законів самої механіки. «Людина — машина», так сформулював французький матеріаліст Ламетрі (1709—1751 рр.) головний

висновок цього вчення стосовно до людини. Таке розуміння явищ природи не могло дати наукового пояснення психічних явищ.

В ході прогресивного розвитку капіталізму розвивався і матеріалістичний світогляд. Якщо на початку матеріалізм відзначався теологічною непослідовністю, то в дальшому він стає філософською теорією буржуазного атеїзму. Якщо матеріалісти XVII ст. розглядали рух як одну з численних властивостей матерії, то матеріалісти XVIII ст. вважають рух атрибутом, тобто невід'ємною якістю матерії, проявом її сутності, джерелом всіх її властивостей.

Так, французькі матеріалісти XVIII ст., прагнучи подолати непослідовність своїх попередників, обгрунтовували у своїх працях невіддільність руху від матерії. Вони доводили, що рух являє собою форму існування матерії, але під рухом розуміли лише механічне переміщення тіл. З цих теоретичних позицій французькі матеріалісти заперечували властивс більшості їх попередників допущення «первопоштовху», пояснюючи природу з неї самої.

Проведення матеріалістичної лінії в межах вчення про природу сприяло тому, що французькі матеріалісти різкіше, виразніше протиставлять матеріалістичне розв'язання основного питання філософії ідеалістичному розв'язанню цього питання.

Дені Дідро (1713—1784 рр.) був непримиренним противником ідеалізму. В. І. Ленін відмічає історичне значення його боротьби проти суб'єктивно-ідеалістичної філософії Берклі. Дідро рішуче викривав ідеалізм Берклі, роз'ясняючи, що така філософія по суті визнає «тільки своє існування і існування відчуттів, які змінюються всередині нас...». Суб'єктивний ідеалізм, який облудно посилається на показання органів чуттів, в дійсності, говорив Дідро, є філософією сліпих, оскільки він не враховує справжнього змісту чуттєвих сприйняттів, заперечує їх об'єктивний характер. Правильно відзначаючи неспроможність суб'єктивного ідеалізму, його відірваність від реального життя, Дідро щільно підходить до розуміння того, що саме практика повністю спростовує всі ці ідеалістичні побудови.

В боротьбі проти ідеалізму буржуазні матеріалісти доводили первинність матерії. Проте вони не могли через

властивий їм метафізичний спосіб мислення поставити питання про виникнення, розвиток свідомості. Тому вони підкреслювали переважно залежність свідомості від матерії, вважаючи разом з тим свідомість властивістю матерії, що існувала завжди. Таким чином, матеріалістичне розв'язання основного питання філософії мало у них разом з тим і метафізичний характер.

Визнання вічності, безконечності природи, матерії і зв'язане з цим заперечення будь-яких надприродних, потойбічних явищ безпосередньо приводило до атеїзму. З цих позицій французькі матеріалісти XVIII ст.— головні представники буржуазного атеїзму — піддали рішучій критиці релігію і церкву. Вони доводили, що релігія має своїм джерелом неуцтво, страх перед невідомим, з одного боку, і корисливість всіляких обманщиків та феодальних тиранів — з другого. Релігія, на їх думку, суперечить моральності, принижує людину, відвертає її від реальності, перешкоджає досягненню щастя і свободи. Французькі матеріалісти викривали космополітизм католицької церкви, протиставлячи любові до бога та його «намісника» на землі — римського папи любов до своєї вітчизни.

Ця прогресивна атеїстична критика релігії мала разом з тим обмежений буржуазний характер. Джерело гноблення людини людиною французькі матеріалісти бачили не в певних матеріальних відносинах, а в існуванні релігії і перекрученої свідомості взагалі. Отже, вони не бачили соціального коріння релігії, яке не тільки не усувається, але весь час розширено відтворюється розвитком буржуазного суспільства. Це був ідеалістичний погляд на релігію, який зводить її причини до свідомості, а не до певних матеріальних умов життя суспільства.

Видатним буржуазним мислителем-матеріалістом був німецький філософ Л. Фейєрбах (1804—1872 рр.). Історичною заслугою Л. Фейєрбаха є критика ідеалізму Гегеля. Л. Фейєрбах правильно оцінив гегелівську ідеалістичну систему поглядів як витончену, рафіновану теологію, показавши, що гегелівська «абсолютна ідея» є філософським означенням бога, а вчення Гегеля про природу як «інобуття» надприродного духа являє собою прикрашання релігійної догми про створення світу богом. Проте Фейєрбах не бачив, як і інші буржуазні мислителі, соціальних коренів релігії та ідеалізму, які лежать в самій економічній основі класового суспільства. Ідеалізм він

виводив з релігії, а релігію — з природи людської чуттєвості, увічнюючи тим самим релігійне почуття.

Продовжуючи матеріалістичні традиції XVIII ст., Фейєрбах вніс значний вклад у розробку сенсуалізму[1]. Він правильно підкреслював, що, коли б у людини було більше органів чуттів, ніж вона має, вона не знала б більше, інакше кажучи, наявні у людини органи чуттів є джерелом пізнання *всього*, існуючого поза людиною. «Споглядайте природу, споглядайте людину, — писав Фейєрбах.— Тут ви маєте таємниці філософії перед очима»[2]. Фейєрбах виступав проти ідеалістичного третирування живого споглядання, як чогось низького, ворожого інтелектові. На противагу ідеалістам Фейєрбах підкреслював, що сприйняття людини якісно відмінні від сприйняттів тварин, що вони мають розумний, осмислений характер і далеко виходять за межі безпосередніх нужд, фізіологічних потреб людини.

Проте Фейєрбах не розумів ролі матеріальної практики в пізнанні, в історичному розвитку чуттєвих сприйняттів об'єктивної реальності; він не міг також зрозуміти діалектики переходу од відчуттів до мислення, а саме мислення зводив до простого підсумовування показань органів чуттів.

Фейєрбах не був діалектиком: разом з ідеалізмом Гегеля він відкинув і гегелівську діалектику, не побачивши в ній раціонального зерна. Будучи атеїстом, Фейєрбах вважав, проте, за необхідне створення особливої релігії почуття, яка обожнює саму людину. В цьому яскраво позначилась буржуазна обмеженість цього мислителя, який був сучасником Маркса і Енгельса, але не спромігся стати на позиції діалектичного матеріалізму. Маркс і Енгельс, створюючи діалектичний матеріалізм, революційно-критично сприйняли, переробили і розвинули «основне зерно» матеріалізму Фейєрбаха, відкинувши геть властиві цьому матеріалізмові релігійно-етичні нашарування.

Матеріалізм передових буржуазних мислителів неминуче мав половинчатий характер: це був матеріалізм (та й то не завжди послідовний) лише у тлумаченні природи, тоді як суспільне життя вони розуміли ідеалістично.

---

[1] Сенсуалізм — філософське вчення про походження всіх знань з чуттєвих сприйняттів. Основне положення сенсуалізму: Немає нічого в розумі, чого б не було раніше в чуттєвому сприйнятті.

[2] *Л. Фейербах,* Основы философии будущего, 1936, стор. 126.

Правда, матеріалісти тих часів на протилежність ідеалістам не вважали, що в суспільному житті діють будь-які надприродні, божественні сили. Вони не визнавали в суспільному житті ніяких інших сил і явищ, крім тих, які чуттєво сприймаються і завжди можуть бути емпірично встановлені. Вони розглядали суспільне життя і саму людину *натуралістично,* тобто як явище природи. Так, Спіноза твердив, що «люди, як і все інше, є тільки частина природи...». Фейєрбах закидав ідеалізмові те, що він «вириває людину з природи», і підкреслював: «...я не соромлюся своєї залежності від природи». З цієї точки зору всі властиві людині і суспільству риси розглядались як природні, самій природі притаманні властивості. Буржуазний егоїзм перетворювався в «природний» егоїзм, який виражає властиве нібито всім тілам прагнення до самозбереження, суспільна нерівність оголошувалася природною, а людська природа, як і природа взагалі, вважалась по суті незмінною.

Таким чином, натуралістичний погляд на людину і суспільство мав яскраво виявлений метафізичний характер, а ця метафізика, в свою чергу, вела до ідеалістичного розуміння суспільного життя. Переносячи на суспільство закони природи, матеріалісти-метафізики не бачили специфічно матеріальної, економічної зумовленості суспільного життя, ігнорували практичну, трудову, революційну діяльність народу і надавали вирішального значення в історії почуттям, думкам, намірам людей, особливо видатних людей. Як підкреслює Енгельс, «на історію,— і в її цілому і в окремих частинах,— дивились як на поступове здійснення ідей, і притому, розуміється, завжди тільки любимих ідей кожного даного філософа»[1].

Представники метафізичного матеріалізму не випадково ігнорували той основний факт, що люди повинні їсти, пити, одягатись, мати житло, перше ніж вони зможуть займатись політикою, наукою, мистецтвом і т. д., що, значить, матеріальне виробництво і відповідно до цього діяльність трудящих мас утворюють дійсну, визначальну основу історії. Ці матеріалісти, представники експлуататорського класу, приписували вирішальну роль в історії видатним особам, урядам і навіть окремим випадковим подіям, вважаючи, що всі причини взагалі

[1] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії, стор. 37.

однаково істотні, так що перша-ліпша піщинка на березі морському, честолюбство полководця, примха жінки можуть бути джерелом, причиною найвизначніших подій в історії країн і народів.

Матеріалізм передових буржуазних мислителів, хоч і був ідейною зброєю буржуазії в період її короткочасної революційності, проте при всіх своїх нападках на релігію, феодальну тиранію і т. п. залишався споглядальним світоглядом. Людину розглядали лише як продукт природи, а не як силу, що змінює, перетворює природу. Відповідно до цього матеріалісти-метафізики не бачили зв'язку пізнання з практичною діяльністю людей, із зміною навколишнього світу. Таким чином, матеріалізм буржуазних філософів XVII—XIX ст. був дальшим кроком у розвитку матеріалістичної теорії. Але цей матеріалізм був історично обмежений. Його обмеженість полягала в механістичному, метафізичному розумінні природи і в ідеалістичному тлумаченні суспільних явищ.

Матеріалізм тільки протягом дуже короткого історичного періоду виступав як світогляд буржуазії. Завоювавши політичне панування, буржуазія рішуче виступила проти своїх колишніх матеріалістичних захоплень.

У другій половині XIX ст. метафізичний матеріалізм виродився у вульгарний матеріалізм, прикладом якого можуть бути філософські теорії Бюхнера, Фогта, Молешотта. Вульгарні матеріалісти ототожнювали свідомість з матерією, твердячи, що мозок виділяє думки подібно до того, як печінка виділяє жовч. Вульгарні матеріалісти зводили суспільне життя до фізіологічних процесів, поширювали положення про «боротьбу за існування» на суспільне життя, виправдували з допомогою «природничих» аргументів колоніальну політику буржуазії. Незабаром, однак, і вульгарний матеріалізм був витіснений ідеалістичною філософією, яка з другої половини XIX ст. стала в буржуазному суспільстві безроздільно пануючою.

Якщо філософські вчення Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля мали в собі окремі прогресивні риси, діалектичні догадки, постановку нових питань, то ідеалістична філософія другої половини XIX ст. позбавлена будь-яких раціональних, позитивних рис. Відображаючи процес перетворення буржуазії в реакційний клас, ці ідеалістичні вчення відроджують найбільш реакційні ідеї минулого,

змикаються з клерикалізмом, фальсифікують дані науки і перекручують факти для виправдання капіталістичного рабства. В цих умовах розвивати матеріалістичний світогляд могли тільки представники трудящих, експлуатованих класів.

Матеріалізм революційних демократів. Дальшим етапом розвитку домарксистського матеріалізму була матеріалістична філософія революційних демократів, яка була ідеологією широких експлуатованих мас селянства, що боролися проти панування поміщиків. Загальновідомо, що визвольна боротьба селянства не приводить і не може привести до знищення всякого гніту й експлуатації, її завданням є досягнення максимуму буржуазно-демократичних перетворень. Але революційні демократи на відміну від ліберальної буржуазії є непримиренними противниками феодального ладу та його ідеології, вони глибоко вірять в соціальну творчість трудящих і, розуміючи, що не «верхи», а «низи» становлять вирішальну силу історії, орієнтуються на революційний шлях розвитку суспільства.

Матеріалістична філософія революційних демократів мала своїх представників у різних країнах Європи та Азії. Свого повного розвитку ця найвища форма домарксистського матеріалізму досягла в Росії, де визвольний рух широких мас селянства безпосередньо передував соціалістичному рухові пролетаріату.

Характерною особливістю матеріалістичної філософії революційних демократів є постійне прагнення зв'язати теоретичні питання з практичними завданнями, з революційною боротьбою. «Важливість теоретичних питань,— писав В. Г. Бєлінський, — залежить від їх відношення до дійсності»[1]. З цих позицій Бєлінський пристрасно викривав усяке примирення з експлуататорськими порядками.

М. Г. Чернишевський правильно критикував Гегеля за «лагідну поблажливість до існуючого», підкреслюючи, що Гегель — «раб існуючого стану речей, існуючого устрою суспільства...».

Продовжувач Чернишевського — Д. І. Писарєв твердив, що кінцева мета філософії і пізнання взагалі «полягає в тому, щоб назавжди розв'язати неминуче питання про голодних та роздягнених людей; поза цим питанням

[1] *В. Г. Бєлінський,* Вибрані філософські твори, т. II, Держполітвидав УРСР, 1950, стор. 257.

немає зовсім нічого, про що варто було б турбуватись, міркувати і клопотатись...» [1].

Якщо французький матеріалізм XVIII ст. виступав на боротьбу з попереднім і сучасним йому ідеалізмом типу ідеалізму Берклі та Юма, то російський матеріалізм XIX ст. завдав удару по найбільш розвиненій формі ідеалізму — німецькій ідеалістичній філософії кінця XVIII — початку XIX ст. і рушив вперед матеріалістичну філософію. Фейєрбах, як зазначалося вище, критикував німецький ідеалізм з позицій метафізичного матеріалізму. Щодо Бєлінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, то вони були не тільки матеріалістами; в їх творах були сильні ідеї діалектики, ось чому дана ними критика Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля істотно відрізняється від фейєрбахівської. Фейєрбах не помітив «раціонального зерна» в ідеалістичній діалектиці Гегеля. Класики російської філософії, навпаки, позитивно оцінюючи ідею розвитку у філософії Гегеля, глибоко розробляли питання діалектики.

Переборюючи метафізичну і механістичну обмеженість попереднього матеріалізму, класики російської філософії розв'язували основне питання філософії на основі матеріалістичного розуміння процесу розвитку. Не задовольняючись визнанням простої залежності свідомості від матерії, Герцен говорив: «...свідомість зовсім не сторонне для природи, а найвищий ступінь її розвитку...» [2]. Таке розуміння суті духовного було прямо і безпосередньо спрямоване проти збіднення його змісту та ігнорування властивої свідомості активності.

Метафізичні матеріалісти не могли діалектично зрозуміти процес відображення свідомістю людини об'єктивної реальності і застосувати діалектику до теорії відображення. Російські революційні демократи і в цьому відношенні зробили крок вперед. Виступаючи проти метафізичного розуміння пізнання, вони прагнули історично зрозуміти цей процес, вказуючи на діалектичний характер істини. Бєлінський твердив, що «жива істина полягає в єдності протилежностей». Герцен, спростовуючи метафізичне уявлення про істину, як про щось раз назавжди дане, вказував на вічний рух істини в процесі пізнання, в якому

[1] *Д. И. Писарев,* Избранные сочинения в двух томах, т. II, М. 1935, стор. 88.

[2] *О. І. Герцен,* Вибрані філософські твори, т. I, стор. 100.

«всяке положення заперечується на користь вищого... тільки в спадковій послідовності цих положень, борінь і знімань прориває́ться жива істина...» [1]. Чернишевський, розвиваючи ці погляди, вчив, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна.

Характеризуючи процес пізнання, класики російської філософії не раз вказують на значення практики для розрізнення істини від заблудження. Щільно підходячи до оцінки практики як критерію істини, Чернишевський висловив разом з тим ряд глибоких положень про зв'язок між прогресом пізнання і практичними потребами. Ці надзвичайно важливі положення, правда, не дістали достатнього розвитку в системі поглядів класиків російської філософії, але вони свідчать про істотну відмінність їх матеріалістичного вчення від попереднього матеріалізму.

Класики російської філософії були рішучими борцями проти всякого роду теорій про неможливість пізнати світ. Висока оцінка ролі практики в пізнанні приводила російських матеріалістів до розуміння того, що скептицизм відносно пізнавальних здатностей людини грунтується на всіляких відірваних від практики схоластичних мудруваннях. В. І. Ленін звернув особливу увагу в своїй праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» на заслуги Чернишевського в боротьбі проти такого роду теорій, що їх проповідували послідовники Канта та інших філософів. «Чернишевський, — писав Ленін, — єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 88-го року лишитися на рівні цільного філософського матеріалізму і відкинути нікчемну нісенітницю неокантіанців, позитивістів, махістів та інших плутаників. Але Чернишевський не зумів, вірніше: не міг, внаслідок відсталості російського життя, піднятись до діалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса» [2].

Класики російської домарксистської філософії не змогли поширити матеріалізм на розуміння суспільного життя і тому не могли також подолати до кінця метафізичність і споглядальність старого матеріалізму. Проте було б помилкою ставити в один ряд соціологічні погляди представників російської революційної демократії і відповідні теорії буржуазних мислителів XVII—XVIII ст. В поглядах Белінського, Герцена, Огарьова, Чернишев-

[1] *О. І. Герцен,* Вибрані філософські твори, т. I, стор. 64.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 332.

ського, Добролюбова, Писарєва на суспільне життя проявляється матеріалістична тенденція, зумовлена насамперед революційно-демократичним ставленням до суспільних питань. Так, Чернишевський рішуче засуджував ідеалістичне уявлення про походження філософії і соціально-політичних теорій взагалі, підкреслюючи, що всі вони є або прогресивними або реакційними, тобто нерозривно зв'язаними з суспільним життям: ці теорії, на думку Чернишевського, є «відгомоном історичної боротьби, мають на меті затримати або прискорити хід подій» [1].

Проте це і інші положення не означали матеріалістичного розуміння суспільного життя, бо кінець кінцем, за переконанням Чернишевського, «знання — основна сила, якій підпорядковані і політика, і промисловість, і все інше в людському житті» [2]. Високо оцінюючи роль науки, Чернишевський помилявся, вважаючи, що «основна сила прогресу — наука, успіхи прогресу відповідають ступеню досконалості і ступеню поширеності знань» [3].

Характерною особливістю революційно-демократичної матеріалістичної філософії в Росії є її ворожість не тільки до кріпосництва, але й до буржуазного ладу. Звідси випливав утопічний соціалізм російських революційних демократів. На відміну від західноєвропейських утопічних соціалістів класики російської філософії заперечували мирний реформістський шлях до соціалізму, визнаючи необхідність революційного знищення експлуатації. Але російські революційні демократи не бачили реального історичного шляху знищення капіталізму, шляху, який іде через визвольну боротьбу пролетаріату і пролетарську революцію. Вони не виділяли пролетаріат з маси трудящих, «простолюдинів» і чекали революційної, соціалістичної ініціативи насамперед від селянства. Такі погляди, природна річ, не могли стати ідейним прапором визвольної боротьби пролетаріату, філософською теорією, яка веде трудящих до дійсного знищення всякого гноблення і всякої експлуатації людини людиною.

Революційно-демократичні матеріалістичні ідеї розроблялися під впливом передових російських мислителів

[1] *Н. Г. Чернышевский,* Полное собрание сочинений, т. VII, 1950, стор. 222.

[2] *Н. Г. Чернышевский,* Полное собрание сочинений, т. IV, 1948, стор. 6.

[3] *Н. Г. Чернышевский,* Полное собрание сочинений, т. VII, 1950, стор. 645.

і в інших країнах Європи, наприклад, в Болгарії (Христо Ботев), в Сербії (С. Маркович).

Класові і гносеологічні корені ідеалізму. Ідеалізм як певна форма суспільної свідомості існує не вічно, він породжений розвитком класового суспільства. В. І. Ленін не раз вказував на те, що кінець кінцем ідеалізм являє собою витончену попівщину, наукоподібний виклад релігійних поглядів. Звідси ясно, що соціальна роль ідеалізму аналогічна соціальній ролі релігії. Релігія є ідеологічним знаряддям панівних експлуататорських класів; релігія допомагає цим класам тримати в покорі трудящі маси; релігія відображає поневолення трудящих мас, їх тяжке пригноблене становище. Ідеалізм, як і релігія, накидає покривало на існуючий в експлуататорському суспільстві стан речей, але на відміну від релігії він проповідує примирення з експлуататорськими порядками не прямо і безпосередньо, а в завуальованій, витонченій формі. Так, наприклад, ідеалісти прищеплюють масам, що зміна, поліпшення їх матеріального становища нездійсненні матеріальними, революційними засобами: необхідні, мовляв, моральне самовдосконалення, зміна свідомості, а не самої дійсності. Як вказував Маркс, ідеалісти підміняють зміну дійсності зміною самої лише свідомості, проповідуючи примирення з реакційними порядками шляхом іншого їх тлумачення.

Характерною особливістю ідеалізму є те, що цей пустоцвіт росте, як відзначає Ленін, на живому дереві людського пізнання, яке розвивається. В цьому зв'язку постає питання про гносеологічні (теоретико-пізнавальні) корені ідеалізму, тобто про його ставлення до процесу пізнання.

Ленін вказував, що всяка абстракція, оскільки вона безпосередньо не зв'язана з об'єктом чуттєвого сприймання, являє собою відліт думки від дійсності, який за певних соціальних умов може перетворитись у розрив між абстрактною думкою і конкретною дійсністю. «Пізнання людини, — говорив В. І. Ленін, — не є... пряма лінія, а крива лінія, яка безконечно наближається до ряду кругів, до спіралі. Кожний уривок, уламок, кусочок цієї кривої лінії може бути перетворений (односторонньо перетворений) в самостійну, цілу, пряму лінію, яка (коли за деревами не бачити лісу) веде тоді в болото, в попівщину...» [1].

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 330.

Це положення В. І. Леніна вказує, що ідеалізм на протилежність матеріалізмові виражає не основний зміст пізнання, а кусочок його, при тому невірно витлумачений, перетворений в ціле, в головне, у визначальне. Ідеалістична філософія означає *«односторонній,* перебільшений... розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют, *відірваний* від матерії, від природи, обожнений» [1]. Так, наприклад, Платон відірвав поняття, які відображають спільні ознаки предметів (будинок, дерево, людина і т. д.), від самих предметів, тобто від реально існуючих будинків, дерев, людей, і уявив на цій підставі, що поняття дерева передує реальному існуванню дерев і знаходиться не в людській голові, а десь поза навколишнім світом, в потойбічному царстві вічних ідей. «Прямолінійність і односторонність, дерев'яність і закостенілість, суб'єктивізм і суб'єктивна сліпота voilá* гносеологічні корені ідеалізму» [2].

Таким чином, процес пізнання має в собі (через свою складність, суперечливість) можливість ідеалізму, проте ця можливість перетворюється в дійсність лише тоді, коли цьому сприяють певні суспільні інтереси, класи. Однобічність, суб'єктивна, спрощена оцінка того чи іншого явища має в собі зародок ідеалізму, який розвивається і перетворюється в ідеалістичний погляд там, де в цьому заінтересовані ті чи інші суспільні класи. Так, панування ідеалізму в сучасних капіталістичних країнах прямо зв'язане з пануванням буржуазії, заінтересованої у збереженні і поширенні реакційного ідеалістичного світогляду, який деморалізує трудящих. Можливість ідеалізму є, значить, в самому суперечливому, багатосторонньому процесі пізнання, але ця можливість стає дійсністю лише в класовому суспільстві. Із знищенням антагоністичного суспільства зникає і його історичне породження — ідеалізм.

2) Марксистський філософський матеріалізм — найвища форма матеріалізму

Марксистський філософський матеріалізм якісно відрізняється від усіх попередніх матеріалістичних вчень.

---

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 330.

* Ось. — *Ред.*

[2] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 330.

Революційно-критично сприйнявши передові традиції матеріалістичних вчень, які передували йому, марксистський філософський матеріалізм став принципіально новим, вищим ступенем розвитку філософської думки. Марксистський філософський матеріалізм — це не тільки правильна теорія пізнання світу, але й теоретичне обгрунтування його революційного перетворення.

Єдність діалектичного методу і матеріалістичної теорії. Корінною відмінністю створеного марксизмом матеріалізму від матеріалістичних вчень, які передували йому, є його діалектичний характер.

Марксистський філософський матеріалізм — це *діалектичний матеріалізм.* Діалектика і матеріалізм становлять у марксистсько-ленінській філософії єдине ціле. Марксистський діалектичний метод спрямовує наше пізнання об'єктивної реальності, розкриваючи перед нами загальну картину взаємозумовленості і розвитку явищ. Марксистський філософський матеріалізм розкриває матеріальну основу взаємозалежності, руху, розвитку явищ і вказує науковий шлях їх пізнання.

Основні риси марксистського діалектичного методу характеризують розвиток самої матерії, яка існує як зв'язане єдине ціле і перебуває в стані безперервного руху. Саме матерія якісно різноманітна, і непомітні кількісні зміни, які відбуваються в матеріальному світі, приводять до корінних якісних змін. Закон боротьби протилежностей, який розкриває джерело розвитку, властивий самій матерії. Він становить внутрішній зміст розвитку всіх матеріальних речей і процесів.

Встановлюючи різницю між методом і теорією, марксизм-ленінізм зовсім не протиставить їх одне одному. Основні риси марксистського діалектичного методу є виразом найбільш загальних законів розвитку, властивих всьому існуючому: матеріалістична діалектика як метод пізнання являє собою через те аналог дійсності. Марксистський діалектичний підхід до явищ природи і суспільства є *матеріалістичним.* З другого боку, марксистське філософське тлумачення світу відрізняється від теорії метафізичного матеріалізму тим, що воно є *діалектичним.* Таким чином, марксистський філософський матеріалізм означає діалектико-матеріалістичне тлумачення світу, єдино правильне пояснення явищ навколишнього світу в їх єдності і різноманітності, в їх русі, зміні, розвитку.

Діалектичний матеріалізм органічно зв'язаний з досягненнями всіх наук, ось чому він остаточно переборює і усуває ту механістичну обмеженість, яка була властива матеріалізмові XVII—XVIII ст. Домарксистські матеріалісти ототожнювали матерію з масою, вважаючи останню абсолютно незмінною. Діалектичний матеріалізм довів, що всі якості матерії мінливі. Відповідно до цього марксистський філософський матеріалізм розглядає матерію як безконечно різноманітну, заперечуючи зведення матерії до одного якогось виду. Домарксистський матеріалізм, ототожнюючи матерію з речовиною, не розумів, в чому полягає матеріальна основа суспільного життя. Марксистський філософський матеріалізм показав, що матерія є об'єктивна реальність, тобто все те, що існує поза і незалежно від свідомості і відображується в ній.

Виводячи свідомість з матерії, марксистський філософський матеріалізм на протилежність матеріалізмові метафізичному не ототожнює її з матерією. Матерія існує поза і незалежно від свідомості, отже, свідомість не є матерія, хоч і невіддільна від неї.

Свідомість не існує поза, незалежно від суб'єкта, як намагаються це доводити всякого роду ідеалісти. Свідомість є продукт матерії, але сама вона не є вже матерія, а лише особлива властивість високоорганізованої матерії. Таким чином, марксистський філософський матеріалізм рішуче заперечує як абсолютне протиставлення свідомості і матерії, так і ототожнювання того і другого, розкриваючи діалектичне взаємовідношення між свідомістю і буттям, мисленням і об'єктивною реальністю. В. І. Ленін, відкидаючи демагогічні заяви ідеалістів відносно того, ніби марксистський матеріалізм абсолютно протиставить психічне і фізичне, вказував, що діалектичний матеріалізм обмежує це протиставлення рамками питання: що є первинним, а що є вторинним, похідним.

Заперечуючи абсолютне протиставлення свідомості і матерії, духовного і матеріального, марксистський матеріалізм показує, що між тим і другим має місце діалектичне взаємовідношення: свідомість, породжувана буттям, робить на нього зворотний вплив і є таким чином істотним фактором у зміні самого буття. Так, наприклад, суспільна свідомість людей, відображаючи матеріальне життя суспільства, може чинити то прискорювальний, то уповільнюючий вплив на його розвиток.

Марксистський філософський матеріалізм прямо і безпосередньо зв'язаний з новітніми відкриттями наук, з завоюваннями фізики, біології, психології і т. д. Великі відкриття природознавства XIX і XX ст. були філософськи узагальнені діалектичним матеріалізмом. Кожний новий ступінь в розвитку науки, підтверджуючи марксистський філософський матеріалізм, є разом з тим основою для нових філософських узагальнень, які збагачують марксистсько-ленінський світогляд.

Єдність матеріалістичного розуміння природи і матеріалістичного розуміння суспільства. Марксистський філософський матеріалізм неминуче приводить до матеріалістичного розуміння історії, до революційно-комуністичних висновків. Найвища форма матеріалізму, створена марксизмом, виганяє ідеалізм з його останнього пристановища—із соціології. В. І. Ленін характеризує марксистський філософський матеріалізм як «послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя...»[1].

Особливістю діалектико-матеріалістичного розв'язання питання про відношення свідомості до буття є те, що воно охоплює не тільки природу, а і суспільство.

Марксизм-ленінізм учить, що суспільне буття, спосіб виробництва матеріальних благ визначає лице суспільства, є основою історичного розвитку.

«Матеріалізм взагалі, — говорить В. І. Ленін, — визнає об'єктивно реальне буття (матерію) незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства. Матеріалізм історичний визнає суспільне буття незалежним від суспільної свідомості людства»[2].

Суспільна свідомість людини відображає суспільне буття. Розгляд суспільної свідомості як відображення суспільного буття докорінно відрізняє діалектичний матеріалізм від матеріалізму метафізичного. При цьому марксистський філософський матеріалізм показує, що всяка, навіть перекручена, хибна суспільна свідомість є породженням дійсності. Французькі матеріалісти, наприклад, вважали, що релігія нічого не відображає в об'єктивній реальності, оскільки вона є хибним поглядом. Марксистський матеріалізм, навпаки, показує, що релігійна свідомість пригноблених та експлуатованих мас відображає в перекрученій формі факт їх поневолення, придушення

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 21, стор. 30.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 299.

експлуататорами, виражає той економічний, політичний і духовний гніт, якого вони зазнають в антагоністичному суспільстві.

Матеріалістичне розуміння суспільного життя стало можливим завдяки подоланню властивого старому матеріалізмові зведення матерії до самої лише фізичної, хімічної або якої-небудь іншої форми її існування. Марксистський філософський матеріалізм розкриває специфічний характер матеріального життя суспільства і відповідну йому специфіку суспільної свідомості. Матеріальне життя суспільства — це насамперед виробництво матеріальних благ, двома основними сторонами якого є продуктивні сили і відповідні їм виробничі відносини людей, які складаються і існують незалежно від свідомості і волі людей. Зміна суспільного виробництва зумовлює зміну суспільної свідомості. Таким чином, і в суспільстві у специфічній формі проявляється, діє основна, встановлена матеріалізмом закономірність: матерія первинна, свідомість вторинна, похідна.

Матеріалістично розв'язавши питання про відношення суспільної свідомості до суспільного буття, марксистсько-ленінська філософія створила на цій теоретичній основі наукове розуміння всього історичного процесу суспільного життя. Марксизм розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес, підпорядкований законам, не тільки не залежним від волі, свідомості і намірів людей, а, навпаки, законам, які визначають їх волю, свідомість і наміри.

Матеріалістичне розуміння історії було філософською основою доказу об'єктивної неминучості соціалізму; на цій теоретичній основі класики марксизму-ленінізму розробили вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, вчення про побудову комуністичного суспільства.

Матеріалістичне розуміння історії збагачує теорію пізнання, розкриваючи суспільну природу пізнання, виявляючи роль матеріальної, практичної діяльності людей в процесі пізнання. Домарксистський матеріалізм не розумів матеріальної, практичної основи пізнання, не бачив зв'язку пізнання з матеріальним виробництвом та суспільно-політичним життям людей. Навіть в тих випадках, коли домарксівський матеріалізм вказував на роль практики в пізнанні, саму практику розуміли обмежено,

переважно як діяльність, що має на меті певну вигоду або ж як експеримент. Матеріалістичне розуміння історії розкриває вирішальне значення основної форми практичної діяльності людей — матеріального виробництва, показуючи, як воно зумовлює розвиток пізнання. Марксизм-ленінізм розкрив, таким чином, місце пізнання в суспільному житті, в історії суспільства, дослідив зв'язок теорії і практики і поставив теорію пізнання на науковий грунт.

Марксистський філософський матеріалізм своїм тлумаченням явищ природи і суспільства теоретично обгрунтовує їх революційну зміну. Завдяки матеріалістичному розумінню історії стало можливим повне і остаточне подолання споглядальності, властивої метафізичному матеріалізмові. Марксистський філософський матеріалізм покінчив з метафізичним протиставленням природи і суспільства, показавши, що зміна природи людьми є матеріальною основою суспільного життя, основою пізнання і всієї людської історії взагалі. Таким чином, пізнання дійсності було вперше сприйняте як могутній засіб її перетворення, було показано, що пізнання законів природи створює можливість практичного оволодіння ними для використання їх на благо людини. Марксистський філософський матеріалізм покінчив із споглядальним розумінням суспільного життя. В цьому смислі Маркс і Енгельс характеризували створену ними філософську теорію як теоретичне обгрунтування шляхів революційного, комуністичного перетворення світу.

Марксистський філософський матеріалізм є живе вчення, яке весь час розвивається. Революційний, творчий характер марксистського філософського матеріалізму робить його могутньою зброєю Комуністичної партії.

Цільність і монолітність марксистського філософського матеріалізму. Основні риси марксистського філософського матеріалізму сформульовані Марксом і Енгельсом. У працях В. І. Леніна вони дістали свою дальшу розробку. У творі Й. В. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» дано розвиток і систематичний виклад основних рис марксистського філософського матеріалізму.

Перша риса марксистського філософського матеріалізму говорить про матеріальність світу, заперечуючи ідеалістичне, релігійне уявлення про існування поцейбічного і потойбічного світу. Єдність світу полягає в його ма-

теріальності, тобто в тому, що вся різноманітність існуючого являє собою різні форми руху матерії. Матеріальними за своєю природою є предмети, явища, а також закономірності, які керують рухом, зміною, розвитком, бо ці закономірності являють собою не якісь надприродні встановлення, а певні форми взаємозв'язку, взаємозумовленості явищ.

Якщо перша риса марксистського філософського матеріалізму відповідає на питання, що являє собою світ, то друга риса відповідає на питання: в якому відношенні одне до одного перебувають матеріальні і духовні явища. Матерія первинна, свідомість вторинна, тобто є продуктом тривалого розвитку матерії; вона невіддільна від матерії як функція високоорганізованої матерії, як відображення об'єктивної реальності.

Марксистський філософський матеріалізм дає відповідь на другу сторону основного питання філософії, розкриваючи гносеологічне відношення свідомості до об'єктивної реальності, доводячи пізнаванність світу та його закономірностей і вказуючи шляхи наукового пізнання. Марксистська філософія доводить, що дані чуттєвого сприймання є джерелом знання про зовнішній світ, джерелом, з якого виходить абстрактне мислення. Ці положення розкриваються в третій рисі марксистського філософського матеріалізму.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Марксистський філософський матеріалізм є науково-філософським тлумаченням, поясненням об'єктивного світу. Якщо науковий діалектичний підхід до вивчення явищ неможливий без матеріалізму, то в свою чергу послідовне науково-матеріалістичне пояснення світу неможливе без розуміння взаємозв'язку явищ, їх руху, зміни, розвитку. Марксистський філософський матеріалізм і марксистський діалектичний метод утворюють монолітну єдність.

Марксистський філософський матеріалізм є найвищою формою матеріалістичної філософії, якісно відмінної від усіх матеріалістичних вчень, які їй передували. В домарксистську епоху існували, послідовно змінюючи одна одну, три основні історичні форми матеріалізму: матеріалізм передових мислителів рабовласницького суспільства, матеріалізм передових буржуазних мислителів, коли

буржуазія була ще прогресивним класом, який боровся проти феодалізму, і матеріалізм революційних демократів, який досяг найвищого ступеня свого розвитку в Росії, — філософія визвольного руху селянських мас. Специфічною особливістю античного матеріалізму є наївна діалектика, основана переважно на безпосередньому чуттєвому спогляданні об'єктивної реальності. Специфічною особливістю матеріалістичних вчень XVII—XVIII ст. є їх метафізичний, механістичний характер та ідеалістичне розуміння історії. Російські революційні демократи щільно підійшли до діалектичного матеріалізму, але через відсталість тодішньої Росії вони не могли повністю перебороти основні вади старого матеріалізму і створити принципіально нову матеріалістичну філософію.

Спільною хибою всіх цих матеріалістичних вчень є ідеалізм у розумінні суспільного життя.

Марксистський філософський матеріалізм якісно відмінний від усієї попередньої матеріалістичної філософії, оскільки він є діалектичним матеріалізмом. Марксистський філософський матеріалізм дає матеріалістичне розуміння як природи, так і суспільного життя. Велике значення марксистського філософського матеріалізму полягає в тому, що він є теоретичною зброєю робітничого класу та його партії в боротьбі за комуністичне перетворення світу.

Розділ восьмий

☆

МАТЕРІАЛЬНІСТЬ СВІТУ І ОБ'ЄКТИВНІСТЬ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ МАТЕРІЇ

1. Корінна протилежність матеріалізму ідеалізмові в питанні про єдність світу

Марксистський філософський матеріалізм виходить з визнання матеріальності світу.

Єдиною основою і джерелом безкопечної різноманітності явищ природи є *матерія.* Тому справжня єдність світу, вчить діалектичний матеріалізм, полягає в його матеріальності.

Говорячи, що єдність світу полягає в його матеріальності, марксистський філософський матеріалізм є прямо протилежним ідеалізмові, який вбачає єдність світу в «абсолютній ідеї», «світовому духові», свідомості і т. п.

В сучасній буржуазній філософії є безліч філософських «школок», які відроджують старі ідеалістичні вигадки про передвічну божественну сутність світу. Так звані «персоналісти» створили одверто попівське вчення, згідно з яким творцем всього існуючого є божественна особа. Світ вони зображують як сукупність індивідуальних духовних сутностей. «Верховний творчий розум є основою світу і джерелом всякої дійсності», — заявляє персоналіст Р. Флюеллінг.

Р. Карнап, глава модної філософської шкілки «логічних позитивістів», відриває філософію від реальної дійсності, обмежуючи її завдання чисто логічними проблемами, аналізом синтаксису мови і т. п. Розглядаючи науку як результат довільних операцій і чисто логічних побудов, сучасні ідеалісти намагаються усунути всякий зв'язок законів науки з матеріальним світом. Єдине завдання

науки полягає начебто в розробці чисто формальних співвідношень, покликаних упорядковувати результати досвіду. Ф. Франк, який спеціалізується на перекрученні фізичної науки, прямо заперечує матеріальність світу. Він заявляє, що можна говорити про «фізичну реальність» тільки в «операціоналістському значенні», твердячи, що зміст «фізичної реальності» начебто визначається виключно нашими вимірювальними операціями.

Марксистський філософський матеріалізм відмітає лженаукові побудови ідеалізму, показуючи, що різноманітні явища в світі є різні види і прояви рухомої матерії.

Визнання матеріальності світу і заперечення потойбічних, надматеріальних сил властиве, звичайно, всякому матеріалізмові. Положення про матеріальність світу матеріалізм завжди приймав як щось, само собою зрозуміле, як природну і необхідну передпосилку наукового світогляду. В міру розвитку природознавства і філософії ідея матеріальності світу діставала все глибше і глибше обгрунтування і розвиток.

Проголошуючи ідею матеріальності світу, домарксистські матеріалісти не спроможні були послідовно і до кінця провести цю ідею в застосуванні до всіх явищ. Положення про матеріальність світу вони не спроможні були поширити на сферу явищ суспільного життя.

Марксистський філософський матеріалізм уперше в історії філософії усунув обмеженість старого матеріалізму і послідовно провів ідею матеріальності світу, матеріалістично пояснивши не тільки природу, а і суспільство. Це було одним з найбільших досягнень філософської думки.

Маркс і Енгельс завдали нищівного удару ідеалізмові, який вбачає єдність світу не в його матеріальності, а в його «духовності» або виводить єдність світу з особливостей людського мислення.

Піддаючи критиці еклектичні погляди Дюрінга, Енгельс показує, що визнання існування (буття) світу ще не є матеріалістичне розв'язання питання про єдність світу. Ідеалізм визнає буття світу як буття духу. Тільки матеріальне буття, тобто існування світу незалежно від свідомості, є передпосилка його єдності, бо спочатку світ повинен *існувати,* перше ніж він може бути *єдиним.*

Енгельс, критикуючи Дюрінга, який твердив, що єдність світу виникає нібито завдяки об'єднуючій здатності

мислення, доводить, що єдність світу існує об'єктивно, незалежно від свідомості, від пізнавальної діяльності мислення. Думка не може створювати, конструювати зв'язок, єдність явищ і вносити їх у світ. Думка, коли вона правильна, тільки відображає об'єктивну єдність явищ природи; вона підводить різні явища під загальне поняття лише в тому разі, якщо така єдність має місце в самій дійсності. Якщо залічити, висміював Енгельс Дюрінга, щітку для чобіт в одну категорію із ссавцями, то від цього у щітки для чобіт не виростуть молочні залози.

Спираючись на дані науки, Енгельс показав, що природознавство все більше і більше розкриває матеріальну єдність природних процесів. В законі збереження і перетворення енергії виявився нерозривний, єдиний зв'язок різних фізичних явищ. Відкриття факту якісного перетворення енергії означало, що природа сама в собі містить джерело руху. Відкриття клітини стало доказом єдності рослинних і тваринних організмів. Дарвінова теорія показала, що всі існуючі живі організми виникли в результаті єдиного процесу розвитку тваринного світу від простого до складного і існування різних видів тварин не потребує для свого пояснення будь-якої міфічної «божественної сили».

В нових історичних умовах, в кінці XIX і на початку XX ст., В. І. Ленін у боротьбі з махізмом відстоює положення про те, що єдність світу полягає в його матеріальності. Він підкреслює, що *«оголошувати* «єдиним» можна лише такі речі, властивості, явища, дії, які *єдині* в об'єктивній дійсності»[1]. «Енгельс показав на прикладі Дюрінга, — говорить Ленін, — що скільки-небудь послідовна філософія може виводити єдність світу або з мислення,— тоді вона безпорадна проти спіритуалізму і фідеїзму... і аргументи такої філософії неминуче зводяться до шахрайських фраз, — або з тієї об'єктивної реальності, яка існує поза нами, давним-давно називається в гносеології матерією і вивчається природознавством»[2].

Єдність світу виявляється в розвитку предметів, явищ об'єктивного світу, які взаємно зв'язані і взаємоперетворюються. Різноманітні речі, явища об'єктивного світу, зазнаючи безупинних кількісних і якісних змін, без кінця

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 23, стор. 42.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 154.

змінюючи свої форми, залишаються разом з тим матеріальними речами і явищами.

У праці «Про діалектичний та історичний матеріалізм» Й. В. Сталін дає таке формулювання положення про матеріальність світу та закономірності його розвитку.

«На протилежність ідеалізмові, який вважає світ втіленням «абсолютної ідеї», «світового духа», «свідомості», — філософський матеріалізм Маркса виходить з того, що світ природою своєю *матеріальний,* що багатоманітні явища в світі являють собою різні види рухомої матерії, що взаємний зв'язок і взаємна обумовленість явищ, установлювані діалектичним методом, являють собою закономірності розвитку рухомої матерії, що світ розвивається за законами руху матерії і не потребує ніякого «світового духа»» [1].

В цьому формулюванні підкреслена органічна єдність марксистського діалектичного методу і марксистського філософського матеріалізму. Закони матеріалістичної діалектики є найбільш загальні закони розвитку матеріальної дійсності.

Довести єдність світу — значить довести його матеріальність. Цей доказ випливає з усієї історії філософії, природознавства і даних сучасної науки.

Сучасна астрономія показала не тільки єдність закономірностей, які керують рухом небесних тіл, але, користуючись спектральним аналізом та іншими сучасними науковими методами дослідження, довела єдність їх хімічного складу. Кожний хімічний елемент за відповідних температурних та інших умов випромінює свій, характерний тільки для нього, спектр, тобто групу цілком виразних електромагнітних хвиль, спостережуваних у спектроскопі як група закономірно розміщених кольорових смужок. Так, наприклад, для спектра атомів натрію характерні дві близько розміщені лінії у жовтій частині спектра.

Спектральний аналіз переконливо показав, що на всіх небесних тілах немає жодного хімічного елемента, якого не було б на Землі. Якийсь час вважали, що в атмосфері Сонця є газ, який ще не був знайдений на Землі, через що цей газ назвали гелієм (від грецького «геліос», що значить Сонце). Однак через деякий час гелій був знайдений у великих кількостях і на Землі, і, як відомо, цей легкий інертний газ відіграє неабияку роль в повітроплаванні.

[1] *Й. Сталін,* Питання ленінізму, стор. 503—504.

Сучасна астрономія на підставі спостережень і теоретичних розрахунків розкрила внутрішню будову Сонця та зірок і визначила їхній склад. Згідно, наприклад, з дослідженнями радянського астронома А. Б. Северного, в Сонці є 38% водню, 59% гелію та близько 3% інших елементів.

Вивчення складу метеоритів, які падають на Землю з глибин міжпланетного простору, показало, що вони в основному складаються із заліза і що в них немає жодного хімічного елемента, якого не було б на Землі.

Матеріальна єдність світу проявляється в тому, що закономірності, властиві атомам хімічних елементів, в істотних рисах одні й ті самі в усьому всесвіті. Звичайно, умови існування хімічних елементів на небесних тілах не тотожні земним умовам. Хімічні елементи, які входять, наприклад, до складу Сонця, перебувають в умовах високої температури. При цьому атоми в значній мірі позбавлені своїх електронних оболонок. Внаслідок цього щільність речовини всередині Сонця буде в десятки раз більша від щільності води, чого не зустрічається в земних умовах. Разом з тим, незважаючи на величезні щільності, хімічні елементи, з яких складається Сонце, перебувають в газоподібному стані, що також не має місця на Землі. Єдність хімічного складу не виключає, отже, якісної своєрідності умов існування матеріальних об'єктів.

Сучасна фізика розкрила будову атомів хімічних елементів. Вона показала, що атоми хімічних елементів можуть перетворюватись один в одного. Періодична система Менделєєва показує, що різноманітні хімічні елементи об'єднані єдиним законом, який лежить в основі їх розвитку і перетворення їх одного в одного. В цьому ясно виявляється єдність всіх хімічних елементів. Єдність світу проявляється і в тому, що «елементарні» частинки матерії також можуть взаємоперетворюватись, як і самі атоми хімічних елементів. Дальший розвиток науки, безперечно, повинен виявити нові зв'язки та взаємоперетворення частинок матерії, розкриваючи тим самим все глибше і всебічніше єдність матеріального світу, бо ця єдність найяскравіше проявляється у факті взаємоперетворення якісно відмінних матеріальних об'єктів і нерозривно зв'язаних з ними форм матеріального руху.

Закон збереження і перетворення енергії, який є підтвердженням основних положень матеріалізму, показує,

що якісно відмінні форми руху матерії (механічний рух, теплота, електрика і т. п.) існують у внутрішній єдності, в тісному нерозривному зв'язку одна з одною. Різні фізико-хімічні форми руху проявляють себе як специфічні форми єдиного в своїй основі руху матерії.

Закон збереження і перетворення енергії лишається справедливим і в сфері біологічних явищ. К. А. Тімірязєв своїми роботами з фотосинтезу рослин довів застосовність цього закону до рослин. «...Закон збереження енергії, — писав К. А. Тімірязєв, — виправдується взагалі над тваринним і рослинним організмами, пояснюючи нам зв'язок між діяльністю організму і витратою його речовини» [1]. Маючи свої специфічні закономірності розвитку, живі організми підпорядковані й загальному законові збереження і перетворення енергії. Відкриття цього факту завдало удару ідеалістичним уявленням про різні нематеріальні «життєві сили», які нібито керують розвитком живих організмів.

Відкриття клітинної будови організмів у середині XIX століття показало єдність рослинних і тваринних організмів. Дослідження неклітинних форм життя, проваджені в останні роки радянськими вченими, наближають науку до конкретного розв'язання питання про походження живої речовини з неживої матерії і є новим доказом матеріальної єдності живої і неживої природи.

Праці І. П. Павлова рішуче спростували намагання ідеалізму розглядати мислительні процеси у відриві від матерії. Його дослідження є прекрасним підтвердженням корінного положення матеріалізму про те, що думка є функція матеріального тіла, мозку.

Сучасна наука показує, що всі явища природи — від «елементарних» частинок до зірок і зоряних систем, від безклітинних форм живої речовини до найвищого продукту живої природи — людини і людського мозку — підпорядковані своїм власним, специфічним закономірностям. Але скрізь і всюди ці закономірності є закономірностями єдиної матерії. Матерія безмірно складна і різноманітна щодо своїх форм, якостей, проявів. Матеріальна єдність світу розкривається в реальних зв'язках якісно відмінних матеріальних утворень, у взаємоперетвореннях матеріальних об'єктів, в єдності якісно своєрідних речей і явищ з навколишніми умовами, в наявності найбільш загальних

[1] *К. А. Тимирязев,* Избранные сочинения, т. II, М. 1948, стор. 340.

законів, справедливих у найрізноманітніших сферах матеріального світу.

Отже, вічно рухома і мінлива матерія є основа і суть всієї різноманітності світу. *Ніякого іншого світу, крім світу матерії, яка безконечно розвивається, не існує. Матеріалізм рішуче відкидає всякі вигадки ідеалізму та релігії про існування потойбічного світу.*

2. Марксистсько-ленінське розуміння матерії

Визначення матерії. Марксистський філософський матеріалізм учить, що матерія — це об'єктивна реальність, яка існує поза і незалежно від свідомості людей. Матерія, пише К. Маркс, «є суб'єктом всіх змін»[1]. Слово «матерія», — говорить Енгельс, — це скорочення, в якому ми резюмуємо різні чуттєво сприймані речі відповідно до їх спільних властивостей. Даючи розгорнуте визначення поняття матерії, В. І. Ленін пише: «Матерія є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них»[2]. І далі: «...Матерія є те, що́, діючи на наші органи чуттів, спричиняє відчуття; матерія є об'єктивна реальність, дана нам у відчутті, і т. п.»[3].

Твердячи, що матерія є об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості, марксистсько-ленінська філософія учить, що матерія, виступаючи в своєму безконечному розвитку в різних формах, нестворювана і незнищувана, що вона не зникає і не створюється. Закон збереження матерії, який розкриває її нестворюваність і незнищуваність і який передбачає якісну зміну її форм, є абсолютним, вічним законом природи.

Марксистсько-ленінське визначення матерії завдає удару по всіх різновидностях ідеалізму, який так чи інакше заперечує існування об'єктивної реальності, матерії, або заперечує можливість її пізнання.

Сучасна реакційна, ідеалістична філософія з особливою лютістю нападає на основне положення марксистського філософського матеріалізму — визнання об'єктивного існування матерії. Так, американський реакційний філософ-

---

[1] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Соч., т. III, 1938, стор. 158.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 112.
[3] Там же, стор. 128.

ідеаліст Сантаяна заперечує існування незалежної від свідомості об'єктивної реальності. Матеріалістичне визнання природи, зовнішніх речей, які діють на нас, викликають наші відчуття, Сантаяна оголошує «тваринною вірою», біологічним інстинктом, позбавленим наукової основи. Інший американський реакційний філософ Дьюї оголошує матерію «пустою назвою». Англійський реакційний філософ, Рассел, тлумачить поняття матерії як простий «спосіб угруповання» спостережуваних явищ. Він твердить, що, наприклад, електрони, протони, нейтрони, атоми, молекули та інші об'єкти, досліджувані наукою, є лише «логічними структурами», а не матеріальними речами. «Фізичний» ідеаліст Філіпп Франк вимагає вигнати з науки саме слово «матерія».

Сучасна реакційна буржуазна філософія намагається «обгрунтувати» заперечення матерії посиланням на науку, перекручуючи досягнення науки, пристосовуючи науку до своїх реакційних цілей. Буржуазні вчені в свою чергу самі постачають ідеалізмові псевдонаукову аргументацію. Перекручуючи суть досягнень сучасної науки, фізик-ідеаліст Іордан твердить, що сучасна фізика довела начебто «знищуваність матерії», що предметом фізики є начебто не матерія, а певна сукупність математичних відношень. Багато буржуазних фізиків намагаються побачити у відкриттях сучасної атомної і ядерної фізики доказ «зникнення матерії» і перетворення її в енергію.

Заперечення матерії сучасними філософськими реакціонерами — це далеко не нова ідеалістична лінія. Сучасні ідеалісти попросту повторюють прийоми єпископа Берклі, який боровся проти матеріалізму, виступав за усунення з філософії поняття матерії. Вони повторюють також махістські прийоми «критики» матеріалізму, викриті В. І. Леніним у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

В кінці XIX і на початку XX ст. розвиток фізики привів до справді революційних відкриттів: відкриття явища радіоактивності, виявлення складної будови атома, доказ мінливості маси електрона в залежності від зміни швидкості його руху і т. д. Ці відкриття означали, що перед наукою відкрилась невичерпна різноманітність властивостей матерії, що наука виявила глибоку діалектику матеріальних перетворень. Разом з тим перед наукою постав ряд нових питань і проблем, розв'язання яких вимагало корінної ломки старих понять. Перекручуючи справжній

смисл нових відкриттів, махісти використали труднощі розвитку наукових теорій для обгрунтування своєї суб'єктивно-ідеалістичної філософії, для реакційного твердження про «зникнення матерії».

Заперечення деякою частиною фізиків на початку XX ст. основного положення філософського матеріалізму — визнання існування об'єктивної реальності поза і незалежно від нашої свідомості — завдало великої шкоди розвиткові науки. Це відмовлення частини природознавців від основ матеріалізму і було суттю кризи фізики. Ленін вказував, що «у філософському відношенні суть «кризи сучасної фізики» полягає в тому, що стара фізика бачила в своїх теоріях «реальне пізнання матеріального світу», тобто відображення об'єктивної реальності. Нова течія у фізиці бачить в теорії тільки символи, знаки, відмітки для практики, тобто заперечує існування об'єктивної реальності, незалежної від нашої свідомості і відображуваної нею».

«*Суть* кризи сучасної фізики полягає в ломці старих законів і основних принципів, у відкиданні об'єктивної реальності поза свідомістю, тобто в заміні матеріалізму ідеалізмом і агностицизмом» [1].

В дійсності нові відкриття ні в якій мірі не означали і не означають «зникнення матерії» як об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від нас. Більше того, нові відкриття у фізиці говорять про те, що наука ще повніше і глибше розкрила властивості матерії, закономірності її розвитку.

У боротьбі з матеріалізмом махісти намагалися використати ще одну особливість розвитку фізики. Фізика в кінці XIX і на початку XX ст. все більше і більше почала застосовувати в своїх теоретичних дослідженнях математичний метод. Це було витлумачено ідеалістами як нібито доказ «зникнення матерії». «Великий успіх природознавства, — писав Ленін, — наближення до таких однорідних і простих елементів матерії, закони руху яких допускають математичну обробку, породжує забуття матерії математиками. «Матерія зникає», залишаються самі рівняння» [2].

В дійсності, як показав Ленін, математичні рівняння, які входять у фізичні теорії, є засобом, з допомогою якого наука глибше, повніше, вірніше відображає рух мате-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 234, 235.
[2] Там же, стор 282.

рії. Математичні поняття є абстракціями, виведеними з дійсності. Але всяка справжня наукова абстракція глибше і повніше відображає природу, ніж просте споглядання, бо з допомогою абстракцій наука відображає найістотніше в речах і процесах об'єктивного світу.

Сучасні ідеалісти намагаються відродити ідеалістичну філософію Маха під новими назвами «логічного емпіризму», «логічного позитивізму», «операціоналізму» і т. п. Рассел, Вітгенштейн, Франк, Рейхенбах та інші представники неомахізму виступають єдиним фронтом проти матеріалізму. Сучасні ідеалісти, як і їх попередники і вчителі, спрямовують свій основний удар проти поняття матерії, заперечують об'єктивну істинність наукових теорій. Еддінгтон, наприклад, зводив науку до простої гри розуму, яка не має ніякої об'єктивної цінності. Такі буржуазні фізики, як Бор і Гейзенберг, проголошують відмовлення від причинного пояснення фізичних явищ. Ейнштейн бачить завдання науки в тому, щоб систематизувати наші переживання і укласти їх в логічну схему.

Таким чином, сучасний ідеалізм у нових варіантах повторює старі, давним-давно викриті марксистсько-ленінською філософією прийоми боротьби з матеріалізмом. Що б то не стало відняти у науки її об'єктивний зміст, усунути з наукових теорій поняття матерії, витлумачити (тобто насправді перекрутити) нові дані науки як «доказ» знищення матерії — такі прагнення новітніх ідеалістів.

Значення поняття матерії для розвитку науки. Ленінське вчення про матерію, розвинуте у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», має величезне значення для розвитку всього сучасного природознавства, для теоретичного узагальнення новітніх досягнень науки.

Матерія як об'єктивна реальність, що існує поза свідомістю, вивчається науками про природу і суспільство. Науки, досліджуючи різноманітні властивості матерії, розкриваючи її закономірності, доводять істинність матеріалістичного вчення.

Ніяка наука не може розвиватись, якщо вона не відображає у своїх поняттях і законах ті чи інші сторони матерії, яка розвивається. Справжня наука не конструює довільні схеми, а звертається до самої матеріальної дійсності, перевіряючи практикою правильність своїх теорій.

Наука перетворилася б у беззмістовну гру розуму, коли б вона не керувалася (свідомо чи несвідомо) визнанням об'єктивної реальності, відображуваної в уявленнях, поняттях і законах науки.

Визнання матеріальності світу є основою кожної справді наукової теорії.

Марксистсько-ленінське розуміння матерії має вирішальне значення як для природознавства, так і для суспільних наук. Поняття матерії можна застосувати також і до життя суспільства, бо в основі всіх різноманітних суспільних явищ лежать об'єктивні, існуючі незалежно від волі і свідомості людини *умови матеріального життя* суспільства.

Поняття матерії охоплює найбільш загальні властивості об'єктивної реальності. Воно включає в себе в узагальненому вигляді всі досягнення природничих і суспільних наук, які вивчають окремі сторони, властивості та прояви матерії.

Природно-наукові знання про будову і форми руху матерії неодмінно змінюються в міру розвитку науки і практики. Безупинно розвиваючись, змінює свої властивості і сама матерія, але при цьому непохитною залишається її найбільш загальна властивість: бути об'єктивною реальністю, існувати поза нашою свідомістю і діяти на наші органи чуттів.

Кожний крок у розвитку науки, який розкриває все нові й нові властивості об'єктивної реальності, збагачує зміст поняття матерії, даного діалектичним матеріалізмом. Бо рух науки від незнання до знання, від менш досконалого знання до більш досконалого означає все глибше відображення в наших уявленнях, поняттях закономірностей об'єктивного світу, все повніше відображення невичерпного багатства самої матерії.

Спеціальні науки вивчають властивості і прояви матерії, спираючись на визнання об'єктивності існування матерії. Уявлення про те, що нібито природознавство повинно оперувати особливим «природно-науковим» або «фізичним» поняттям матерії, ним самим вироблюваним і відмінним від філософського поняття матерії, неправильне. Немає і не може бути якогось особливого «природно-наукового» або «фізичного» поняття матерії, яке б існувало поряд з філософським, марксистсько-ленінським поняттям матерії.

Не можна відривати марксистсько-ленінське поняття матерії від природно-наукових знань про її будову, форми її існування і т. д. Цей відрив може привести до відриву філософії від природознавства. Наука не може розвиватись, не покладаючи в основу своїх теорій визнання об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від нашої свідомості. Разом з тим уявлення про окремі конкретні властивості матерії, виучувані природознавством, не можна ототожнювати з філософським поняттям матерії. Матеріалістично розв'язуючи основне питання філософії, необхідно бачити різницю між питанням про властивості окремих видів матерії і філософським питанням про відношення мислення до буття. «Матеріалізм і ідеалізм,— пише В. І. Ленін,— різняться тим або іншим розв'язанням питання про *джерело* нашого пізнання, про відношення пізнання (і «психічного» взагалі) до *фізичного* світу, а питання про будову матерії, про атоми й електрони є питання, яке стосується тільки цього «фізичного світу»» [1].

Розвиток природно-наукових знань про будову, властивості та закономірності, властиві матерії, показує, якою могутньою теоретичною зброєю в пізнанні світу є марксистсько-ленінське поняття матерії, які безмежні перспективи для науки воно розкриває. Разом з тим самий розвиток науки дає все більш і більш багатий матеріал для підтвердження істинності марксистсько-ленінської філософії, для розробки марксистсько-ленінського вчення про матерію, про найбільш загальні закони її розвитку, про корінні форми її існування.

Розвиток уявлень про будову матерії. Перші догадки про будову матерії були висловлені ще стародавніми філософами. З попереднього розділу ми вже знаємо про старогрецьких атомістів, які вчили, що видимі тіла, які мають найрізноманітніші властивості, складаються з невидимих атомів, різноманітні сполучення і зчеплення яких і утворюють всю різноманітність властивостей навколишнього світу.

Наукову атомістичну теорію будови матерії почав розробляти у своїх працях великий російський вчений М. В. Ломоносов. Він застосував атомістичну гіпотезу до пояснення хімічних властивостей та будови різних речо-

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 14, стор. 237.

вин і до вивчення різноманітних фізичних явищ, зокрема, застосував цю теорію до пояснення теплових явищ.

Значну роль у розробці хімічної атомістики відіграли праці Дальтона. Атомістичні уявлення про будову матерії поглиблювалися й уточнювалися в процесі дальшого розвитку науки. Було встановлено, що атоми можуть сполучатися в молекули, які являють собою досить тривкі утворення, складені з кількох (часто дуже великого числа) атомів. Теорію хімічної будови складних молекул вперше створив російський хімік О. М. Бутлеров.

Величезну роль у розвитку наукової атомістики відіграв великий російський вчений Д. І. Менделєєв. Він розкрив глибокий закономірний зв'язок між хімічними елементами. Після відкриття Д. І. Менделєєвим періодичного закону хімічні елементи почали розглядати не як окремі, нічим не зв'язані, абсолютно самостійні види матерії, а як єдину закономірну систему якісно відмінних видів єдиної матерії.

Процес взаємоперетворень атомів хімічних елементів, експериментально підтверджений сучасною фізикою, допоміг проникнути всередину атома, виявити його складну структуру. Видатні відкриття в галузі фізики, які докорінно змінили старі уявлення про незмінність атомів, почалися наприкінці XIX ст., коли була відкрита невідома раніше найдрібніша матеріальна частинка, яка несе елементарний електричний заряд. Ця частинка дістала назву електрона. В 1896 р. французький фізик Беккерель відкриває радіоактивність урану. В явищах радіоактивності виявляється, що атоми деяких елементів (уран, радій, торій та ін.) безперервно вилучають різного роду проміння, яке несе порівняно велику енергію. Радіоактивні елементи вилучають так зване альфа-проміння, що являє собою потік ядер атомів гелію; радіоактивні елементи також вилучають так зване бета-проміння, що є потоком електронів, і гамма-проміння, що є електромагнітним випромінюванням великої енергії.

Детальне вивчення радіоактивних явищ показало, що вилучання альфа-, бета- і гамма-проміння зв'язане з процесом виникнення нових хімічних елементів в результаті перетворення первісного радіоактивного хімічного елемента в інший хімічний елемент. Фізика розкрила закономірності переходу одного хімічного елемента в інший, виявивши, що випромінювання альфа-частинки зменшує

порядковий номер елемента на дві одиниці і, значить, зміщує його в періодичній системі на два номери вліво, тобто ближче до початку системи. Випромінювання бета-частинки (електрона) збільшує порядковий номер елемента на одиницю і, значить, зміщує його на один номер вправо, тобто далі від початку системи. Фізика відкрила, що атоми одного й того самого хімічного елемента можуть дуже мало відрізнятися в атомній вазі. Ці атоми, які мають різну атомну вагу, але однаковий порядковий номер, однакові хімічні властивості і, значить, розміщені в одному й тому ж місці періодичної системи Менделєєва, дістали назву ізотопів.

На основі експериментальних і теоретичних досліджень почали розробляти нову теорію будови атома. Згідно з цією теорією, атом всякого хімічного елемента являє собою складне утворення з важкого ядра та електронів, які рухаються навколо нього. При цьому рух електронів в атомі підпорядкований особливим квантовим закономірностям, які відрізняються від закономірностей так званої класичної фізики. Зокрема було встановлено, що електрони в атомі можуть мати тільки перервний (дискретний) ряд значень енергії. Відповідно до цього атоми можуть вилучати світло (випромінювання) не безперервно, а певними дискретними порціями (квантами).

Процеси випромінювання і поглинення світла зачіпають тільки зовнішню оболонку атома, яка складається з електронів, що рухаються навколо атомного ядра. Те саме можна сказати і про хімічні зміни, які відбуваються з різними хімічними елементами. Радіоактивні перетворення атомів приводять до глибших змін, до змін самого атомного ядра. Перетворення одних атомів в інші, відповідно перетворення одного хімічного елемента в інший хімічний елемент, відбувається внаслідок перебудови атомних ядер.

Довгий час вважали, що атоми хімічних елементів складаються з двох частинок: протонів та електронів. Протони зосереджені в ядрі атомів. Вважалося, що в ядрі атома є також частина електронів, інша частина яких обертається навколо ядра на порівняно великих відстанях від нього. Допущення існування електронів у ядрах приводило, однак, до великих теоретичних труднощів.

В 1932 р. була відкрита нова частинка, що має масу, близьку величиною до маси протона, але зовсім не має

електричного заряду. Ця частинка дістала назву нейтрона. У зв'язку з відкриттям нейтрона радянські фізики висунули гіпотезу, згідно з якою ядра всіх взагалі атомів складаються тільки з протонів і нейтронів. Нині це уявлення про будову ядра стало загальновизнаним. Згідно з цим уявленням, величина позитивного заряду ядра визначається числом протонів у ядрі. Маса ядра, яка виражається його масовим числом, визначається кількістю протонів і нейтронів, разом узятих.

Протони і нейтрони, з яких складається ядро, зв'язані особливими ядерними силами. Природа ядерних сил ще не цілком розкрита сучасною наукою. Але є підстави припускати, що основну роль в ядерних взаємодіях відіграють особливі частинки — мезони, які мають масу, середню величиною між масою електрона і масою протона. Мезони були відкриті в 1937 р. при вивченні космічного проміння.

Уявлення про протонно-нейтронну будову ядра примусило по-новому розглядати процес бета-випромінювання. Відомо, що при бета-розпаді з ядра виділяються електрони. Оскільки, згідно з протонно-нейтронною моделлю ядра, в самому ядрі немає електронів, то, значить, електрони повинні *народжуватись* в процесі радіоактивного випромінювання. подібно до того як в процесі випромінювання світла народжуються фотони.

При детальному вивченні енергетичної сторони процесу бета-випромінювання фізика прийшла до уявлення про нову частинку — нейтрино, яка не має заряду і маса якої дуже мала. Вирішальне значення при цьому відіграло переконання в непохитності закону збереження і перетворення енергії.

В 1932 р. у космічному промінні була відкрита ще одна матеріальна частинка, яка має масу, рівну масі електрона, і несе позитивний заряд. Ця частинка дістала назву позитрона. Виявилося, що позитрон можуть випромінювати атоми радіоактивних елементів. При цьому позитрони, так само як і електрони, народжуються при радіоактивному випромінюванні одночасно з нейтрино. Згідно з сучасними уявленнями, виникнення позитрона в процесі бета-розпаду відбувається в результаті внутріядерного перетворення протона в нейтрон. Аналогічно виникнення електрона при бета-розпаді відбувається за

рахунок зворотного процесу перетворення нейтрона у протон.

Сучасна фізика відкрила дуже важливе явище перетворення пари частинок — позитрона й електрона — у гамма-кванти, або, інакше, гамма-фотони, тобто частинки світла, які мають велику енергію. Досліджено і зворотний процес — перетворення фотонів, які мають велику енергію, у пару—позитрон і електрон. В атомних ядрах протони і нейтрони перетворюються один в одного; переходять один в одного і мезони різних типів.

Таким чином, сучасній науці відомі такі матеріальні частинки, що дістали назву «елементарних» частинок: протони, нейтрони, електрони, позитрони, мезони різних типів (позитивні, негативні та нейтральні), нейтрино, фотони. Атоми, які здавалися раніше простими, неподільними утвореннями, виявили дуже складну будову. Ядро атома складається з протонів і нейтронів. На порівняно великій відстані від ядра обертається деяке число електронів, рівне числу протонів у ядрі атома. Всередині ядра мають місце особливі сили зв'язку між протонами і нейтронами. Важливу роль у взаємодії між ядерними частинками відіграють мезони. В процесі ядерних перетворень народжуються електрони, позитрони, нейтрино і фотони. Атоми утворюють складніші матеріальні форми: молекули і звичайні видимі тіла.

Слід зауважити, що сама назва «елементарна» частинка зовсім не означає, що наука дійшла межі подільності матерії. Відомі нині найдрібніші частинки матерії є «елементарними», неподільними тільки на даному рівні розвитку науки. Немає ніякого сумніву в тому, що фізика піде далі углиб матерії і виявить «складну» будову цих частинок. Звичайно, складність «елементарних» частинок матиме зовсім іншу природу в порівнянні, скажемо, із складністю атома.

Однією з особливостей відомих фізиці «елементарних» частинок є глибока відмінність в їх істотних властивостях, яка дозволяє поділити їх на дві групи. Одні з них (протони, нейтрони, електрони, позитрони, мезони, нейтрино) належать до речовинних частинок. Вони мають так звану «масу спокою», можуть рухатись з найрізноманітнішими швидкостями. Інші частинки, наприклад фотони, якісно відрізняються від речовинних частинок. Вони можуть рухатися тільки з дуже великою швидкістю

(швидкістю світла). В зв'язку з цим вони мають масу іншої природи, «маса спокою», що є у речовинних частинках, відсутня у фотонів.

На відміну від речовини фотони називаються частинками поля. Сучасна фізика показала, що досліджувані нею види матерії існують у двох якісно своєрідних формах — у формі поля і речовини. Фізиці відомі електромагнітне і гравітаційне поля. Введено також поняття внутріядерного поля. Специфічні закономірності внутріядерного поля ще необхідно глибоко дослідити. Поле і речовина — дві нерозривно зв'язані форми матерії. При всіх своїх специфічних особливостях вони мають спільні для всіх матеріальних об'єктів властивості. Фотони, наприклад, будучи своєрідною різновидністю електромагнітного поля, мають разом з тим такі спільні для всіх частинок властивості, як маса і енергія.

Вивчення перелічених вище «елементарних» частинок матерії розкриває все нові й нові їх властивості. Так, раніше електрон вважали частинкою, що має тільки масу та електричний заряд і лишається за всіх умов однаковою. Проте з бігом часу в електрона поступово виявлялися нові властивості — магнітний момент, момент кількості руху (спін), хвильові властивості, здатність разом з позитроном перетворюватись у фотони, змінювати масу із швидкістю та ін.

Сучасна наука, даючи певну картину будови матерії, відкриває широкі можливості використання тих колосальних енергетичних ресурсів, які є в надрах атома, в його ядрі. Бомбардуючи ядра протонами і нейтронами, сучасна фізика може створювати найрізноманітніші ядерні перетворення. Особливого значення набрали процеси розщеплення ядра урану під впливом потоку нейтронів. Внаслідок цих процесів створюється можливість так званої ланцюгової реакції, при якій на протязі дуже короткого часу виділяється велика кількість енергії. Так, сучасна фізика прийшла до практичного використання колосальних запасів енергії, які містяться в надрах атомів хімічних елементів.

В капіталістичних країнах це надзвичайно цінне відкриття використовується тільки для воєнних цілей, для виготовлення атомних бомб. Американські імперіалісти намагаються залякати атомними бомбами миролюбні народи, зробити атомні бомби знаряддям поневолення наро-

дів. В Радянському Союзі провадяться роботи по використанню атомної енергії в промислових цілях, в цілях підвищення матеріального добробуту трудящих. Цілком зрозуміло, що доти, поки відповідальні кола США відхиляють настійні пропозиції СРСР про заборону атомної зброї, Радянський Союз, виходячи з вимог безпеки, змушений приділяти увагу виробництву атомної зброї. Разом з тим Радянський Союз добивається того, щоб атомна зброя і всі інші види зброї масового знищення були заборонені, а атомна енергія була поставлена на службу справі мирного прогресу.

Історія розвитку сучасних знань про будову матерії, про її різноманітні властивості та прояви розкриває невичерпне багатство самої матерії, свідчить про величезні успіхи людського пізнання матеріального світу. Фізика XX ст. підтверджує положення В. І. Леніна про невичерпність матерії в усіх її частинах і проявах.

Підтверджуючи марксистсько-ленінське вчення про матерію, результати сучасного природознавства разом з тим виявляють пряму ворожість ідеалізму справжній науці.

В період відкриття радіоактивності махіст А. Пуанкаре проголосив, що основний закон природознавства — закон збереження і перетворення енергії — начебто зазнав цілковитого краху. Всупереч махістським вигадкам дальший розвиток фізики показав повну застосовність цього закону в світі атомів і тим самим продемонстрував реакційність, антинауковість махістських «узагальнень».

Е. Мах і В. Оствальд в свій час шалено боролися проти матеріалістичної атомістики, заявляючи, ніби атоми — це тільки витвори нашого розуму, призначені для економної систематизації наших переживань. В. Оствальд «пророкував» наступний нібито крах атомістичної теорії будови матерії, заявляючи, що атоми незабаром залишаться тільки в поросі бібліотек. Історія науки розвіяла в прах ці ідеалістичні вимисли, ворожі науці.

Всі результати сучасної науки підтверджують правильність діалектичного матеріалізму, який на відміну від метафізичного матеріалізму заперечує існування будь-яких незмінних елементів, що лежать в основі всіх явищ природи, заперечує існування «незмінної сутності речей». Об'єктивний світ є безконечним і невичерпним як в цілому, так і в усіх своїх проявах. Ні стара атомна, ні

електронна, ні сучасна квантова теорії не вичерпують матерії, бо матерія не зводиться ні до атома, ні до електрона, ні до будь-якої іншої «елементарної» частинки. Викриваючи махістів, В. І. Ленін писав: «Це, звичайно, чиста нісенітниця, ніби матеріалізм стверджував... обов'язково «механічну», а не електромагнітну, не яку-небудь ще незмірно складнішу картину світу, як *рухомої матерії*» [1].

Марксистсько-ленінське поняття матерії як об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від свідомості, було і лишається справедливим і все більше підтверджується успіхами сучасної науки. «Тому говорити про те, що таке поняття може «застаріти», є *дитячий лепет*, є безглузде повторення доводів модної *реакційної* філософії» [2].

Марксистсько-ленінське вчення про матерію є основою передового природознавства. Справжня наука завжди спиратиметься на це вчення, що є основою матеріалістичного світогляду, і разом з тим сприятиме його розвиткові та збагаченню.

3. Нерозривність матерії і руху

Рух — форма існування матерії. Діалектичний матеріалізм учить, що матерія і рух невіддільні одне від одного. Матерія так само немислима без руху, як і рух без матерії.

Рух є корінна умова існування матерії, є внутрішньо властивий матерії спосіб її існування.

Ідеалізм намагається відірвати рух від матерії, щоб усунути саме поняття матерії, розглядаючи рух, як щось, не зв'язане з матерією. Тим самим джерело руху переноситься поза матерію і визнається наявність сили без речовини, або, іншими словами, руху без матерії. Ця концепція дістала назву динамізму.

Відрив руху від матерії приводить кінець кінцем до заперечення матерії як основи всіх речей і процесів об'єктивного світу, тобто до ідеалізму. «Ідеаліст і не подумає заперечувати того, що світ є рух, саме: рух моїх думок, уявлень, відчуттів. Питання про те, *що* рухається, ідеаліст відкине і визнає безглуздим: відбувається зміна моїх

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 14, стор. 256.
[2] Там же, стор. 112.

відчуттів, зникають і появляються уявлення, та й тільки. Поза мною нічого нема. «Рухається» — і годі» [1].

Відрив руху від матерії означає перехід на сторону філософського ідеалізму, бо якщо вони виганяють матерію, залишаючи думку про рух, то, значить, припускається, що думка існує незалежно від матерії. Таким чином, всяка спроба *мислити* рух без матерії приводить до відриву *думки* від матерії, тобто до філософського ідеалізму.

Ідеалістичний відрив руху від матерії проповідував у свій час Оствальд. Цей видатний хімік, але дрібний філософ, як назвав його В. І. Ленін, намагався звести всі явища природи до енергії самої по собі. «При тому всеосяжному значенні, — писав Оствальд, — яке має енергія для всієї сукупності наших уявлень про природні явища, ми повинні вважати її, беручи до уваги закон її збереження, субстанцією в справжнісінькому розумінні цього слова».

Створюючи плутану філософську концепцію енергетизму, яка претендує піднятися «вище» матеріалізму й ідеалізму, «подолати» їх протилежність, Оствальд по суті справи розвивав новий варіант суб'єктивно-ідеалістичної філософії. Він писав: «Що всі зовнішні явища можуть бути зображені, як процеси між енергіями, цю обставину найпростіше пояснити тим, що саме процеси нашої свідомості самі є енергетичними і таку свою властивість передають усім зовнішнім досвідам». В. І. Ленін зауважує з цього приводу: «Це — чистий ідеалізм: не наша мисль відображає перетворення енергії в зовнішньому світі, а зовнішній світ відображає «властивість» нашої свідомості!» [2].

Сучасні реакційні філософи у спілці з «фізичними» ідеалістами відроджують енергетичні побудови Оствальда, намагаються перекрутити дані сучасної фізики з метою пропаганди найодвертішого ідеалізму. Енергію вони розглядають як особливу нематеріальну субстанцію, що творить матерію. «Фізичний» ідеаліст В. Гейзенберг твердить, що матерія складається з енергії. Один з представників найбільш реакційної американської ідеалістичної філософської шкілки персоналізму, Е. Брайтмен, прямо заявляє, що енергія є не що інше, як «божа воля в дії».

Марксистський філософський матеріалізм, обгрунтовуючи положення про єдність матерії і руху, подолав властивий старому матеріалізмові погляд на матерію, за

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 244.
[2] Там же, стор. 248.

яким матерія є щось пасивне. Діалектичний матеріалізм, як було показано вище, учить, що джерело руху матерії лежить в ній самій і полягає в суперечностях, властивих всім матеріальним об'єктам і явищам. Немає і не може бути ні одного матеріального об'єкта без руху, немає такого тіла, якому не була б властива яка-небудь зміна. Рух є спосіб існування матерії.

Метафізичний матеріалізм розглядав рух як просте переміщення тіл у просторі і всі форми руху зводив до механічної форми. Декарт у своїй фізиці твердив, що рух — це *«переміщення однієї частини матерії, або одного тіла, з сусідства тих тіл, які безпосередньо його торкались і які ми розглядаємо як такі, що перебувають у спокої, в сусідство інших тіл»* [1]. Гольбах писав: «Рух — це зусилля, з допомогою якого яке-небудь тіло змінює або прагне змінити своє місцеположення, тобто вступити послідовно у відповідність з різними частинами простору або ж змінити свою відстань у відношенні до інших тіл» [2].

На відміну від метафізичного матеріалізму марксистський матеріалізм учить, що матеріальний рух існує в якісно різноманітних формах: механічне переміщення; фізичні явища; хімічні зміни; процеси, властиві живим організмам; рух, що характеризує суспільні явища. Вивчення різних видів руху матерії означає вивчення форм матерії.

На відміну від метафізичного матеріалізму марксистський філософський матеріалізм вважає, що *форми руху матерії, будучи якісно своєрідні, не можуть бути зведені одна до одної.* Разом з тим всяка якісно своєрідна форма руху матерії існує в нерозривному зв'язку з якісно своєрідними видами самої матерії.

Серед наук, які вивчають різні форми руху матерії, механіка вивчає просторове переміщення тіл. Але механічний рух сам по собі різноманітний: від руху великих і малих небесних тіл до механічних переміщень різних тіл в земних умовах. Механічне переміщення може відбуватися по найрізноманітніших траєкторіях і мати різний характер: рівномірного, рівномірно-прискореного, взагалі перемінного руху і т. д. Саме виникнення того чи іншого конкретного виду механічного переміщення може відбуватися в результаті діяння різноманітних факторів. Словом,

---

[1] *Р. Декарт,* Избранные произведения, Госполитиздат, 1950, стор. 477.

[2] *П. Гольбах,* Система природы, М. 1940, стор. 13.

при ближчому розгляді механічної форми руху виявляється, що навіть ця відносно проста форма руху матерії виявляє велику різноманітність.

Інші, складніші форми руху матерії ще різноманітніші своїми видами. Фізична форма руху матерії охоплює, наприклад, атомно-молекулярний рух, електромагнітні процеси, внутріатомні та внутріядерні рухи і т. д. Хімічна форма руху включає в себе найрізноманітніші процеси асоціації і дисоціації атомів. Ще більшою різноманітністю форм відзначається органічне життя, що становить предмет дослідження біологічних наук. Найбільш різноманітним є суспільне життя; суспільні науки вивчають складні закономірності розвитку суспільного життя.

Завданням окремих наук є вивчення специфічних закономірностей кожної окремої форми руху та її взаємозв'язку з іншими формами руху. На відміну від природничих або суспільних наук, які вивчають ту чи іншу конкретну форму руху, марксистський філософський матеріалізм вивчає рух, взятий в цілому, *рух як спосіб існування матерії, що охоплює собою всі зміни, які відбуваються у всесвіті.*

Незнищуваність руху. Вчення діалектичного матеріалізму про єдність матерії і руху дістає своє природнонаукове підтвердження в сучасній науці.

Закон збереження і перетворення енергії є природнонауковою основою вчення марксистського філософського матеріалізму про нерозривний зв'язок матерії і руху.

У XVIII ст. і в першій половині XIX ст. механічний рух, теплоту, електромагнітні процеси розглядали як зовсім незалежні один від одного. Так, між світловими й електромагнітними явищами, між теплотою і механічним рухом природодослідники не бачили ніякого зв'язку. Явище горіння природодослідники пояснювали наявністю особливої речовини — флогістону, виділення якого ніби і викликає горіння. Теплові явища пояснювали наявністю особливої невагомої речовини — теплецю.

При розгляді світлових, електричних та магнітних явищ виходили з припущення про існування особливих «невагомих матерій» — «світлової», «електричної» та «магнітної» рідини. Вивчаючи хімічні явища, говорили про особливу «силу споріднення». Життя пояснювали присутністю в організмі особливої, нематеріальної «життєвої сили».

Але розвиток науки все більше і більше приводив до вияснення нерозривного зв'язку між різними якісно своєрідними явищами природи. З відкриттям факту взаємоперетворення різних, як говорили фізики того часу, «сил» природи неминуче відпадала потреба в особливих, відмінних від матерії субстанціях: теплеці, флогістоні, електричних та магнітних рідинах і т. п. Факт взаємоперетворення різних явищ природи свідчив про те, що рух матерії невіддільний від самої матерії. *Подібно до того як матерія, зазнаючи різних змін, не знищується і не виникає з нічого, так само і рух матерії, зазнаючи різних змін, зберігається.*

Ще в 1748 р. М. В. Ломоносов уперше в історії науки формулює думку про збереження руху в тісному зв'язку з законом збереження матерії. Ідея Ломоносова про збереження матерії і руху, як і всіх інших основних властивостей матерії, по праву названа «законом Ломоносова». Закон Ломоносова дістав свою конкретизацію і дальший розвиток в законі збереження і перетворення енергії, сформульованому в 40-х роках XIX ст. у працях Р. Майєра, Джоуля, Гельмгольца.

Закон збереження і перетворення енергії виражає собою факт якісного перетворення форм руху матерії при кількісному збереженні руху. Відкриття цього закону означає виявлення того, що рух матерії так само незнищуваний, як і сама матерія. При цьому незнищуваність руху слід розуміти не тільки в кількісному, а і в якісному значенні, саме в тому значенні, що рух матерії ніколи не втрачає своєї здатності до все нових і нових перетворень. Рух тісно зв'язаний з самою матерією, є формою її існування. Енергія властива всякому матеріальному об'єктові. Вона є мірою руху матерії.

В межах фізико-хімічних явищ існують якісно відмінні форми руху матерії: механічний рух, атомно-молекулярний, електромагнітний, внутріядерний і т. п. Ці форми руху тісно зв'язані між собою і можуть взаємоперетворюватись. Механічний рух перетворюється в теплоту, теплота — в механічний рух. Електрика може бути одержана за рахунок механічного руху або теплоти, і, навпаки, теплота і механічний рух можуть бути одержані за рахунок електрики.

Процеси перетворення форм руху являють собою надзвичайно складні явища, невичерпні багатством своїх сто-

рін та особливостей. Факт якісного перетворення форм руху матерії при кількісному збереженні руху наука виражає в понятті енергії. Ось чому процеси перетворення форм руху матерії в межах фізичних і хімічних явищ ми можемо називати процесами перетворення одного виду енергії в інший вид енергії. Розглядаючи, наприклад, процес перетворення механічного руху в атомно-молекулярний (тепловий), ми можемо характеризувати цей процес як перетворення механічної енергії у теплову енергію.

Звичайно, перетворення вищих форм руху матерії не можна звести до самих тільки енергетичних процесів. Скажімо, перехід від фізичних і хімічних форм руху матерії до органічного життя далеко не вичерпується енергетичними переходами. Проте, оскільки всяка більш висока форма руху матерії обов'язково містить в собі інші, менш високі форми руху, енергетичні перетворення мають місце і в органічному житті. Фізичні і хімічні процеси є тією матеріальною основою, на якій виростають більш складні форми матеріального руху. Ось чому закон збереження і перетворення енергії, безпосередньо застосовний до фізичних і хімічних форм руху матерії, можна розглядати як природно-наукову основу загального вчення діалектичного матеріалізму про рух матерії.

Закон збереження і перетворення енергії, який виражає собою незнищуваність руху і взаємоперетворюваність форм матеріального руху, є непохитним завоюванням науки. Енгельс назвав закон збереження і перетворення енергії абсолютним законом природи. Звичайно, природно-наукове формулювання закону збереження і перетворення енергії може і повинно змінюватися з розвитком науки. Але ця зміна тільки глибше і повніше виражатиме основний зміст цього закону.

Сучасна фізика збагатила закон збереження і перетворення енергії, виявивши тісний зв'язок енергії і маси. Маса є однією з найважливіших фізичних властивостей всякого матеріального об'єкта. Поняття маси відображає інертні та гравітаційні властивості матерії. Через те що стара фізика звичайно мала справу з порівняно невеликими швидкостями руху, маса не виявляла своєї залежності від руху тіла. Сучасна фізика встановила глибоку залежність між рухом тіла та його масою. Маса тіла змінюється залежно від швидкості руху: чим більша швидкість руху тіла, тим більша його маса. Маса як одна з корінних

властивостей матеріального об'єкта перебуває в тісній залежності від умов руху цього об'єкта.

Згодом був відкритий взаємозв'язок маси і енергії. Визнання взаємозв'язку маси і енергії випливало ще із знаменитих дослідів (1899 р.) російського фізика П. М. Лебедєва, який довів наявність світлового тиснення. Сучасна фізика показала, що цей взаємозв'язок маси і енергії виявляється в усіх матеріальних об'єктах і всіх енергетичних перетвореннях. Закон взаємозв'язку маси і енергії, відкритий сучасною фізикою, означає, що всякий матеріальний об'єкт, який має масу того чи іншого виду, неодмінно має і відповідний вид енергії. І, навпаки, матеріальний об'єкт, який має ту чи іншу енергію, неодмінно має і масу.

Деякі буржуазні фізики трактують цей закон як доказ перетворення маси і навіть речовини, або матерії, в енергію. Таке тлумачення є одним з прийомів новітнього «фізичного» ідеалізму, спрямованих на те, щоб перекрутити справжній зміст нових відкриттів. В дійсності із закону взаємозв'язку маси і енергії зовсім не випливає перетворення маси і тим більше речовини або матерії в енергію. Як маса, так і енергія тісно зв'язані між собою властивостями матеріальних об'єктів. Цей взаємний зв'язок маси і енергії свідчить про те, що якісне перетворення енергії при її кількісному збереженні супроводиться збереженням і інших корінних властивостей матеріальних об'єктів.

Передова наука у своєму вченні про рух підтверджує положення марксистського філософського матеріалізму про те, що немає руху без матерії, як немає і матерії без руху.

4. Простір і час — форми існування матерії

Об'єктивність простору і часу. Діалектичний матеріалізм учить, що простір і час є об'єктивними формами буття матерії. Визнання об'єктивної реальності простору і часу випливає з визнання матеріальності світу. «Визнаючи існування об'єктивної реальності, тобто рухомої матерії, незалежно від нашої свідомості, матеріалізм неминуче повинен визнавати також об'єктивну реальність часу і простору...» [1]. Простір, час і рух, як корінні форми буття

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 155.

матерії, перебувають в органічній нерозривній єдності, зумовленій єдністю матеріального світу. Невіддільність простору і часу від матерії тісно зв'язана з нерозривністю матерії і руху. Матерія немислима поза рухом. Рух матерії завжди протікає в просторі і часі. Об'єктивний характер матеріального руху визначає об'єктивність простору і часу як корінних форм буття рухомої матерії. Через те що рух невіддільний від матерії, простір і час так само невіддільні від матерії. «...Основні форми всякого буття,— говорить Енгельс, — є простір і час; буття поза часом є таке саме величезне безглуздя, як буття поза простором» [1]. «В світі нема нічого, — говорить Ленін, — крім рухомої матерії, і рухома матерія не може рухатись інакше, як в просторі і в часі» [2].

Простір і час виявляють свою природу в русі матерії. Рух є сутність часу і простору.

Простір є форма буття матерії, що характеризує протяжність матеріальних об'єктів; він є корінною умовою їх руху. Простір має специфічні властивості, які залежать від самих матеріальних об'єктів. Ці специфічні властивості простору є предметом вивчення ряду наук.

Час є форма буття матерії, що характеризує тривалість і послідовність матеріальних процесів, виражає об'єктивний зв'язок матеріального руху. Час є корінна умова всякого розвитку. Рух і розвиток матерії може відбуватися тільки в просторі і в часі. Всяка матеріальна річ існує в часі, бо ніщо в світі не перебуває в спокої, все зазнає руху і змін. Але, з другого боку, немає часу без матеріальних речей, які зазнають змін. Час, відірваний від матерії, ідеалісти розглядають як щось, що існує до матеріальних речей, щось, що породжує матерію. Викриваючи ідеалістів, В. І. Ленін говорить, що час поза часовими речами є бог.

Ідеалістична філософія заперечує об'єктивність форм існування матерії — простору і часу — і робить безглуздий висновок про те, що простір і час породжуються нібито свідомістю людини.

Ідеалістичне розуміння простору і часу — вороже науці. Ідеалізм, оголошуючи простір і час суб'єктивними формами сприймання, тим самим виступає проти самої

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 46.
[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 156.

основи науки — визнання рухомої матерії, що існує в просторі і часі.

Берклі розглядав простір і час як форми суб'єктивних переживань. За Кантом, простір і час є апріорними формами чуттєвого сприймання світу. Ці форми не властиві самим речам, а є начебто додосвідними, одвічними формами суб'єктивного споглядання. Простір і час, за Кантом, зумовлені не природою самих речей, а природою людської свідомості. У Гегеля простір і час виступають як моменти в розвитку «абсолютної ідеї». Гегель відриває простір і час один від одного. Природа, за Гегелем, може лише розгортати свою різноманітність у просторі. Вона лише «момент» у розвитку абсолютної ідеї. Тому час появляється в гегелівській системі тільки на ступені розвитку «абсолютного духа». Метафізичний розрив простору і часу привів Гегеля до цілковитої суперечності з природознавством, до безглуздого уявлення про розвиток природи в просторі, але поза часом.

Мах, повертаючись до суб'єктивно-ідеалістичної лінії у трактуванні простору і часу, заявляв, що «простір і час є впорядковані системи рядів відчуттів». Мах, як і всі взагалі суб'єктивні ідеалісти, прийшов до цілковитої нісенітниці: не людина існує в просторі і часі, а простір і час породжуються людиною. Намагаючись обгрунтувати свою точку зору, Мах говорив, що у фізіологічному відношенні простір і час є відчуття орієнтировки, які визначають розв'язування біологічно доцільних реакцій пристосування. Російський махіст Богданов, повторюючи Маха, заявляв, що простір і час є форми соціально узгодженого досвіду різних людей. В. І. Ленін викрив безглуздість і реакційність ідеалістичного лжевчення про простір і час. «Якщо відчуття часу і простору,— писав Ленін,— можуть дати людині біологічно доцільну орієнтировку, то виключно з тією умовою, щоб ці відчуття відображали *об'єктивну реальність* поза людиною: людина не могла б біологічно пристосуватись до середовища, якби її відчуття не давали їй *об'єктивно-правильного* уявлення про нього» [1].

Сучасний ідеалізм намагається відродити махістські суб'єктивно-ідеалістичні погляди на простір і час.

Бергсон ще на початку XX ст. висунув містичне уявлення про чисту «тривалість», цілком відірвану від матерії і усвідомлювану тільки шляхом інтуїції. Ідеаліст

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 14, стор. 159.

Г. Вейль суб'єктивно-ідеалістично тлумачить час, як «найпростішу форму потоку свідомості». Д. Джінс по суті повторює кантівське трактування часу: «Час, — твердить Д. Джінс, — є фікція, створена нашим власним розумом». Еддінгтон заявляє, що простір і час треба замінити більш загальним суб'єктивним уявленням про впорядкування подій природи. Махіствуючі буржуазні фізики Бор і Гейзенберг пропонують відмовитись від розгляду атомних явищ у просторі і часі.

Ідеалістичні уявлення про простір і час в корені ворожі науці, суперечать її даним і є проявами того маразму й розкладу, які переживає вся буржуазна філософія епохи імперіалізму.

Розвиток уявлень про простір і час. Вся історія науки показує, що діалектико-матеріалістичне вчення про простір і час є єдино вірне вчення. Наші знання про простір і час змінюються, розвиваються, все повніше і глибше відображаючи об'єктивно реальні форми існування матерії. Мінливість людських уявлень про простір і час ні в якій мірі не заперечує їх об'єктивної реальності. Більше того, все глибше, все повніше пізнання властивостей простору і часу переконливо доводить їх об'єктивну реальність, подібно до того, як мінливість наукових знань про будову і форми руху матерії доводить об'єктивну реальність зовнішнього світу.

Природознавство завжди виходило з визнання об'єктивної реальності простору і часу. В механіці Ньютона простір і час розглядалися як незалежні від людських уявлень об'єктивно реальні сутності. Однак Ньютон висунув уявлення про так званий «абсолютний простір», який лишається завжди однаковим і нерухомим, незалежним від матеріальних об'єктів. Аналогічно і час, за Ньютоном, є чистою тривалістю, що протікає абсолютно рівномірно і зовсім не залежить від руху матерії.

Вчення ньютонівської механіки про об'єктивність простору і часу є матеріалістичним вченням, навколо якого протягом століть точилася боротьба матеріалізму з ідеалізмом. Різні суб'єктивно-ідеалістичні теорії про простір і час Маха, Бергсона та інших реакційних філософів були спрямовані головним чином проти цього вчення.

Уявлення Ньютона про «абсолютні» простір і час були історично обмежені і метафізичні своєю суттю. Відрив простору і часу один від одного і від рухомої матерії в меха-

ніці Ньютона був використаний ідеалістами для створення уявлень про «миттєву взаємодію» тіл через пустоту; кінець кінцем цей відрив простору від матерії привів самого Ньютона до містичного тлумачення простору як «чувствилища бога».

Ця історична обмеженість ньютонівського вчення про простір і час була подолана дальшим розвитком науки. Сучасна фізика підтвердила висновок про нерозривний зв'язок простору і часу з рухомою матерією. Вивчення дуже швидких рухів, які відбуваються із швидкостями, близькими до швидкості світла, показало, що час не можна розглядати як чисту тривалість, нічим не зв'язану з матеріальними процесами. Біг часу виявив свою тісну залежність від руху матеріальних об'єктів. Ця залежність дістала пряме експериментальне підтвердження. Дослідження «елементарних» частинок — мезонів, про які вже говорилося вище, показало, що вони існують деякий дуже малий проміжок часу, після чого розпадаються, перетворюючись в інші частинки. Виявилося, що час існування мезонів, або, як звичайно говорять у фізиці, час їх життя, великою мірою залежить від швидкості їх руху. Експерименти показали, що час життя мезона збільшується з зростанням швидкості руху. Сучасна фізика показала також нерозривний зв'язок та взаємозалежність просторової і часової характеристик рухомого тіла.

Нерозривність простору і часу наочно виявляється вже при вивченні простого механічного переміщення тіл. Швидкість руху тіл вимірюється величиною просторового переміщення тіла за певний проміжок часу. Безглуздо говорити про швидкість руху тіла тільки в просторі або тільки в часі. Лише сукупна просторово-часова характеристика відображає дійсний рух тіл одно відносно одного.

Простір, будучи нерозривно зв'язаний з часом, відрізняється, проте, від часу. Специфічні особливості простору досліджують математика і фізика. Аналіз просторових форм є змістом геометрії.

Геометрія як наука, що вивчає просторові відношення матеріального зовнішнього світу, є результат тривалої абстрагуючої роботи людського мислення. Ще в стародавні часи Евклід створив геометрію, яка вивчає просторові відношення об'єктивного світу. Основні положення евклідової геометрії міцно ввійшли в систему сучасних наукових знань.

Реальний простір має три виміри. Тримірність простору виражається в тому, що через кожну точку простору можна провести тільки три взаємно перпендикулярні прямі лінії. Всі матеріальні об'єкти існують у тримірному просторі. Які б великі чи малі не були предмети об'єктивного світу, їх рух може відбуватися тільки в реальному просторі, який має три виміри.

За аналогією з реальним тримірним простором математика створює абстракції чотиримірних, п'ятимірних і т. д. «просторів». Само собою зрозуміло, що так звані «багатомірні простори» не можна ототожнювати з реальним простором, який є корінною формою буття матерії і має тільки три виміри. Ці абстракції так званих «багатомірних просторів» відображають закономірності певних сукупностей речей та їх властивостей. У фізиці, наприклад, є уявлення про так званий «фазовий простір» з дуже великим числом вимірів, куди крім трьох просторових координат, які характеризують положення окремих частинок якої-небудь матеріальної системи, входять також величини, які виражають кількість руху цих частинок.

В сучасній фізиці використовується уявлення про так званий «чотиримірний світ». Справжній смисл цього уявлення про «чотиримірний світ» полягає не у твердженні, що простір має чотири виміри, а в тому, що в реальній дійсності простір і час нерозривно зв'язані один з одним і що тримірний простір і «одномірний» час треба розглядати в єдності один з одним.

Всякі намагання приписувати реальному просторові більше трьох вимірів приводять до спіритизму і містики. Визнання тримірності реального простору озброює науку проти теологів, які намагаються використати абстрактні поняття «багатомірних просторів» для протаскування в науку містики та ідеалізму.

Геометрія включає в себе цілу систему законів, які відбивають просторові відношення зовнішнього світу. З часу появи геометрії Евкліда ці знання зазнали значних змін. Вони розвиватимуться і далі, все повніше розкриваючи зв'язок простору з самими матеріальними об'єктами.

Великий російський вчений-математик М. І. Лобачевський в першій половині XIX ст. створив нову, неевклідову геометрію, яка точніше, глибше відбиває властивості реального простору та його зв'язок з матерією. Геометрія Лобачевського виявила обмеженість геометрії Евкліда,

встановила, що остання є лише певним наближенням до реального простору.

Розвиток науки привів до необхідності точніше, ніж геометрія Евкліда, відобразити властивості реального простору. Звичайно, евклідова геометрія і нині має широке застосування у фізиці і технічних науках. Але разом з тим мають місце такі фізичні явища, дослідження яких приводить до думки про наявність особливих просторових, геометричних відношень, відмінних від евклідових.

Створюючи нову, неевклідову геометрію, Лобачевський виходив з надзвичайно важливого матеріалістичного положення про нерозривний зв'язок простору з матерією, про визначальну роль матерії у відношенні до властивостей простору.

В системі евклідової геометрії є положення, або так званий «постулат про паралельні лінії», який можна сформулювати таким чином: через точку, що лежить поза прямою, може проходити в одній площині з ними тільки одна паралельна пряма.

Аналізуючи теоретичні основи геометрії, Лобачевський прийшов до висновку, що в залежності від різних фізичних умов повинні існувати геометрії, відмінні від евклідової, в яких згаданий постулат про паралельні не виконується. Досліджуючи різні можливості геометричних відношень, Лобачевський приходить до нового формулювання постулату про паралельні: через дану точку можна провести в одній площині щонайменше дві паралельні прямі. Лобачевський розвинув нову логічно стрункy систему геометрії, яка значно відрізняється від геометрії Евкліда. Одним з основних положень геометрії Лобачевського є встановлення залежності між відрізками і кутами. Це положення безпосередньо приводить до встановлення залежності, наприклад, між величиною сторін трикутника і його кутами. Якщо, наприклад, в геометрії Евкліда сума кутів якої завгодно величини трикутника дорівнює двом прямим кутам, то в геометрії Лобачевського ця сума кутів трикутника менша від двох прямих. При цьому відхилення від геометрії Евкліда тим більше, чим більші сторони трикутника.

Ці незвичайні результати, які суперечать Евклідовій геометрії, важко собі наочно уявити саме через те, що ми користуємося геометричними відношеннями в звичайних умовах, де справедлива геометрія Евкліда. Істинність

нової геометрії може бути експериментально виявлена, наприклад, в астрономічних масштабах всесвіту. Деякі наочні уявлення про здійснимість положень геометрії Лобачевського можна мати і в звичайних умовах нашого земного, евклідового простору. Для цього треба взяти особливу сідлоподібну поверхню, яка дістала назву псевдосфери. На псевдосфері можна перевірити справедливість геометрії Лобачевського і, зокрема, наочно побачити здійснимість постулату, який полягає в тому, що через дану точку, яка лежить поза прямою, можна провести в одній площині з ними щонайменше дві паралельні лінії. Геометрія Лобачевського відбиває реальні властивості простору в дуже великих масштабах і разом з тим властивості простору дуже малих, внутріатомних масштабів: вона відбиває властивості реального простору глибше, ніж геометрія Евкліда.

Ідеалісти намагаються використати мінливість наших знань про простір і час для обгрунтування своїх суб'єктивістських теорій. Так, Пуанкаре твердив, що виникнення нових геометрій означає нібито здатність нашого розуму цілком довільно конструювати які завгодно геометричні системи. Пуанкаре заявляв, що немає рації ставити питання про істинність тієї чи іншої геометрії, справа начебто лише в простому порозумінні відносно того, якою геометрією найзручніше користуватись. Ідеаліст Пуанкаре перекручує дійсне взаємовідношення різних геометричних теорій, які відбивають властивості реального простору. В дійсності нові уявлення про простір і час, створені Лобачевським, не усувають старих уявлень, вони тільки уточнюють, збагачують їх. В евклідовій геометрії була частинка абсолютної істини, яка ввійшла в нову більш загальну геометрію, що повніше відбиває властивості об'єктивно реального безконечного простору. Геометрія Евкліда не усувається з відкриттям нової геометрії, вона залишається справедливою як перше наближення до властивостей реального простору.

Велике відкриття Лобачевського завдало рішучого удару кантівському апріоризмові. Кант, розвиваючи своє суб'єктивно-ідеалістичне вчення про простір і час як про апріорні форми чуттєвості, посилався на «абсолютність», непохитність геометричних аксіом, які набрали у Канта видимості додосвідних положень. Створення неевклідової геометрії переконливо показало, що просторові форми є

формами, властивими самим речам, а не формами людського споглядання.

Наявність інших систем геометрій, відмінних від евклідової і разом з тим відмінних від геометрії Лобачевського, свідчить про різноманітність властивостей реального простору. Зміна уявлень про простір у зв'язку з новою, неевклідовою геометрією означає все повніше відображення в наших знаннях об'єктивного простору.

Властивості реального простору невичерпні. Глибше пізнання цих властивостей в геометрії Лобачевського підготувало зміну фізичних уявлень про простір і час. Сучасна фізика виявила тісний зв'язок простору з рухомою матерією. Вона показала, що властивості простору нерозривно зв'язані з явищами тяжіння, властивими матерії.

Викриваючи ідеалістів, В. І. Ленін писав: «Людські уявлення про простір і час відносні, але з цих відносних уявлень складається абсолютна істина, ці відносні уявлення, розвиваючись, ідуть по лінії абсолютної істини, наближаються до неї. Мінливість людських уявлень про простір і час так само мало спростовує об'єктивну реальність того і другого, як мінливість наукових знань про будову і форми руху матерії не спростовує об'єктивної реальності зовнішнього світу» [1].

Безконечність простору і часу. Однією з найважливіших властивостей простору і часу є їх безконечність. Матерія безконечна в просторі і вічно існує в часі. Безконечність простору означає необмежену протяжність світу в усіх напрямах. Всесвіт не має меж. Безконечність часу означає, що ніколи не було початку світу і його розвиткові ніколи не буде кінця.

Сучасне природознавство показує, що матерію не можна ні створити, ні знищити. Незнищуваність матерії, зміна форм її руху, яка ніколи не припиняється, є доказом вічності матеріального світу. Матеріальний світ завжди був і вічно буде рухомою матерією, що вічно розвивається і існує в просторі і часі.

Сучасна астрономія все далі і далі проникає в неосяжні простори всесвіту, охоплює своїм вивченням все більшу і більшу кількість небесних тіл. Радянські вчені, свідомо керуючись діалектичним матеріалізмом, викривають анти-

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 156.

наукові вигадки і пряму попівщину, що їх проповідують сучасні буржуазні вчені, які договорюються до конечності світу, до обмеженості його в часі і просторі і навіть «підраховують», скільки років тому світ був створений.

Дані сучасної науки свідчать про безконечність матеріального світу в просторі і часі. Наша Земля є однією з планет сонячної системи. Сонце — тільки одна з мільярдів зірок, з яких складається гігантська зоряна система, що називається Галактикою. Розміри нашої Галактики близько 100 тисяч світлових років, а світловий рік дорівнює відстані, яку проходить світло протягом одного року, при цьому за одну секунду світло пробігає відстань у 300 тисяч кілометрів. Далеко за межами нашої Галактики є безліч інших подібних зоряних систем, які в сукупності становлять ще більш обширну систему, що називається Метагалактикою. В міру удосконалення астрономічних інструментів і методів спостережень відкриваються все нові й нові зоряні світи, досліджуються все більш віддалені сфери світового простору. Про те, які великі розміри вивченої сфери всесвіту, можна судити з того, що від віддалених об'єктів зоряного світу світло доходить до Землі більш як за мільйон років.

Всі дані сучасної науки свідчать про істинність вчення діалектичного матеріалізму про простір і час. Це вчення є надійним компасом для дальших наукових досліджень властивостей простору і часу.

5. Об'єктивність закономірностей розвитку рухомої матерії

Визнання об'єктивності закономірностей природи завжди було і лишається непохитною основою науки. Наука покликана пізнавати закономірності об'єктивного світу.

Заперечення об'єктивних закономірностей рухомої матерії означає підрив основ наукового знання. «...Наука,— говорить Й. В. Сталін, — не може жити і розвиватися без визнання об'єктивних закономірностей, без вивчення цих закономірностей» [1]. Якщо немає об'єктивної закономірності, якщо закони, які відкриває наука, є лише зручні прийоми, відмітки, способи впорядкування наших переживань, як про це твердять ідеалісти, то наука перетворюється в довільну гру розуму, і відкриваються широкі

[1] *И. Сталін.* Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 83.

можливості для всіляких антинаукових, містичних і просто релігійних вигадок. «Визнання *законів* з науки, — говорить В. І. Ленін, — є на ділі лише *протаскування законів релігії*»[1]. Навпаки, визнання об'єктивної закономірності природи є визнання прав науки на все повніше пізнання цих закономірностей. Визнаючи об'єктивний характер закономірностей природи, відображуваних у нашій свідомості, діалектичний матеріалізм тим самим підкреслює основне завдання науки пізнати, відобразити у своїх поняттях і законах ці об'єктивні закономірності.

Таким чином, діалектичний матеріалізм і справжня наука нероздільні.

Ідеалізм завжди був і лишається ворогом науки. Виступаючи проти визнання об'єктивності закономірностей розвитку матерії, проти визнання об'єктивності причинних зв'язків природи, ідеалізм тим самим підриває самі основи науки. Лейтмотив сучасної реакційної буржуазної філософії і соціології — заперечення об'єктивних закономірностей природи і суспільства, конструювання довільних, суб'єктивних «законів». Довільність, одвертий суб'єктивізм і містика як у природознавстві, так і в питаннях суспільного розвитку найяскравіше виражають реакційні тенденції загниваючої буржуазної ідеології.

На протилежність ідеалізмові марксистський філософський матеріалізм учить, що закони науки мають об'єктивний характер — вони являють собою відображення об'єктивних процесів, які відбуваються незалежно від волі людей. Формулюючи закони природи або суспільства, наука не створює їх, а відкриває їх в реальній дійсності.

Визнання об'єктивних закономірностей природи і суспільства є необхідною умовою наукового передбачення. Тільки спираючись на глибоке пізнання об'єктивних процесів природи і суспільства, ми можемо знати, куди і як вони розвиватимуться, можемо передбачити майбутнє.

Пізнання об'єктивних закономірностей розвитку природи і суспільства можливе тільки шляхом пізнання причинних і необхідних зв'язків. Причинність і необхідність — істотні, невід'ємні сторони закономірних зв'язків. Визнання, наприклад, об'єктивності причинних зв'язків означає визнання об'єктивності закономірних зв'язків. Навпа-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 20, стор. 179.

ки, заперечення причинності в природі і суспільстві означає заперечення об'єктивних закономірностей.

Спекулюючи на тому, що уявлення про причинні, закономірні зв'язки явищ в науці змінюються, ідеалісти заявляють, що закономірність не існує об'єктивно.

Викриваючи ідеалістів, В. І. Ленін писав: «Дійсно важливе теоретико-пізнавальне питання, що розділяє філософські напрями, полягає не в тому, якої міри точності досягли наші описи причинних зв'язків і чи можуть ці описи бути виражені в точній математичній формулі, — а в тому, чи є джерелом нашого пізнання цих зв'язків об'єктивна закономірність природи, чи властивості нашого ума, властива йому здатність пізнавати певні апріорні істини і т. п. Ось що безповоротно відділяє матеріалістів Фейєрбаха, Маркса і Енгельса від агностиків (юмістів) Авенаріуса і Маха» [1].

Закони, які відображають об'єктивні взаємозв'язки явищ якої-небудь певної сфери матеріального світу в її русі, зміні і розвитку, виражають собою специфічні закономірності даної сфери дійсності. Закономірності природи не нав'язані їй надприродною, нематеріальною силою, а властиві самій природі. Закономірності розвитку матерії існують об'єктивно і виражають відношення, незалежні від людської свідомості, відношення самих речей і процесів, які випливають з їх природи.

Природа — це єдиний закономірний світовий процес руху і розвитку матерії. Природа — не випадкове скупчення предметів та явищ, де все хаотичне, безладне і невиразне; розвиток природи підпорядкований строгим, неодмінно властивим їй закономірностям. Безконечна різноманітність явищ природи не являє собою безладного нагромадження окремих фактів.

Земля, наприклад, при існуючих певних умовах не рухається то по еліпсу, то по колу або по якій-небудь іншій кривій. Вона не обертається навколо Сонця то протягом року, то протягом години. Земля здійснює свій оборот навколо Сонця по цілком певній орбіті, протягом певного проміжку часу. Всякі відхилення від законів руху Землі навколо Сонця завжди викликаються зміною умов її руху. Отже, ці відхилення теж закономірні.

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 141.

Окремий закон природи, справедливий для обмеженої сфери явищ, скажімо, закон взаємодії електричних зарядів, не виражає всього багатства електричних явищ. Окремий закон природи або суспільства, взятий без зв'язку з іншими законами, не може дати цільної картини розвитку предмета або явища. Тільки система законів, які охоплюють дану сферу явищ, може дати цільну картину руху, зміни і розвитку даного кола предметів та явищ.

Визнання об'єктивності законів науки, об'єктивності законів суспільного розвитку є найважливішою умовою боротьби проти суб'єктивістських перекручень як у галузі природничих, так і в галузі суспільних наук.

6. Значення марксистського положення про матеріальність світу для практичної діяльності Комуністичної партії

Якщо світ розвивається за законами руху матерії, якщо зв'язок явищ природи і взаємна їх зумовленість являють собою закономірності розвитку природи, матерії, то, значить, зв'язок і взаємна зумовленість суспільних явищ є так само не випадкова річ, а закономірності розвитку суспільства. «Значить, практична діяльність партії пролетаріату повинна грунтуватися не на добрих побажаннях «видатних осіб», не на вимогах «розуму», «загальної моралі» і т. п., а на закономірностях розвитку суспільства, на вивченні цих закономірностей»[1].

З корінного положення марксистського філософського матеріалізму про матеріальність світу та закономірності його розвитку випливають важливі висновки і для суспільної науки.

До появи марксизму не існувало науки про суспільство. Вся домарксистська філософія, в тому числі і матеріалістична, не зуміла розкрити дійсних закономірностей історичного розвитку. Історія суспільства часто зводилася до простого опису подій, причини історичного розвитку вбачали не в реальних умовах матеріального життя, а в довільних діях «великих людей» або відносили до діяння найвищої божественної волі. Тільки визнання матеріальності світу і випливаюча звідси ідея об'єктивної необхід-

[1] *І. Сталін,* Питання ленінізму, стор. 506.

ності всього суспільного історичного процесу дозволили розкрити дійсні закономірності суспільного розвитку, дозволили створити науку про суспільство. Само виникнення марксизму було зумовлене історичною необхідністю вироблення наукового світогляду, який служить робітничому класові і його партії теоретичною зброєю в практичній політичній боротьбі, бо, тільки спираючись на глибоке знання об'єктивних законів суспільного розвитку, партія робітничого класу може досягти успіху в здійсненні великого історичного завдання соціалістичного перетворення суспільства.

Марксизм уперше в історії обгрунтував положення про об'єктивний характер не тільки законів природи, але і законів суспільного розвитку. Це було великим науковим відкриттям, яке привело до створення науки про закони розвитку суспільства. «...Як і в природознавстві, закони економічного розвитку є об'єктивними законами, що відображають процеси економічного розвитку, які відбуваються незалежно від волі людей. Люди можуть відкрити ці закони, пізнати їх і, спираючись на них, використовувати їх в інтересах суспільства, дати інший напрям руйнівному діянню деяких законів, обмежити сферу їх діяння, дати простір іншим законам, які пробивають собі дорогу, але вони не можуть знищити їх або створити нові економічні закони» [1].

Марксизм поширив положення про матеріальність світу на сферу суспільних явищ, створив науку про закони суспільного розвитку. Умови матеріального життя суспільства і серед них спосіб виробництва як головна, вирішальна сила визначають суспільний розвиток та його закономірності.

Історія розвитку суспільства є історія трудящих мас. Не окремі видатні особи, а народ є справжнім творцем історії, бо він створює матеріальні блага життя. Марксистська наука про закони суспільного розвитку повинна, отже, при аналізі історичних фактів звертатися насамперед до матеріальної виробничої діяльності людей, вивчати життя народу, його боротьбу за свої права. Окремі видатні особи мають успіх в своїй діяльності тільки в тій мірі, в якій вони служать народові і спираються на об'єктивні закони розвитку суспільства.

---

[1] *Й. Сталін,* Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 5.

Вивчення закономірностей суспільного розвитку є важким завданням. Ці закономірності надзвичайно складні, і при спробі розкрити в різноманітних явищах суспільного життя вирішальні зв'язки ми переконуємося насамперед у тому, що закони суспільного розвитку істотно відрізняються від законів природи. У природі ніде немає свідомої, бажаної мети. А в суспільстві діють люди, які мають свідомість і чинять найрізноманітніші дії. Аналіз історичних фактів показує, що дії людей можуть приводити до таких суспільних наслідків, які зовсім не входили в їх свідомі наміри. Уже в цьому позначається діяння об'єктивних, від волі і свідомості людей не залежних закономірностей суспільного розвитку.

Закономірності суспільного життя — це насамперед закономірності розвитку самого виробництва, закони економічного розвитку суспільства. Досліджуючи закони економічного розвитку, марксизм розкрив той об'єктивний факт, що певний ступінь у розвитку матеріальних продуктивних сил суспільства (відношення людей до природи) визначає відповідні, не залежні від волі і свідомості людей виробничі відносини, тобто відносини людей один до одного в процесі виробництва матеріальних благ.

Розвиток продуктивних сил суспільства приводить до зміни виробничих відносин, отже, і до зміни всього способу виробництва. Зміна в способі виробництва приводить до зміни всього суспільства в цілому. Продуктивні сили суспільства складаються із знарядь виробництва і людей, які здійснюють виробництво завдяки виробничому досвіду і навикам до праці. Виробничі відносини — це форми власності на засоби виробництва, випливаючі з цього становище різних соціальних груп у виробництві та їх взаємовідношення, цілком залежні від них форми розподілу продуктів. Продуктивні сили суспільства є не тільки найбільш рухливим, революційним елементом виробництва, але разом з тим і визначальним його елементом.

Маркс відкрив закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Цей закон визначає зміну виробничих відносин, зміну старих виробничих відносин новими виробничими відносинами. При цьому необхідно зважати на діалектику їх розвитку — від ролі гальма продуктивних сил (старі виробничі відносини) вони переходять до ролі головного їх рушія (нові виробничі відносини) і від ролі головного рушія до

ролі гальма продуктивних сил. Нові виробничі відносини визначають дальший могутній розвиток продуктивних сил; старі виробничі відносини прирікають продуктивні сили на животіння, застій, як це має місце тепер в капіталістичних країнах.

Послідовне проведення ідеї матеріальності світу, поширення матеріалізму на сферу суспільних явищ привело до створення історичного матеріалізму — науки про найбільш загальні закони суспільного розвитку. Матеріалістичне розуміння історії — це єдине наукове розуміння її. Вся історія суспільства і сучасні явища суспільного життя дістають своє пояснення шляхом розкриття об'єктивних закономірностей розвитку суспільства.

Завдання суспільної науки полягає в тому, щоб, вивчаючи об'єктивні процеси розвитку суспільства, відкривати закономірності цих процесів і тим озброювати наші кадри, радянський народ в їх діяльності по будівництву комунізму. Економічні закони соціалістичного суспільства теж мають об'єктивний характер. Деякі філософи й економісти, ігноруючи найважливіші положення марксизму про об'єктивний характер законів розвитку суспільства, пропагували суб'єктивістські погляди на характер економічних законів соціалізму. Оскільки, міркували вони, в нашому соціалістичному суспільстві немає анархії виробництва, оскільки стихійний характер суспільного життя змінився планомірним його розвитком, то тепер нібито наша держава може створювати економічні закони і знищувати їх, незважаючи на об'єктивні процеси розвитку соціалістичної економіки.

Ці суб'єктивістські погляди завдали значної шкоди розвиткові радянської економічної науки. Вони вели на практиці до відмови від науково обгрунтованої економічної політики, до авантюризму. Й. В. Сталін у праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» піддав суб'єктивістські погляди на характер економічних законів соціалізму гострій критиці.

Комуністична партія будує свою діяльність на міцній науковій основі. Цією науковою основою є знання закономірностей суспільного розвитку — законів класової боротьби, рушійних сил революції, законів будівництва комуністичного суспільства. На розумінні і свідомому застосуванні цих законів грунтується стратегія і тактика більшовизму.

Сила Комуністичної партії в тому, що вона в усій своїй практичній діяльності виходить з урахування об'єктивних законів суспільного розвитку. Той факт, що політика Комуністичної партії грунтується на глибокому знанні об'єктивних законів розвитку суспільства, дає Комуністичній партії колосальні переваги. Знання об'єктивних законів розвитку суспільства дає можливість партії тверезо оцінювати не тільки свої сили, а і сили ворогів, оволодіти всім багатством форм революційної діяльності, використати всі реальні можливості для перемоги. Сила політики Комуністичної партії — в її правдивості. Комуністична партія сильна тим, що у неї слово не розходиться з ділом, вона говорить масам лише правду і будує свою політику на науковому аналізі класових сил.

«Наша сила, — писав В. І. Ленін, — повна ясність і тверезість врахування всіх наявних класових величин, і російських і міжнародних...» [1].

Радянський народ, керований Комуністичною партією Радянського Союзу, успішно розв'язує велике історичне завдання побудови комуністичного суспільства шляхом поступового переходу від соціалізму до комунізму. XIX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу накреслив величну програму безперервного зростання всього суспільного виробництва з метою забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб нашого народу.

Науково обгрунтовуючи шляхи переходу від соціалізму до комунізму, Комуністична партія висуває на перший план розвиток продуктивних сил. Партія почала справу індустріалізації нашої країни з розгортання важкої промисловості. Без цього не можна було забезпечити самостійність нашої Батьківщини. Комуністична партія Радянського Союзу має намір і далі розвивати важку промисловість, як основу основ нашої соціалістичної економіки. Будівництво Куйбишевської, Сталінградської, Каховської електростанцій та інші новобудови свідчать про велетенську роботу радянського народу, керованого Комуністичною партією, по створенню матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. На основі досягнутих успіхів у розвитку важкої промисловості партія висуває тепер завдання організувати круте піднесення виробництва предметів народного споживання. Для того, щоб забезпе-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 32, стор. 329.

чити виконання цього завдання, Комуністична партія вживає заходів до дальшого розвитку і піднесення сільського господарства, яке постачає населенню продовольство, а легкій промисловості — сировину. Постанова вересневого Пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» спирається на глибоке вивчення фактів життя, практики колгоспного виробництва, закономірностей розвитку соціалістичної економіки.

Положення марксистського філософського матеріалізму про матеріальність світу має важливе значення для розвитку науки. Наука за своїм змістом є відображення об'єктивних закономірностей природи і суспільства. Наука перестає бути наукою, коли вона починає ігнорувати факти, коли вона відривається від життя, від матеріальної дійсності. Визнання матеріальності світу озброює вченого у боротьбі проти хибних, надуманих теорій, проти ідеалізму в науці, проти релігійних забобонів. Природознавство зокрема може розвиватися тільки при тій неодмінній умові, якщо воно свідомо ставить завдання відображення закономірностей рухомої матерії.

Коріння розвитку природознавства лежить глибоко в матеріальній, виробничій діяльності людей. У процесі виробництва люди вступають не тільки у певні відносини один до одного, але й у відношення до природи. Природознавство є теоретичним виразом цього відношення і розвивається в тісному зв'язку з продуктивними силами. Спираючись на активну виробничу діяльність людей, природознавство глибоко проникає у внутрішні істотні зв'язки явищ природи і тим самим дає можливість все повніше і всебічніше використовувати сили природи на благо суспільства. Ось чому, розвиваючи продуктивні сили соціалістичного суспільства, Комуністична партія надає великого значення розвиткові науки в нашій країні. Співдружність науки і виробництва є надзвичайно важливою відмінною рисою радянської науки. Широко відомі спільні роботи вчених і передових робітників по конструюванню потужних турбін, прокатних станів, крокуючих екскаваторів і т. п. Комуністична партія Радянського Союзу вживає всіх заходів до впровадження у практику досягнень науки. У постанові пленуму ЦК КПРС від 7 вересня 1953 р. підкреслюється, що «тепер створені всі необхідні умови для широкого застосування сучасної техніки, досягнень

радянської агрономічної науки і багатющого досвіду передовиків і новаторів сільського господарства». Пленум ЦК зобов'язує керівні органи «покінчити з недооцінкою справи сільськогосподарської пропаганди і впровадження у виробництво досягнень науки...».

Радянська наука, спираючись на досвід, практику, досягла в ряді галузей визначних теоретичних успіхів. Ці успіхи можливі тільки при умові свідомого застосування діалектичного матеріалізму в науковій роботі.

Яскравим прикладом перебудови науки на основі діалектичного матеріалізму є створення в СРСР передової мічурінської біологічної науки. Переконання в матеріальності світу і наявності об'єктивних законів розвитку живих організмів є надійною основою діяльності мічурінців. Мічурін у своїй науково-практичній діяльності виходив з глибокого переконання в можливості перероблення природи рослин на основі вивчення закономірностей їх розвитку, які лежать в самій природі. «Природознавство, — писав І. В. Мічурін, — по своїй суті матеріалістичне, матеріалізм і його коріння лежать в природі» [1].

Глибоке переконання в матеріальності світу і визнання єдності живих організмів із середовищем допомогли Мічуріну подолати історичну обмеженість дарвінівського вчення про розвиток живих організмів і піднести науку про життя на вищий ступінь. Мічурінська біологія виходить з переконання в тому, що взаємозв'язок живих організмів з умовами їх існування являє собою об'єктивну закономірність. Живі організми розвиваються за законами, властивими їх матеріальній природі, і не потребують ніяких «духовних» факторів — «ентелехії», «доцільної активності» та інших ідеалістичних вигадок. На протилежність ідеалістичному розумінню природи мічурінська біологія довела, що живі організми змінюються відповідно до впливу умов зовнішнього середовища. В цьому факті впливу матеріальних умов зовнішнього середовища, яке включає в себе і неживу природу, полягає можливість планомірного впливу на природу з метою перетворення організмів і створення нових цінних сортів.

Спираючись на основні положення діалектичного матеріалізму, радянська біологічна наука успішно досліджує закономірності переходу від неживої матерії до живої. Відкриття радянських вчених у галузі вірусології, виник-

[1] *І. В. Мичурин*, Соч., т. I, М. 1948, стор. 623.

нення живої клітини з неклітинних форм живої речовини спираються на глибокі положення діалектичного матеріалізму про матеріальність та єдність всієї природи.

Розвиток радянської фізики, як і розвиток інших галузей нашої науки, грунтується на передовій матеріалістичній філософії. Марксистські положення про матеріальність світу є теоретичним фундаментом для розвитку загальних фізичних теорій про матерію і рух. Матеріалістичні принципи дозволяють всебічно аналізувати експериментальні дані сучасної фізики і робити з них висновки, які рухають науку вперед. Вони є надійною зброєю в боротьбі проти «фізичного» ідеалізму.

Визнання матерії лежить в основі всіх фізичних знань. Матеріалістичне тлумачення закону збереження матерії допомогло радянським астрономам викрити антинаукові вигадки деяких буржуазних фізиків та астрономів про можливість створення і знищення матерії «духом», богом. На протилежність цим антинауковим домислам радянські астрономи розробляють теорії походження небесних тіл, керуючись законом збереження матерії. Радянський астроном В. А. Амбарцумян довів, що процес утворення зірок з міжзоряної матерії відбувається і тепер. Закон збереження матерії і ідея матеріальної єдності світу є теоретичною основою сучасних космогонічних гіпотез, створюваних радянськими вченими О. Ю. Шмідтом, В. Г. Фесенковим та ін.

Радянська наука успішно розробляє питання будови матерії та її руху. Спираючись на ленінське вчення про матерію і рух, академік С. І. Вавілов обгрунтував положення про те, що електромагнітне поле, зокрема світло, є особливою формою матерії. «Світло матеріальне з тією ж мірою достовірності, як матеріальною є речовина»[1], — писав С. І. Вавілов. Матеріалістичний аналіз проблеми поля і речовини дозволив С. І. Вавілову показати, що факт перетворення світла у речовину є одним з вирішальних доказів матеріальності світла, матеріальності електромагнітного поля. Явище перетворення електрона і позитрона у фотони означає перетворення матерії з однієї її форми в іншу, якісно своєрідну.

Марксистське положення про матеріальність світу і

[1] *С. И. Вавилов,* Диалектика световых явлений, «Под знаменем марксизма» № 4, 1934, стор. 70.

закономірності його розвитку має надзвичайно важливе значення в усіх сферах практичної і теоретичної діяльності.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Марксистський філософський матеріалізм виходить з визнання того, що світ природою своєю матеріальний. Марксистсько-ленінське вчення про матерію є основою марксистського філософського матеріалізму, провідним принципом для природознавства та суспільних наук.

Матерія існує в безупинному русі і розвитку. Рух матерії є корінна форма її існування. Рух невіддільний від матерії. Якісно відмінні форми руху матерії нерозривно зв'язані з відповідними якісно своєрідними матеріальними об'єктами. Існуючи в нерозривній єдності одна з одною, форми руху матерії не можуть бути зведені одна до одної.

Простір і час є об'єктивними формами буття матерії. Вони безконечні і нерозривно зв'язані з рухомою матерією.

Закономірності розвитку рухомої матерії — це об'єктивні, істотні зв'язки предметів та явищ, властиві самій матерії.

Сучасна наука все більше і більше збагачує наші знання про матерію і її рух, розкриває невичерпне багатство її властивостей. Марксистсько-ленінське вчення про матерію є теоретичним фундаментом передової науки. Справжня наука завжди спиратиметься на це вчення і разом з тим сприятиме його розвиткові.

Положення про матеріальність світу і об'єктивність закономірностей його розвитку має величезне значення для вивчення явищ суспільного життя, для практичної діяльності нашої партії. Це положення, застосоване до суспільних явищ, означає, що взаємний зв'язок і взаємна зумовленість явищ суспільного життя являють собою об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Ці закономірності треба шукати не в головах людей, не у «найвищій волі», «абсолютному розумі» і т. п., а в закономірностях розвитку умов матеріального життя суспільства і насамперед у закономірностях розвитку виробництва.

Закономірності суспільних явищ вперше були розкриті у вченні Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна, які створили науку про закони розвитку суспільства.

Розділ дев'ятий

☆

ПЕРВИННІСТЬ МАТЕРІЇ І ВТОРИННІСТЬ СВІДОМОСТІ

1. Корінна протилежність матеріалізму ідеалізмові у вирішенні основного питання філософії

Питання про те, що є первинним — матерія чи свідомість, — є, як вказував Ф. Енгельс, основне питання всякої філософії.

Матеріалістичне вирішення основного питання філософії означає визнання первинним природи, матерії, зовнішнього світу, а вторинним — свідомості. Матерія є об'єктивна реальність, що існує поза і незалежно від свідомості, тоді як свідомість похідна від матерії, залежить від неї. Свідомість є відображення об'єктивного світу в мозку людини. Свідомість — властивість високоорганізованої матерії, здатність нашого мозку відображати поза нами існуючий матеріальний світ. Тому вона не може існувати самостійно і бути первинною у відношенні до матерії.

Марксистське вирішення основного питання філософії означає також визнання пізнаванності світу. Розглядаючи матерію, зовнішній світ як первинне у відношенні до свідомості, марксистський філософський матеріалізм разом з тим твердить, що матерія, природа цілком пізнавана для людини.

Застосувавши положення про первинність матерії і вторинність свідомості до суспільства, Маркс і Енгельс обгрунтували основне положення історичного матеріалізму про те, що суспільне буття незалежне від суспільної свідомості, воно первинне, а суспільна свідомість вторинна, вона залежить від матеріального життя суспільства. Суспільне буття визначає суспільну свідомість.

Таким чином, марксистське вирішення основного питання філософії є всебічним, цілісним матеріалістичним вирішенням, воно охоплює як природу, так і суспільне життя людей.

Утверджуючи первинність матерії і вторинність, похідність свідомості, марксистський філософський матеріалізм викриває всі види ідеалізму і релігії. Разом з тим марксистська філософська теорія ставить перед наукою грандіозне завдання: дослідити і конкретно показати, як і при яких умовах виникає свідомість в ході історичного розвитку матерії.

Лженаукове вирішення основного питання філософії ідеалізмом. Ідеалізм всупереч науці і здоровому розумові взагалі оголошує первинним свідомість, а матерію, зовнішній світ вважає вторинним, похідним від свідомості. Утверджуючи первинність свідомості, ідеалізм знімає тим самим питання про її виникнення і розвиток.

У творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін викрив безглузді прийоми, що їх вживали ідеалісти для того, щоб обійти питання про виникнення свідомості. Критикуючи Авенаріуса з його «принципіальною координацією», Ленін вказував, що ці словесні хитросплетіння потрібні були Авенаріусу для того, щоб подолати очевидну для всіх суперечність між даними природознавства, які доводять первинність матерії, природи, і ідеалістичним положенням про первинність свідомості. «Природознавство, — писав Ленін, — з певністю стверджує, що земля існувала в такому стані, коли ні людини, ні взагалі будь-якої живої істоти на ній не було і бути не могло. Органічна матерія є явище пізніше, плід довгочасного розвитку. Значить, не було відчуваючої матерії,— не було ніяких «комплексів відчуттів», — ніякого *Я*, нібито «нерозривно» зв'язаного з середовищем, за вченням Авенаріуса» [1].

Сучасний ідеалізм у вирішенні основного питання філософії цілком спирається на спорохнявілі ідеалістичні системи минулого, запозичаючи у них навіть прийоми підходу до цього вирішення. Подібно до того як махісти на початку XX ст. під виглядом нової філософії емпіріокритицизму відроджували старий ідеалістичний мотлох — берклеанство, сучасні ідеалісти відроджують найбільш реакційні філософські теорії минулого. Сучасна ідеалістич-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 60.

на філософія, прикриваючись словесною лузгою, «новими» філософськими термінами, повторює давно викриту шарлатанську спробу стати вище двох основних напрямів у філософії — матеріалізму і ідеалізму. Сучасний ідеалізм виступає в різних словесних убраннях: «логічний аналіз», «чистий емпіризм», «логічний позитивізм» і т. п. Але на ділі за всіма цими назвами приховується однакова суб'єктивно ідеалістична суть. У своїх спробах піднятися над матеріалізмом і ідеалізмом сучасні реакційні філософи приходять до суб'єктивного ідеалізму берклеансько-махістського напряму. Засновник школи «логічного аналізу» Рассел у книзі «Аналіз матерії», намагаючись затушувати протилежність між фізичним і психічним, між матерією і духом, пише: «Дух і матерія — однаково логічні побудови». Подібно до Маха, Рассел заявляє, що «елементи світу» «є насамперед сприйняття і те, що може бути утворене з сприйняттів». Учень Рассела Вітгенштейн заявляє, що світ існує «в моєму власному досвіді» і що «світ є мій світ». Але це вже чистісінький соліпсизм, тобто точка зору, яка вважає, що реально існує тільки моє особисте Я.

Рассел, Вітгенштейн та інші сучасні ідеалісти, виступаючи в ролі зброєносців імперіалістичної реакції, ставлять собі за мету обеззброїти науку за допомогою проповіді містики, фідеїзму.

Сучасний ідеалізм, проникаючи в науку, вносить у неї хибне, містичне тлумачення явищ природи. Відомий буржуазний фізик Шредінгер у книзі «Що таке життя з точки зору фізики?» визнає існування бога і безсмертя душі.

Ідеалізм становить суть основних напрямів буржуазної психології, яка утверджує примат психічного над матеріальним.

Модні в сучасній буржуазній філософії і психології напрями — прагматизм і біхевіоризм, маскуючись у наукоподібну форму, вважають, що зовнішній світ існує тільки в тому випадку, коли він діє на організм. Ці напрями в сучасній філософії і психології заперечують об'єктивність зовнішнього світу і проповідують точку зору суб'єктивного ідеалізму.

Один з «стовпів» у сучасній буржуазній фізіології — Пфлюгер — запровадив у фізіологію уявлення про «спинномозкову душу», яка нібито визначає всі процеси, що відбуваються в людському організмі, і справляє вирі-

шальний вплив на пізнання зовнішнього світу. Цей ідеаліст «доводив», що наші відчуття, уявлення, мислі — це не копії зовнішнього світу, а прояви діяльності «душі».

Лженаукова суть буржуазної філософії, а також ідеалістичної психології і фізіології полягає в тому, що вони заперечують первинність матерії і вторинність свідомості, мислення; ставлять матеріальний зовнішній світ у залежність від мислення і свідомості; знімають питання про об'єктивну закономірність походження свідомості, мислення; не визнають, що мислення, свідомість є відображення буття; твердять, що мислення не має свого матеріального джерела. Все це означає ліквідацію фізіології і психології як науки, бо в основі всякої науки лежить визнання об'єктивних закономірностей матеріального світу і вивчення цих закономірностей.

Наукова, матеріалістична психологія і фізіологія доводять, що вся психічна діяльність людини, її свідомість, мислення, є не що інше, як прояв діяльності високоорганізованої матерії — мозку. Складна фізіологічна діяльність кори великих півкуль мозку і є матеріальним носієм усіх його психічних процесів, що виникають в мозку під впливом зовнішнього світу.

Закономірності фізіологічних процесів мозку відкриті І. П. Павловим на основі багаторічного вивчення вищої нервової діяльності тварин і людини методами умовних рефлексів. Павлов експериментально встановив, що психічна діяльність причинно зумовлена впливом зовнішнього матеріального світу на мозок людини, і таким чином підтвердив правильність положення марксистського філософського матеріалізму про те, що не матерія породжується свідомістю, як думають ідеалісти, а свідомість являє собою породження матерії.

Марксистський філософський матеріалізм викриває не тільки ідеалізм у його різноманітних проявах, але також і дуалізм.

Дуалізм виходить з визнання двох протилежних начал — матерії і свідомості. Матерія і свідомість, за поглядом дуалізму, мають однакове значення, вони не передують одна одній і розвиваються паралельно. Антинаукові погляди дуалістів приводять кінець кінцем до одухотворення всієї природи, до об'єктивного чи суб'єктивного ідеалізму.

В сучасній буржуазній філософії і психології дуалізм проявляється в різноманітних формах і незмінно веде до ідеалізму.

Буржуазні психологи вважають, що поряд з матеріальними — фізіологічними — процесами існують психічні процеси, нібито зовсім незалежні від матеріального субстрату, від матеріальних процесів у головному мозку. Ця теорія дістала назву теорії «психофізичного паралелізму». Протиставлячи психічні процеси фізіологічним, буржуазні психологи звичайно зводять матеріальні процеси до психічних процесів, до сприйняттів і уявлень, скочуючись таким чином на позиції суб'єктивного ідеалізму.

В радянській психології до останнього часу теж не були зжиті деякі пережитки дуалізму. Психічні процеси авторами ряду підручників розглядались як особливі ізольовані процеси, не зв'язані з діяльністю мозку. Дуалістичні помилки мали місце і у ряду радянських фізіологів, які висували неправильну «теорію психонервової діяльності», за якою у тварин і людини існує особливий вид не детермінованої психонервової діяльності. «Теорія психонервової діяльності» кінець кінцем приводила до ідеалізму, твердячи, що існують такі психічні процеси, які начебто не є відображенням зовнішнього світу. Ці ідеалістичні помилки були розкритиковані радянською науковою громадськістю.

Монізм марксистського матеріалізму. Відмінність між матерією і свідомістю. На протилежність дуалізмові, який утверджує споконвічне існування двох протилежних начал — матерії і ідеї, буття і свідомості, марксистський філософський матеріалізм проводить точку зору монізму.

Заперечуючи дуалістичну точку зору, марксистський філософський матеріалізм розглядає ідеальне як відображення матеріального.

«Єдина і неподільна природа, виражена в двох різних формах — в матеріальній і ідеальній; єдине і неподільне суспільне життя, виражене в двох різних формах — в матеріальній і ідеальній,— ось як ми повинні дивитися на розвиток природи і суспільного життя.

Такий є монізм матеріалістичної теорії» [1].

Марксистський філософський матеріалізм вважає, що матерія первинна, в своєму розвитку вона передує свідо-

[1] *И. В. Сталін,* Твори, т. 1, стор. 301.

мості і породжує її. Матерія є об'єктивна реальність, що існує поза і незалежно від свідомості; вона є джерелом відчуттів, свідомості, тоді як свідомість похідна від матерії і являє собою відображення матерії. Тільки дуалісти можуть приписувати однакове значення свідомості і матерії, ідеальній і матеріальній сторонам єдиної неподільної природи.

З того, що ідеальне і матеріальне є двома формами єдиної матеріальної природи, зовсім не випливає, начебто вони тотожні, начебто свідомість є та сама матерія, як це твердили вульгарні матеріалісти Бюхнер, Фогт, Молешотт. Мислення як відображення відповідає відображуваному, але формою відмінне від того, що відображається. Предмети наших уявлень відрізняються від наших уявлень. Матерія є об'єктивна реальність, що існує поза і незалежно від свідомості, тоді як свідомість, будучи особливою властивістю мозку, існує тільки «в нас», вона — ідеальна. Ототожнення матерії і свідомості веде до змішання матеріалізму і ідеалізму.

Критикуючи неправильні положення Й. Діцгена [1], який намагався в поняття матерії включити і мисль, називаючи мисль матеріальною і твердячи, що дух не більше відрізняється від стола, світла, звука, ніж ці речі відрізняються одна від одної, В. І. Ленін у творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» писав: «Тут явна невірність. Що і мисль і матерія є «дійсні», тобто існують, це вірно. Але назвати мисль матеріальною — значить зробити помилковий крок до змішання матеріалізму з ідеалізмом» [2].

На протилежність вульгарному матеріалізмові марксистський філософський матеріалізм розкриває якісні відмінності між матерією і свідомістю. Свідомість — це особлива властивість високоорганізованої матерії, особлива властивість нашого мозку відображати об'єктивний, поза нами існуючий світ. Ідеальне, говорив Маркс, є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову і перетворене в ній. Але це зовсім не означає, що ідеальне і матеріальне тотожні, що між ними немає ніякої різниці.

Мислення не можна відокремлювати від матерії, від мозку як органу мислення, але на цій підставі було б

[1] Й. Діцген — сучасник Маркса і Енгельса, діалектичний матеріаліст, який допускав окремі помилки при викладі матеріалізму.

[2] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 222.

зовсім помилковим ототожнювати його з матерією, з мозком. Мислення необхідно зв'язане з біохімічними і фізіологічними процесами, що відбуваються в людському мозку. Ці процеси становлять матеріальну основу мислення, без них воно неможливе.

Суть мислення становить здатність адекватно відображати зовнішній світ. Мислення, таким чином, є процес відображення матеріального світу в мозку. Мисленню завжди передує рух матерії поза нами, що зумовлює характер і зміст розумової діяльності. Мислення неможливе без матерії, тоді як матерія існує незалежно від мислі, від мислення. Отже, матеріальне може існувати без ідеального, тоді як ідеальне не може існувати без матеріального.

Для марксистського розуміння природи мислення важливе визнання визначальної ролі зовнішніх умов, залежності мислення від зовнішнього світу. Мислення, свідомість не може бути первинним, виникати до природи і створювати закономірності природи. Свідомість може тільки відображати їх. Свідомість, як вказували Маркс і Енгельс, є насамперед усвідомлене буття, відображення об'єктивного світу. Тому свідомість і буття, мислення і матерія не заперечують одне одного і в той же час не становлять одного і того самого явища. Розвиток свідомості перебуває в залежності від розвитку природи і суспільства, від матеріальних процесів, що відбуваються в зовнішньому світі. Певні матеріальні зміни кінець кінцем викликають відповідні зміни в нашій свідомості.

Марксистське вирішення питання про відношення мислення до буття є разом з тим обгрунтуванням матеріалістичного принципу детермінованості мислення, визнанням об'єктивного характеру закономірностей природи, відображенням яких є наше мислення.

Таким чином, на відміну від вульгарного матеріалізму марксистський філософський матеріалізм не ототожнює матерію і свідомість, але в той же час не проводить абсолютної грані між ними, як це роблять дуалісти, тому що свідомість не може бути нічим іншим, як продуктом особливим чином організованої матерії, відображенням об'єктивно існуючого світу і його закономірностей, і зовсім не становить самостійної субстанції.

Відносний характер протиставлення матерії і свідомості. Марксистський філософський матеріалізм, під-

креслюючи протилежність між матерією і свідомістю при вирішенні основного питання філософії, не абсолютизує цієї протилежності за межами цього питання.

«...Протилежність матерії і свідомості, — вказує В. І. Ленін, — має абсолютне значення тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі виключно в границях основного гносеологічного питання про те, що́ визнати первинним і що́ вторинним. За цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна» [1].

При вирішенні основного питання філософії ми порівнюємо свідомість як відображення з тим, що вона відображує, і підкреслюємо адекватність свідомості щодо змісту відображуваному і разом з тим відмінність його від відображуваного. Свідомість, відчуття, суб'єктивний образ зовнішнього світу, збігаючись своїм змістом з природою, своєю формою відрізняються від неї.

Протилежність матерії і свідомості обмежена рамками основного питання філософії і має вирішальне значення при визначенні різних напрямів у філософії. За цими межами протиставляти мислення матерії, психічне — фізичному, розглядати їх як абсолютну протилежність було б неправильно.

Ідеалісти — філософи і психологи — твердять, що мислення має надчуттєву природу.

Класики марксистської філософії цілком заперечували таке антинаукове твердження. «...Наша свідомість і мислення, хоч би якими надчуттєвими вони здавалися, є продуктом речовинного, тілесного органу, мозку» [2],— писав Енгельс. «...Картина світу є картина того,— підкреслював Ленін,— як матерія рухається і як *«матерія мислить»*» [3].

Сучасна наука показує всю безглуздість ідеалістичних спроб розглядати мислення у відриві від мозку, який є органом мисли. Досліджуючи фізіологічний механізм мислення, вона розкрила залежність психічного від матеріального, від фізіологічних процесів, що відбуваються в головному мозку під впливом зовнішнього подразнення. Рефлекторна діяльність як специфічна реакція організму на зовнішнє подразнення є матеріальною фізіологічною діяльністю мозку і разом з тим є діяльність відбивна,

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 129.

[2] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, стор. 18.

[3] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 325.

психічна. Таке розуміння природи відображення не залишає місця для тлумачення «ідеального» як самостійно існуючого, протиставлюваного матеріальному.

Відносний характер протилежності ідеального і матеріального за межами основного питання філософії видно на прикладі зв'язку мислення з мовою. Мислення нерозривно зв'язане з мовою, не може існувати без мови. Мислення існує тільки на базі мовного матеріалу, на базі природної матерії мови. Це означає, що мислення, будучи нематеріальне як відображення, разом з тим не існує поза природною матерією мови. Тому Маркс і писав, що «життя мислі проявляється в мові», «мова є безпосередня дійсність мислі».

Отже, протиставлення свідомості матерії і в даному випадку є відносним.

Активна роль свідомості. Марксистський філософський матеріалізм вперше науково пояснив взаємовідношення ідеального і матеріального, показавши разом з тим всю неспроможність вульгарного матеріалізму, який заперечує значення ідеальної сторони, її вплив на матеріальну сторону.

Розглядаючи свідомість як похідне від матерії, як відображення об'єктивного матеріального світу, марксистський філософський матеріалізм разом з тим підкреслює активну роль свідомості в зміні об'єктивної дійсності. Свідомість вторинна походженням, вона є відображенням буття. Але, виникнувши як відображення зовнішнього світу, свідомість здатна потім впливати на навколишній світ, на буття, брати активну участь у перетворенні його: вона сприяє його розвиткові або гальмує його.

Вплив свідомості на буття не можна розуміти як процес безпосереднього і прямого впливу. Свідомість як відображення не може впливати сама по собі на те, чиїм відображенням вона є. Безпосередній і прямий вплив на буття, на навколишній світ справляє людина своєю перетворюючою діяльністю.

Практична діяльність людини—основа пізнання об'єктивно існуючих законів природи і суспільства. Спираючись на пізнані об'єктивні закономірності, люди можуть перетворювати природу, можуть дати інший напрям діянню сил природи, впливати на процеси природи. Таким чином, вплив свідомості на буття не можна розуміти так, начебто свідомість людини створює нові закони природи

і суспільства. Активна роль свідомості полягає в тому, що людина відображає, усвідомлює об'єктивні закономірності, пізнає їх і, спираючись на них, використовує їх в інтересах суспільства.

Знаючи закони природи і суспільства, люди можуть передбачати діяння об'єктивних законів і вживати тих чи інших заходів для того, щоб обмежити або дати простір їх діянню. Усвідомлення об'єктивних законів, вироблення на цій основі тих чи інших заходів, спрямованих на підкорення сил природи, має величезне значення для практичної діяльності людей. Свідомість, виникнувши на основі практичної діяльності людей, може випереджати практику, спрямовувати її і керувати нею. Маркс писав, що найгірший архітектор відрізняється від найкращої бджоли тим, що він, перше ніж збудувати що-небудь, створює план своєї будови в ідеальній формі, у вигляді уявлення. В цьому випадку ідеальне немовби передує матеріальному: план, що визначає наперед деталі майбутнього будинку, існує до того, як буде споруджено самий будинок.

План будови передує в часі реальній будові. Але це аж ніяк не суперечить положенню матеріалізму про те, що визначальним, первинним є об'єктивна реальність. І в даному випадку план будови грунтується на певних, пізнаних людиною законах природи. Яскравим прикладом цього є п'ятий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР і намічені партією заходи дальшого розвитку сільського господарства. В них визначено напрям розвитку економічного життя нашої країни, передбачено результати, яких повинен досягти радянський народ через два-три роки, і намічена система заходів, що забезпечують успіх практичного здійснення поставлених партією завдань.

Комуністична партія на основі наукового аналізу економічних умов на кожному певному етапі теоретично передбачає хід розвитку економічного життя країни і виробляє відповідні плани цього розвитку. План соціалістичного будівництва завжди передує практичному будівництву. Проте річні і п'ятирічні плани тільки відображають об'єктивний закон планомірного, пропорціонального розвитку народного господарства. Не наші плани створюють закон планомірного, пропорціонального розвитку народного господарства, а, навпаки, об'єктивно існуючий закон

планомірного розвитку народного господарства дає можливість нашим плануючим органам правильно планувати суспільне виробництво.

Отже, вплив свідомості на буття—це не створення людиною нових законів природи і суспільства. Людина в результаті практичної діяльності дістала можливість на основі пізнання об'єктивно існуючих закономірностей свідомо впливати на світ, який оточує її.

2. Матерія — джерело відчуттів

На протилежність ідеалістам, які твердять, що матерія, природа існують лише в наших відчуттях, у свідомості, марксистський філософський матеріалізм учить, що матерія існує об'єктивно і є джерелом наших відчуттів, а відчуття є результат впливу матерії на наші органи чуттів. Відчуття є образ рухомої матерії. Існування матерії не залежить від відчуття. Матерія — первинна. Відчуття похідне від матерії. Цим положенням марксистський філософський матеріалізм у корені протистоїть ідеалізмові.

Відомо, що суб'єктивні ідеалісти всіх мастей і відтінків твердять, що відчуття є основними «елементами» світу. Не речі, а те, що ми називаємо звичайно відчуттями, «є справжні *елементи* світу», заявляє Мах. Ленін викрив антинауковий характер подібних тверджень, показавши, що махістське поняття речі як «комплексу відчуттів» неминуче приводить до чистісінького соліпсизму, до лженаукового висновку про те, що весь світ є тільки моє уявлення. В. І. Ленін вказував також, що питання про те, чи йти від речей до відчуттів чи, навпаки, від відчуттів до речей, — це питання гносеологічне і воно визначає напрям філософських теорій. Тут різко позначаються дві в корені протилежні філософські лінії: матеріалістична лінія (від речей до відчуття), якої додержується марксизм, і ідеалістична лінія (від відчуття до речей), якої додержуються махізм і подібні до нього філософські школи.

Визнання відчуттів похідними від матерії, образами матерії означає, таким чином, визнання об'єктивного існування поза нами і незалежно від нашої свідомості джерела наших відчуттів — рухомої матерії.

Відчуття — властивості живої високоорганізованої матерії. Відчуття виникають в результаті впливу навколишнього світу на органи чуттів людини. Органи чуттів є для

всякого живого організму «вхідними воротами» для зовнішнього світу. Тільки через органи чуттів живий організм може дістати сигнали з середовища, яке оточує його.

Відчуття необхідно зв'язане з процесами в певним чином організованій матерії. «Матеріалізм у повній згоді з природознавством бере за первинне дане матерію, вважаючи вторинним свідомість, мислення, відчуття, бо в ясно вираженій формі відчуття зв'язане тільки з вищими формами матерії (органічна матерія), і «в фундаменті самої будівлі матерії» можна лише припускати існування здатності, схожої з відчуттям» [1].

Отже, відчуття являє собою продукт *високоорганізованої матерії,* тобто живої природи, а не загальну властивість всякої матерії; не вся природа, а лише її вища форма — органічна матерія — має властивість відчувати.

Підкреслюючи, що відчуття необхідно зв'язане лише з живою природою, марксистський філософський матеріалізм в той же час розглядає життя як продукт тривалого природно-історичного розвитку матерії, як якісно особливу форму її існування. Життя матеріальне по своїй природі; воно виникає на певному етапі закономірного історичного розвитку матерії, в найтіснішій залежності від навколишніх умов і зовсім не є результатом міфічного «творчого акту» божества, як це твердять ідеалісти, різні мракобіси від науки.

Питання про суть життя і його виникнення має велике філософське і природно-наукове значення; навколо нього весь час точиться запекла боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом.

Положення марксистського філософського матеріалізму про те, що відчуваюча матерія виникла з невідчуваючої, що жива і нежива природа перебувають у нерозривній єдності, підтверджуються всіма даними природознавства і завдають смертельного удару ідеалістичним і релігійним поглядам про існування начебто непрохідної прірви між живою і неживою природою і про нематеріальність життя.

Ідеалізм здавна поширював облудну, антинаукову версію про те, начебто життя є не що інше, як прояв якогось нематеріального начала, якоїсь надприродної «життєвої сили», що стоїть над природою і визначає її розвиток. Ре-

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 32.

акційні ненаукові погляди на життя широко пропагуються буржуазними вченими в біологічній науці у вигляді віталізму, який пояснює процеси життя наявністю в організмах особливої «життєвої сили».

Точка зору віталізму перебуває в прямій суперечності з наукою.

Життя являє собою якісно особливу форму існування матерії. Воно матеріальне. Життя виникло в процесі закономірного природно-історичного розвитку матерії. Живий організм перебуває в постійному процесі взаємодіяння з матеріальними умовами, від яких безпосередньо залежить його існування.

Життя організму полягає в постійному обміні речовин між ним і зовнішнім середовищем і нічого надприродного, нематеріального в собі не містить. «Життєва сила» як щось вкладене в матерію ззовні, як якийсь формоутворюючий принцип життя є вигадка ідеалістів, з допомогою якої вони одурманюють людей.

Єдність органічної і неорганічної природи. Діалектичний матеріалізм рішуче заперечує антинаукове і реакційне твердження віталістів про існування особливого, нематеріального «життєвого начала» і в цілковитій згоді з природознавством підкреслює, що між органічною і неорганічною природою існує не тільки якісна відмінність, але й нерозривна єдність. Ця єдність полягає насамперед у тому, що сама неорганічна матерія на основі властивих їй закономірностей при наявності певних умов породжує органічну, відчуваючу матерію. «...Матерія, — говорить Енгельс, — приходить до розвитку мислящих істот в силу самої своєї природи, а тому це з необхідністю і відбувається в усіх тих випадках, коли є в наявності відповідні умови...» [1]. Неорганічна матерія не має ні відчуття, ні мислення, але в ній закладена можливість виникнення живої, відчуваючої матерії.

Між органічною і неорганічною природою немає і не може бути абсолютної грані.

Положення марксистського філософського матеріалізму про єдність органічної і неорганічної природи, про походження відчуваючої матерії з невідчуваючої, цілком підтверджується даними природничих наук про живу і неживу природу. Сучасне природознавство (особливо хі-

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 152.

мія і біохімія) встановило, що матеріальну основу всіх організмів (тварин і рослин) становлять ті самі хімічні елементи, які містяться і в неорганічній природі: вуглець, водень, кисень, азот, фосфор, залізо і т. д. Всі ці хімічні елементи, з яких збудовані органічні тіла живих істот, існували ще задовго до виникнення життя на Землі.

Таким чином, дані науки незаперечно показують, що жива і нежива природа має одну і ту саму матеріальну основу: вони підтверджують висновки марксистського філософського матеріалізму про існування єдності між органічною і неорганічною природою, про те, що живе не можна розглядати як щось нематеріальне.

Якісні відмінності між живою і неживою природою. Підкреслюючи нерозривну єдність живої і неживої природи, марксистський філософський матеріалізм в той же час показує якісну відмінність живої природи від неживої і рішуче виступає проти механічного зведення складних процесів життя до простих фізико-хімічних процесів.

На протилежність механічному матеріалізмові, який не визнає якісної відмінності між органічною і неорганічною природою і розглядає життя як просту суму фізичних і хімічних явищ, марксистський філософський матеріалізм вважає життя за нову, якісно відмінну форму існування матерії, що має свої особливі біологічні закономірності. Живий організм складається з тих самих хімічних елементів, які є і в неорганічній природі, але в організмі ці елементи перебувають у вищій, якісно іншій єдності, ніж у неорганічній речовині. Завдяки дуже складним сполученням хімічні речовини неживої природи при певних умовах утворюють якісно особливу форму існування матерії — життя.

Ніхто з філософів і вчених у домарксистський період не міг дати правильне наукове розуміння суті життя. Життя розуміли або як щось нематеріальне, різко протилежне матерії, тобто ідеалістично, або як механічне з'єднання різних природних речовин. Тільки діалектичний матеріалізм вперше дав єдино правильне, дійсно наукове розуміння життя і тим самим вказав науці правдивий шлях дослідження явищ живої природи і їх виникнення.

«Життя,— говорить Енгельс,— *є спосіб існування білкових тіл,* і цей спосіб існування полягає по своїй суті в

постійному самооновленні хімічних складових частин цих тіл»[1]. Це марксистське визначення життя як форми існування білкових тіл є відправним матеріалістичним принципом, який сприяє пізнанню об'єктивних законів розвитку живих організмів. Білок є основа, головний носій життя. Всі організми — мікроорганізми, тварини і рослини складаються з білкових речовин; а наявність у живому організмі інших хімічних сполук не виключає того, що саме білок відіграє вирішальну і визначальну роль у життєвих процесах організму. Тому всюди, де є життя, воно зв'язане з білковим тілом.

В чому ж полягає якісна відмінність живих тіл від неживих?

Життя білкових тіл, а значить, і якісна відмінність живих тіл від неживих, полягає в постійному самооновленні і самовідтворенні їх хімічного складу завдяки одночасному протіканню двох протилежних процесів: асиміляції і дисиміляції, живлення і виділення.

Білкове тіло постійно вбирає потрібні йому речовини з середовища, яке його оточує, асимілює їх і цим відновлює те, що руйнується в процесі життєдіяльності організму.

Енгельс вказує, що і неживі тіла теж змінюються, розкладаються або комбінуються в ході природного процесу, але вони при цьому перестають бути тим, чим були раніше. Скеля, яка підпадає вивітрюванню, поступово руйнується; метал в результаті окислення перетворюється в іржу. «Але те, що в мертвих тілах є причиною руйнування, у білка стає *основною умовою існування*»[2]. Як тільки в організмі припиняється обмін речовин і зв'язані з ним процеси розвитку і руйнування, організм умирає.

Отже, основна якісна відмінність живої матерії від неживої полягає в обміні речовин шляхом асиміляції і дисиміляції. Живий організм з самого початку свого існування весь час вбирає з навколишнього середовища різноманітні хімічні речовини, перероблює і потім асимілює, перетворює їх у своє тіло, в речовини самого організму. В той же самий час в організмі відбувається і зворотний процес — процес дисиміляції, тобто розклад речовин живого організму і виділення утворених внаслідок цього продуктів розпаду. Таким чином, в живому організмі постій-

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 70.
[2] Там же, стор. 71.

но відбувається процес обміну речовин, завдяки чому зберігається відносна постійність складу і будови живого організму, незважаючи на те, що весь час відбувається процес розпаду.

З обміну речовин як з істотної життєвої функції організму випливають всі інші істотні ознаки життя — мінливість і спадковість, ріст, розмноження, подразливість і т. п.

Закономірності виникнення живої матерії і основні етапи її розвитку. Діалектичний матеріалізм, узагальнюючи дані науки, дає єдино правильну наукову картину виникнення життя з неживої природи. Класики марксизму-ленінізму піддали нищівній критиці антинаукову, так звану теорію самозародження життя, за якою рослини і тварини можуть виникати самовільно, просто з неживої природи. Енгельс вважав безглуздими всі спроби пояснити виникнення живих істот прямо з неживої природи і вказував, що перші найпростіші форми життя виникли з органічних речовин, які в свою чергу утворилися з неорганічних хімічних сполук.

Енгельс критикував і прихильників теорії вічності життя (Лібіха, Гельмгольца), показавши, що вони для виправдання і «обгрунтування» своїх помилкових поглядів на життя використовують труднощі науки, зв'язані з тим, що їй ще не вдалося штучно створити живу речовину з речовини неживої. Так, наприклад, Гельмгольц, посилаючись на невдачу спроби створити організми з неживої речовини, заявляв, що життя не виникло, воно начебто таке ж старе, як матерія. На протилежність теоріям «про вічність життя» діалектичний матеріалізм твердить, що життя не існує вічно, воно виникло в результаті тривалого розвитку неорганічної матерії, тоді, коли появились сприятливі для цього умови.

Основні етапи розвитку матерії, які привели до виникнення життя на нашій планеті, вказані Енгельсом у його праці «Діалектика природи».

В розвитку природи Енгельс відмічає дві різні стадії: по-перше, стадію виникнення живої речовини з неорганічної природи і, по-друге, стадію утворення клітини з живої речовини. Спершу виник безструктурний живий білок з неорганічної речовини шляхом тривалого процесу хімічних перетворень матерії, а потім, на значно пізнішій стадії розвитку природи, з безструктурного живого білка утворилася клітина. Ця глибока, єдино вірна, наукова

постановка і розробка Енгельсом проблеми походження життя служить міцною основою для дальшого наукового дослідження в цій галузі. Для розв'язання завдань, поставлених Енгельсом, багато зробили радянські вчені.

Поява нової форми руху матерії — життя — була закономірним якісним стрибком, викликаним нагромадженням поступових кількісних змін, що відбувалися в фізико-хімічному складі матерії на протязі величезного періоду часу.

Остаточне науково-експериментальне розв'язання проблеми виникнення життя з неорганічної природи буде дано створенням штучного живого білка. На принципіальну можливість розв'язання цієї проблеми в свій час вказував Енгельс, а потім і Ленін.

Критикуючи агностицизм махістів і ставлячи завдання дослідження зв'язку відчуваючої матерії з невідчуваючою, В. І. Ленін писав: «...Лишається ще досліджувати і досліджувати, яким чином зв'язується матерія, яка нібито не відчуває зовсім, з матерією, яка з тих же атомів (або електронів) складена і в той же час має ясно виражену здатність відчування. Матеріалізм ясно ставить невирішене ще питання і тим штовхає до його вирішення, штовхає до дальших експериментальних дослідів» [1].

Сучасна хімія і біохімія ще не розв'язали цього трудного завдання, але вони все більш і більш наближаються до його розв'язання шляхом штучного синтезування елементів білкових тіл у лабораторіях.

Тепер наукою встановлено, що основним матеріалом, з якого збудована білкова молекула, є амінокислоти. Біохімії вже відомо більше тридцяти різних амінокислот, що входять до складу природних білків. Органічна хімія може штучним шляхом здобувати різні амінокислоти і зв'язувати ці амінокислоти в складні сполуки. Але для того щоб здобути той чи інший білок, необхідно також знати точне розміщення амінокислот у молекулі даного білка, що й становить тепер основну трудність штучного синтезу живих білків. Проте і ця трудність з часом буде подолана.

Радянські вчені займають провідне місце в розвитку сучасної хімічної і біохімічної науки. Академіки О. М. Бах, М. Д. Зелінський, О. І. Опарін та інші своїми працями внесли великий вклад у дослідження природи білка і по-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 33.

ходження життя. В результаті дослідження типів зв'язків амінокислот у молекулі білка академік Зелінський і його учні встановили основну мікроструктуру білка. Заслугою академіка Баха і його учнів є штучне створення ряду дуже складних органічних речовин, що своїми властивостями наближаються до білків.

Великим вкладом у пізнання закономірностей живої природи, що підтверджує положення Енгельса про виникнення клітини з безструктурного живого білка, є відкриття радянською наукою походження клітин з неклітинної живої речовини.

Клітинну теорію, створену в першій половині XIX століття, Енгельс вважав величезним завоюванням науки, що завдало сильного удару метафізичним і ідеалістичним поглядам на біологічні процеси. Однак буржуазні вчені незабаром перекрутили матеріалістичну спрямованість клітинної теорії. Наприклад, німецький учений Вірхов твердив, що клітина завжди походить тільки від клітини, що поза клітиною немає життя, що життя починається тільки з клітини. Живий організм, за теорією Вірхова, являє собою суму клітин, які утворилися шляхом невпинного механічного поділу попередніх клітин. Вірхов і його послідовники зовсім не допускали можливості виникнення клітин з неклітинних білкових речовин. Погляди Вірхова, що гальмували розвиток справжньої науки про життя, цілком спростовуються відкриттям неклітинних форм життя, яке було зроблено радянськими вченими.

Радянські вчені експериментально встановили, що клітини можуть виникати не тільки з клітин шляхом поділу, але і з неклітинної живої речовини шляхом її трансформації в клітину. На прикладі розвитку яйцевої клітини О. Б. Лепешинська показала, що без'ядерні жовткові кульки, що їх раніше вважали за неживі маси поживного матеріалу, в процесі розвитку яйця перетворюються в клітини. Це значить, що в процесі розвитку організму велику роль відіграють неклітинні форми живої речовини, які можуть при певних умовах перетворюватися в клітини або ж включатися в обмін існуючих клітин. Живі речовини, з яких можуть утворюватися клітини, не є щось раз назавжди дане і незмінне; навпаки, вони проходять у своєму розвитку ряд різних стадій, починаючи від живої молекули, здатної до обміну речовин і, значить, до росту і розмноження, і кінчаючи утворенням клітини.

До неклітинних форм життя, як встановили радянські вчені, належать не тільки без'ядерні жовткові кульки, але й неклітинні форми мікробів, фільтрівні віруси, бактеріофаги і цілий ряд найпростіших живих речовин, які не мають клітинної структури, але здатні перетворюватися в клітинні форми. При відповідних умовах неклітинні форми мікробів перетворюються в клітинні форми і навпаки: клітинні форми — в неклітинні.

Відкриття радянських вчених мають величезне значення для розв'язання проблеми походження життя, для розроблення надзвичайно складного питання про перетворення неживої матерії в живу. Відкриття неклітинних форм живої речовини показує, що життя існує і поза клітиною. Клітина сама виникає з неклітинних форм і є складним утворенням. Неклітинна речовина — це проміжна форма між клітиною і неживою матерією.

Філософське значення робіт радянських учених в галузі хімії і біохімії білка полягає в тому, що вони безпосередньо підходять до розв'язання проблеми виникнення відчуваючої матерії з невідчуваючої і тим самим підтверджують правильність положення марксистського філософського матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості, відчуття.

Відчуття — продукт тривалого розвитку живої природи. Відчуття і тим більше свідомість, як учить марксистський філософський матеріалізм, появилось не відразу з виникненням життя на Землі, а в результаті тривалого процесу розвитку живої природи.

Раніше відчуття виникає подразливість—найпростіша ознака життя. Властивість подразливості являє собою нову якість матерії, якість, що виникла в результаті розвитку органічної матерії з неорганічної. Цю властивість мають всі організми живої природи. Нема на Землі ні однієї живої істоти, яка не мала б здатності так чи інакше реагувати на подразнення ззовні. Подразливість властива не тільки живим організмам, які мають нервову систему, але й найпростішим живим істотам, які не мають нервової системи. Вона необхідно зв'язана, як вказував Енгельс, з обміном речовин, без якого не може бути і самого життя. Уже в живому білку в процесі живлення і виділення проявляється подразливість: білок реагує на вплив зовнішнього середовища тим, що засвоює з нього лише ті речовини, які необхідні йому для живлення.

Подразливість зв'язана з життєдіяльністю всяких живих організмів, з фізіологічними процесами, що відбуваються в них, які, хоч і основані на фізико-хімічних явищах, проте не зводяться до них і підлягають якісно особливим закономірностям.

У порівнянні з подразливістю відчуття — більш складна властивість живої матерії. Відчуття виникає на основі подразливості в дуже тривалому процесі перетворення під впливом відповідних зовнішніх умов найпростіших живих істот у складніші. Це виникнення нової якості відбувається шляхом поступового нагромадження її в надрах старої, простішої якості. Перші живі організми, в яких ще немає нервової системи, виявляють проте зачатки відчуття.

Здатність відчуття у тварин розвивалась поступово, у відповідності з розвитком їх організму і нервової системи. Високорозвинута нервова система і спеціалізовані органи чуттів, що їх мають вищі тварини і особливо людина, є результатом багатовікової еволюції тварин. В первісному, елементарному вигляді нервова система складалася з окремих клітин, розміщених серед інших клітин даного організму. Ці нервові клітини виконували спочатку одночасно кілька функцій; вони сприймали подразнення, що надходили ззовні, передавали їх іншим нервовим клітинам і здійснювали відповідне діяння на діючий подразник. Наступним кроком у розвитку нервової системи є поява нервових вузлів. Тут уже нервові клітини за своїми функціями поділяються на сприймальні і рухові. На більш високому ступені розвитку нервової системи тварин відбувається з'єднання нервових вузлів у єдину систему і разом з тим дальший поділ функцій між окремими групами нервових клітин (утворення рецепторних апаратів, або органів чуттів, провідникових шляхів, головного мозку). З появою центральної нервової системи діяльність всіх окремих частин і органів живого організму, їх функціонування і весь процес життєдіяльності регулюються з одного центра, яким є головний мозок.

Разом з розвитком центральної нервової системи у вищих тварин удосконалювались, диференціювались і спеціалізувались і органи чуттів. Якщо у перших живих організмів з найпростішою нервовою системою органи чуттів були ще недиференційовані і вони однаково відповідали на різні види подразників, то в ході дальшої еволю-

ції під певним впливом зовнішніх умов вони ставали все більш і більш диференційованими, більш пристосованими до сприймання яких-небудь одних певних впливів і набули одночасно дуже тонкої спеціалізації.

Спеціалізація органів чуттів, що відбувається в ході еволюції живих істот, є результатом поступового, дуже тривалого пристосування живого організму і його органів до впливів зовнішнього середовища. Проте спеціалізація органів чуттів зовсім не означає, що одержувані при їх допомозі відчуття не є відображенням зовнішнього світу.

Посилаючись на факт специфічності органів чуттів, ряд фізіологів і психологів минулого століття, які поділяли ідеалістичний світогляд, почали твердити, що зміст відчуття зумовлений фізіологічною організацією людини. Цей напрям у фізіології дістав назву «фізіологічного» ідеалізму. Представники «фізіологічного» ідеалізму І. Мюллер, Герінг, Гельмгольц та ін. заперечували об'єктивний зміст наших відчуттів, не визнавали, що відчуття є відображенням зовнішнього світу, односторонньо підкреслюючи лише залежність відчуттів від стану органів чуттів. Вони твердили, що джерелом наших відчуттів є не матерія, а внутрішній стан або якась «специфічна енергія» наших органів чуттів. З цієї точки зору наші відчуття тільки суб'єктивні і тому ніколи не дають нам безпосереднього сприйняття зовнішніх речей, не є образами об'єктивної реальності.

Точка зору «фізіологічного» ідеалізму знайшла відображення в працях деяких радянських учених, що виходили з хибного метафізичного і ідеалістичного уявлення про «незалежність» організму від зовнішніх умов. Метафізичним і ідеалістичним у такого роду концепціях є також трактування психічних процесів як протікаючих паралельно і незалежно від фізіологічних. При такому розгляді психічне виявляється не вторинним, не похідним від мозку, а таким же «первинним», як і мозок. Недивно, що внаслідок такої постановки питання деякі вчені недооцінювали роль кори головного мозку як вищого регулятора всіх функцій організму. Хибним було уявлення про те, що умовні рефлекси і відчуття — це явища начебто зовсім різні, що тільки умовні рефлекси мають начебто відношення до впливів іззовні, в той час як відчуття, будучи відображенням, надбудовуються над умовними рефлексами як суб'єктивні переживання. Наукова сесія Академії

наук СРСР і Академії медичних наук СРСР, що відбулася в 1950 р., піддала різкій критиці подібні ідеалістичні помилки, викривши їх порочну суть.

Відчуття — результат впливу матерії на органи чуттів. Критикуючи «фізіологічний» ідеалізм і махізм, В. І. Ленін визначив відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Разом з тим Ленін з усією силою підкреслював, що відчуття є результат впливу матерії на наші органи чуттів. Відчуття суб'єктивні тому, що вони відбуваються в нас, але вони об'єктивні своїм змістом, бо в них відображаються предмети, які існують незалежно від людської свідомості.

В. І. Ленін у своїй формулі «відчуття є суб'єктивний образ об'єктивного світу...» розглядає відчуття як діалектичну єдність суб'єктивного і об'єктивного, підкреслюючи при цьому, що визначальним є зовнішній світ, який існує поза і незалежно від наших відчуттів, який, діючи на органи чуттів, викликає в нас те чи інше відчуття.

Марксистський філософський матеріалізм, підкреслюючи, що відчуття це образ об'єктивного світу, разом з тим відмічає, що характер відчуття залежить не тільки від впливу зовнішніх предметів на той чи інший орган чуттів, але й від певної будови того чи іншого органу чуттів, від його фізіологічних особливостей. Якщо відчуття *залежить* від тієї чи іншої будови рецептора (органу чуттів), то це не значить, що воно *визначається* цією будовою, бо сама ця будова визначена кінець кінцем зовнішнім світом.

Маркс у «Святому сімействі» говорив, що «предмет ока — інший, ніж предмет вуха». Сучасна фізіологія аналізаторів цілком певно встановила, що кожний з наших органів чуттів (аналізаторів), хоч і здатний у тій чи іншій мірі сприймати подразники різного роду (механічні, електричні і т. п.), все ж найкраще сприймає лише ті подразники, які є для нього специфічними. Для органу зору такими специфічними матеріальними подразниками, як уже говорилось, є світлові хвилі, для органу слуху — звукові, для органу нюху — пахучі речовини і т. д. Кожний з цих об'єктивно існуючих подразників, впливаючи на відповідний орган чуттів, викликає в ньому певні відчуття, які безпосередньо зв'язують нас із зовнішнім світом.

Дані сучасної фізіології аналізаторів переконливо підтверджують положення діалектичного матеріалізму про те, що всі органи чуттів, незважаючи на їх специфічність,

взаємозв'язані в єдиному живому організмі. При цьому провідна роль в діяльності органів чуттів і їх взаємодіянні належить корі великих півкуль головного мозку.

Відчуття виникають в процесі життєдіяльності живого організму, внаслідок зіткнення його з явищами і предметами навколишнього середовища. Тому органи чуттів і відчуття людини якісно відмінні від органів чуттів і відчуттів у тварин, бо у них якісно інший процес життєдіяльності. Органи чуттів людини розвивались і удосконалювались в процесі суспільної трудової діяльності людей на протязі всієї їх історії. В процесі праці змінювалась біологічна природа людини; разом з мозком удосконалювались і органи чуттів. Утворення п'яти чуттів, говорив Маркс, — це продукт всієї всесвітньої історії. Не тільки звичайні п'ять чуттів, але й духовні якості людини виникають завдяки суспільному буттю. Тільки на основі суспільної діяльності можуть удосконалюватися чуття окремої людини. Завдяки розвиткові суспільної діяльності створюється багатство людських сприйняттів, розвивається музикальне вухо, око, яке вміє сприймати красу форми, і т. п. Відповідно зміст мислення залежить в першу чергу від матеріальної виробничої діяльності, в процесі якої люди поступово усвідомлюють явища природи, закономірності природи і відношення людини до природи, а також пізнають суспільні відносини між людьми.

Таким чином, завдяки суспільній практиці людина за допомогою органів чуттів схоплює і відображає в своїх відчуттях такі сторони і властивості зовнішніх предметів, які зовсім недоступні вищим тваринам.

На протилежність ідеалізмові, який приймає відчуття за перегородку між свідомістю і зовнішнім світом, марксистський філософський матеріалізм твердить, що відчуття людини являють собою безпосередній зв'язок свідомості з зовнішнім світом. Зовнішній світ впливає на органи чуттів і викликає подразнення, яке трансформується (перетворюється) у відчуття.

3. Мозок — орган мислення, мисль — функція мозку

Марксистський філософський матеріалізм у цілковитому погодженні з природознавством учить, що мислення є продукт мозку людини, а мозок — орган мислення. Людина мислить тільки за допомогою мозку, і безглуздо з точ-

ки зору науки відокремлювати мислення від матерії, яка мислить.

Проте в буржуазній філософії, психології, фізіології панує саме цей безглуздий і ненауковий погляд. Буржуазні вчені всіляко намагалися і намагаються «довести» незалежність мислення від матеріального субстрату і протягти таким чином основне положення ідеалізму про первинність свідомості, мислення і вторинність матерії.

Так, Авенаріус, маючи на меті спростувати положення матеріалізму про зв'язок мислення з мозком, створив безглузду, суперечну природознавству, «теорію», за якою мисль не є функція мозку, мозок не є орган мислі.

Проте, незважаючи на безглуздість подібних «теорій», сучасні ідеалісти все частіше повторюють погляди махістів. Так, буржуазний вчений Шеррінгтон у своїй книзі «Мозок і його механізм» заявляє, що мозок начебто не має ніякого відношення до нашого мислення і що сама постановка питання про відношення мислі до мозку начебто позбавлена всякого смислу.

Всі ці погляди сучасних буржуазних вчених на роль мозку мають під собою одну спільну філософську основу: визнання надприродного характеру мислення, свідомості, що є начебто творцем всього земного, матеріального. Всі ці точки зору прямо суперечать даним природознавства.

Природознавство про мозок як орган мислення і мислення як функцію мозку. Положення марксистського філософського матеріалізму про те, що мозок є орган мислення, а мислення — функція мозку, підтверджується всіма даними природознавства і особливо вченням видатних російських фізіологів І. М. Сеченова і І. П. Павлова.

У творі «Рефлекси головного мозку» Сеченов вперше в фізіологічній науці проголосив матеріалістичне положення про єдність «душевних» і тілесних явищ, про залежність духовних процесів від тілесних. Сеченов сміливо заявив у своїй праці, що психічні явища, в тому числі відчуття, свідомість, є результатом «діяльності головного мозку», що «мозок є орган душі, тобто такий механізм, який, будучи приведений хоч би там якими причинами в рух, дає в остаточному результаті той ряд зовнішніх явищ, якими характеризується психічна діяльність»[1]. Сеченов

[1] *И. М. Сеченов,* Избранные философские и психологические произведения, Госполитиздат, 1947, стор. 71.

вперше дав матеріалістичне пояснення психічних процесів як процесів рефлекторних.

Матеріалістичні ідеї Сеченова дістали свій дальший розвиток і обгрунтування в ученні І. П. Павлова про вищу нервову діяльність. Блискучі праці Павлова рішуче відкидають спроби ідеалістів розглядати розумові процеси у відриві від матерії. Результати досліджень І. П. Павлова служать підтвердженням марксистського положення про те, що мисль є функція матеріального тіла — головного мозку, а саме кори великих півкуль, які є основним органом вищої нервової діяльності тварин і людини. Тому вчення І. П. Павлова про вищу нервову діяльність є однією з природно-наукових основ діалектичного матеріалізму.

У вищих тварин центральна нервова система є органом зв'язку організму з середовищем. Основними формами зв'язку є безумовні і умовні рефлекси. Рефлекс — це закономірна реакція, або відповідь, організму на діяння зовнішніх або внутрішніх подразників.

Безумовні рефлекси — постійні зв'язки організму з середовищем — це такі зв'язки, які виникають у процесі розвитку органічного виду в цілому і передаються в спадщину від одного покоління до другого. Складні безумовні рефлекси називаються інстинктами.

Умовні рефлекси — тимчасові зв'язки — це такі зв'язки організму з середовищем, які утворюються протягом його індивідуального життя на основі постійних зв'язків (безумовних рефлексів). Завдяки тимчасовим зв'язкам організми мають можливість гнучкіше пристосуватися до умов зовнішнього середовища, які постійно змінюються. Деякі з умовних, новоутворених рефлексів, як вказує Павлов, можуть пізніше закріплятися спадковістю і перетворюватися в безумовні.

Тимчасові зв'язки утворюються при діянні зовнішніх або внутрішніх подразників на рецептори (органи чуттів). В результаті цього діяння в корі великих півкуль виникають фізіологічні процеси збудження і гальмування, причому процеси збудження і гальмування, що виникли спершу в спеціальних клітинах кори великих півкуль, поширюються (іррадіюють) по корі великих півкуль. Потім іррадіація поступово обмежується; відбувається звуження сфери подразнення, зосередження (концентрація) його в окремому нервовому пункті кори мозку.

Ці фізіологічні процеси є механізмом аналітико-синтетичної діяльності мозку, що проявляється зовні у вигляді відповідного діяння, яке має характер доцільності і спрямоване на підтримання єдності організму з мінливими умовами існування; у людини до числа рефлекторних відповідних реакцій належить також і мова — якісно новий, специфічно людський вид складно-рефлекторної діяльності.

Вчення І. П. Павлова про вищу нервову діяльність розкрило закони роботи особливим чином організованої матерії — головного мозку. Ці закони (іррадіації і концентрації, збудження і гальмування та ін.) є об'єктивними; правильність їх підтверджена численними експериментальними дослідженнями. Встановлення Павловим закономірностей роботи головного мозку має велике значення для науки.

Психічна діяльність є результат фізіологічної діяльності кори великих півкуль головного мозку. Кора головного мозку, яка здійснює умовно-рефлекторну діяльність, є матеріальною основою всієї вищої нервової діяльності, всіх психічних процесів. В корі великих півкуль головного мозку відбувається як вищий аналіз сигналів, що надходять через органи чуттів, так і вищий їх синтез. Аналізуюча і синтезуюча діяльність мозку дає можливість точніше відображати різноманітність явищ навколишнього середовища.

Створивши матеріалістичне вчення про вищу нервову діяльність, Павлов твердо встановив також, що кора головного мозку відіграє провідну роль в усіх функціональних проявах дуже складного тваринного організму. Численні досліди радянських вчених по виробленню умовних рефлексів від внутрішніх органів (шлунка, печінки, нирок і т. д.) дозволили встановити залежність зовнішніх і внутрішніх органів від кори головного мозку. Дослідження академіка К. М. Бикова підтвердили, що в кору головного мозку приходять не тільки сигнали із зовнішнього світу, але й сигнали від внутрішніх органів, які є для організму сполучною ланкою з його внутрішнім середовищем, подібно до того як сигнали, одержувані органами чуттів іззовні, є зв'язком організму з зовнішнім середовищем. Цими експериментальними дослідженнями, таким чином, були відкриті шляхи для більш глибокого вивчення проблеми єдності зовнішнього і внутрішнього в життєдіяльності організму.

Досліджуючи умовно-рефлекторну діяльність тварин, І. П. Павлов довів також, що метафізичні і ідеалістичні уявлення про органи чуттів як ізольовані апарати неправильні. Павлов установив, що кора головного мозку зв'язана з усіма органами чуттів (око, вухо і т. д.), які становлять з головним мозком єдине взаємозв'язане ціле. Певні органи чуттів через провідні нервові шляхи зв'язані з відповідними відділами кори великих півкуль. Ці складні апарати Павлов назвав аналізаторами. Своїм вченням про аналізатори Павлов зруйнував метафізичні уявлення про роботу органів чуттів, культивовані буржуазними вченими.

Вчення Павлова про аналізатори дає можливість по-новому підійти до проблеми локалізації функцій в мозку. По цьому питанню в буржуазному природознавстві і психології з кінця минулого століття панував порочний так званий «морфолого-психологічний» напрям. Прихильники цього напряму твердять, що кожна психічна функція співвідноситься тільки і безпосередньо з певними ділянками мозку. Таке вирішення проблеми локалізації є метафізичним.

Павлов довів цілковиту неспроможність морфолого-психологічних уявлень. Він довів, що кора великих півкуль, яка є сукупністю центральних частин різних аналізаторів, не являє собою твердо фіксованої «мозаїки». Центральні частини аналізаторів, за Павловим, не розмежовані різко одні від одних, навпаки, вони заходять одні за одних, зчіплюються між собою. Таким чином, в мозку нема твердо фіксованих «центрів», що «завідують» певними функціями; ці функції можуть виконуватися різними мозковими клітинами.

Матеріалістичне вчення Павлова про вищу нервову діяльність завдає нищівного удару ідеалізмові і релігійним уявленням про психіку людини. Павлов відкрив дійсно науковий шлях експериментального вивчення психічних явищ. Наукове, матеріалістичне дослідження психічних явищ можливе тільки на основі вивчення фізіологічних процесів кори великих півкуль головного мозку.

Твердячи, що головний мозок є орган психічної діяльності тварин і людини, марксистський філософський матеріалізм разом з тим підкреслює, що між психічними процесами тварин і людини, між їх здатністю відображати зовнішній світ існує і схожість і якісна різниця.

І. П. Павлов і його учні встановили, що тварини мають своє тваринне «мислення», яке проявляється у поведінці. «Мислення» тварин у порівнянні з мисленням людини елементарне, це — «мислення в діях», як назвав його Павлов. Характеризуючи «мислення» тварин, Павлов говорить, що це є ряд асоціацій, які виробляються в процесі відношення їх з навколишніми предметами. У мавп, як і в інших вищих тварин, всі тимчасові зв'язки (умовні рефлекси), утворювані в корі великих півкуль головного мозку, виникають завдяки безпосередньому впливові зовнішнього середовища або подразнень від внутрішніх органів на рецептори (аналізатори). Ні одна тварина ніколи не виходить за межі вміння виділяти з навколишніх умов окремі предмети зовнішнього світу, «впізнавати» їх, «узагальнювати» однорідні предмети, інакше кажучи— правильно орієнтуватися в навколишніх умовах і адекватно відповідати руховою реакцією на їх властивості, доступні для безпосереднього чуттєвого пізнання.

І. П. Павлов у своєму вченні про сигнальні системи розкрив загальні закономірності відображення, властиві як тваринам, так і людині.

За вченням Павлова, першою сигнальною системою є безпосереднє відображення властивостей, явищ і предметів об'єктивної дійсності, що діють на органи чуттів. Таке відображення дійсності характеризує відображення зовнішнього світу тваринами, але далеко не вичерпує людського мислення, не вичерпує також характеристики першої сигнальної системи у людини; перша сигнальна система у людини, як і друга, соціально зумовлена.

Якісні особливості людського мислення. Мислення людини якісно відрізняється від елементарного «мислення» тварин. Елементарне «мислення» вищих тварин є продукт їх біологічного розвитку в певних умовах зовнішнього середовища. Мислення людини соціально зумовлене, це насамперед продукт суспільного розвитку. Мислення людини виникло і розвивалось на основі людської суспільно-трудової діяльності. Тільки під впливом праці мозок мавпи міг перетворитися в людський мозок — в орган людського мислення.

Мислення людини — це узагальнююче відображення дійсності, нерозривно зв'язане з словом і з поняттям, які є в свою чергу продуктами абстрагуючої і узагальнюючої роботи мозку. Разом з тим мислення людини, нерозривно

зв'язане з мовою, є засіб, знаряддя активного впливу на зовнішній світ, знаряддя спілкування між собою об'єднаних у суспільство людей.

Якісна відмінність мислення людини від елементарного «мислення» тварин зв'язана також з відмінністю будови мозку. Незважаючи на схожість в загальних рисах, мозок людини істотно відрізняється своєю структурою від мозку всякої тварини.

І. П. Павлов, який розкрив механізм відображення зовнішнього світу тваринами, показав і особливості людського способу відображення дійсності, що полягає в наявності другої, спеціально людської, сигнальної системи.

Павлов писав: «У тваринному світі, що розвивається, на фазі людини сталася надзвичайна прибавка до механізмів нервової діяльності. Для тварини дійсність сигналізується майже виключно тільки подразненнями і слідами їх у великих півкулях, що безпосередньо приходять у спеціальні клітини зорових, слухових та інших рецепторів організму. Це те, що і ми маємо в собі як враження, відчуття і уявлення від навколишнього зовнішнього середовища як загальноприродного, так і від нашого соціального, виключаючи слово, чуте і бачене. Це — перша сигнальна система дійсності, спільна у нас з тваринами. Але слово становило другу, спеціально нашу, сигнальну систему дійсності, будучи сигналом перших сигналів» [1].

Друга сигнальна система є закономірним продуктом дальшого ускладнення вищої нервової діяльності тварин і її матеріального субстрату — головного мозку. Друга сигнальна система є продукт суспільного розвитку. Будучи опосередненим, абстрактним і узагальненим відображенням дійсності, вона нерозривно зв'язана з мовою, з словесним способом відображення зовнішнього світу.

В мозку людини за допомогою слів постійно утворюються нові, надзвичайно складні коркові зв'язки, що лежать в основі абстрактного і узагальнюючого людського мислення, здатного пізнавати не тільки те, що перебуває на поверхні явищ, але й суть предметів зовнішнього світу,

Друга сигнальна система людини, будучи продуктом стосунків людей, здійснює «міжлюдську сигналізацію», є фізіологічною основою стосунків людей між собою.

[1] *И. П. Павлов,* Избранные произведения, Академия наук СССР, 1949, стор. 527.

Перша і друга сигнальні системи у людини перебувають у нерозривному зв'язку і взаємозумовленості, вони не можуть існувати одна без одної. Перша сигнальна система — фізіологічна основа безпосереднього чуттєвого відображення світу — не існує поза зв'язком її з другою. Друга сигнальна система (фізіологічна основа словесного, логічного мислення) можлива тільки на основі першої сигнальної системи, на основі відчуттів.

Як не можна в процесі пізнання відокремити мисль від чуттєвого її джерела, так само не можна відокремити другу сигнальну систему від першої. Перша сигнальна система людини істотно відрізняється від першої сигнальної системи тварин. Будучи нерозривно зв'язана з другою, перша сигнальна система людини соціально зумовлена, і цим насамперед відрізняється від першої сигнальної системи тварин.

Таким чином, дані сучасного природознавства цілком підтверджують істинність положення марксистського філософського матеріалізму про те, що людський мозок є органом мислення. Однак природно-наукові дані становлять лише одну сторону в поясненні природи мислення.

4. Мислення і мова — продукти суспільного розвитку

Суспільний характер мислення і мови. Марксистський філософський матеріалізм учить, що мислення і мова — продукти суспільного розвитку, продукти практичної трудової діяльності людей. Мислення і мова — це суспільні явища, які виникли і розвиваються разом з виникненням і розвитком людського суспільства.

«...Свідомість, — писали Маркс і Енгельс, — з самого початку є суспільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди»[1]. Поза суспільством нема і не може бути свідомості, мислення людини. Свідомість людини виникла і розвинулась на основі суспільно-трудової діяльності і є насамперед відображенням її суспільного буття.

Свідомість розвивалася в процесі активного впливу людини на природу: впливаючи на природу, людина разом з тим змінювала і свою власну природу, розвивала

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс,* Соч., т. IV, 1937, стор. 21.

свою свідомість. Активна зміна природи людиною в процесі її суспільної трудової діяльності — основа розвитку людського мислення на протязі всієї її історії.

Те саме треба сказати і щодо мови. Мова, подібно до мислення, є суспільне явище, тому вона не може існувати і розвиватися поза суспільством. «Мова, — пише Й. В. Сталін, — належить до числа суспільних явищ, які діють за весь час існування суспільства. Вона народжується і розвивається з народженням і розвитком суспільства. Вона вмирає разом із смертю суспільства. Поза суспільством немає мови» [1].

Мова не є надбудовою над базисом, вона не є класовою. Мова на відміну від надбудови породжена всім ходом історії суспільства на протязі віків, зусиллями сотень поколінь людей і служить не одному якомусь класові, а всьому суспільству як знаряддя спілкування людей.

Мислення і мова виникли і розвиваються в нерозривному зв'язку з розвитком суспільно-трудової діяльності людей і невіддільні від їх суспільного життя.

Марксистський філософський матеріалізм і у вирішенні цього питання прямо протилежний ідеалізмові. Ідеалізм відриває мислення і мову від суспільного життя людей, перетворює їх у щось самостійне. Це випливає з неправильного уявлення про роль мислення і мови в суспільному житті людей.

Мислення і мова вже на ранньому ступені розвитку суспільства відігравали велику роль у виробничій діяльності людей. З дальшим розвитком суспільства роль мислення і мови все більше й більше зростала, бо практика вимагала від людей все більш глибокого і всебічного осмислювання своєї виробничої діяльності. Пізніше, коли виникли класи, розумова праця була відокремлена від фізичної, появилось хибне уявлення про те, начебто визначальну роль у житті суспільства відіграє мислення. На цій основі виник потім ідеалістичний світогляд, який розглядає мислення як щось самостійне, незалежне від об'єктивної дійсності.

Відрив мислення від дійсності неминуче веде за собою і відособлення мови від суспільного життя. «Безпосередня дійсність мислі, це — *мова.* Оскільки філософи (ідеа-

---

[1] *Й. Сталін,* Марксизм і питання мовознавства, стор. 20—21.

лісти.— *Ред.)* відособили мислення, то вони повинні були відособити і мову в якесь самостійне царство»[1].

Виникнення і розвиток мови і мислення. Марксистський філософський матеріалізм дає єдино наукове пояснення виникненню і розвиткові мови і мислення.

Вирішальну роль у виникненні і розвитку мови і мислення людини відіграє праця. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» писав, що «ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину». Першим кроком для переходу від мавпи до людини, а значить, і для появи і розвитку мови і свідомості людини, було засвоєння людиноподібними мавпами прямої ходи. Перехід наших далеких предків від лазіння до прямої ходи дав можливість їм звільнити руку і поступово удосконалювати її в процесі спільної трудової діяльності. Без прямої ходи первісна людина не вміла б вільно користуватися легенями і голосовими зв'язками, а значить і не могла б створити звукову мову.

Тільки з переходом до прямої ходи нерозвинута рука мавпи в процесі праці розвинулася в орган людської праці. Рука як орган людської праці докорінно відрізняється від руки мавпи. Між удосконаленою працею тисяч поколінь рукою людини і недосконалою, нерозвинутою рукою мавпи — дистанція величезних розмірів. На відміну від руки мавпи, з допомогою якої вона будує собі гнізда на деревах або укриття, щоб сховатися від дощу, схоплює природні знаряддя, ломаку або камінь, для захисту від ворогів і виконує ряд інших простих операцій, рука людини дала їй можливість виготовляти різні знаряддя праці і з їх допомогою виконувати найрізноманітніші і дуже складні роботи, недоступні ніякій мавпі. Рука людини досягла дуже високої досконалості тільки завдяки праці, застосуванню знарядь праці, завдяки пристосуванню її до все нових і більш складних операцій. Тому рука людини є не тільки органом праці, але також і її продуктом.

Трудові операції в зародку властиві і деяким тваринам. Але праця з застосуванням створених у її процесі знарядь властива тільки людині. Основою виникнення і дальшого розвитку членоподільної мови і мислення людини є процес праці, зв'язаний з виготовленням і застосуванням у ньому знарядь. Тварини вміють видавати певні звуки. Проте ці звуки не виражають ніяких думок. Ця

[1] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Соч., т. IV, 1937, стор. 434.

здатність тварин не виходить за межі першої сигнальної системи, єдино можливої для їх нервової діяльності. У тварин немає мови і немає словесного мислення.

Тільки в зв'язку з виготовленням і застосуванням у процесі праці знарядь у предка людини виникла насущна потреба і необхідність у спілкуванні з іншими людьми, і з цієї потреби в спілкуванні виникає в ході дальшого удосконалення вищої нервової діяльності членоподільна мова. «...Розвиток праці, — писав Енгельс, — з необхідності сприяв тіснішому згуртуванню членів суспільства, бо завдяки йому стали частішими випадки взаємної підтримки, спільної діяльності, і стала яснішою свідомість користі від цієї спільної діяльності для кожного окремого члена. Коротко кажучи, в процесі формування люди прийшли до того, що в них виникла *потреба щось сказати* одне одному. Потреба створила собі свій орган: нерозвинена гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалась шляхом модуляції для все більш розвиненої модуляції, а органи рота поступово навчались вимовляти один членоподільний звук за другим» [1].

Праця і виникла в зв'язку з нею членоподільна мова були найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворювався в людський мозок. Мова і нерозривно зв'язане з нею мислення в поняттях — це якісно нова властивість, притаманна тільки людському мозкові.

Критика буржуазних ідеалістичних теорій виникнення мови. Теорія виникнення мови з трудової діяльності і в процесі трудової діяльності є єдино правильною і докорінно відрізняється від усіх ідеалістичних теорій, що існують в цьому питанні.

Так, серед мовознавців XIX ст. особливо були поширені дві теорії біологічного походження мови: теорія звуконаслідування і теорія вигуків. За першою теорією (Уітней) мова виникла у предків людини в результаті наслідування шумів природи і криків звірів; за другою (Штейнталь) — під впливом емоцій, з мимовільних викриків (вигуків). Крім цих теорій в XIX ст. були створені й інші, такі ж неспроможні. До них належить теорія Дарвіна, який намагався зв'язати видавання криків предком людини з інстинктом збереження роду, за аналогією до шлюбного співу птахів.

[1] *Ф. Енгельс,* Діалектика природи, стор. 124.

Широко розповсюджені в буржуазному мовознавстві теорії духовного походження мови. За цими теоріями, мова виникла або як «дар божий», або внаслідок «внутрішнього духовного життя» людини, або навіть в результаті «суспільного договору» — свідомого зговору людей у первісному суспільстві.

Всі ці теорії антинаукові тому, що розглядають виникнення мови поза процесом праці, цілком відірвано від розвитку матеріального виробництва, від потреби людей у спілкуванні.

Мова і мислення — не готові дари природи або духа; вони є продуктом розвитку суспільно-трудової діяльності людей, вони виникли в процесі праці і розвиваються на її основі. Свідомість, мислення людини, що виникло і розвинулося, як і мова, в процесі її трудової діяльності, є насамперед відображенням її суспільного буття. Мислення первісних людей ніколи не було чимсь відірваним від їх суспільного життя, а, навпаки, безпосередньо випливало з їх матеріальної діяльності; воно, за висловом Маркса, було спочатку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей.

Свідомість людини проявляється насамперед як усвідомлення найближчого чуттєво-сприйманого середовища і зв'язку з іншими людьми, як усвідомлення необхідності вступити в стосунки з навколишніми людьми, як початок усвідомлення того, що людина живе в суспільстві. Свідомість людини формувалась і розвивалась у процесі активного впливу людини на природу. Впливаючи на природу, змінюючи її, людина все повніше і глибше відображала в своїй свідомості предмети природи, їх властивості, а потім і закони. Процес праці і розвиток на цій основі руки збільшували панування людини над природою, а це розширяло з кожним новим кроком вперед кругозір людини. Мова на пряму протилежність звукам, видаваним тваринами, є знаряддям, за допомогою якого закріпляються успіхи розумової роботи, кристалізується суспільний досвід людського колективу, і разом з тим мова — засіб спілкування людей, знаряддя обміну думками в людському суспільстві.

Отже, корінна якісна відмінність мови людини від звуків, видаваних тваринами, полягає в тому, що мова соціально зумовлена як своїм походженням, так і своїм призначенням, тоді як звуки, видавані тваринами, є продукти

чисто біологічного пристосування їх до навколишнього середовища. Тому в корені помилково прямо виводити і пояснювати членороздільну мову первісних людей з криків і звуків їх тваринних предків, як це роблять буржуазні вчені. Не менш помилковий також погляд, за яким членороздільна звукова мова виникає начебто з нечленороздільних звуків і не як засіб спілкування, не як засіб закріплення успіхів мислення, а як емоціональний або магічний засіб.

Цілком безгрунтовні твердження буржуазних вчених про міфологічний характер мислення первісної людини. Насправді людина вже в той, дуже далекий, час правильно, хоч і неглибоко, відображала в своїй свідомості багато предметів і явищ навколишнього зовнішнього світу, була спроможна завдяки слову закріпляти успіхи своєї розумової роботи, передавати свій досвід іншим людям і тим самим більш успішно впливати на навколишній світ.

Таким чином, люди, розвиваючи своє матеріальне виробництво, змінювали разом з умовами життя, з суспільними відносинами і суспільним буттям свою свідомість. В міру розвитку матеріального виробництва все більше й більше удосконалювалось мислення людини. Люди починають з того, говорить Маркс, що активно діють, оволодівають за допомогою цих дій предметами зовнішнього світу і, таким чином, задовольняють свої потреби. Здатність тих чи інших предметів задовольняти потреби людей відбивається в їх мозку. Завдяки цьому люди «навчаються і «теоретично» відрізняти зовнішні предмети, які служать задоволенню їх потреб, від усіх інших предметів. На певному рівні дальшого розвитку, після того як умножились і далі розвинулись тим часом потреби людей і види діяльності, за допомогою яких вони задовольняються, люди дають окремі назви цілим класам цих предметів, що їх вони вже відрізняють на досвіді від усього іншого зовнішнього світу» [1].

Таким чином, в самому процесі виробництва матеріальних благ люди здійснюють розумову роботу: зіставляючи і порівнюючи предмети і відкриваючи в них щось спільне, утворюють загальні поняття в їх словесному вираженні, що охоплюють цілі групи предметів даного роду. Розуміється, перші поняття людини були дуже елементарні, бо вони являли собою просте узагальнення її ще при-

[1] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. XV, 1933, стор. 461.

мітивної практичної діяльності і обмеженого кола предметів, якими користувалася людина для задоволення своїх власних потреб.

Виникнення мислення і його дальший розвиток був би неможливий без мови слів. Мова з самого початку своєї появи служить засобом спілкування людей, способом вираження людських думок. Отже, мова, саме мова слів, виникла разом з свідомістю в процесі становлення людського суспільства і з того часу незмінно служить засобом спілкування і вираження думок людей.

Мова і мислення виникли одночасно і не існують роздільно. Нерозривний зв'язок мови з мисленням зумовлений виробничою діяльністю людей, необхідністю спілкування людей один з одним, обміну думками між ними.

Обмін думками дає можливість людям налагодити спільні дії в боротьбі з силами природи, добитися успіхів у виробництві необхідних матеріальних благ. Без мови, зрозумілої для суспільства і спільної для всіх його членів, суспільство припиняє виробництво, розпадається і перестає існувати як суспільство.

Мова — вираження реальності мислі. Мова є практична, дійсна свідомість, є вираження реальності мислі. Це значить, що мисль, виражена в мові у вигляді слів (вимовлених або написаних), стає реальністю, доступною спостереженню і сприйманню за допомогою органів чуттів як для самого говорящого, так і для інших людей.

Навіть при найабстрактнішому мисленні людина не може мислити, не користуючись словами, не прибираючи свої мислі в матеріальну мовну оболонку. Визнання існування «чистих» мислей неминуче приводить до відкритого ідеалізму.

Наочним прикладом цього є погляди Марра, який вважав, що спілкування людей можна здійснити і без мови, за допомогою мислення, вільного від «природної матерії» мови. Це спричинило порочність всієї концепції Марра, її ідеалістичну суть. Марр створив надуману і наскрізь ідеалістичну схему розвитку мислення і співвідношення його з мовою. Спочатку, за цією схемою, існувало мислення без звукової мови, без мови слів. Таке мислення супроводжувалось мовою жестів і було назване Марром «ручним мисленням». Потім, далеко пізніше, з виникненням класів, начебто настала друга стадія розвитку мови — звукова мова. На цій стадії пануючі класи нібито створили фор-

мально-логічне мислення, в якому мова взяла гору над мисленням. Нарешті, за Марром, формально-логічне мислення як набуток класового суспільства змінилось діалектико-матеріалістичним мисленням пролетаріату, де мислення знову взяло гору над мовою. На останній стадії розвитку мислення в новому, безкласовому суспільстві, на думку Марра, повинно бути створене мислення, зовсім вільне від будь-якої «природної матерії» мови.

Міркування Марра про мислення без мови являють собою, за висловом Й. В. Сталіна, ««труд-магічну» тарабарщину». Марр відірвав мислення від мови, що й привело його до ідеалізму, бо тільки ідеалісти можуть говорити про мислення без мови. Мова є засобом вираження і закріплення мислі в словах і в реченнях; мисли без мови не тільки не можуть бути висловлені, але й не можуть виникнути в голові людини.

Але з того, що мисли людей не виникають і не існують без мовного матеріалу, зовсім не випливає, що мова і мислення тотожні, що слово по своїй суті є та ж таки мисль. Мова і мислення не існують одно без одного, але в той же час вони не являють собою одного і того самого явища. Ототожнення мови і мислення означає вульгаризацію і пряме перекручення марксистсько-ленінської теорії відображення. Мислення являє собою відображення об'єктивної реальності; мова є спосіб вираження, засіб закріплення і передачі думок іншим людям.

Коли йдеться про роль мови в розвитку суспільства, мається на увазі звукова мова. Твердження Марра про те, начебто один час людське суспільство не мало звукової мови, що замість неї була ручна мова, — помилкове. Мова з самого початку була звуковою мовою. Крім звукової мови ніякої іншої мови в людському суспільстві не існувало. Мова первісних людей була дуже обмеженою і примітивною, проте це була звукова мова, за допомогою якої люди спілкувались один з одним, обмінювались думками і добивались взаємного розуміння.

Звукова мова, як і мислення, виникла в процесі праці людини. Але, раз виникнувши, вона в свою чергу стала одним з могутніх факторів у розвитку людського суспільства і мислення людини. «Звукова мова в історії людства є однією з тих сил, які допомогли людям виділитися з тваринного світу, об'єднатися в суспільства, розвинути своє мислення, організувати суспільне виробництво, вести

успішну боротьбу з силами природи і дійти до того прогресу, який ми маємо в теперішній час»[1].

Міркування Марра, начебто ручна мова протягом одного-півтора мільйона років давала можливість людям виражати свої мисли, спілкуватися і пройти величезний шлях кількох матеріальних культур, абсурдне. В дійсності значення так званої мови жестів через її крайню бідність і обмеженість мізерне. Це, власне, не мова і навіть не сурогат мови, який може так чи інакше замінити звукову мову. Мова жестів являє собою лише допоміжний засіб, яким користується іноді людина для підкреслювання тих чи інших моментів у своїй мові.

Вчення марксизму-ленінізму про мову і мислення завдає смертельного удару ідеалізмові і є могутнім ідейним джерелом для розвитку мовознавства і філософії. Положення марксизму про виникнення і розвиток мислення в процесі суспільної трудової діяльності людини на базі мовного матеріалу в корені спростовує всі вигадки ідеалістів про незалежність мислення від мови, про природженість абстрактних понять і первинність мислення.

5. Положення про первинність матерії і вторинність свідомості в застосуванні до суспільства

Положення про первинність матерії і вторинність свідомості марксизм-ленінізм застосовує і до суспільного життя. В застосуванні до суспільного життя це положення означає визнання первинним матеріального життя суспільства, суспільного буття людей, а вторинним — духовного життя суспільства, суспільної свідомості. Матеріальне життя суспільства становить об'єктивну реальність, що існує незалежно від волі людей, тоді як духовне життя суспільства, суспільна свідомість є похідним від матеріального життя суспільства, залежить від нього. З цього випливає, що не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх суспільну свідомість. Великою заслугою Маркса і Енгельса є те, що вони, застосувавши положення філософського матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості до явищ життя суспільства, здійснили справжній переворот у поглядах на історію суспільства. На протилежність ідеалістичному

[1] *И. Сталін,* Марксизм і питання мовознавства, стор. 43.

розумінню історії, що панувало до них, Маркс і Енгельс створили наукову матеріалістичну теорію суспільного розвитку. Розробивши основне положення матеріалістичного розуміння історії, положення про те, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, Маркс і Енгельс завдали смертельного удару ідеалістичному поглядові на розвиток суспільства.

Всі домарксистські філософи і соціологи, розглядаючи суспільне життя, спинялися тільки на суспільних ідеях, не вміючи пояснити ці ідеї з матеріальних суспільних відносин. Вперше Маркс і Енгельс із складної сітки суспільних явищ виділили виробничі відносини як економічну структуру суспільства, як його реальний базис. Виробничі відносини по природі своїй об'єктивні, бо вони існують незалежно від волі людей.

Розуміння суспільного буття людей як об'єктивної реальності, що існує незалежно від волі людей, а духовного життя суспільства — як відображення цієї об'єктивної реальності дало можливість перейти від опису суспільних явищ до строго наукового аналізу їх. Матеріалістичне тлумачення явищ суспільного життя поклало край ідеалістичному поглядові на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що виникає і змінюється випадково, з чиєїсь волі зверху, і вперше поставило соціологію на науковий грунт.

Поширивши положення про первинність матерії і вторинність свідомості на суспільне життя, Маркс і Енгельс створили тим самим цілісний революційний матеріалістичний світогляд.

На протилежність усім ідеалістичним теоріям суспільства, що виходили з ідей та ідейних мотивів, історичний матеріалізм визначальною основою історії людського суспільства вважає спосіб добування засобів до життя, спосіб виробництва матеріальних благ, необхідних для того, щоб суспільство могло жити і розвиватися. Спосіб виробництва визначає фізіономію суспільства, суспільні ідеї і теорії.

Суспільне буття людей змінюється за своїми внутрішніми економічними законами. Ці закони, як і закони природознавства, існують об'єктивно, а тому їх ніхто не може скасовувати і створювати замість них нові. Об'єктивні закони суспільства, як і закони природи, є первинним, а їх відображення в свідомості людей — вторинним.

Заперечення об'єктивної закономірності суспільства і твердження, що закони суспільства можна «створювати», є суб'єктивний ідеалізм. Різновидністю суб'єктивного ідеалізму є і теорія, що ототожнює суспільне буття і суспільну свідомість (Богданов).

Піддаючи різкій критиці богдановську ідеалістичну теорію тотожності суспільного буття і суспільної свідомості, В. І. Ленін вказував, що з того, що люди вступають у взаємини як свідомі істоти, «ніяким чином *не виходить,* щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям. Вступаючи у взаємини, люди в усіх скільки-небудь складних суспільних формаціях — і особливо в капіталістичній суспільній формації — *не усвідомлюють* того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами вони розвиваються і т. д... Суспільна свідомість *відображає* суспільне буття — ось в чому полягає вчення Маркса. Відображення може бути вірною приблизно копією відображуваного, але про тотожність тут говорити безглуздо»[1]. Богдановська теорія тотожності суспільного буття і суспільної свідомості перекручувала марксизм і служила реакції.

Виходячи з положення про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості, класики марксизму-ленінізму вперше в історії суспільних теорій дали правильне, наукове пояснення походження суспільних ідей, теорій, показавши, що вони є відображенням умов матеріального життя суспільства. Виникнення суспільних ідей, суспільних теорій, політичних поглядів є результатом розвитку матеріальних умов життя суспільства, суспільного буття людей. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює кінець кінцем духовний процес життя суспільства. Це значить, що суспільні ідеї кореняться не в самому розвитку духовного життя суспільства, не в свідомості людей, а в умовах матеріального життя суспільства, в суспільному бутті людей.

Якщо в різні періоди історії суспільства спостерігаються різні суспільні ідеї, теорії, політичні установи, то це пояснюється не «природою», не «властивістю» самих ідей, теорій, поглядів, політичних установ, а різними умовами матеріального життя суспільства в різні періоди суспільного розвитку. Наприклад, виникнення марксизму зумовлене практичними потребами революційного руху робітни-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 296—297.

чого класу. Марксизм є узагальненням досвіду революційного робітничого руху всіх країн, теоретичним вираженням корінних інтересів пролетаріату. Марксизм виник у Німеччині в 40-х роках XIX ст. тому, що Німеччина в цей період ставала центром революційного руху.

Виникнення ленінізму пояснюється новими історичними умовами. Ленінізм як марксизм нової історичної епохи виник і оформився в умовах імперіалізму, коли суперечності капіталізму дійшли до крайніх меж, коли пролетарська революція стала практичною необхідністю. Росія стала батьківщиною ленінізму тому, що вона була вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, тому, що тільки в Росії була реальна сила, що могла розв'язати ці суперечності шляхом революції. Росія початку XX століття перебувала напередодні величезної народної революції, на чолі якої стояв найреволюційніший у світі робітничий клас, який мав своїм союзником революційне селянство. Всі ці обставини стали причиною того, що саме в Росії виник ленінізм, виникла теорія і тактика пролетарської революції.

Марксизм-ленінізм, що виник на певному етапі розвитку суспільства, справляє величезний революціонізуючий вплив на весь хід історії суспільства.

6. Значення марксистського положення про первинність матерії і вторинність свідомості для практичної діяльності Комуністичної партії

Положення історичного матеріалізму про те, що джерелом формування духовного життя суспільства є умови його матеріального життя, має величезне значення для практичної діяльності партії пролетаріату. Комуністична партія будує свою політику, свою практичну діяльність, виходячи з визнання первинності умов матеріального життя суспільства, на основі врахування реальних потреб розвитку матеріального життя суспільства.

Заперечення первинності суспільного буття, первинності умов матеріального життя суспільства неминуче приводить до авантюризму в політиці, до цілковитої своволі в практичній діяльності. Наочним прикладом цього є авантюристична політика народників, анархістів, есерів, яка була основана на планах, відірваних від реального

життя суспільства. Авантюристична політика, як показала історія, завжди приречена на провал.

Незламна сила марксистсько-ленінської партії полягає в тому, що вона спирається в своїй практичній діяльності на знання законів розвитку суспільства. Лише точне врахування об'єктивної дійсності, врахування всієї сукупності взаємовідносин класів даного класового суспільства і врахування об'єктивного ступеня розвитку цього суспільства може становити опору правильної тактики боротьби робітничого класу.

З того, що суспільна свідомість, суспільні ідеї і теорії виникають з матеріальних умов життя суспільства, зовсім не випливає, що суспільні ідеї, теорії не відіграють ніякої ролі в розвитку суспільства, що вони не справляють зворотного впливу на суспільне буття.

Марксизм-ленінізм учить, що в корінному питанні історичної науки — про відношення суспільної свідомості до суспільного буття — є дві сторони: 1) питання про походження суспільних ідей, теорій, про те, що духовне життя суспільства є відображенням його матеріального життя, і 2) питання про значення суспільних ідей, теорій у житті суспільства. Суспільне буття завжди передує суспільній свідомості. Спочатку — суспільне буття, а потім — його відображення в свідомості людей. Але раз виникнувши з умов матеріального життя суспільства, суспільні ідеї, оволодіваючи масами, стають матеріальною силою, що впливає на хід суспільного життя.

Марксизм, говорячи про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості, разом з тим підкреслює, що свідомість, будучи породжена буттям, не залишається пасивною і нейтральною, а, навпаки, стає величезною силою, активно сприяє дальшому розвиткові суспільного буття.

В питанні про відношення суспільної свідомості до суспільного буття класики марксизму-ленінізму вели боротьбу як проти ідеалістів, що не визнавали первинності умов матеріального життя суспільства, так і проти вульгарного матеріалізму, фаталізму, проти «економістів» і меншовиків, що заперечували зворотний вплив ідей на суспільне буття, заперечували роль передових ідей у житті суспільства.

Комуністичній партії довелось боротися проти горе-марксистів, які недооцінювали можливість свідомого

впливу на економічні процеси і пропонували пролетаріатові не брати владу доти, поки не станеться усуспільнення всіх засобів виробництва при капіталізмі. Коли б партія діяла таким чином, це привело б мільйони дрібних і середніх селян до розорення і прирекло б трудящих нашої країни на довгі роки нестатків, злиднів і безправ'я. Однак партія не пішла по цьому шляху. Озброєна ленінським кооперативним планом, Комуністична партія повела трудящих селян по шляху колективізації. Цей шлях розвитку є єдино можливим і доцільним для перемоги соціалізму в усіх країнах, де є відносно численний клас дрібних і середніх виробників.

На протилежність суб'єктивному ідеалізмові і фаталізмові марксизм-ленінізм поєднує визнання об'єктивної закономірності розвитку суспільства з визнанням активної ролі передових ідей, передових теорій у житті суспільства.

В боротьбі проти «економістів» і меншовиків, що не визнавали ролі передової теорії і прирікали партію на пасивність, на прозябання, більшовики відстоювали величезну мобілізуючу, організуючу і перетворюючу роль передової теорії, передових ідей у розвитку суспільства. Комуністична партія в своїй практичній діяльності спирається на передову, марксистсько-ленінську теорію. Партія використовує марксизм-ленінізм як величезну теоретичну зброю в боротьбі за революційне перетворення природи і суспільства.

Джерела сили і життєвості передових теорій, ідей полягають в тому, що передові ідеї, по-перше, виникають на основі нових завдань, які висуваються розвитком матеріального життя суспільства, і мають допомогти розв'язанню цих назрілих завдань, по-друге, служать інтересам передових класів суспільства, по-третє, правильно відображають суспільне буття.

Ідеї марксизму-ленінізму стали величезною перетворюючою силою, яка полегшує просування радянського суспільства до комунізму.

Велику активну силу в Радянській країні становлять морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, радянський патріотизм. Ці рушійні сили соціалізму, будучи відображенням економічного ладу радянського суспільства, відіграють величезну мобілізуючу роль в побудові комунізму в нашій країні.

Величезною керівною і вдохновляючою силою радянського суспільства є Комуністична партія Радянського Союзу. Політика Комуністичної партії, що виходить з корінних інтересів народу — з інтересів побудови комунізму, є життєвою основою радянського суспільства.

Політика Комуністичної партії правильно відображає вимоги економічного розвитку Радянської країни. Основна мета політики партії і Радянської держави — це постійне поліпшення матеріального становища трудящих, забезпечення дальшого процвітання радянського суспільства.

Відображаючи потреби розвитку матеріального життя радянського суспільства, політика партії спирається на творчу активність народу, користується його безмежною підтримкою, є великою організуючою, мобілізуючою і перетворюючою силою, що спрямовує рух радянського суспільства до комунізму.

Комуністична партія своєчасно висуває нові завдання, виробляє відповідні до певних історичних етапів розвитку політичні настанови, вона дає народові наукову програму практичної діяльності, намічає правильну лінію і способи її здійснення. Без цього не можна було б будувати комуністичне суспільство.

Великий Ленін ще в перші роки існування Радянської держави розробив науково обгрунтовану програму перетворення економічно відсталої Росії в передову, могутню соціалістичну державу. Цією ленінською програмою керувалась партія при виробленні плану побудови соціалізму в нашій країні.

Комуністична партія, виходячи з об'єктивних законів економічного розвитку суспільства, на основі врахування потреб розвитку матеріального життя нашої країни, поставила на весь зріст завдання перетворити нашу країну з аграрної в індустріальну, економічно незалежну від капіталістичних країн. В цьому полягала генеральна лінія політики Комуністичної партії. План соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства озброїв радянський народ на боротьбу за створення економічної бази соціалізму. Цей план був успішно здійснений радянським народом в роки довоєнних п'ятирічок. В результаті здійснення плану соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства в

нашій країні були остаточно ліквідовані експлуататорські класи, назавжди знищена експлуатація людини людиною, був створений новий суспільний лад — соціалізм.

На XVIII з'їзді Комуністична партія, виходячи з матеріальних потреб соціалістичного суспільства, визначила програму дальшого розвитку радянського суспільства до комунізму.

Програмою дальшого розвитку по шляху поступового переходу від соціалізму до комунізму є рішення XIX з'їзду партії і п'ятий п'ятирічний план розвитку СРСР. П'ятий п'ятирічний план розвитку СРСР складений на основі максимального врахування назрілих потреб розвитку матеріального життя радянського суспільства, врахування інтересів народу. Він є наочним свідченням зростаючої сили і могутності нашої соціалістичної Батьківщини, свідченням грандіозних успіхів соціалістичної економіки і культури. Дальший розвиток усіх галузей промисловості і сільського господарства і розквіт культури — необхідна умова задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих, процвітання всього радянського народу. Всі успіхи, досягнуті радянським народом, є результатом послідовного проведення в життя виробленої Комуністичною партією політики.

Положення марксистського філософського матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості допомагає правильно усвідомити провідне значення матеріальних умов життя в побудові комуністичного суспільства і мобілізує народ на піднесення продуктивності праці як вирішального фактора в побудові комунізму. Керуючись цим положенням, партія і весь народ розв'язують і ідеологічні завдання.

Дуже важливим політичним і ідеологічним завданням партії в період поступового переходу від соціалізму до комунізму є очищення свідомості людей від пережитків капіталізму, виховання всього народу в комуністичному дусі.

Свідомість людей відстає в своєму розвитку від їх економічного становища. Цей висновок про відставання свідомості від буття оснований на марксистському положенні про первинність матерії і вторинність свідомості. Свідомість людей є відображення їх суспільного буття. Спочатку змінюється суспільне буття людей, потім змінюється їх суспільна свідомість.

В СРСР на основі перемоги соціалізму, корінних перетворень в економіці відбулися істотні зміни в свідомості радянських людей. Змінилося їх духовне обличчя. Радянський народ в цілому є активним і свідомим будівником комунізму. Проте ще залишились пережитки капіталізму в свідомості деякої частини радянського суспільства. Ці пережитки проявляються в праці — у вигляді порушень трудової дисципліни і т. д., в ідеології — у формі буржуазного націоналізму, об'єктивізму, космополітизму, безідейності, схиляння перед буржуазною культурою і т. п.

Боротьба з пережитками капіталізму в свідомості людей, подолання їх будуть тим успішніші, чим повніше і глибше радянські люди усвідомлюватимуть всі ті нові процеси, які відбуваються в нашому соціалістичному житті. Завдання партії полягає в тому, щоб усіма засобами ідейного впливу допомогти всім радянським людям швидше осмислити своє соціалістичне буття, виховати в них комуністичну свідомість, впевненість в непереможності великої справи комунізму, відданість партії і соціалістичній Батьківщині.

Величезне значення в боротьбі з пережитками капіталізму в свідомості людей мають рішення ЦК партії в питаннях ідеологічної роботи. Вони спрямовують ідеологічну роботу партії на неухильне подолання залишків буржуазної ідеології, на посилення непримиренності до всякого роду ідеологічних перекручень.

Положення марксистського філософського матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості має величезне значення для успішного розвитку радянської науки.

Марксистське вирішення основного питання філософії є теоретичною основою для передових радянських учених в їх боротьбі з суб'єктивно-ідеалістичними перекрученнями в науці. Суб'єктивізм в науці означає заперечення первинності матерії, природи, заперечення об'єктивного характеру законів науки. Суб'єктивізм в науці, як це показали дискусії з біології, фізіології, мовознавства, політичної економії, веде кінець кінцем до ліквідації науки. Він є перешкодою на шляху дальшого розвитку передової, радянської науки.

Справжня наука спирається на марксистсько-ленінський світогляд, виходить з визнання первинності матерії,

з визнання об'єктивних закономірностей природи і суспільства, відображенням яких є закони науки. Всі галузі науки дістають у марксистському філософському матеріалізмі керівні ідеї для проведення послідовно-матеріалістичної лінії і для рішучої боротьби проти ідеалізму. Фізика і хімія, математика і астрономія, біологія і психологія — всі галузі знання в радянській науці керуються марксистським філософським матеріалізмом і досягають на цій основі все нових і нових успіхів.

Так, наприклад, послідовно-матеріалістичне вирішення основного філософського питання має виняткове значення для психології.

Буржуазна психологія, виходячи з ідеалістичного вирішення основного питання філософії, вважаючи зовнішній світ вторинним і залежним від мислення, свідомості людини, фальсифікує факти, перетворюється в спекулятивну, умоглядну дисципліну, що не має під собою наукового грунту.

У відповідності з марксистським положенням про первинність матерії і вторинність свідомості, матеріалістична радянська психологія вважає мислення продуктом роботи головного мозку, здійснюваної за цілком певними закономірностями, відкритими великим російським ученим І. П. Павловим. Зовнішній світ зумовлює як виникнення самого процесу мислення, відображення, так і всі інші особливості розумової діяльності.

Вирішення марксистським філософським матеріалізмом основного питання філософії має велике керівне значення і для таких наук, як медицина (особливо психіатрія), біологія, педагогіка, мовознавство та ін.

Величезне значення має марксистське вирішення питання про первинність матерії і вторинність свідомості для радянської педагогіки і психології. Застосування цього положення до вирішення педагогічних і психологічних проблем повинно сприяти успішному і правильному розробленню ряду проблем, що мають величезне практичне значення. Разом з тим воно допомагає викривати різні педологічні, расистські та інші ненаукові уявлення про вроджені нахили, вроджені здібності, природну неповноцінність окремих людей і цілих рас. Саме ці ідеалістичні і реакційні погляди широко рекламуються тепер американськими лжевченими, які намагаються підготувати народні маси до ролі гарматного м'яса в новій війні.

Положення марксистського філософського матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості, мислення має провідне значення для всіх галузей знання. Воно є провідним принципом у пізнанні законів природи і в перетворенні природи, найгострішою зброєю боротьби проти реакційних ідеалістичних теорій в науці.

Наука в Радянській країні стала могутнім знаряддям революційного перетворення природи. Радянська наука, все глибше і повніше осягаючи об'єктивні закони природи, активно сприяє використанню їх в інтересах всього суспільства.

Енгельс, говорячи про активне втручання людини в розвиток природи, писав: «...Чим у більшій мірі це стане фактом, тим у більшій мірі люди знову не тільки почуватимуть, а й усвідомлюватимуть свою єдність з природою і тим неможливішим стане те безглузде й протиприродне уявлення про якусь протилежність між духом і матерією, людиною і природою, душею і тілом...» [1].

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Визнання первинності матерії і вторинності свідомості є основою наукового матеріалістичного світорозуміння. Матеріалістичне вирішення основного питання філософії означає визнання природи об'єктивною реальністю, що існує поза і незалежно від свідомості. Визнання первинності матерії, природи, буття і вторинності свідомості, ідеї, духу є гострою ідейною зброєю боротьби проти ідеалізму, попівщини і всяких інших проявів мракобісся.

Марксистське вирішення основного питання філософії є ідейною, теоретичною основою для природознавства у вивченні життя як особливої форми руху матерії, у дослідженні питання про походження життя, його законів і форм, у матеріалістичному поясненні вищої нервової діяльності і її закономірностей.

Вчення марксизму-ленінізму про єдність мови і мислення є яскравим зразком застосування основного питання філософії до найважливіших явищ суспільного життя. Обгрунтувавши нероздільний зв'язок мови і мислення, класики марксизму-ленінізму показали, що мислення і мова — продукти розвитку суспільства. Твердячи, що ми-

[1] *Ф. Енгельс.* Діалектика природи, стор. 130—131.

слення невіддільне від мови, марксистський філософський матеріалізм завдає смертельного удару ідеалізмові, який відриває мислення від «природної матерії» мови.

Марксистське положення про первинність матерії і вторинність свідомості дає єдино правильне пояснення взаємовідношення ідеального і матеріального. Визнаючи матерію джерелом свідомості, мислення, а мозок — органом мисли, марксистський філософський матеріалізм учить, що свідомість, мислення справляє зворотний вплив на буття. Визнання активної ролі свідомості, ідей є гострою ідейною зброєю боротьби проти економічного матеріалізму і всяких інших вульгаризаторських теорій.

Марксизм учить, що суспільне буття первинне, а суспільна свідомість вторинна. Положення марксистського філософського матеріалізму про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості має величезне значення для практичної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави. Вся історія Комуністичної партії і соціалістичної держави є яскравим прикладом наукового, творчого застосування цього марксистського положення при розв'язанні найскладніших питань, що виникають в ході будівництва соціалізму і комунізму.

Розділ десятий

☆

ПІЗНАВАННІСТЬ СВІТУ І ЙОГО ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

1. Корінна протилежність матеріалізму ідеалізмові в питанні про пізнаванність світу

Основне питання філософії — питання про відношення мислення до буття — має, як відомо, дві сторони. По-перше, необхідно з'ясувати, що є первинним — свідомість чи матерія. По-друге, необхідно відповісти на питання: «Чи спроможне наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявах і поняттях про дійсний світ діставати вірне відображення дійсності?» [1].

Маркс і Енгельс викрили ідеалістів, які заперечували можливість пізнання матеріального світу, і розробили якісно нову діалектико-матеріалістичну теорію пізнання. В працях Леніна і Сталіна теорія пізнання марксизму була збагачена новими важливими положеннями і висновками. Марксистська теорія пізнання висунула на перший план питання про роль практики в пізнанні світу, про діалектику самого процесу пізнання.

Марксистська теорія пізнання виходить з того, що матерія є джерелом відчуттів, а відчуття є відображенням буття, відображенням матерії в свідомості людини. Вона заперечує твердження філософів-ідеалістів про існування так званих «речей в собі», начебто абсолютно непізнаваних. На протилежність ідеалізмові марксистський філософський матеріалізм твердить, що світ пізнаванний. Перевірені практикою, досвідом знання людей про закони природи є достовірними, об'єктивно істинними.

---

[1] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії, стор. 16.

Марксистський філософський матеріалізм твердить, що процес пізнання невичерпний, оскільки завжди в безконечній природі поряд з уже пізнаними предметами і явищами є ще не пізнані предмети і явища. Проте ці предмети і явища пізнаються все глибше в ході суспільно-виробничої діяльності людей і розвитку наук.

Критика ідеалістичного заперечення можливості пізнання світу. Філософський ідеалізм або відкрито заперечує можливість пізнання світу і його закономірностей, або, на словах визнаючи пізнаванність світу, на ділі веде до агностицизму. «Агностик — слово грецьке: *а* значить по-грецькому *не; gnosis — знання.* Агностик говорить: *не знаю,* чи є об'єктивна реальність, відбивана, відображувана нашими відчуттями, об'являю неможливим знати це...» [1]. Об'єктивні ідеалісти на словах визнають пізнаванність світу. Але вони ж твердять, що в процесі пізнання людина пізнає не природу, а якийсь «світовий дух», тобто бога. Суб'єктивні ідеалісти оголошують відчуття або мислення єдиними об'єктами пізнання. Отже, всі різновидності ідеалізму так чи інакше заперечують можливість пізнання людиною матеріального світу, тобто світу, що існує поза і незалежно від свідомості. В запереченні ідеалістами пізнаванності світу і в утвердженні матеріалістами можливості пізнання світу виявляється корінна протилежність матеріалізму і ідеалізму в питаннях теорії пізнання.

Агностики, як-от суб'єктивний ідеаліст Юм, твердили, що люди знають тільки свої відчуття, а все, що перебуває за межами відчуттів, абсолютно непізнаванне. На думку агностиків, людина не може «вистрибнути» за межі відчуття. Тому агностик Юм пропонував, наприклад, зовсім усунути питання про те, чи існує що-небудь за межами людських відчуттів.

На відміну від Юма Кант допускав існування «речей в собі», речей поза нами, і це було певною поступкою матеріалізмові. Коли ж Кант оголошував цю «річ в собі» непізнаванною, «потойбічною», існуючою поза простором і часом, то тут він виступав як ідеаліст, агностик, як прихильник і пропагандист попівщини.

Агностицизм — складова частина реакційного, буржуазного, ідеалістичного світогляду — глибоко ворожий науці. В умовах загнивання капіталізму, смертельно боя-

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 110.

чись зростання сил миру, демократії і соціалізму, ідеологи імперіалістичної буржуазії особливо широко пропагують агностицизм, заперечують пізнаванність світу і оголошують ненауковими достовірні знання, перевірені практикою. Якщо в XVIII столітті агностик Кант заявляв, що він обмежив знання з метою поступитися місцем вірі, то сучасні агностики з імперіалістичного табору закликають до повного підпорядкування науки релігії.

«Обґрунтуванню» обмеженості людського розуму і пізнання, твердженням про безсилля науки, відкритій проповіді містики присвячуються численні «праці» в США, Англії та інших імперіалістичних країнах. Агностицизм, невір'я в можливість пізнання світу, знаходить своє вираження вже в самих назвах цих «праць»: «Межі науки», «Повстання проти розуму» та ін. У виданій в Парижі в 1951 р. книжці Г. Марселя «Люди проти людського» автор заявляє, що перший обов'язок філософа полягає нібито в тому, щоб довести наявність абсолютно непізнаванних областей дійсності.

Буржуазні філософи виправдують використання наукових знань лише в інтересах здобування максимального прибутку, але відмовляють науці в праві проникати в глибоку суть явищ і відкривати об'єктивні закони природи. Поки буржуазія використовувала в боротьбі з феодальним ладом об'єктивні економічні закони, ідеологи буржуазії намагалися відкривати ці закони. Прикладом можуть бути економічні погляди класиків англійської буржуазної політичної економії Адама Сміта і Давіда Рікардо. Хоча ці економісти не могли розкрити законів капіталістичного способу виробництва, проте вони намагалися науково підійти до економічного життя суспільства.

Об'єктивні закономірності суспільного розвитку в період XVII—XVIII ст. не суперечили історичним прагненням буржуазії. Коли ж виробничі відносини капіталізму перестали відповідати характерові продуктивних сил, тоді само визнання діяння об'єктивних законів розвитку суспільства почало вважатися бунтарським. Матеріалізм був оголошений причиною всіх соціальних потрясінь буржуазного суспільства, а поняття об'єктивного закону стало означати крамолу. Заперечення об'єктивно-історичної закономірності і пізнаванності суспільних явищ характеризує всю буржуазну соціологію, починаючи з середини XIX ст. і аж до наших часів.

В кінці XIX і на початку XX ст. сумну славу запереченням пізнаванності суспільних явищ здобули Ріккерт і Віндельбанд в Німеччині, в наші часи Богардус, Дьюї та ін. в США, Рассел і Уолш в Англії.

В книзі «Влада і особа» Б. Рассел говорить, що люди «пригнічені великою несвідомою, безособовою силою, яка здійснює контроль над нами повсякденно, роблячи нас рабами обставин», і яку «ми неспроможні пізнати».

В тому ж дусі розглагольствують реакційні соціологи, апологети суб'єктивного ідеалізму, які твердять, що «не існує пізнаванної історичної необхідності». Американський мракобіс Джордж Сантаяна вважає історію і сучасне суспільство хаосом, в якому «панує ірраціоналізм».

Так буржуазні фокусники від соціології намагаються розправитися з суспільною наукою, з об'єктивними законами історії. Неважко зрозуміти, що це намагання соціологів і політиків імперіалістичної буржуазії вигнати об'єктивні закони з історії або ж оголосити їх непізнаванними має класову підкладку, вигідне імперіалістам. Якщо нема об'єктивних законів розвитку суспільства, значить майбутнє непізнаване, невизначене. І ідеологи імперіалізму звертаються до мас, запевняючи, нібито боротьба за соціалізм, за свободу безгрунтовна, не може дати результатів, а тому необхідно припинити «безцільну боротьбу», «даремну трату сил».

Такі погляди поширюють нині правосоціалістичні лідери, які використовують вчення Канта для ревізії марксистської науки про суспільство. Вони всіляко намагаються довести, що суспільне життя є непізнаванним, що до нього начебто не можна застосувати поняття закономірності, яке є, на думку кантіанців, чисто суб'єктивною, логічною конструкцією. Своє тлумачення суспільного життя вони спрямовують проти марксистського положення про пізнаванність об'єктивних економічних законів, про неминучість диктатури пролетаріату і перемоги соціалізму, проти теорії наукового комунізму.

Таким чином, класовий інтерес буржуазії, ненависть буржуазії і її ідеологів до комунізму веде їх до заперечення пізнаванності законів розвитку суспільства, до суб'єктивізму і заперечення можливості науки про суспільство взагалі.

Роль практики в пізнанні світу. Виробнича діяльність людей з самого початку виникнення людського суспіль-

ства є основою пізнання людьми зовнішнього світу. Успіхи в розвитку продуктивних сил суспільства були першим підтвердженням правильності знань людей про зовнішній світ і в той же час показували дійсне значення і роль виробничої діяльності людей для пізнання світу і його закономірностей. Таким чином, ще задовго до того, як появились ідеалісти-агностики, що заперечували пізнаванність світу, практична, суспільно-виробнича діяльність людей доводила пізнаванність світу і його закономірностей.

На протилежність ідеалізмові всі матеріалістичні напрями в філософії ворожі агностицизмові і утверджують пізнаванність світу і його закономірностей. Проте метафізичні матеріалісти не бачили вирішального засобу боротьби проти агностицизму, бо вони не розуміли значення суспільно-виробничої діяльності людей для пізнання світу. Домарксистські матеріалісти вважали критерієм правильності пізнання світу або відчуття (сенсуалісти, емпірики), або розум (раціоналісти), або, нарешті, чуття і розум, але не практику, не матеріальну суспільно-виробничу діяльність.

Представники матеріалістичного табору в філософії часто стихійно звертались до практики, викриваючи агностицизм. Так, наприклад, німецький матеріаліст Л. Фейербах, виступаючи проти Канта і Юма, говорив про те, що ці філософи з кафедри філософії доводять непізнаванність світу, а приймаючи їжу в себе вдома, спростовують свій агностицизм. Але і Фейербах зводив практику тільки до безпосередньо чуттєвої перевірки даних мислення і не розумів ролі суспільного виробництва для процесу пізнання.

Великий російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський в боротьбі проти агностицизму ближче за всіх домарксових матеріалістів підійшов до розуміння ролі практики як критерію істини. «Що підлягає спору в теорії,— писав він,— на чистоту вирішується практикою дійсного життя». «Практика, — писав Чернишевський, — велика викривателька обманів і самооман не тільки в практичних справах, але також у справах почуття і думки. Тим-то в науці нині прийнята вона істотним критерієм усіх спірних пунктів» [1]. Однак Чернишевський не розглядав практику як суспільно-виробничу діяльність людей.

[1] *М. Г. Чернишевський,* Вибрані філософські твори, т. 1, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 159.

Марксизм вперше *свідомо* запровадив практику в теорію пізнання. Ленін писав: «Точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання. І вона приводить неминуче до матеріалізму, відкидаючи з порога безконечні вигадки професорської схоластики» [1].

Марксистський філософський матеріалізм протиставив агностицизмові наукове, доведене всією практикою людства положення про пізнаванність світу, вказав шляхи пізнання світу і озброїв передову науку могутнім засобом розкриття об'єктивних закономірностей природи і суспільного життя.

В боротьбі проти ідеалізму Маркс і Енгельс показали, що передумовою пізнання світу є існування світу і його закономірностей поза і незалежно від свідомості. Вони показали роль практики, виробничої діяльності, класової боротьби в пізнанні світу, включивши практику в теорію пізнання як основу пізнання і як критерій достовірності знань. Обгрунтувавши вирішальну роль суспільної виробничої діяльності для пізнання світу, Маркс і Енгельс дали науці гостру зброю для пізнання законів розвитку об'єктивного світу, для пізнання суті явищ.

2. Суть і явище

Діалектичний матеріалізм вимагає від науки — не плавати по поверхні явищ, а бачити суть явищ, ті глибинні процеси, які відразу не помітні, проте визначають розвиток подій.

Суть — це внутрішні органічні зв'язки в явищах; ці зв'язки сталі, повторюються, визначають напрям і характер розвитку явищ природи і суспільства. Суть виступає як об'єктивний закон явищ. Знання цих об'єктивних законів дає можливість керувати явищами.

Класики марксизму-ленінізму не раз вказували на те, що коли б суть лежала на поверхні явищ і закони природи було б відразу видно, то наука була б непотрібна, вона була б зайвою. А тимчасом завдання справжньої науки якраз і полягає в тому, щоб за явищами відкривати суть, закони природи і суспільства.

На протилежність позитивістам-агностикам, які твердять, що не можна в науці йти далі опису явищ природи,

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 124.

діалектичний матеріалізм доводить можливість і необхідність проникнення в глибоку суть явищ. На протилежність кантіанцям, які відривають явище від суті, вважають, що суть принципіально непізнаванна, потойбічна, а явища чисто суб'єктивні і є продуктами нашого пізнавального апарата, — на протилежність усім цим антинауковим вигадкам діалектичний матеріалізм визнає нерозривну єдність суті і явища, які існують в природі поза і незалежно від нашої свідомості.

Щоб за зовнішнім виглядом явищ розкрити їх суть, потрібна діяльність мислення, яке спирається на дані відчуттів і перевіряється практикою.

Закони природи і історії об'єктивні, але це зовсім не значить, що вони перебувають на поверхні явищ і безпосередньо відкриваються поглядові. Закони виражають не зовнішні, поверхневі, нестійкі зв'язки між явищами, а співвідношення і розвиток основних сил у природі і суспільстві, закон — це природна і історична необхідність, це глибинні процеси, що відбуваються в надрах природи і суспільства. Тому необхідно строго відрізняти глибинні процеси розвитку від поверхневих явищ. Наука тому і є наукою, а не пустою вигадкою, що закони, які вона відкриває, є закони, властиві самій об'єктивній дійсності.

Розкриваючи діалектику явища і суті, Ленін писав про те, що суть глибша, а явище багатше.

Суть глибша, оскільки мова йде про закони природи і суспільства, про найглибші внутрішні зв'язки, які визначають напрям розвитку явищ. Суть глибша тому, що вона повторюється як загальний закон розвитку в багатьох різних явищах.

Явище багатше тому, що воно крім спільної багатьом явищам однієї і тієї самої суті завжди має в собі і чисто індивідуальні моменти, властиві тільки даному явищу на відміну від інших. Явище багатше своєрідністю, специфікою вираження суті. Явище багатше, оскільки в ньому поєднані істотне і минуще, неістотне.

Наприклад, суттю соціалістичного змагання в СРСР є відносини співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей. Ця суть проявляється в найрізноманітніших формах змагання, проявляється індивідуально, багато, яскраво. Вся різноманітність форм змагання є прояв його соціалістичної суті.

Окремі об'єктивні закони явищ, які відкриває наука, є завжди проявом загальних законів, що охоплюють шир-

ше коло явищ в безмежному матеріальному всесвіті, який закономірно розвивається. В самій суті предметів і явищ є суперечності, без чого нема розвитку.

Треба мати на увазі, що явища виражають свою суть в одних умовах правильно, а в інших перекручено, в «перевернутому», так би мовити, вигляді, облудно. Так, наприклад, при капіталізмі відносини людей у процесі виробництва проявляються у вигляді відношень самих речей. За відношенням речей приховані відносини людей. Цю дійсну суть соціальних відносин буржуазна політична економія не могла розкрити. Буржуазні економісти наділяли самі речі-товари особливою властивістю вступати у відносини одне з одним. Це вело до ідеалістичних і навіть релігійних уявлень про природу суспільних відносин, товарного обігу і т. д. Маркс назвав це явище *товарним фетишизмом*. Товарний фетишизм — приклад того, як явища ірраціонально виражають суть.

Суспільний характер процесу праці і суспільна власність на засоби виробництва в СРСР виключають товарний фетишизм. Відсутність товарного фетишизму і соціальних умов, які породжують фетишизм, сприяє масовому і все глибшому розумінню радянськими людьми суті суспільних відносин країни соціалізму. Проте це не значить, що без наукового розкриття об'єктивних законів економічного розвитку можна відразу збагнути суть економічних явищ в СРСР. Так, наприклад, грошові розрахунки при перерозподілі засобів виробництва між підприємствами зовнішньою формою нагадують товарні відносини, хоча засоби виробництва в СРСР уже не є товарами по своїй суті.

Отже, ми бачимо, що об'єктивний процес розвитку предметів і явищ не простий, а складний, має в собі внутрішні суперечності, становить єдність суті і явищ.

3. Роль відчуттів, абстрактного мислення і мови в пізнанні світу

Живе споглядання. Пізнання природи і суспільства людиною в ході її суспільно-виробничої діяльності починається з живого споглядання.

Уже в світі тварин відчуття є важливим засобом пристосування організмів до зовнішнього світу, засобом їх орієнтування в мінливому зовнішньому середовищі.

Виділення людини з тваринного світу, активний вплив людини в процесі праці на зовнішній світ створили якісно нові умови для дальшого розвитку відчуттів, а також для виникнення і розвитку мислення і мови. При цьому *найважливішою умовою була матеріальна виробнича діяльність людей.* В ході цієї виробничої діяльності люди з допомогою знарядь праці і своїх органів чуттів, мозку і мови пізнавали все нові властивості предметів і явищ зовнішнього світу, вчились керувати ними і ставити собі на службу, створювали потрібні для життя суспільства матеріальні блага.

Людина дістає різноманітні відчуття від предметів зовнішнього світу. Ці відчуття є чуттєвим відображенням (копією, знімком, образом) тих об'єктивно реальних властивостей предметів зовнішнього світу, які впливають на органи чуттів людини і є через те доступними для безпосередньо-чуттєвого пізнання.

Об'єктивні, існуючі незалежно від відчуттів людини, фізичні, хімічні і т. п. властивості предметів відображаються в свідомості як відчуття кольору, запаху, звука, смаку і т. д. Але в природі нема ізольованих одна від одної властивостей, а є цілісні предмети, явища і процеси, що зв'язані одне з одним і мають сукупність певних властивостей. Людина за допомогою своїх органів чуттів сприймає не одну яку-небудь властивість предмета природи, що ізольована від інших властивостей, а предмети природи в цілому, що мають багато властивостей.

Безпосереднє, наочне, живе сприйняття речей і явищ природи, що виникає в процесі взаємодіяння людини з навколишнім світом, — це і є живе споглядання.

Живе споглядання на основі практики дає правильне відображення сприйманих людьми властивостей предметів. Сучасна наука має засоби експериментального доведення правильності відчуттів і сприйняттів. Так, знаючи фізичну суть відображуваних у відчуттях явищ, наприклад кольору (довжину і частоту електромагнітної хвилі і т. д.), вчені можуть перевірити правильність або неправильність відчуття кольору не тільки шляхом порівняння відчуттів кольору в однієї людини з відчуттям кольору в іншої, але й шляхом експериментальної перевірки кольору досліджуваних предметів за допомогою спеціальних приладів.

Оскільки відчуття здатні правильно відображати нав-

колишній світ, остільки вони своїм змістом, своїм джерелом об'єктивні.

Отже, процес пізнання людиною навколишнього світу починається з чуттєвого пізнання, з відчуттів. «Інакше, як через відчуття, ми ні про які форми речовини і ні про які форми руху нічого дізнатися не можемо...» [1]. Відчуття безпосередньо зв'язують людину з зовнішнім світом.

Дані живого споглядання служать вихідним, відправним матеріалом для роботи мислення, яке здатне більш глибоко і повно відображати зовнішній світ.

Сприймаючи органами чуттів предмети і явища зовнішнього світу, людина разом з тим сприймає не тільки окремі сторони явищ, але й певні зв'язки, відношення між явищами. Це виявляється можливим в силу того, що самі предмети зовнішнього світу становлять єдність окремого і загального, явища і суті. Вже у відчутті завжди дано загальне в конкретному, частковому.

Абстрактне мислення. Пізнання глибинних процесів у природі і суспільстві здійснюється в ході багатосторонньої практики суспільної людини і закріплюється в поняттях. Мислення людини є більш високий ступінь відображення закономірностей і зв'язків об'єктивного світу.

Ми не можемо, наприклад, безпосередньо побачити своїми очима вартість товарів, та проте ми цілком певно знаємо, що в умовах існування товарного виробництва вартість існує, що вартість — це суспільне відношення, яке виникає в процесі виробництва товарів і виявляється в процесі обміну. Ми знаємо це тому, що осягаємо суть за допомогою абстрактного мислення, здатного абстрагуватися від чуттєво-наочної сторони товарів.

Не можна також безпосередньо почути або побачити магнітне поле електричного струму і багато інших реальних явищ об'єктивного світу, але всі ці явища людина пізнає в ході практичної діяльності за допомогою мислення.

Відображення за допомогою понять суті явищ, глибинних процесів об'єктивного розвитку, відображення, яке дозволяє людині в процесі пізнання законів природи мислено виходити далеко за межі того, що вона безпосередньо може сприйняти органами чуттів, є наукове, абстрактне мислення.

Абстрактне людське мислення, яке пізнає суть предметів об'єктивного світу через дані, одержувані органами

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 277.

чуттів, є разом з тим і узагальнююче відображення зовнішнього світу. На відміну від чуттєвих сприйняттів, які є наочними, чуттєвими образами, копіями предметів навколишнього світу, поняття є опосередненими образами зовнішнього світу, вираженими за допомогою слів і речень.

Поняття, як і відчуття, є суб'єктивними образами об'єктивного світу. Абстрактність наукових понять зовсім не означає, що вони суб'єктивні своїм змістом, що вони відірвані від дійсності.

Наукова абстракція — це мисль, що виражена в поняттях і відображає внутрішню суть матеріальних процесів природи або суспільства.

Абстрактне мислення людини, виражене в поняттях, так само як і відчуття людини, виникло як закономірний продукт розвитку суспільно-виробничої діяльності людей. Людина в процесі суспільно-виробничої діяльності поглиблювала свої пізнання об'єктивних зв'язків природи, вчилася виділяти різні властивості реальних предметів, відокремлювати головне від неголовного, основне від другорядного. Аналіз і синтез на практиці стали основою і стимулом для удосконалення аналізу і синтезу в думках, причиною дальшого удосконалення абстракції і узагальнення. Практика виступала показником того, що потрібне людині у використовуваних нею предметах природи, того, що в них істотне.

Мислення в поняттях є результатом не тільки безпосереднього індивідуального досвіду якоїсь однієї людини (перетворення особистих її вражень), але й сукупного досвіду багатьох поколінь людей, закріпленого за допомогою мови і письма.

Абстрактне мислення, мислення в поняттях — якісно нова форма відображення природи. В логічному мисленні немає наочності, яка властива живому спогляданню. Людина абстрагується від чуттєво сприйманих властивостей окремих предметів, але тільки для того, щоб глибше зрозуміти природу і відобразити зв'язок явищ у їх головному і істотному.

Проте живе споглядання і абстрактне мислення, тобто чуттєве і раціональне пізнання, не становлять двох зовсім відособлених один від одного ступенів. Відмінність між чуттєвим сприйняттям і теоретичним мисленням не абсолютна, а відносна. В конкретному процесі пізнання

людини живе споглядання і абстрактне мислення становлять одне ціле.

Наукова абстракція, відображаючи сукупність істотних властивостей предметів і явищ, являє собою узагальнення досвіду, фактів, знань. Тому всяка наукова абстракція глибше відображає зовнішній світ, наближає нас до зовнішнього світу, а не віддаляє від нього. Абстрактне мислення дає людині можливість на основі пізнання об'єктивних законів дійсності науково передбачити тенденції розвитку предметів і явищ і передбачити існування явищ природи, ще безпосередньо не даних у «живому спогляданні», але існуючих поза свідомістю.

Історія науки дає багато прикладів того, як учені, користуючись науковою абстракцією, передбачили існування і властивості ще не відкритих предметів і явищ, а потім практика, спостереження, експеримент підтвердили висновки теорії. Так, наприклад, фізична теорія світла передбачала, що світло — це електромагнітні хвилі; через ряд років це було встановлено експериментально. Д. І. Менделєєв на основі відкритого ним періодичного закону елементів з великою точністю наперед визначив властивості трьох у його час ще не відомих хімічних елементів. У 1781 р. була відкрита нова планета сонячної системи, яка була названа Ураном. Незабаром в результаті астрономічних спостережень і обчислень, що виходили з відкриттів Коперніка, Кеплера і Ньютона, була визначена орбіта Урана, тобто шлях, який ця планета здійснює навколо Сонця. Проте пізніше було виявлено розходження між тією орбітою Урана, яку теоретично обчислили вчені, і тією, яку вони спостерігали з допомогою телескопа. Дальші спостереження з ще більшою очевидністю вказали на відхилення Урана від обчисленої орбіти.

Перед астрономічною наукою постало питання: в чому полягають причини відхилення планети Уран від шляху, обчисленого астрономами. Член Петербурзької академії наук Лексель висловив припущення, що розбіжність між результатами обчислення і спостережуваними фактами має місце тому, що існує, очевидно, ще нікому не відома планета, яка взаємодіє з планетами сонячної системи і не взята до уваги при обчисленнях орбіти планети Уран.

Пізніше Левер'є, виходячи з величини видимого відхилення Урана, теоретично обчислив гаданий шлях (орбі-

ту) іншої, нікому ще не відомої в той час планети; він заявив, що коли його розрахунок вірний, то в певний час в певному місці небосхилу цю планету можна буде побачити в телескоп.

Берлінський астроном Галле, одержавши листа Левер'є, 23 вересня 1846 р. з допомогою телескопа виявив передбачену Левер'є планету. Так була відкрита нова планета, названа Нептуном. Пізніше таким же способом, але вже на основі даних відхилень спостережуваної орбіти Нептуна від обчисленої, було науково передбачено існування ще однієї планети; вона була відкрита в 1930 р. і названа Плутоном.

Енгельс з приводу відкриття Нептуна писав: «Сонячна система Коперніка протягом трьохсот років лишалася гіпотезою, в найвищій мірі ймовірною, але все-таки гіпотезою. Коли ж Левер'є, на підставі даних цієї системи, не тільки довів, що повинна існувати ще одна, невідома до того часу, планета, але й визначив з допомогою обчислення місце, яке вона займає в небесному просторі, і коли після цього Галле дійсно знайшов цю планету, система Коперніка була доведена» [1].

В XIX ст. в Європі було модним учення буржуазного філософа-позитивіста Огюста Конта, який твердив, що завданням наук нібито є тільки опис явищ, але аж ніяк не відкриття законів природи, бо суть явищ начебто непізнаванна [2]. Конт твердив зокрема, що людство ніколи не зможе взнати навіть хімічного складу зірок. Але минуло всього трохи більше 10 років після цієї заяви, і вчені дістали можливість точно визначати хімічний склад зірок завдяки розробленню методу спектрального аналізу (1859 р.). Сучасна астрономія і астрофізика проникають у глибинні процеси розвитку всесвіту, пізнають процеси, що відбуваються всередині зірок, розкривають таємниці народження, розвитку і згасання зірок, астроботаніка досліджує рослинні форми життя на планетах і т. д.

Винятково велику роль відіграє наукова абстракція в

---

[1] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, стор. 17.

[2] *Позитивізм* — і сьогодні поширена, «модна» шкілка сучасної буржуазної філософії. Для позитивізму характерні: а) заперечення необхідності наукового світогляду для «позитивних» природничих і соціальних наук, б) заперечення можливості пізнання об'єктивних законів природи і суспільства, в) зведення завдань науки тільки до опису явищ.

питаннях суспільної науки. Дослідник економічних та інших суспільних відносин не може користуватися тими методами наукового експерименту, що їх надають дослідникам фізика, хімія або інші спеціальні природничі науки. Соціолог не може ставити досліди в лабораторії і перевіряти теоретичні розрахунки з допомогою наукового інструментарію.

Все це замінюється і надолужується в суспільній науці силою наукової абстракції. Висновки суспільної науки перевіряються не в лабораторії науково-дослідного інституту, а в живій практичній суспільно-виробничій діяльності людей, в ході класової боротьби, в ході соціалістичного і комуністичного будівництва.

В працях класиків марксизму-ленінізму дано глибокі наукові абстракції, що розкривають суть суспільних явищ. Наукові абстракції в працях класиків марксизму-ленінізму є результатом узагальнення величезної кількості суспільних явищ у їх розвитку. Узагальнення найбільш істотних ознак капіталістичного і соціалістичного способів виробництва, відкриття економічних законів капіталізму і соціалізму дає можливість Комуністичній партії передбачати тенденції розвитку і правильно керувати боротьбою трудящих за комунізм.

Прикладом глибоких наукових абстракцій є основні поняття діалектичного і історичного матеріалізму. Ці поняття відображають у свідомості людини матеріальний світ і його закономірності в істотному, в цілому.

Отже, наукове, абстрактне мислення становить якісно нову форму відображення природи в свідомості людини. Наукова абстракція є відображення в мисленні (шляхом виділення загального з одиничного) суті явищ, глибинних процесів розвитку, об'єктивних законів природи і суспільства.

Абстрактне мислення в різних галузях духовної діяльності має свою специфіку. Наприклад, абстрактне мислення в художній творчості відзначається своїми специфічними особливостями.

Мистецтво, художня творчість відображає дійсність у художніх образах. Але це не значить, що образність у мистецтві заперечує поняття і логічний зв'язок понять. Відчуття і поняття є відображенням зовнішнього світу і при всій якісній відмінності не можуть бути відірвані одне від одного.

В реалістичному, високоідейному творі образи синтезують життєві враження художника, його розуміння дійсності, вони втілюють головне, істотне, типове в об'єктивній дійсності. Типовість не є якимсь статистичним середнім, вона відповідає суті даного соціально-історичного явища.

Момент наочності завжди наявний у процесі наукового, абстрактного мислення. Найбільшу вражаючу силу мають такі твори, в яких синтезується абстрактне і образне мислення. Наприклад, «Капітал» Маркса показує всю капіталістичну формацію, як живу, включає наповнені надзвичайно глибоким науковим змістом художні образи. Досить нагадати розділ про первісне нагромадження капіталу або зображення системи машин у вигляді потвори, «тіло якої займає цілі фабричні будівлі і демонічна сила якої, спочатку прихована в майже урочисто-розмірених рухах її велетенських членів, проривається в гарячковошаленому танці її незліченних робочих органів у власному розумінні цього слова» [1].

Цей образ машини-потвори не випадковий у Маркса, він відображає суть капіталістичного використання машин. Маркс показує, що машина при капіталізмі перетворена у вампіра, який висмоктує соки з робітників, у засіб експлуатації пролетаріату.

Багато науково-філософських творів минулого також поєднують логічні форми і художні образи, наприклад: «Про природу речей» Лукреція, «Розмова Даламбера і Дідро» Дідро, чудові науково-філософські поеми М. Ломоносова, «Подорож з Петербурга в Москву» О. Радіщева, роман «Що робити?» Чернишевського та ін.

Основними формами абстрактного мислення є поняття, судження і умовиводи. На протилежність ідеалізмові діалектичний матеріалізм розглядає їх як форми, в яких відображаються реальні істотні зв'язки об'єктивного світу. Зв'язок ідей за допомогою логічних законів відображає зв'язок речей.

Марксистський філософський матеріалізм учить застосовувати матеріалістичний принцип первинності матерії і вторинності свідомості при вивченні логічних форм мислення і розкривати відображення в поняттях, судженнях і умовиводах об'єктивних зв'язків предметів матеріаль-

---

[1] *К. Маркс,* Капітал, т. I, стор. 382—383.

ного світу. Поряд з тим марксистський філософський матеріалізм учить застосовувати діалектику до процесу мислення, вивчати мислення в усій його складності і суперечливості, в русі і розвитку.

З допомогою наукових абстракцій наука виділяє, аналізує окремі сторони предметів і явищ, а потім підноситься від абстрактного до конкретного, тобто відтворює в теорії об'єктивний процес розвитку предметів і явищ в очищеній від випадковостей формі.

Так, наприклад, в кінематиці вивчають, абстрагуючись від будови і маси тіл, лише геометричний образ руху. Проте для цілісного наукового розуміння руху необхідно дослідити й інші сторони механічного руху. Інший приклад. Маркс у «Капіталі», попередньо дослідивши окремо процес виробництва і окремо процес обігу, дав в результаті цілісну теоретичну картину всього процесу розвитку капіталістичного способу виробництва.

Отже, як вказував Маркс, «метод підняття від абстрактного до конкретного є тільки спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його духовно як конкретне» [1].

Марксистський діалектичний метод вимагає гнучкості понять, тобто відображення в діалектиці понять руху, зміни самих предметів і явищ природи і суспільства.

Всяка «гнучкість» понять, взята суб'єктивно, тобто у відриві від життя, веде до жонглювання поняттями, до еклектики, до софістики.

Роль мови в пізнанні. Мислення і його логічні форми нерозривно зв'язані з мовою. Які б думки не виникали в голові людини, вони завжди виникають у мовній оболонці. Мова є безпосередня дійсність мислі.

Мова, слово є характерною рисою людського мислення, людського способу відображення дійсності. Ні одній тварині не властиве відображення зовнішнього світу за допомогою слів. Слово є специфічним засобом вираження думки людини. Слово завжди передбачає узагальнення. Підкреслюючи злитість, нерозривну єдність мови і мислення, слова і поняття, класики марксизму-ленінізму не ототожнюють слово з поняттям. Слово в граматичному розумінні є певна одиниця мови і є звуковим вираженням окремого предмета думки. А поняття включає думку про

[1] *К. Маркс,* До критики політичної економії, стор. 193.

предмет, яка підкреслює ряд взаємно зв'язаних ознак предмета. В поняттях узагальнюється досвід діяльності людини, досвід розвитку науки. Поняття виражаються через слова і не існують без слів. Але якщо слово вивчається мовознавством, то поняття становить предмет вивчення логіки, історії мисли і т. д. Філологічний аналіз слів не тотожний аналізові змісту понять, але має значення в марксистсько-ленінській теорії пізнання. Енгельс критикував Л. Фейєрбаха за те, що він виводив суть релігії з етимологічного аналізу слова «religare» — «зв'язувати», бо тим самим Фейєрбах затушовував дійсну роль релігії, яка є не засобом спілкування, а засобом поневолення людей. Первинним у відношенні до слова, так само як і у відношенні до поняття, є навколишній матеріальний світ, що відбитий у поняттях, виражених словами.

Роль мови в пізнанні полягає в тому, що вона закріплює в словах і в сполученні слів у реченнях результати роботи мислення, успіхи пізнавальної роботи людини.

Так, наприклад, слова «матерія», «енергія» або ж сполучення слів у реченні: «Всякий вид руху при певних умовах кожного разу цілком певним способом може перетворитися в усякий інший вид руху», — зареєстрували і закріпили за допомогою мови результати довголітньої пізнавальної роботи людини, основаної на її практичній діяльності. Обмін думками в питанні про перетворення форм руху став життєвою необхідністю, тому що весь розвиток сучасної техніки оснований на застосуванні закону збереження і перетворення енергії. Будучи виражений засобами мови, цей закон, як і інші досягнення пізнавальної роботи людини, стає здобутком кожного вступаючого в життя покоління уже з шкільної лави.

Завдяки мові здійснюється, таким чином, передача з покоління в покоління досвіду і знань, нагромаджених суспільством у боротьбі з природою.

Все це означає, що мова і писемність у величезній мірі прискорюють процес все більш глибокого пізнання світу кожним новим поколінням. Завдяки мові і писемності людство не вивчає заново того, що вже вивчено попередніми поколіннями людей, а використовує зареєстровані і закріплені в мові результати пізнавальної роботи, здійсненої минулими поколіннями.

Словниковий склад мови перебуває майже в безперервній зміні тому, що змінюється життя, відображуване

в поняттях, виражених словами. Мова в своєму словниковому складі безпосередньо відображає зміни, які відбуваються в розвитку виробництва, базису, надбудови. Невпинне зростання промисловості і сільського господарства, торгівлі і транспорту, техніки і науки вимагає поповнення словникового складу мови новими словами і виразами. Так, наприклад, за період існування радянського суспільства словниковий склад російської мови поповнився значною кількістю нових слів і виразів, що з'явилися в зв'язку з виникненням нового, соціалістичного виробництва, появою нової держави, нової, соціалістичної культури, нової громадськості, моралі, нарешті, в зв'язку з ростом техніки і науки (наприклад, слова «колгосп», «трудодень» або вираз «соціалістичне змагання» і т. д.).

Смисл ряду слів і виразів змінився. Цей факт також має велике пізнавальне значення. Він показує, як той самий словниковий матеріал пов'язується з новими поняттями і відображає тим самим уже нові явища життя. Так, наприклад, старе слово «ударник» стало означати передовиків соціалістичного змагання, набрало нового смислу.

В ході розвитку радянського суспільства випадає з словникового складу мови деяка кількість застарілих слів і виразів.

Розвиток і удосконалення мови в значній мірі зумовлені розвитком мислення, яке все більш повно і глибоко відображає дійсність, що оточує людину. Граматика мови сама є результатом тривалої, абстрагуючої роботи людського мислення і свідчить про успіхи мислення в його розвитку.

4. Практика — критерій істини

Правильність відображення зовнішнього світу в мозку людини перевіряється практикою. Практика підтверджує дані органів чуттів і мислення, що передаються людьми один одному з допомогою мови.

Марксистське розуміння практики. *Марксистський філософський матеріалізм розуміє під практикою насамперед суспільно-виробничу діяльність людей.* Експеримент в лабораторії вченого або в заводській лабораторії, що проводиться з допомогою наукової апаратури, яка є показником і вираженням успіхів виробництва і наук, так

само є частиною суспільно-виробничої практики. В практику, яка є критерієм істини, включається також практика астрономічних спостережень, географічних відкриттів і т. д.

Не можна зводити практику тільки до відношення людей до природи. Матеріальні, тобто такі, що складаються незалежно від волі людей, виробничі відносини суспільства є важливою стороною суспільно-виробничої діяльності. Тому в зміст практики марксизм-ленінізм включає і досвід класової боротьби, практику боротьби за соціалізм і комунізм.

Якщо ми діємо на основі правильного уявлення про предмети, закономірності об'єктивного світу, то ми досягнемо наперед намічених результатів. Таким чином, успіхи практичної діяльності людей є перевіркою застосовуваних у ній теоретичних уявлень. Помилки і невдачі в практичній діяльності свідчать про неповноту наших знань і тим штовхають до подолання цих помилок, тобто до дальшого, все більш глибокого пізнання світу і його закономірностей.

Практична діяльність людей є кінець кінцем вирішальний спосіб перевірки достовірності наших знань. Практика перевіряє правильність відображення явищ природи, правильність пізнання суті цих явищ. Практика перевіряє правильність наших висновків про ці явища і про закони, що керують ними. Практика виступає основою і критерієм істинності наших знань про об'єктивну реальність.

Дуже важливою умовою розвитку науки є вміння діячів науки чуйно прислухатися до голосу життя, практики.

Поза практикою в її марксистському розумінні не можна розв'язати питання про правильність чи неправильність людських уявлень про зовнішній світ. Більше того, спроба відірвати питання про пізнаванність світу від практики веде неминуче до схоластики.

«Питання про те, — писав Маркс, — чи має людське мислення предметну істинність, — зовсім не питання теорії, а *практичне* питання. У практиці повинна довести людина істинність, тобто дійсність і могутність, поцейбічність свого мислення» [1].

---

[1] *К. Маркс, Ф. Енгельс,* Вибрані твори, т. II, 1953, стор. 349.

Введення марксистським філософським матеріалізмом суспільно-виробничої практики в теорію пізнання діалектичного матеріалізму завдало смертельного удару агностицизмові, філософський ідеалізм був викритий у тій сфері, де він вважав себе невразливим.

Енгельс вказував, що найбільш рішучим спростуванням агностицизму є практика, а саме експеримент і індустрія. «Якщо ми можемо довести правильність нашого розуміння даного явища природи тим, що ми самі його утворюємо, викликаємо його з його умов, змушуємо його до того ж служити нашим цілям, то кантівській невловимій «речі в собі» приходить кінець» [1].

Історія науки і техніки підтверджує положення марксистського матеріалізму про пізнаванність світу, про роль практики як критерію істини.

Історія природознавства і сучасна наука незаперечно свідчать про те, що людина з кожним науковим відкриттям все глибше і повніше пізнає об'єктивний матеріальний світ і закономірності його розвитку і підтверджує правильність своїх знань практикою. Пізнаючи об'єктивні закони природи і суспільства, люди використовують їх для досягнення своїх практичних цілей, оволодівають стихійними силами природи і створюють в процесі виробництва такі предмети і явища, які без них природа на Землі не створювала (наприклад, хімічні елементи важчі від урану, пластмаси, нові сорти рослин і породи тварин і т. д.). Створення в лабораторії і в промисловості предметів і явищ, які без людини створюються природою, а також створення за наперед наміченими планами, спираючись на пізнання законів природи, таких предметів і явищ, які до цього не зустрічалися людині в умовах Землі, є незаперечним доказом пізнаванності світу і його об'єктивних закономірностей.

Діалектичний матеріалізм повністю викрив агностичні твердження відносно «непізнаванності» законів розвитку суспільства. І тут вирішальним критерієм істини є практика.

Пролетаріат — революційний клас, практична діяльність і життєві інтереси якого вимагають вивчення об'єктивних законів розвитку і зміни суспільного життя. Учителі і вожді робітничого класу Маркс і Енгельс створили

[1] *Ф. Енгельс,* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, стор. 16—17.

точну науку про суспільство — історичний матеріалізм, марксистську політичну економію, теорію наукового комунізму.

Маркс і Енгельс на основі пізнання ними об'єктивних економічних законів капіталістичного способу виробництва вперше змогли науково передбачити неминучість загибелі капіталізму, неминучість перемоги пролетаріату, творця і будівника комунізму. Наука про суспільство була творчо розвинута далі в рішеннях з'їздів КПРС і Центрального Комітету Комуністичної партії, в працях Леніна, його продовжувача Й. В. Сталіна, їх видатних учнів і соратників. Практика класової боротьби пролетаріату, перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і переможне будівництво комунізму в СРСР незаперечно доводять істинність і силу марксистсько-ленінської теорії. Всесвітньоісторичні успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, успіхи країн народної демократії, практика боротьби всіх прогресивних сил на чолі з комуністичними партіями проти табору імперіалізму є доказом великої мобілізуючої, організуючої і перетворюючої сили ідей марксизму-ленінізму, які точно відображають дійсний розвиток світу, озброюють практичну діяльність передових сил суспільства.

Критика прагматизму. Практика рішуче спростовує ідеалізм і агностицизм в теорії пізнання. Тому не дивні одчайдушні спроби сучасних філософів імперіалістичної буржуазії фальсифікувати поняття практики з метою врятування ідеалізму. Однією з таких спроб є модна і понині в американській буржуазній філософії «школа» так званого прагматизму, викрита ще В. І. Леніним у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Прагматисти (Джемс, Дьюї та ін.) твердять, що основою їх філософії теж начебто є практика. Однак під практикою прагматисти розуміють лише те, що корисне, вигідне. Корисність вони оголошують єдиним критерієм істинності. Оскільки, на думку прагматистів, кожна людина має на меті свою вигоду, то істин стільки ж, скільки людей. На ділі прагматисти оголошують «істинним» лише те, що корисне капіталові і приносить йому успіх, прибуток. З точки зору прагматистів, релігія, наприклад, є «істинною», тому що вона «корисна» експлуататорським класам, ідеалізм виявляється «істинним» з тієї ж причини. Прагматисти оголошують «істиною» всяку неправду, як-

що ця неправда вигідна імперіалістичній буржуазії. Прагматисти виступають як філософські зброєносці сучасної войовничої імперіалістичної реакції в США. Вони заперечують існування зовнішнього матеріального світу і його об'єктивних закономірностей, заперечують розуміння практики як критерію об'єктивної істини, виступають як суб'єктивісти.

Про прагматистів В. І. Ленін писав: «Мабуть чи не «останньою модою» щонайновішої американської філософії є «прагматизм» (від грецького pragma — діло, дія; філософія дії). Про прагматизм говорять філософські журнали мабуть чи не найбільше. Прагматизм висміює метафізику і матеріалізму і ідеалізму, над усе підносить досвід і тільки досвід, визнає єдиним критерієм практику... і... преблагополучно виводить з усього цього бога в цілях практичних, тільки для практики...» [1].

Марксистський філософський матеріалізм викриває і інші спроби ідеалістів перекрутити питання про практику і її роль у пізнанні.

Так, наприклад, махіст О. Богданов ідеалістично розумів практику як «колективний досвід», тобто відчуття багатьох людей, і твердив, начебто так усвідомлювана людська практика є єдиний об'єкт пізнання. Богданов заперечував матерію як предмет пізнання.

На протилежність цьому марксистський філософський матеріалізм твердить, що об'єктом наукового пізнання є матеріальний світ, який існує поза і незалежно від свідомості і існував ще тоді, коли не було суспільства і суспільно-виробничої діяльності людей. Марксистський філософський матеріалізм органічно пов'язує питання про роль практики в теорії пізнання з матеріалістичним вирішенням основного питання філософії, з визнанням існування матерії поза свідомістю, з принципом пізнаванності об'єктивного світу.

Критика махістського тлумачення поняття «досвід». Одним з характерних прийомів ідеалістів у їх боротьбі проти науки є перекручене тлумачення ними поняття «досвід», яке широко застосовує реакційна філософія для прикриття антинаукового змісту своїх теорій.

Махісти, жонглюючи поняттям «досвід», відкинули об'єктивний зміст досвіду, розглядали «досвід» ідеалістич-

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 314.

но, тільки як відчуття, переживання людини. На махістський гачок спіймався Плеханов, який погодився з одним з махістських тлумачень поняття «досвід».

В праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Ленін показав, що різні трактування поняття «досвід», як-от трактування його як «засобу пізнання» або «предмета пізнання», самі по собі ще не розкривають основних гносеологічних розходжень між матеріалізмом і ідеалізмом. Суть справи полягає в тому, щоб розкрити об'єктивний зміст у досвіді: об'єктивну реальність, яка існує поза і незалежно від свідомості.

На протилежність махізмові марксистський філософський матеріалізм визначає досвід як частину суспільно-виробничої діяльності людей, спрямованої на розкриття об'єктивних законів матеріального світу, на його перетворення. Уже в найпростішому науковому експерименті велику роль відіграє активне ставлення до природи. Наука відтворює явища природи в досліді з метою розкриття її законів, з метою оволодіння її таємницями.

Таким чином, марксизм-ленінізм викриває всі ідеалістичні перекручення в розумінні практики і вперше вводить в теорію пізнання практичну діяльність людей, їх суспільно-виробничу діяльність.

Введення практики в теорію пізнання характеризує марксизм як дійовий світогляд на протилежність споглядальному характерові старого, домарксівського матеріалізму.

Практика — основа єдності живого споглядання і абстрактного мислення. Для усунення помилок у мисленні і для використання висновків теорії в житті необхідно йти від практики до мислення і від мислення до практики, перевіряючи нею правильність результатів абстрактного мислення. Отже, практика виступає не тільки основою пізнання і критерієм істини, але й метою пізнання об'єктивного світу. Практика лежить в основі всіх етапів пізнання об'єктивної реальності. Живе споглядання людиною природи, як і абстрактне мислення людей історично могли виникнути і розвиватися лише в процесі практичного впливу людини на природу і суспільство, в ході суспільно-виробничої діяльності людей.

Дійсно наукове пізнання світу має на меті активне перетворення природи, комуністичне перетворення суспільства, впровадження результатів теорії в життя.

Практика підтверджує єдність живого споглядання і абстрактного мислення. Всяка спроба звести процес пізнання тільки до одного з цих моментів пізнання суперечить реальним фактам дійсності, веде до перекручення марксистсько-ленінської теорії відображення. Обмеження процесу пізнання зовнішнього світу самими тільки чуттєвими даними, недооцінка ролі абстрактного мислення веде до сліпого нагромадження фактів без розкриття їх внутрішнього зв'язку. В свою чергу обмеження пізнання природи тільки абстрактним мисленням, ігнорування даних органів чуттів і практики прямо ведуть до схоластики. Практика, розглядувана поза зв'язком з теорією, веде до діляцтва, до роботи навпомацки, наосліп. Аналіз всякого виду людської діяльності підтверджує правильність цього висновку.

В результаті розвитку промисловості і науки на допомогу органам чуттів і мисленню людини в ході її пізнання зовнішнього світу приходить вся сучасна наукова і технічна апаратура. Щоб виготовити сучасні телескопи, світлові і електронні мікроскопи, сейсмографи, радіопередавачі, телевізори, конденсаційну камеру, бетатрон, циклотрон, радіолокатор, електроінтегратор та іншу наукову і промислову апаратуру, потрібний високий рівень розвитку виробництва, величезний запас спостережень, високий рівень розвитку наукового мислення.

Наведемо приклад такої єдності всіх форм відображення зовнішнього світу.

Винахід і удосконалення світлового мікроскопа були в свій час величезним досягненням науки і техніки. Людина почала бачити недоступні неозброєному оку найдрібніші предмети. Однак світловий мікроскоп не дозволяє розрізняти предмети менші, ніж довжина світлової хвилі.

Буржуазні філософи-ідеалісти поспішили і тут заявити, що людина начебто дійшла до межі пізнання мікропроцесів. Однак у 20-х роках XX ст. були виявлені хвильові властивості електронів. Виявилося, що при певних умовах можна одержати електронну хвилю такої довжини, що стають видимими частинки, яких не можна було бачити в оптичний мікроскоп.

Використовуючи це відкриття, вчені дістали можливість збудувати особливі електронні мікроскопи. Електронний мікроскоп в багато разів сильніший від найпотужнішого світлового мікроскопа. З допомогою електрон-

ного мікроскопа можна, наприклад, бачити вірус грипу, розміри якого становлять величину порядку кількох молекул. І це ще не межа можливостей удосконалення сучасної мікроскопії.

Радянські астрофізики зуміли, незважаючи на великі хмари темної міжзоряної матерії, сфотографувати за допомогою інфрачервоного проміння центр Млечної Путі (нашої Галактики), який вважався принципіально недоступним для наукового дослідження. Вони зуміли виявити важкий вуглець у складі зірок-гігантів, зуміли показати, що в складі Млечної Путі зірки не виникли одночасно, як про це писали буржуазні астрофізики, що в ній і тепер відбувається процес утворення зірок.

Ми можемо сьогодні бачити сліди таких явищ, які неможливо побачити безпосередньо навіть за допомогою найсильнішого електронного мікроскопа. В конденсаційній камері можна спостерігати рух окремого електрона, фотографувати політ позитрона і т. п. Вчені сконструювали прилади, які дають можливість спостерігати явища і процеси, що протікають за одну мільйонну і навіть меншу частку секунди.

Переконливі приклади перетворення «речей в собі» в «речі для нас» дає нам практика використання в промисловості досягнень сучасної синтетичної хімії.

Люди раніше не вміли виробляти штучний каучук. Структура молекули природного каучуку не була достатньо відома хімікам. У цьому відношенні каучук залишався для науки «річчю в собі». Комуністична партія поставила перед радянськими хіміками завдання в короткий строк розгадати таємницю хімічної будови молекули каучуку і навчитися самим у лабораторіях і в промисловості виробляти те, що без нас, у вигляді соку особливих рослин, виробляє природа.

Ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції видатний російський хімік С. В. Лебедєв щільно підійшов до розв'язання проблеми штучного синтезу каучуку. Але тільки в умовах радянського ладу радянські хіміки на чолі з С. В. Лебедєвим розкрили таємниці будови каучуку і розробили технологію виробництва синтетичного каучуку. Таким чином, і в цій галузі хімічних знань на практиці була доведена пізнаванність світу. Ці приклади з історії астрономічних відкриттів, фізики і хімії є підтвердженням положення марксистського філософського мате-

ріалізму про те, що нема речей непізнаванних, а є тільки речі, поки ще не пізнані, які, однак, рано чи пізно будуть пізнані силами науки і практики.

Так, єдність живого споглядання, абстрактної наукової думки і практики дає змогу все глибше і глибше відображати природу. Наука і практика довели правильність положень марксистського філософського матеріалізму, який твердить, що можливості людського пізнання безмежні. Від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього — до практики — такий шлях пізнання істини.

Отже, практика доводить пізнаванність світу. Перевірені практикою знання про закони природи є об'єктивними істинами.

Як же розуміє марксистський філософський матеріалізм істину?

5. Об'єктивна, абсолютна і відносна істина

Марксистсько-ленінська теорія відображення. Об'єктивна істина. Діалектичний матеріалізм як наука про закони розвитку природи і суспільства відображає світ таким, яким він існує в дійсності. Сила діалектичного матеріалізму полягає в точному відображенні ним об'єктивної реальності, в його життєвій правді.

Істина — це правильне, перевірене практикою, відображення існуючих поза і незалежно від свідомості предметів і явищ природи і суспільства. Це поняття *істини* виходить з основних принципів марксистсько-ленінської теорії *відображення.*

Марксистсько-ленінська теорія відображення заперечує ідеалістичні «теорії» про те, начебто відчуття людини не є знімками, копіями з явищ зовнішнього світу, а являють собою нібито тільки умовні знаки, символи, що не схожі на предмети і начебто відділяють людину від світу непереборною перепоною.

Німецький фізіолог Гельмгольц назвав відчуття символами, «умовними знаками», тобто чимсь зовсім несхожим з самими речами, які викликають відчуття. Плеханов, замість того, щоб виступити проти цієї теорії, по суті з нею солідаризувався; він називав відчуття ієрогліфами. Використовуючи терміни «ієрогліф» або «символ» у філософському, гносеологічному розумінні, Гельмгольц, а з ним і

Плеханов вважали, що відчуття не схоже на те, що воно відображає.

В книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Ленін викрив теорію «символів», «ієрогліфів» і показав, що заперечення схожості чуттєвого образу з предметом, який викликав його, веде до визнання непізнаванних «речей в собі» і кінець кінцем до ідеалізму, до попівщини. Адже бувають символи, яким в дійсності ніщо не відповідає. Наприклад, ікона — це символ, що зображує бога, якого в дійсності не існує. Коли визнати, що відчуття є лише символ, тобто щось тільки суб'єктивне, то це дає можливість припустити, що цьому «символові» (відчуттю) в самій природі ніщо не відповідає; це означає далі сумнів в існуванні самої матерії як джерела наших відчуттів.

Викрита Леніним теорія «символів», або «ієрогліфів», повторює основні аргументи суб'єктивних ідеалістів Берклі, Юма, Канта, які твердили, що людина не може вийти за межі своїх відчуттів.

Ідеалістичній «теорії символів» Ленін протиставив матеріалістичну теорію відображення, відправним пунктом якої є визнання існування зовнішнього світу поза і незалежно від свідомості, яка відображає його. Теорія відображення виходить з матеріалістичного твердження про пізнаванність світу, з марксистського положення про роль практики — суспільно-виробничої діяльності людей — як основи пізнання і критерію істини.

Теорія відображення розглядає відчуття, одержувані від предметів і явищ зовнішнього світу, як копії, образи цих предметів і явищ. Матерія є джерелом відчуттів, а відчуття є відображенням матерії, відображенням буття.

Теорія відображення розглядає пізнання не як мертву фотографію предметів, а як складний діалектично суперечливий процес пізнання людиною існуючого поза свідомістю світу, який безконечно розвивається, — як процес поглиблення пізнання природи, процес переходу від пізнання явищ зовнішнього світу до пізнання їх все більш глибокої суті, як процес творчого розвитку наук про природу, суспільство і мислення. Тим самим теорія відображення вирішує питання про зміст і повноту наших знань, питання про об'єктивну, абсолютну і відносну істину.

Пізнання людиною природи і суспільного життя являє собою процес безконечного руху від незнання до знання, від менш глибокого знання до більш глибокого.

Діалектичний характер процесу пізнання зумовлений діалектичним процесом розвитку самого об'єктивного світу. Діалектика пізнання відображає діалектику самих речей. «*Відображення* природи в мислі людини треба розуміти не «мертво», не «абстрактно», *не без руху*, не без суперечностей, а в вічному процесі руху, виникнення суперечностей і розв'язання їх» [1].

Ідеалізм, заперечуючи первинність матерії і вторинність свідомості, відкидає тим самим і можливість відображення зовнішнього світу в свідомості. Об'єктивний ідеалізм (Гегель) визначає істину як тотожність буття з якимсь надприродним мисленням; суб'єктивний ідеалізм розуміє під істиною тотожність предмета з відчуттям або мисленням суб'єкта. Таким чином, навіть ті з ідеалістів, які визнають істину на словах, на ділі заперечують її об'єктивний зміст.

Щодо сучасних буржуазних філософів-ідеалістів, то багато з них (наприклад, Карнап) відкрито вимагають вигнати навіть саме поняття істини з філософського і наукового вжитку. Один з сучасних англійських філософів назвав істину чорною кішкою, якої нема в темній кімнаті, де її шукає сліпа людина. Нерідкі в американо-англійській філософській літературі заяви про те, що під істиною слід розуміти часто повторювану неправду. Похід проти істини є яскравим свідченням розкладу сучасної буржуазної реакційної філософії.

На протилежність цій реакційній настанові ворогів науки діалектичний матеріалізм виступає на захист наукової істини. Діалектичний матеріалізм рішуче відкидає суб'єктивізм і сваволю в питанні про істину, виходячи з того, що предметом усіх людських знань є об'єктивна реальність, природа, яка існує поза свідомістю, безконечно розвивається і безконечно змінюється.

В. І. Ленін називає об'єктивною істиною такий зміст наших уявлень, який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства.

Марксистський філософський матеріалізм виходить з того, що наші знання про закони природи, перевірені досвідом, практикою, є достовірними знаннями, об'єктивними істинами. Наприклад, той факт, що Земля рухається навколо Сонця, існує незалежно від свідомості. Доведене

---

[1] *В. И. Ленин,* Философские тетради, стор. 168.

практикою наукове положення про обертання Землі навколо Сонця є об'єктивною істиною.

Коли ми говоримо, що в наших уявленнях і поняттях є такий зміст, який від нас, від нашої свідомості не залежить, ми тим самим визнаємо об'єктивну істину.

Марксистський філософський матеріалізм розуміє об'єктивність істини як відображення в свідомості матеріального світу, що *існує незалежно від свідомості.* Ідеалісти ж фальсифікують поняття об'єктивного, твердячи, що об'єктивне є лише «загальнозначиме», тобто існуюче в свідомості не одного, а багатьох людей. Так говорив, наприклад, махіст Богданов, який називав істину «соціально-організованим», «соціально-гармонізованим досвідом» людей.

Ленін показав, що коли розуміти істину так, як розумів її Богданов, то треба визнати «істинним» твердження про існування бога, чортів, русалок та іншого чортовиння, бо мільйони людей поки ще вірять в бога, в існування лісовиків, домовиків.

Богдановським шляхом ішли ті економісти і філософи, які твердили, що економічні закони соціалізму виникають начебто внаслідок свідомого діяння радянських людей. Тим самим вони поривали з марксизмом, ставали на шлях суб'єктивного ідеалізму.

Заперечення об'єктивної істинності законів науки веде до ліквідації самої науки, бо наука не може жити і розвиватися без визнання об'єктивних закономірностей, без вивчення цих закономірностей.

Марксистський філософський матеріалізм веде боротьбу не тільки з ідеалістичним, але і з вульгарно-матеріалістичним розумінням істини. Вульгаризаторською є думка, начебто під істиною слід розуміти тільки самий предмет, а не його правильне відображення, перевірене практикою. Така постановка питання знімає взагалі питання про істину, виключає його з кола питань теорії пізнання.

Зведення істини до предмета і зняття тим самим питання про *відображення предмета в свідомості* логічно веде до твердження про непізнаванність предметів і явищ.

Звичайно, без визнання об'єктивного існування предметів, які пізнаються, не можна навіть і ставити питання про об'єктивну істину. Але питання про істину передбачає не тільки визнання об'єктивності природи, але й визнання можливості її правильного відображення в свідомості

людини, що підкреслено в марксистському вченні про об'єктивну істину.

Абсолютна і відносна істина. Марксистський філософський матеріалізм дає єдино наукову відповідь і з приводу другої сторони питання про істину — «...чи можуть людські уявлення, що виражають об'єктивну істину, виражати її відразу, цілком, безумовно, абсолютно чи тільки приблизно, відносно?» [1].

Співвідношення істини абсолютної і відносної — це питання про *повноту* наших знань, про пізнання як *процес*.

Марксистсько-ленінське вчення про абсолютну і відносну істину є теоретичним обгрунтуванням положення про безмежні можливості пізнання людиною безконечного об'єктивного світу, про творчий характер науки. Воно спрямоване проти ідеалізму і догматизму.

Філософи-ідеалісти (релятивісти) [2], вказуючи на мінливість наукових уявлень про будову матерії, заперечують достовірність наших знань про світ взагалі. Вони твердять, що зміна уявлень про будову матерії начебто доводить цілковиту відсутність у наших знаннях будь-якого об'єктивного змісту, незалежного від суб'єкта, від спостерігача.

В боротьбі проти матеріалізму буржуазні філософи-ідеалісти твердять, що всі істини науки є начебто відносними істинами, які нібито не мають ніякого об'єктивного змісту, ніякої частинки абсолютної істини. Всі наші знання, твердять релятивісти, тільки відносні, суб'єктивні і ніякої достовірності не мають.

Ідеалісти-релятивісти заперечують абсолютну істину і тим самим заперечують об'єктивну істину. Відкидаючи, заперечуючи об'єктивну істину, ідеалісти-релятивісти протаскують агностицизм.

Метафізичний матеріалізм на протилежність ідеалізмові визнає пізнавальність світу, визнає об'єктивну істину. Проте метафізики-матеріалісти не розуміють діалектичного характеру процесу пізнання безконечної матерії. В питанні про істину вони стоять на позиціях догматизму.

Метафізики-матеріалісти, особливо типу Дюрінга, вважають можливим виразити в людських уявленнях об'єк-

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 105.

[2] Релятивісти (від латинського слова relativus — відносний) — суб'єктивні ідеалісти, які заперечують пізнавальність світу посиланнями на відносність, мінливість людських знань.

тивну істину відразу, цілком, в «остаточному вигляді». Тому кожне встановлене в спеціальних галузях знань і доведене досвідом наукове положення, вони вважають незмінною і остаточною істиною, абсолютною істиною «в останній інстанції». Метафізичний матеріалізм розглядає наукові істини поза рухом, поза розвитком і тому перетворює їх у закостенілі догми, які начебто вичерпали всі сторони виучуваного об'єкта.

В обстановці крутої ломки усталених, звичних поглядів на будову матерії на початку XX ст. метафізики-матеріалісти розглядали кожне нове революційне відкриття в фізиці як крах усіх попередніх наукових знань про матерію. Їх позиція: «або вся абсолютна істина відразу, або ніякої об'єктивної істини взагалі», лила воду на млин філософського ідеалізму.

Цю безпорадність метафізично мислячих людей перед новими відкриттями фізики використали філософи-ідеалісти для боротьби проти матеріалізму.

В творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін показав, що метафізично мислячі природодослідники в обстановці імперіалістичної реакції і крутої ломки звичних понять в науці котяться через релятивізм до суб'єктивізму і ідеалізму.

На відміну від метафізичного матеріалізму, який визнає можливим повністю вичерпати пізнання матерії, марксистський філософський матеріалізм твердить, що об'єктивний світ невичерпний для пізнання, визнає процес пізнання безконечним, тому що безконечна сама природа, безмежний її розвиток. Тим самим неповнота, відносність наших знань в кожний даний момент розглядається діалектичним матеріалізмом як показник постійного розвитку наук, все більшого наближення до абсолютної істини.

Помилка матеріалістів-метафізиків у питанні про абсолютну істину полягає також у крайньому спрощенні ними самого поняття абсолютної істини. Матеріалісти-метафізики зводять питання про абсолютну істину тільки до питання про так звані «вічні істини». До таких вічних істин дійсно належить всякий факт, який коли-небудь мав місце, наприклад, той факт, що Коперник помер в 1543 р. Проте зведення абсолютної істини до подібних плоских «вічних істин» нічого не дає для поглиблення наших знань про природу, яка безконечно розвивається. Таке обмежене уявлення про абсолютну істину не підноситься до наукового діалектико-матеріалістичного розуміння процесу

пізнання як безконечного процесу поглиблення наших знань про світ, що безконечно розвивається.

В книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Ленін яскраво характеризує боротьбу Енгельса проти Дюрінга в питанні про так звані «вічні істини». Самозакоханий метафізик-догматик Дюрінг у найскладніших питаннях науки направо і наліво кидав словами: «остання, остаточна, вічна істина». Енгельс, пише Ленін, висміяв схоластичні вправи Дюрінга: «...Вічні істини є, але нерозумно вживати великі слова... відносно простих речей. Щоб рушити матеріалізм вперед, треба кинути пошлу гру із словом: вічна істина, треба вміти діалектично поставити і розв'язати питання про співвідношення абсолютної і відносної істини» [1].

Викриваючи махіста Богданова, який заперечував об'єктивну істинність теорії грошового обігу Маркса, Ленін говорив, що об'єктивну істинність цієї теорії, тобто відповідність її з практикою, не можуть змінити ніякі майбутні обставини з тієї ж простої причини, за якою вічна істина, що Наполеон помер 5 травня 1821 р. Але тут же Ленін писав, що абсолютна істинність Марксової теорії не зводиться лише до питання про вічну істину. Ленін вказував на значення *всієї марксистської теорії як єдино правильного шляху* для глибокого пізнання суспільних явищ.

Абсолютна істина — це не тільки така істина, правильності якої не зможуть спростувати ніякі обставини майбутнього. Оскільки ми правильно пізнали об'єктивний закон природи, що діє в певній сфері явищ, і довели практикою достовірність нашого знання, в цих межах наші знання є об'єктивною, абсолютною істиною.

Оскільки матерія безконечно різноманітна, перебуває в постійному русі, зміненні, розвитку, вона невичерпна. Безконечний процес пізнання не може бути закінчений: у світі нема речей і явищ, принципіально непізнаванних, але є і завжди будуть речі, ще не пізнані. Процес пізнання людиною природи безмежний, і окремі наукові положення, перевірені практикою, є разом з тим відносними істинами, тобто неповними, вони не вичерпують всього безконечного світу. Але в кожній такій відносній істині міститься разом з тим частинка абсолютної істини.

З суми відносних істин в їх розвитку складається абсолютна істина. Ми пізнаємо природу, не вичерпуючи її,

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 115.

але кожний крок наукового пізнання вперед дає нам все більш повну картину світу.

«З точки зору сучасного матеріалізму, тобто марксизму,— писав В. І. Ленін,— *межі* наближення наших знань до об'єктивної, абсолютної істини історично умовні, але *безумовне* існування цієї істини, безумовне те́, що ми наближаємось до неї. Історично умовні контури картини, але безумовне те́, що ця картина зображає об'єктивно існуючу модель»[1].

Прикладом руху науки до абсолютної істини є історія фізичних знань про будову матерії.

Багато віків тому була висунута атомістична гіпотеза будови матерії, за якою матерія складається з дискретних частинок — атомів. Довгий час атоми вважались зовсім неподільними, простими і непроникними. Проте розвиток фізики кінець кінцем привів до висновку, що атоми не є неподільними, простими і непроникними. Було встановлено, що вони мають складну будову, проникні і зруйновні.

Цей процес все більш глибокого пізнання будови матерії ідеалісти намагаються виставити як безладну зміну поглядів, які повністю заперечують і руйнують один одного і кожного разу виникають на голому місці. Але в дійсності це не так. Кожний крок науки приносив частинку абсолютної істини, яка стає непорушним здобутком наукового знання. І дійсно: відійшли в минуле уявлення про абсолютну неподільність і простоту атомів, але було незаперечно підтверджено те, що матерія складається з атомів. Розвіялось уявлення про абсолютну неподільність атомів, яка ніде, ніколи не знає винятків, але збереглось уявлення про їх відносно велику стійкість, завдяки якій атоми зберігають свою індивідуальність і рухаються, як щось цільне і єдине. Відкриття законів квантової механіки не означало, що ньютонівська механіка виявилась зовсім неправильною і її треба відкинути. Було спростовано уявлення про загальну застосовність ньютонівської механіки, але збереглось уявлення про об'єктивність її законів для певної сфери явищ природи. По-перше, вона залишається повністю вірною для макроскопічних тіл звичайного для нас масштабу, що рухаються з швидкостями, малими в порівнянні з швидкістю світла; по-друге, закони ньютонівської механіки виявляються застосовними для

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 118.

усередненої характеристики руху атомних частинок при умові руху їх в полях, що повільно міняються. Закони ньютонівської механіки виявились окремим випадком законів квантової механіки і зберегли велике теоретичне і практичне значення. Так, в довгому процесі пізнання будови матерії поступово нагромаджуються зерна абсолютної істини і відкидаються невірні уявлення. А самий факт подільності, складності будови атома став ще одним підтвердженням діалектичного матеріалізму. Як вказував В. І. Ленін, «зруйновність атома, невичерпність його, мінливість всіх форм матерії і її руху завжди були опорою діалектичного матеріалізму» [1].

Ці приклади показують, як із суми відносних істин складається абсолютна істина, як наука розвивається по шляху все більш повного пізнання об'єктивного світу, замінюючи одні, менш точні уявлення і теорії іншими, більш точними, що глибше і правильніше відображають дійсні закономірності об'єктивного світу.

Життя кожної людини і цілих поколінь обмежене. Наукове передбачення також має в кожному даному випадку свої межі. Процес безмежного пізнання природи в кожний даний момент обмежений рівнем, досягнутим виробництвом, рівнем наукового експерименту. При всіх умовах завжди залишається сфера предметів і явищ, ще не пізнаних.

За допомогою сучасного телескопа ми бачимо сьогодні в глибинах всесвіту незрівнянно більше, ніж бачили Галілей або Ломоносов, але ми знаємо, що є в світі і такі явища природи, які лежать поки ще поза межами досяжності найсильніших з сучасних телескопів. Згодом людина збудує сильніші телескопи, а також створить інші знаряддя наукового пізнання і взнає багато з того, чого сьогодні вона ще не знає. Але всесвіт безконечний, і знання про нього розвиватимуться все далі й далі.

Маючи на увазі об'єкт нашого пізнання, який безконечно розвивається, Енгельс писав про суперечність між абсолютним характером людського мислення в цілому і здійсненням його в окремих людях, що мислять тільки обмежено. «Ця суперечність, — писав Енгельс, — може бути розв'язана тільки в безконечному поступальному русі, в такому ряді послідовних людських поколінь, який, для нас, принаймні, на практиці є безконечним. В цьому

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 257.

розумінні людське мислення стільки ж суверенне, як несуверенне, і його здатність пізнавання стільки ж необмежена, як обмежена. Суверенне і необмежене за своєю природою, покликанням, можливістю, історичною кінцевою метою; несуверенне і обмежене за окремим здійсненням, за даною в той чи інший час дійсністю» [1].

Ця суперечність між необмеженими можливостями пізнання світу і обмеженим здійсненням цих можливостей у кожного окремого покоління людей розв'язується, як і всяка діалектична суперечність, в русі, в історичному розвитку.

Конкретність істини. Пізнання специфіки явищ. Пізнання природи людиною — це відображення зовнішнього світу, його процесів, явищ, які відрізняються одне від одного, здійснюються завжди в певних умовах місця і часу. Правильне відображення природи в свідомості людини є в цьому розумінні кожного разу конкретним. Правильне відображення природи передбачає всебічне вивчення предметів, пізнання різних їх сторін, їх зв'язку, розвитку, пізнання не тільки того, що є спільним у різних предметах, але й того, що відрізняє їх один від одного.

В реальній дійсності одиничне, загальне і особливе невіддільні одне від одного. Як вказує Маркс, конкретне тому конкретне, що воно є поєднання численних сторін, є єдність різноманітного. Істина конкретна, оскільки вона є відображенням цієї єдності багатоманітного, що існує в об'єктивній реальності. В цьому розумінні діалектичний матеріалізм твердить: абстрактної істини нема, істина завжди конкретна. Конкретність істини означає пізнання предметів і явищ в певних умовах їх розвитку, а також розкриття специфіки явищ.

Не можна глибоко пізнати суть явищ, коли не розкрити їх відмінних особливостей, їх специфіку. Узагальнення, що робляться без врахування специфіки явищ, ведуть до схоластики, до відриву від життя, від конкретної дійсності, до відходу від істини, яка завжди конкретна.

Єдність загальних закономірностей матеріального світу і специфічних законів окремих сфер явищ відображається в розвитку природничих і суспільних наук. Так, наприклад, загальний об'єктивний закон природознавства — закон збереження і перетворення енергії — специ-

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 75.

фічно проявляється і діє в галузі механічних, фізичних, хімічних, біологічних явищ, в тих об'єктивних законах, які відкриті механікою, фізикою, хімією, біологією.

Соціалізм і комунізм є двома ступенями однієї і тієї самої суспільно-економічної формації. Спільним для них є суспільна власність на засоби виробництва. Проте економіка комунізму має свою специфіку на відміну від економіки соціалізму. Економіка комунізму — це найвищий ступінь у розвитку продуктивних сил.

Для комунізму характерна наявність єдиної загальнонародної форми власності на відміну від двох виробничих секторів економіки соціалізму — всенародного (державного) і колгоспно-групового. Для комуністичної економіки на відміну від соціалістичної економіки характерні відсутність товарного виробництва і товарного обігу, а також закону вартості. Для комуністичної економіки характерний розподіл матеріальних благ по потребах, а не по праці. При комунізмі не буде (а при соціалізмі ще є) істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею і т. д.

В ході розвитку науки на основі узагальнення нового досвіду поглиблюється пізнання специфіки явищ. Практика соціалістичного будівництва СРСР дала змогу Комуністичній партії Радянського Союзу глибше зрозуміти економічні закони соціалізму, економічні і ідеологічні передумови поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Положення діалектичного матеріалізму про зв'язок загального і специфічного в природі і в суспільстві має величезне значення для розуміння питання про конкретність істини, про співвідношення абсолютної і відносної істини.

Конкретна, наукова істина є істина тільки для даних умов, які відображають специфіку явищ, і перестає бути істиною для інших, змінених умов. Пізнання природи і суспільства завжди вимагає дальшого уточнення і поглиблення наших знань, врахування змінюваних умов місця і часу. Таким чином, марксистський філософський матеріалізм розглядає конкретну істину науки як відносну, тобто таку, що має в собі не всю, а тільки частинку абсолютної істини. Розвиток науки на основі практики може уточнювати, звужувати або, навпаки, розширяти обсяг окремої наукової істини.

Марксистське вчення про істину — знаряддя боротьби проти догматизму. Положення марксизму-ленінізму про безконечність пізнання матерії є теоретичним обгрунтуванням творчого підходу до питань природознавства і суспільної науки.

Пізнаванні наукою об'єктивні закони природи і суспільства не створюються волею людей, а виникають на основі природних (у природі) і економічних (у суспільстві) умов. У докорінно змінених об'єктивних умовах одні закони можуть втратити силу, а інші почати діяти. В цьому зв'язку і практику як критерій істини треба розуміти діалектично. З характеру предмета нашого пізнання випливає необхідність історичного конкретного підходу до практики як до критерію істини. Сама практика, тобто суспільно-виробнича діяльність людей, постійно розвивається.

Перевірені практикою положення науки, закони науки є істинами, але не закостенілими догмами. В історично змінених умовах те, що було істиною для даних об'єктивних умов, може перестати бути істиною, втратити силу для нових, змінених умов, хоча практика і підтвердила це положення в попередній історичній обстановці. «...Критерій практики ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати *повністю* будь-яке людське уявлення. Цей критерій теж настільки «невизначений», щоб не дозволяти знанням людини перетворитися в «абсолют» (тобто в догму. — *Ред.*), і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму й агностицизму» [1].

Прикладом творчого розвитку марксизму є відкриття Леніним об'єктивного закону нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн у період імперіалізму. Виходячи з принципів марксизму, з вимог об'єктивного закону нерівномірності розвитку капіталізму, Ленін замінив застаріле в нових умовах положення Маркса і Енгельса про одночасну перемогу соціалізму в усіх країнах або в більшості країн Європи новим положенням про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатьох країнах, або навіть в одній, окремо взятій, країні і про неможливість перемоги соціалізму одночасно в усіх країнах і тим самим творчо рушив вперед теорію Маркса. Практика Великої Жовтневої соціалістичної революції і

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 14, стор. 124.

переможного будівництва соціалізму в СРСР довела істинність нової, ленінської теорії соціалістичної революції.

Матеріалістична діалектика Маркса і Енгельса включає в себе релятивізм, але не зводиться до нього, тобто визнає відносність наших знань не в розумінні заперечення об'єктивної істини, а в розумінні історичної умовності меж наближення наших знань до цієї істини.

Відмінність між релятивістом і діалектиком полягає в тому, що перший, визнаючи відносність наших знань, заперечує абсолютну істину, що веде кінець кінцем до агностицизму, а другий вважає, що з відносних істин в їх розвитку складається абсолютна істина, що є обгрунтуванням цілеспрямованого і невпинного просування вперед у пізнанні світу.

Отже, відносні істини являють собою відносно вірні відображення незалежно від людства існуючого об'єкта. Ці відображення стають все більш вірними. В кожній науковій істині, незважаючи на її відносність, є частинка абсолютної істини.

Нема в світі непізнаванних речей, а є тільки речі, ще не пізнані, які будуть розкриті і пізнані силами науки і практики.

Марксизм-ленінізм підкреслює необхідність конкретно-історичного підходу до пізнання світу.

Комуністична партія, озброєна передовим єдино науковим, марксистським світоглядом, веде непримиренну боротьбу проти догматизму і начотництва в науковій роботі і в пропаганді марксизму-ленінізму.

Партія вимагає від комуністів засвоєння не окремих формул і цитат, а розуміння дійсної суті всього перетворюючого світ вчення марксизму-ленінізму, яке не стоїть на місці, а розвивається в нерозривному зв'язку з живим життям.

6. Значення марксистського положення про пізнаванність світу для практичної діяльності Комуністичної партії

Марксистське положення про пізнаванність світу і його закономірностей є одним з принципів світогляду марксистсько-ленінської партії. З цього принципу випливають найважливіші висновки про пізнаванність об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, про творчий ха-

рактер марксизму-ленінізму, про єдність марксистської науки з революційною практикою.

З того, що світ пізнаванний і наші знання про природу, перевірені досвідом, практикою, є знаннями достовірними, об'єктивними істинами, випливає, що суспільне життя також пізнаванне, а дані науки про закони розвитку суспільства є достовірними, і вони мають значення об'єктивних істин.

І якщо реакційна буржуазія виставляє соціологію, як вчення про ірраціональне і непізнаванне, то діалектичний матеріалізм учить (і практика повністю підтверджує це), що наука про суспільство може бути такою ж точною наукою, як, скажімо, біологія. Комуністична партія будує свою діяльність на основі марксистсько-ленінської суспільної науки, яка дає точне, істинне знання об'єктивних законів розвитку суспільства. Єдність теорії і практики є провідною зіркою партії пролетаріату.

Велика сила марксистсько-ленінської теорії полягає насамперед в тому, що вона правильно відображає об'єктивні закони суспільного розвитку. В глибокій правдивості ідей марксизму-ленінізму полягає їх величезна сила, їх мобілізуюча, організуюча і перетворююча роль.

Марксистський філософський матеріалізм учить не тільки перевіряти на практиці достовірність наукових висновків і відкриттів, але й широко застосовувати теорію для практичного змінювання світу.

Ф. Енгельс відзначав, що «не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей»[1].

Дійсна свобода людини полягає саме в тому, що люди, пізнаючи об'єктивні закони (тобто необхідність), можуть їх застосовувати цілком свідомо в інтересах суспільства.

Діалектичний матеріалізм покінчив з метафізичним і ідеалістичним протиставленням свободи і необхідності, за яким свобода означає начебто незалежність від необхідності, тобто сваволю. Тільки пізнаючи необхідність, діючи у згоді з об'єктивною закономірністю, людина досягає наперед поставленої мети. Це положення повністю підтверджується всією історією, всім досвідом визволь-

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 97.

ного руху пролетаріату і всесвітньоісторичними успіхами соціалізму в СРСР, досвідом країн народної демократії.

Комунізм — новий суспільний лад, якого ще не було в історії. Не можна успішно організувати боротьбу народних мас за перемогу цього ладу, не знаючи законів його виникнення і розвитку, не знаючи шляхів і засобів комуністичного будівництва. Діяти тут навмання, покладатися на стихійний перебіг подій — значить напевно зазнати поразки і не досягти поставленої мети. Щоб успішно будувати комунізм, треба знати об'єктивні закони розвитку суспільства, які зумовлюють неминучість переходу до комунізму, треба керуватися наукою про будівництво комунізму. Знання цих законів дає ясний план дій для Комуністичної партії і радянського народу.

Знання законів розвитку суспільства — одна з найважливіших теоретичних передумов для впливу на об'єктивний світ, для зміни матеріальних умов життя суспільства і використання законів розвитку суспільства. Комуністична партія тому й безустанно працює над підвищенням свідомості всього радянського народу, що без оволодіння наукою про будівництво комунізму не можна створити новий світ, не можна ясно бачити шляхи і засоби такого будівництва. Партія проводить величезну роботу по пропаганді в масах марксистсько-ленінської теорії, яка озброює, мобілізує радянських людей на побудову комунізму.

Партія і Радянська держава роблять все для того, щоб ідеї творчого марксизму стали здобутком кожної радянської людини.

Чим глибше оволодіння марксистсько-ленінською теорією, чим глибше засвоєні економічні закони розвитку суспільства, тим свідомішою і цілеспрямованішою стає практична діяльність трудящих, тим більше проявляють вони ініціативи, тим легше орієнтуються в конкретних умовах своєї роботи, тим менше роблять помилок, тим швидше знаходять шляхи до подолання труднощів росту.

З історії марксизму і світового робітничого руху добре відомо, що самого знання законів розвитку суспільства далеко не досить для перемоги над капіталізмом і побудови комунізму. Історію творить народ, трудящі маси. Без революційної творчості народу знання законів розвитку суспільства видатними особами само по собі не приведе до зміни суспільного ладу.

Вирішальну роль у здійсненні великих революційних перетворень у колись відсталій Росії відіграло внесення партією ідей наукового соціалізму в стихійний робітничий рух. Випестувана Леніним Комуністична партія з'єднала соціалізм з робітничим рухом в Росії. Завдяки діяльності Комуністичної партії висновки з об'єктивних економічних законів розвитку суспільства стали свідомою метою не одиночок, а широких мас пролетаріату і трудящих, які йдуть за робітничим класом. Тільки оволодівши масами, ідеї наукового комунізму перетворилися в матеріальну силу.

Пролетаріат, керований своєю Комуністичною партією, свідомо використовує закони розвитку суспільства і, спираючись при цьому на величезну більшість суспільства, являє собою небувалу в історії суспільну силу, здатну здійснити всесвітньоісторичні перетворення, побудувати соціалізм і комунізм.

Не тільки в пізнанні і використанні економічних законів, але й у пізнанні і використанні законів природи історична діяльність пролетаріату становить нову всесвітньоісторичну епоху.

Останні три століття принесли великі успіхи в розвитку природознавства і техніки. Ці успіхи — свідчення зростаючого впливу людини на природні процеси, свідчення можливості використовувати закони природи в інтересах суспільства. Розвиток продуктивних сил означає оволодіння стихійними силами природи і, значить, зростання панування людини над природою. Однак в антагоністичних суспільствах визволення людини від стихійних сил природи відбувається разом з розвитком експлуатації, розвитком панування стихійних сил суспільного розвитку над людьми. І це обмежує в умовах антагоністичного суспільства владу людини над природою.

Експлуататорські класи на всьому протязі історії класового суспільства намагаються монополізувати в своїх вузькокласових цілях результати наукових досліджень в найрізноманітніших галузях знань. Вони заінтересовані в тому, щоб тримати народні маси в темряві і неуцтві. Характерним виявом цього факту був широко розповсюджений у період феодалізму виклад результатів науки мовою, незрозумілою для широких народних мас, наприклад мертвою латинською мовою.

В умовах капіталістичного способу виробництва наука використовується капіталістами для одержання максимальних прибутків, для посилення експлуатації пролетаріату. В умовах загниваючого капіталізму прагнення до максимальних прибутків, до експлуатації і закабалення трудящих не тільки своєї країни, але й усього світу веде до мілітаризації виробництва. Мілітаризація виробництва, організація виробництва засобів масового винищування людей надає розвиткові науки в капіталістичному суспільстві однобічного характеру, веде до виродження науки. Атомна фізика, хімія, мікробіологія та інші природничі науки перетворилися в капіталістичних країнах у знаряддя створення смертоносних засобів атомної і бактеріологічної війни. Не приборкання, а розв'язування руйнівних сил природи, не розвиток продуктивних сил суспільства, а обернення в спалену пустиню величезних територій — ось в якому напрямі використовує сучасний капіталізм пізнані закони природи. Сучасний капіталізм неспроможний використати відкриття науки в інтересах прогресивного розвитку суспільства.

Це означає, що капіталістичний лад давно пережив себе, несе величезну загрозу всьому людству, повинен уступити місце соціалістичному способові виробництва.

В умовах перемігшого соціалізму історична творчість народу набирає небаченого ніколи в минулому розмаху. В радянському суспільстві немає тих перешкод, які заважають розвиткові пізнавальної діяльності людей у капіталістичному суспільстві, особливо в період імперіалізму.

Відсутність експлуататорських класів, ворожих розвиткові справжньої науки про природу і суспільство, є величезною перевагою радянського соціалістичного суспільства, забезпечує простір для пізнання світу і його об'єктивних закономірностей. В радянському суспільстві наука служить всьому народові в справі удосконалювання суспільного виробництва і неухильного підвищення матеріального добробуту трудящих.

Розвиток соціалістичної промисловості і сільського господарства здійснюється з метою максимального задоволення невпинно зростаючих потреб всього суспільства. Бурхливий розвиток продуктивних сил вимагає від радянської науки розкриття і активного використання об'єктивних законів природи в інтересах народу.

Небачений розмах комуністичного будівництва, грандіозні успіхи в розвитку продуктивних сил країни будованого комунізму ставлять перед радянською наукою все нові і все більш значні завдання, дають могутній імпульс розвиткові радянської науки.

Звітна доповідь ЦК КПРС XIX з'їздові Комуністичної партії яскравими даними ілюструє бурхливе зростання науки в СРСР в зв'язку із зростаючим її значенням в житті радянського суспільства. Якщо в 1939 р. в СРСР було 1 560 науково-дослідних інститутів, лабораторій та інших наукових закладів, то в 1952 р. їх було вже 2 900. Майже вдвоє зросла кількість наукових працівників у країні.

Число студентів у вищих учбових закладах, за даними, наведеними на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР, досягає 1 527 тисяч чоловік.

Ці цифри показують обсяг і революційний розмах у постановці і розв'язанні проблем радянської науки. Радянські вчені успішно працюють над здійсненням поставленого XIX з'їздом Комуністичної партії завдання — зайняти перше місце в світовій науці. Запорукою цих успіхів є союз діячів науки і працівників виробництва, їх співдружність і взаємодопомога.

В ході переможного соціалістичного будівництва в СРСР розцвіла соціалістична змістом, національна формою культура. В Радянському Союзі, багатонаціональній соціалістичній державі, повністю здійснено програмне положення комунізму про повну свободу розвитку національних мов, розроблено алфавіти і створено писемність у тих народностей, які були її позбавлені в умовах царизму та імперіалізму. Найширші маси трудящих мають можливість читати твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, а також твори великих письменників і вчених своєю рідною мовою. Бурхливо розвивається наука в союзних і автономних радянських республіках. Партія і уряд безустанно піклуються про розвиток національних форм культури мовами народів СРСР.

Ідеалізм і метафізика, що панують в країнах капіталу, є перешкодою для розвитку наук. У радянському суспільстві панування єдино наукового світогляду марксистської партії — діалектичного і історичного матеріалізму — є величезним стимулом розвитку всіх галузей природничих і суспільних наук. Марксистський філософський матеріалізм ідейно озброює всі галузі наукового

знання, вселяє в учених впевненість у можливості безмежного пізнання природи і об'єктивних законів її розвитку.

Передова радянська наука має ту важливу перевагу перед наукою в буржуазних країнах, що вона розвивається на базі світогляду марксистсько-ленінської партії, на основі діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. Вплив наукового світогляду проявляється в сміливих дерзаннях радянських учених, які керуються положенням, що в світі немає непізнаванних речей. Він проявляється в свідомому виборі вченими проблем, які сприяють дальшому розвиткові народного господарства, мають значення для розв'язання практичних завдань побудови комунізму. Сила наукового світогляду проявляється в непримиренній боротьбі проти ідеалізму і метафізики, у викриванні залишків впливу буржуазної ідеології, що є в працях окремих діячів науки.

Марксистсько-ленінський світогляд вимагає від діячів науки безустанних дерзань, високої вимогливості і критичного ставлення до здобутих результатів, постійного прагнення до поглиблення знань. Критика і самокритика в науковій роботі є рушійною силою розвитку радянської науки. Боротьба думок, вільна критика, наукові дискусії є законом розвитку науки.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Марксистський філософський матеріалізм учить, що світ і його закономірності пізнаванні. Немає речей непізнаванних. Є речі, ще не пізнані, які будуть пізнані силами науки і практики. Вирішальним доказом пізнаванності світу є практика, насамперед суспільно-виробнича діяльність людей.

Процес пізнання іде від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього — до практики. Практика є основою пізнання об'єктивного світу і критерієм істини. Єдність практичної діяльності, чуттєвого сприйняття і абстрактного мислення зумовлює безмежні можливості пізнання природи і суспільства.

Істина — достовірне, перевірене практикою знання, правильне відображення в свідомості людини об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від свідомості. Наукові положення, перевірені практикою, є об'єктивни-

ми істинами, бо в наших відчуттях і поняттях є зміст, який не залежить ні від людини, ні від людства.

Свідомість людини відображає природу в кожний даний момент не відразу, не абсолютно. Наше пізнання є безконечний процес все більш глибокого відображення в свідомості людей природи, яка безконечно розвивається. Людське мислення, учить марксизм, по природі своїй здатне давати і дає нам абсолютну істину, яка складається з суми відносних істин.

Положення марксистсько-ленінської філософії про пізнаванність світу має величезне значення для відкриття законів розвитку суспільства, для пізнання економічних законів соціалізму і їх використання КПРС в боротьбі за комунізм.

Єдність теорії і практики є провідною зіркою партії пролетаріату.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Марксистська філософія — діалектичний матеріалізм, — створена понад 100 років тому великими вождями і учителями робітничого класу — Марксом і Енгельсом, розвинута далі засновником і вождем Комуністичної партії Радянського Союзу В. І. Леніним, а потім Й. В. Сталіним та іншими учнями і продовжувачами справи В. І. Леніна, є світоглядом Комуністичної партії.

Марксистська діалектика і марксистський філософський матеріалізм — узагальнення і вираження корінних інтересів і історичних завдань робітничого класу, найвище досягнення прогресивного розвитку науки і філософської мислі. Вчення діалектичного матеріалізму про взаємозв'язок і розвиток явищ на основі боротьби протилежностей, про матеріальну єдність світу, первинність матерії і пізнаванність об'єктивних законів її розвитку теоретично озброює комуністичні і робітничі партії всіх країн світу в їх боротьбі за перемогу нового над старим, прогресивного над реакційним. Воно вказує шляхи практичного використання об'єктивних законів суспільного розвитку, вселяє в серця передових людей всіх країн тверду віру в перемогу і правоту їх справи в боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Сила і вірність кожної теорії, в тому числі і кожної філософської теорії, перевіряється життям, дійсним історичним розвитком, класовою боротьбою. Більш як столітнє існування і розвиток марксистської філософії є

всебічним підтвердженням її істинності. Досвід суспільного розвитку, дані наукй, що умножуються з кожним новим відкриттям, незаперечно свідчать про те, що діалектичний матеріалізм є єдино науковою і єдино революційною філософією, здатною служити справі дальшого прогресу науки, справі революційної боротьби пролетаріату за знищення старого, капіталістичного і будівництво нового, комуністичного світу.

Той факт, що комуністичні партії в усіх країнах світу з успіхом очолюють визвольну боротьбу трудящих, керуючись діалектичним матеріалізмом, що численні галузі природознавства, в яких знайшли глибоке застосування положення марксистської діалектики, досягли видатних наукових результатів, — цей факт свідчить про загальну значимість законів марксистської діалектики і корінних положень марксистського філософського матеріалізму.

Марксизм-ленінізм є багатою, різносторонньою, цілісною наукою, вилитою, як говорив В. І. Ленін, з одного куска сталі. Ця наука включає в себе діалектичний і історичний матеріалізм, марксистську політичну економію і науковий комунізм. В цілому велике марксистсько-ленінське вчення, яке складається з цих трьох, нерозривно зв'язаних між собою частин, є наукою про закони розвитку природи і суспільства, наукою про революцію пригноблених і експлуатованих мас, наукою про перемогу соціалізму в усіх країнах, наукою про будівництво комуністичного суспільства.

Діалектичний матеріалізм — теоретична основа всієї марксистської науки, теоретичне обгрунтування історичних завдань, що стоять перед світовим робітничим рухом. Діалектичний матеріалізм непримиренно ворожий усім проявам економічного, політичного і ідеологічного гноблення трудящих; цей світогляд вимагає послідовної, принципіальної боротьби за здійснення цілей Комуністичної партії і робітничого класу, непримиренності до всякого роду ворожих марксизмові поглядів і перекручень марксистської теорії. В цьому виражається партійність марксистського світогляду.

Діалектичний матеріалізм як теоретична основа наукового комунізму і всієї практичної діяльності Комуністичної партії і трудящих мас по будівництву нового, комуністичного світу має важливе значення для вироблення стратегії і тактики Комуністичної партії. Комуні-

стична партія, спираючись на пізнані об'єктивні закони суспільного розвитку, вивчає і аналізує минуле, відкриває закономірності процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, і ясно передбачає прийдешнє. Суспільні події, хоч би які несподівані, складні і суперечливі вони були, не захоплюють Комуністичну партію зненацька саме тому, що її зовнішня і внутрішня політика, її стратегія і тактика будуються на теоретичних положеннях діалектичного і історичного матеріалізму. Революційна теорія дозволяє, абстрагуючись від усього поверхневого, другорядного, наносного, випадкового, проникати в найбільш складні, глибинні процеси суспільного життя і на цьому грунті будувати політику, що відповідає корінним інтересам народних мас.

Саме тому, що діалектичний матеріалізм дає знання про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і мислення, що його положення становлять міцну теоретичну основу для практичної діяльності по будівництву соціалізму і комунізму, що цими положеннями з успіхом користується Комуністична партія, яка керує радянським народом,— діалектичний і історичний матеріалізм виступає теоретичним фундаментом комунізму.

Спираючись на положення марксистської філософії, Комуністична партія, її вожді і керівники ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції розкрили об'єктивні закономірності суперечливого розвитку капіталістичної Росії і світового капіталізму в цілому в період імперіалізму і на цій основі виробили стратегію і тактику боротьби за перемогу соціалістичної революції. Історія показала, що теоретичні положення і політична лінія Комуністичної партії виявились цілком вірними, підтвердженими життям, — соціалістична революція в Росії перемогла.

Комуністична партія Радянського Союзу, її вожді і керівники, спираючись на теоретичні положення марксистської філософії, виробили стратегічну лінію партії і її політику на весь період переходу від капіталізму до соціалізму, політику, розраховану на ліквідацію капіталістичних сил і елементів в Росії і на перемогу соціалістичних порядків. Дальший суспільний розвиток цілком підтвердив правильність настанов Комуністичної партії. Соціалізм був побудований в нашій країні; капіталізм — ліквідований. Це показує могутність і силу марксистсько-

ленінської теорії і її філософської основи — діалектичного і історичного матеріалізму.

Побудувавши соціалізм, Комуністична партія, радянський народ розгорнули боротьбу за дальше просування радянського суспільства до комунізму. Історія не дала ні зразків, ні прикладів такого будівництва. КПРС, її вожді і керівники виробили стратегічну лінію Комуністичної партії на цей новий історичний період розвитку. Радянський народ, подолавши всі перешкоди і труднощі, розгромивши ворогів у Великій Вітчизняній війні, впевнено іде по цьому шляху — по шляху будівництва комунізму в СРСР.

Досягнення Радянського Союзу в розвитку народного господарства, могутній розквіт культури і науки в країні є новим видатним свідченням величі і сили марксистсько-ленінської теорії, якою керується партія в будівництві комунізму.

Так вся історія розвитку суспільства в XX столітті підтвердила істинність марксистського філософського вчення — діалектичного і історичного матеріалізму, показала правильність політики Комуністичної партії, основаної на теоретичних положеннях марксистсько-ленінської філософської науки.

Кожна наука має свої прийоми і шляхи наукового дослідження, але тільки діалектичний матеріалізм дає загальний метод, керуючись яким наука добивається видатних успіхів, дістає вірне орієнтування.

Діалектичний матеріалізм є знаряддям наукового дослідження для природодослідників; цей світогляд озброює їх глибоким розумінням перспектив розвитку науки про природу, вказує єдино вірний шлях до розв'язання нових проблем, теоретично обгрунтовує найбільш плодотворні, чужі косності і рутині напрями і прийоми наукового дослідження. Будучи теоретичною основою передового природознавства, діалектичний матеріалізм забезпечує природодослідників від помилок, породжуваних впливом буржуазної ідеології, допомагає уникати ідеалістичних і метафізичних перекручень даних науки, сприяє їх правильному тлумаченню.

Діалектичний матеріалізм має виняткове значення для передового мистецтва, для боротьби проти занепадницького, загниваючого, формалістичного мистецтва реакційної буржуазії, для боротьби за реалізм у мистецтві,

за правдиве відображення життя і тенденцій його розвитку. Правдиве, реалістичне мистецтво завжди було, є і буде однією з найважливіших форм пізнання дійсності. Озброюючи художників науковим світоглядом, діалектичний матеріалізм дає їм провідну нитку для розуміння смислу подій, для глибокого, правдивого відображення їх у художніх образах.

Діалектичний матеріалізм має величезне значення для дальшого розширення і поглиблення науково-атеїстичної пропаганди в масах, для остаточного витіснення залишків релігійного світогляду з свідомості трудящих, для виховання мас в дусі наукового комуністичного світогляду.

Діалектичний матеріалізм є творчою наукою, яка не стоїть на одному місці, а невпинно розвивається, вбирає в себе новий історичний досвід як з сфери суспільного життя, так і з сфери природознавства.

Це пояснюється класовою природою і суспільною роллю марксистської філософії. Робітничий клас — не тільки могильщик капіталізму, але й будівник нового, комуністичного ладу. Вся його боротьба, всі його життєві інтереси спрямовані в майбутнє. З цієї революційної, перетворюючої ролі робітничого класу в історії людства і випливають кінець кінцем корінні особливості його світогляду: революційна цілеспрямованість, творчий характер, ворожість догматизмові, начотництву, схоластиці. Живе революційне діло, здійснюване Комуністичною партією, вимагає такого ж самого живого, ростущого, революційного світогляду. Саме таким світоглядом і є діалектичний матеріалізм.

Звідси випливає, що вивчити діалектичний матеріалізм зовсім не означає запам'ятати окремі положення, цитати або формули. Нема нічого помилковішого, як такий погляд на завдання вивчення діалектичного матеріалізму. Вивчити марксистську філософію — значить глибоко засвоїти її революційний зміст, вміти в новій обстановці по-новому підійти до питань практичної революційної роботи, вміти застосувати теоретичні положення діалектичного матеріалізму до практичної діяльності, керуватися ними в своїй роботі.

Діалектичний і історичний матеріалізм — панівний світогляд у радянському суспільстві. Все більші маси трудящих свідомо користуються в своїй практичній ро-

боті положеннями і висновками марксистсько-ленінської філософської науки.

Досвід соціалістичного будівництва, досвід розвитку науки в СРСР всебічно підтвердив істинність положень марксистсько-ленінської філософії. Цей досвід показав також, що ті галузі знання, де творчо застосовуються положення марксистсько-ленінської філософської науки, досягають величезних успіхів в теорії і подають велику практичну допомогу соціалістичному будівництву.

Дві чітко визначені перспективи відкриваються перед двома докорінно протилежними світоглядами — діалектичним і історичним матеріалізмом як світоглядом робітничого класу і комуністичних та робітничих партій, з одного боку, і всіма сучасними різновидностями ідеалізму і метафізики як світоглядом імперіалістичної буржуазії — з другого. Разом з розвитком світового робітничого і революційного руху, а тим більше в результаті встановлення диктатури пролетаріату в усе більшій кількості країн, все ширше розповсюджуватиметься марксистське філософське вчення — діалектичний і історичний матеріалізм, охоплюючи своїм впливом нові й нові сотні мільйонів людей різних країн і народів. Разом з тим сфера впливу ідеалістичної і метафізичної буржуазної філософії на уми людей, на маси трудящих, на інтеліґенцію звужуватиметься. Всесвітня перемога комунізму приведе до остаточного зникнення всіх видів буржуазного світогляду.

Комуністичне суспільство, яке переможе кінець кінцем в усіх країнах, — у своєму невпинному висхідному розвитку завжди керуватиметься творчим марксистсько-ленінським філософським вченням, яке безустанно розвивається.

З М І С Т

ВІД ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АКАДЕМІЇ НАУК СРСР 3

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — СВІТОГЛЯД КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ 5

1. Діалектичний матеріалізм — єдино науковий, революційний світогляд . . . . . —

2. Партійність діалектичного матеріалізму 26

Короткі висновки 34

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. МАРКСИСТСЬКИЙ ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД — ЄДИНО НАУКОВИЙ МЕТОД ПІЗНАННЯ І РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ СВІТУ 36

1. Основні історичні форми домарксистської діалектики . . 38

2. Марксистський діалектичний метод — найвища, якісно нова форма діалектики 48

3. Матеріалістична діалектика — теорія пізнання і логіка марксизму-ленінізму 55

Короткі висновки 59

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ЗАГАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРЕДМЕТІВ, ЯВИЩ В ПРИРОДІ І СУСПІЛЬСТВІ 61

1. Корінна протилежність діалектики метафізиці в розумінні природи як єдиного цілого . . . . . —

2. Взаємозалежність і взаємна зумовленість явищ — загальний закон природи і суспільства 64

3. Причинна залежність явищ 71

4. Закономірність. Необхідність і випадковість 83

5. Особливості зв'язків явищ у соціалістичному суспільстві 94

6. Значення марксистського положення про загальний зв'язок і взаємну зумовленість явищ для практичної діяльності Комуністичної партії 97
Короткі висновки 103

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. РУХ І РОЗВИТОК У ПРИРОДІ І СУСПІЛЬСТВІ 105

1. Протилежність діалектики метафізиці в розумінні розвитку 105
2. Рух і розвиток — загальний закон природи і суспільства 109
3. Розвиток як відмирання старого і виникнення нового . . 123
4. Непереборність нового, прогресивного 126
5. Непереборність нового і перетворення можливості в дійсність у соціалістичному суспільстві 133
6. Значення марксистського положення про рух і розвиток для практичної діяльності Комуністичної партії 136
Короткі висновки 139

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. РОЗВИТОК ЯК ПЕРЕХІД КІЛЬКІСНИХ ЗМІН В КОРІННІ, ЯКІСНІ 141

1. Корінна протилежність діалектики метафізиці в розумінні характеру розвитку . . . . . —
2. Перехід кількісних змін в корінні, якісні — загальний закон розвитку 144
3. Стрибкоподібний характер переходу кількісних змін в корінні, якісні 154
4. Особливості переходу від старої якості до нової якості в умовах соціалістичного суспільства 162
5. Поступальний характер процесу розвитку 165
6. Значення марксистського положення про розвиток як перехід кількісних змін в якісні для практичної діяльності Комуністичної партії 170
Короткі висновки 178

РОЗДІЛ ШОСТИЙ. РОЗВИТОК ЯК БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ 180

1. Корінна протилежність марксистського діалектичного методу метафізиці в питанні про джерело і внутрішній зміст процесу розвитку . . . . . —
2. Загальний характер закону розвитку як боротьби протилежностей 184
3. Внутрішні і зовнішні суперечності 195
4. Антагоністичні і неантагоністичні суперечності 199
5. Характер суперечностей в розвитку радянського суспільства 204
6. Діалектика форми і змісту 212
7. Значення марксистського положення про розвиток шляхом боротьби протилежностей для практичної діяльності Комуністичної партії 216
Короткі висновки 222

РОЗДІЛ СЬОМИЙ. МАРКСИСТСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — ЄДИНО НАУКОВЕ ТЛУМАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ 224
1. Основні історичні форми домарксистського матеріалізму . 227
2. Марксистський філософський матеріалізм — найвища форма матеріалізму 247
Короткі висновки 253
РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ. МАТЕРІАЛЬНІСТЬ СВІТУ І ОБ'ЄКТИВНІСТЬ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ МАТЕРІЇ 255
1. Корінна протилежність матеріалізму ідеалізмові в питанні про єдність світу . . . . . —
2. Марксистсько-ленінське розуміння матерії 261
3. Нерозривність матерії і руху 273
4. Простір і час — форми існування матерії 279
5. Об'єктивність закономірностей розвитку рухомої матерії . 288
6. Значення марксистського положення про матеріальність світу для практичної діяльності Комуністичної партії . . 291
Короткі висновки 299
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ. ПЕРВИННІСТЬ МАТЕРІЇ І ВТОРИННІСТЬ СВІДОМОСТІ 300
1. Корінна протилежність матеріалізму ідеалізмові у вирішенні основного питання філософії . . . . . —
2. Матерія — джерело відчуттів 310
3. Мозок — орган мислення, мисль — функція мозку . . . 322
4. Мислення і мова — продукти суспільного розвитку . . . 329
5. Положення про первинність матерії і вторинність свідомості в застосуванні до суспільства 337
6. Значення марксистського положення про первинність матерії і вторинність свідомості для практичної діяльності Комуністичної партії 340
Короткі висновки. 347
РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ. ПІЗНАВАННІСТЬ СВІТУ І ЙОГО ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ 349
1. Корінна протилежність матеріалізму ідеалізмові в питанні про пізнаванність світу . . . . . —
2. Суть і явище 354
3. Роль відчуттів, абстрактного мислення і мови в пізнанні світу 356
4. Практика — критерій істини 366
5. Об'єктивна, абсолютна і відносна істина 374
6. Значення марксистського положення про пізнаванність світу для практичної діяльності Комуністичної партії . . . 386
Короткі висновки 392
ЗАКЛЮЧЕННЯ 394

Редактори *Ф. Сарана* і *С. Журба*
Технічний редактор *Г. Дерев'янко*
Коректори *Т. Кондель* і *Р. Рабінович*

Диалектический материализм
(На украинском языке)

БФ 02769. Зам. 1193. Папір 84×108$^{1}/_{32}$=6$^{5}/_{16}$ папер., 20,7 друк., 23 обл.-вид. арк. Здано на виробництво 23/VI 1954 р. Підписано до друку 31/VII 1954 р. Тираж 50 000. Ціна в оправі 6 крб. 80 коп.

Надруковано в матриць друкарні «Радянська Україна» на Книжково-журнальній фабриці Головвидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.